

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત ૧૫૦૦

સંવત ૧૯૯૨

મન ૧૯૩૬ .

ધી ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપે
કે. પાંચકુવા ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

૨૧. હમાલાઈ તે ખા. ખા. નાનાલાઈ કુંવરજી મોદીના ધણી-
આણી અને મરહુમ શેઠ હીરજીભાઈ મહેરવાનજી વાડીઆ
તે મુંબાઈની મોદીના લેઈટ માસ્ટરશીપીલડરની
બેટીના સ્મારક ગ્રંથમાલા ફંડનો

ઉ પો દ્ ધા ત

પ્રસ્તુત ફંડની રૂ. ૩૦૦૦) ની સન ૧૯૩૯-૪૪ ની પાંચ ટકાની
સરકારી પ્રામિતરી નોટો ટ્રસ્ટ તરીકે રાખવા માટે ગુ. વ. સોસા-
ઈદીને તા. ૨૨-૭-૧૯૨૯ ના રોજ મળેલી, એવી શરતે કે તેનું જે
વ્યાજ આવે તેમાંથી એક વર્ષ ઐતિહાસિક પુસ્તકો—સ્રી
ઉપયોગી પુસ્તકો લખાવી પ્રસિદ્ધ કરવાં અને એવી રીતે જે
પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તેને ઉપરોક્ત ગ્રંથમાલાનું નામ
આપવું અને દરેક પુસ્તકમાં તેની મોંઘ કરવી. x x x x

તદનુસાર નીચેનું પુસ્તક બહાર પાડવામાં આવ્યું છે.

નં.	પુસ્તકનું નામ.	કિંમત
૧	મનુષ્ય સ્વભાવ અને સામાજિક ક્રમ	રૂ. ૧—૦—૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી,
પો. બો. નં. ૨૩,
અમદાવાદ.
તા. ૭-૧૦-૩૬.

} હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
આસિ. સેક્રટરી,

પ્રસ્તાવના

ખર્ચે જોતા આ પુસ્તકનું પહેલું તથા બીજું પ્રકરણ તેજ તેની પ્રસ્તાવના છે તે પ્રકરણો દ્વારાજ આખા પુસ્તકનો હેતુ મનનવવાનો પ્રયાસ પ્રો. કૂલીએ કર્યો છે

અમેરિકાની મીશીગન યુનીવર્સિટીમાં પ્રો. કૂલી સમાજશાસ્ત્રના મુખ્ય અધ્યાપક હતા, તેમનું આ પુસ્તક Human Nature and Social Order તે યુનીવર્સિટીના સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસક્રમમાં પ્રાથમિક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે રાખવામાં આવેલું છે આ પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરવાનો વિચાર મને અમેરિકામાં જ આવેલો, પણ તેને અમલમાં મૂકના મૂઝતા પાંચેક વર્ષ થઈ ગયા.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાઇક તરફથી ત્યારે મને આ ભાષાન્તર કરવાની અનુમતિ મળી ત્યારે મારો ઈગરો આ પુસ્તકનું શબ્દશ ભાષાન્તર કરાવો નહિ, પરંતુ આપણા દેશકાળને અનુદાન આવે એ રીતે અપનાવવાનો હતો. પણ તેમ કરવા જતા મૂળ પુસ્તકની વિશિષ્ટતાઓ મારી જતી હતી તેથી મેં ઘણું અંગ ભાષાન્તર જ કર્યું છે

આ પુસ્તકમાં કેટલાક શબ્દ પ્રયોગો મારે ખનાવી કાઢી મૂકવા પડ્યા છે, અને કેટલાકના અર્થમાં સ્હેજસાજ ફેરફાર કરવો પડ્યો છે આપણી ભાષામાં તે શબ્દ પ્રયોગો પ્રચલિત ન હોવાથી આમ કરવું પડ્યું છે તેવા કેટલાક શબ્દોના અંગ્રેજી પર્વાય મેં પ્રસ્તાવનાને અન્તે આપ્યા છે, અને કેટલાકના અર્થ, જ્યાં તે શબ્દ વપરાયા હોય ત્યાં જ કાલિસમાં મૂકી દીધા છે છતાં કેટલાક શબ્દો અથવા વાક્યોનો અર્થ અસ્પષ્ટ રહ્યો હોય તો તે બદલ હું વાચકોની માફી માગી લઉં છું સ્વતંત્ર લખાણ કરતા અનુવાદ કરવાનું ક્રમ અનેકગણું કઠણ છે, એવો મને આ પુસ્તક લખ્યાથી અનુભવ થયો છે

આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા મર્વ વિચારો, અભિપ્રાયો તથા મિદ્ધાન્તો પ્રો. કૂલીના છે એટલું યાદ રાખવા વિનંતી છે. તેમના ધણાખરા મતોને હું મળતી આવું છું, છતાં ઇટલેક ગ્રંથો મારે તેમની સાથે મતભેદ પણ છે, છતાં આ પુસ્તકમાં તે મતભેદ દર્શાવવો અગ્રાન્તે ગણાય એમ માની મેં માત્ર તે લેખકના જ વિચારો રજૂ કર્યા છે આ પુસ્તકમાં ઘણા ઉદાહરણો આપેલા છે અને તેમાંના ધણાખરા અમેરિકાને લગતા છે મૂળ પુસ્તકમાં તો આથી પણ ઘણા વધારે તેના ઉદાહરણો છે, પણ તે બહુ typical American હોઈ મેં લાપાન્તમાં તે મૂક્યા નથી. પ્રો. કૂલીએ આપેના ઉદાહરણો બદલી આપણા દેશને વધારે માફક આવે એવા દાખનાઓ મૂકવા જતાં પ્રો. કૂલીના લખાણને અન્યાય થવાની દહેશતને બીધે તેમાં ફેરફાર કર્યા નથી.

આ પુસ્તક લખતી વખતે પૂજ્ય વિદ્યાબહેન તથા મારા પતિ શ્રી મનુભાઈનો સાથ ન હોત તો કદાચ હું આ મુશ્કેલીભર્યું કાર્ય કરી જ ન શકી હોત. પૂ. વિદ્યાબહેનનો તે મેં શબ્દશીપ કે તેથી પણ આગળ વધીને કહું તો એનમાઈકસોપીડીઆ તરીકે જ ઉપયોગ કર્યો છે. શ્રી મનુભાઈએ અને આ પુસ્તક લખવામાં સતતે ઉત્સાહ ન આપ્યા કર્યો હોત તો મારી ખાતી છે કે આરબેયું કાર્ય મેં અર્ધેથી મૂકી દીધું હોત તે બન્નેનો આ ગ્રંથો જાહેરમાં ઉપજાવ માનું છું.

આવા ગંભીર વિષય ઉપર આવડું મોટું પુસ્તક લખવાનો મારો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે, અને એમાં રહેલી નૂનીઓ હું સારી રીતે જાણુ છું, છતાં વાચકવર્ગ તે પ્રત્યે ઉદાર દષ્ટિ રાખશે એવી આશા રાખુ છું.

વિનોદિની નિલકંઠ.

અનુક્રમણિકા

	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રકરણ ૧	હું:-અનુવૃત્તિ અને પ્રેરણાશુદ્ધિ ...	૧
પ્રકરણ ૨	હું:-સમાજ અને વ્યક્તિ ...	૨૨
પ્રકરણ ૩	હું:-શ્રૂયન અને પસંદગી ...	૩૧
પ્રકરણ ૪	હું:-સમાજપ્રિયતા અને વ્યક્તિગત લાવનાઓ...	૪૩
પ્રકરણ ૫	હું:-સહાનુભૂતિ અથવા સમભાવ-સમાજનું એક સ્વરૂપ ...	૭૫
પ્રકરણ ૬	હું:-સામાજિક સ્વ. ૧-‘હું’ નો અર્થ ...	૧૦૦
પ્રકરણ ૭	હું:-સામાજિક સ્વ. ૨-‘હું’ ના વિવિધ સ્વરૂપો	૧૨૯
પ્રકરણ ૮	હું:-વેરભાવ ...	૧૫૬
પ્રકરણ ૯	હું:-સ્પર્ધા ...	૧૮૦
પ્રકરણ ૧૦	હું:-નેતૃત્વ અથવા વ્યક્તિગત પ્રભુત્વ ...	૨૦૧
પ્રકરણ ૧૧	હું:-અન્તરાત્માનું સામાજિક સ્વરૂપ...	૨૩૯
પ્રકરણ ૧૨	હું:-વ્યક્તિગત અધઃપતન...	૨૮૧
પ્રકરણ ૧૩	હું:-સ્વતંત્રતા ...	૩૦૧

શબ્દ પર્યાય

મેં વાપરેલા શબ્દ પર્યાયમાંના કદાચ કેટલાકનો મૂળ અર્થ ધ્વનિ જૂદો પણ હશે, પણ આ પુસ્તક પૂરતા તે શબ્દોના અર્થ નીચે લખ્યા પ્રમાણે માની સેવા વિનંતી છે:—

ઉત્ક્રાંતિવાદ	= Evolution.
સંચારણ	= Transmission.
સંબંધદાર	= Communication.
અનુવૃત્તિ	= Heredity.
વર્ણપાશ	= Germ-Plasm.
સંયોજન	= Association.
કુદરતની પસંદગી	= Natural Selection.
શુદ્ધિત	= Complex.
અદ્યજ્ઞીયતા	= Teachability.
પ્રેરણાતુલ્ય	= Instinct.
સ્પર્ધા	= Emulation.
સદૃષ્યતા	= Conformity.

મનુષ્ય સ્વભાવ અને સામાજિક ક્રમ

પ્રકરણ ૧ હું

અનુવૃત્તિ અને પ્રેરણાશુદ્ધિ

છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી માનવજીવનને લગતા દરેક પ્રશ્નને ઉત્ક્રાન્તિવાદના દૃષ્ટિમિન્દુથી જ જોવામાં આવે છે, એનું કારણ શું ? દરેક માનવજીવનનો જૂત ઇતિહાસ હોય છે; જીવનમાં કોઇ અમંબદ્ધ બનાવો બનતા નથી. આપણે જે કાંઇ છીએ, કરીએ છીએ, તે સર્વ ઈર્ષ અગમ્ય જૂતકાળમાંથી ચા'યા આવતા પ્રવાહનું એક અંગ જ છે. આપણો દરેક શબ્દ, દરેક હાવભાવ, દરેક વિચાર અને દરેક લાગણી કોઈકે રીતે આપણા પૂર્વજોએ જૂતકાળમાં કહેલું, કરેલું, વિચારેલું અથવા અનુભવેલું હોય તેના પરિણામરૂપ જ હોય છે. આપણા પૂર્વજોની અને આપણી વચ્ચે આ જે ઐતિહાસિક સંબંધ છે, તેને ખોળી કહાડવાનો આપણે મતત પ્રયામ કર્યો કરીએ છીએ.

બહુ ઉંડા જૂતકાળમાં નજર દોડાવીએ તો જણાશે કે મનુષ્ય અને ખીજ જનાવરોનો ઇતિહાસ બેગો ચર્ચિત્યો છે, અને આપણે મૂળ લગભગ સરખી જ જાતના પૂર્વજોમાંથી ઉતરી આવેલા છીએ. આપણી તે વખતની જીંદગીનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણને નથી આવી શકતો—ફક્ત આપણા પિતરાઈ લાઈઓ, એટલે ઘોડા, કુતરા, વાંદરા વગેરે કરતા આપણે ધીમે ધીમે ડેવી રીતે ઉંચી પાયરીએ ચઢ્યાં તેજ સમજી શકાય.

જીવનના ઇતિહાસના આ પ્રવાહનું મૂળ એટલું બધું દૂર છે અને તેને એટલી બધી શાખાઓ છે કે તે પ્રવાહ જણે, ચોકખો બે ન્હેરોમાંથી ચાલ્યો જતો હોય એમ લાગે છે. અથવા એમ કહો

કે એ પ્રવાહને કિનારે કિનારે જ એક રસ્તો ચાલ્યો આવે છે. મંચારેખુના જાણે એ પ્રકાર: પ્રવાહ તે જાણે અનુવૃત્તિ અથવા પ્રાણી સંચારણ; અને ગતો તે મંચવદાર અથવા સામાજિક મંચારણ. પહેલું વર્ણપાશ દ્વારા વહે છે, અને બીજું ભાષા, મંચર્ગ અને કૃત્યવળી વહે આવે છે. પ્રવાહના પ્રમાણમાં રસ્તો નવો જાનેલા છે. આ ગસ્તાઈથી મુધારો જૂના વખતમા સમૂજગો દતો જ નહિ; પણ ધીમે ધીમે કાંઈક ઝાંખી પગથી જેવો જાણ્યો અને આખરે મોટી પાકી મડકરૂપ બની ગયો. પ્રવાહની માફક તેની ઉપરથી પ્રાણીઓ અને વાહનો ચાલવા લાગ્યાં. આપણી વ્યક્તિગત જીંદગીને પણ ઉપર જાણાવેલો વિચાર અધગેસનો આવી ગયે—જાંખલા તરીકે, આપણું શરીર (અને આપણું મન) માતા પિતાના શરીરમાંથી એકદમ થોડીક ક્ષણોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને છતાં કોઈ અકળ રીતે આપણા આપઘાટ કે તેથી પણ જૂના પૂર્વજોનાં ધણાં વલણો આપણામાં આવી જાય છે. આ, જીંદગીના પ્રવાહની અનુવૃત્તિની નહેરૂથી કાંઠો ગણાય. ફક્ત વર્ણપાશથી મૂળમાંથી જ આપણો સ્વભાવ, સંભાવનીય શક્તિઓ વગેરે જન્મ આવે છે. આપણી જીંદગીના સામાજિક વલણોનું મૂળ બીજા મનુષ્યોના અભાગમથી શરૂ થાય છે. શરૂવાત તો બીજા બાણુઓના સ્પર્શ, અવાજ, હાવ-ભાવ કે ચહેરાના ફેરફારથી જ થાય છે, અને આગળ જતાં ભાષા-જ્ઞાનથી. આપણે કુટુંબીજનો તથા માથે રમનારા ભાઈબંધો પાસેથી ભાષા બોલતાં શીખીએ છીએ—એ લોકો વળા, તે પોતાનાં મોટેરાં પાસેથી શીખ્યા હશે—એ પ્રમાણે પાછળ ગણુની કરતાં જઈએ તો છેક માનવ પ્રાણીના ઈતિહાસના મૂળ આગળ પહોંચી જવાય; અથવા તેથી પણ આગળ વધીએ તો આપણા અર્ધમાનવ પૂર્વજોની અરપટ જૂઓ સુધી પહોંચાય. આજ પ્રમાણે સંગીત, કળા, ધર્મ, વેપાર વગેરે પણ અનાદિ જૂતકાળ તરફથી મળેલો સામાજિક વારસો છે.

ધારો કે, ચીનમાંથી એક અમેરિકન માણસ એક ચીની જાળકને અમેરિકા લઈ જાય. આ જાળકનો પ્રાણીજીવનનો બૂત ઇતિહાસ તો ચીનમાં જ રહેવાનો, એના વાળ કાળા અને મીઠા જ હોવાના, એની ચામડી પીળી જ થવાની; અને ગ્રીમ ગદા જ શારીરિક લક્ષણો અને વળી વારમામાં હિન્દી આવેલા અમક માનસિક વસ્ત્રો પણ ચીનાઓ જેવાં જ થવાનાં, પણ તેનો મામાનિક ઇતિહાસ અમેરિકામાં થવાનો, કારણ કે તેને કાને હમેશ અંગ્રેજી બાપા જ પડવાની, વળી રીતરિવાજ અને આચારવિચાર પણ તે અમેરિકાના જ શીખવાનો. રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક અને કેળવણીને સગતી મંદ્યાઓ તરફથી અમેરિકાનો વારસા બનવાનો—એનું આખું માનસ અમેરિકન થવાનું. આધારણુ અમેરિકન જાળકમાં અને એનામાં તફાવત શું રહે? આ ચીની જાળકમાં કુદગતી રીતે જે વસ્ત્રો અને મંલાવનીય શક્તિઓ હશે, તેજ જૂદી પડશે; એના જીવનમાં ચીનાઈ પ્રવાહ તથા અમેરિકન મહક એકઠાં થઈ ગયાં છે.

હવે ધારો કે એવાં બે જોડીયાં જાળક દોય, જન્મ વખતે તદ્દન સરખાં જ દોય, તેમાંથી એકને ચીનમાં જ ગણવામાં આવે અને બીજાને અમેરિકા લઈ જવામાં આવે તો એ બંને શરીરમાં તથા સ્વાભાવિક વસ્ત્રોમાં સરખાંજ થવાનાં; પરંતુ બાપા, પહેરવેશ અને વિચારોમાં તદ્દન જૂદાં પડી જવાનાં.

હવે વિચારવાનું છે કે વર્ણપાશમાંથી મળતું તત્ત્વ, નામાનિક અંચારજુથી પ્રાપ્ત થતા તત્ત્વ કરતા કઈ રીતે જૂદું પડે છે? વર્ણપાશમાંથી મળતું તત્ત્વ શારીરિક વસ્ત્રોનું મૂળ છે. કાળી ચામડીવાળી પ્રજાનું જાળક કાળું જ થવાનું, એના વાળનો રંગ, માથાનો ઘાટ, શરીરનું કદ વગેરે અધુ જ એની જાતિ જેવું જ થવાનું, વળી એની માનસિક શક્તિનું મૂળ વસ્ત્ર પણ એ ત્યાંથી જ મેળવે છે. કમઅક્ષલી માઆપનાં મંતાન ઘણીવાર એવાં જ નીકળે છે, તેજ પ્રમાણે અસાધ્યગ્ન્ય બુદ્ધિશાળી માઆપનાં જાળક

ઘણીવાર તેનાં જ થાય છે. અનુવૃત્તિથી માત્ર શારીરિક ખીલવટ ઉપરાંત શક્તિઓ, વલણો, સ્વભાવ, પ્રવૃત્તિ શક્તિ વગેરે પણ આપણામાં જન્મથી જ આવે છે.

મનસર્ગથી પ્રાપ્ત થતા. સામાજિક મત્યારણથી એ બધી શક્તિઓને ઉત્તેજન મળે છે અને તેથી જ આપણે ભાષા બોલતાં, અમૂક જ પ્રકારના વિચાર તથા અભિપ્રાય બાધતાં તથા મનોરથ ધરાવતા શીખીએ છીએ. બીજા કંઈ નહિ અને આપણા જ દેશ ઉપર પ્રેમ રાખતા થઈએ છીએ. આપણી અંદર મને તે પ્રકારની શક્તિ રહેલી હોય, પરંતુ એને અમૂક કાર્યપ્રદેશમાં રોકવાનું કામ તો સામાજિક મત્યારણ વડે જ થાય છે.

ગૃહવાસ આપણે કહીએ છીએ કે આ બાળક જન્મથી જ સંગીતકાર છે, ત્યારે તેનો ખરો અર્થ એટલો જ કે એને ચોખ્ખું કેળવણી મળે તો એની મંગીતની શક્તિઓ બહુ જ જલદી ખીલી ઉઠે. એ પ્રમાણે જ આજન્મ કવિ, શિક્ષક, વકીલ, ચોર વગેરે હોઈ શકે. મારા ઓળખાણના એક કુટુંબના બધા જ છોકરાઓ ક્રિકેટની રમતમાં ખૂબ હોંશિયાર છે, ઘણા તો જાણીતા બેલાડીઓ છે; પરંતુ એ છોકરાઓને ક્રિકેટની રમત શીખવવામાં જ ન આવત, અને ઉત્તેજન મળે એવી યાજ્ઞા કે કોલેજોમાં ન મોકલાવામાં આવ્યા હોત તો એમના એ કુદરતી વલણની ગૃહને ખચર જ ન પડત.

હવે બીજો એક અગત્યનો પ્રશ્ન માણસના જીવનક્રમથી એનાં બાળકોમાં સંચારણ કરતી અનુવૃત્તિમાં ફેરફાર થાય કે કેમ. ધારો કે કોઈ માણસ આખી જીદગી અભ્યાસ કરવામાં ગાળે, તો વર્ણ-પાસમાં એવું કંઈ તત્ત્વ આવે કે જેથી એના બાળકો વધારે બુદ્ધિશાળી બને ? વિચારકોનો અભિપ્રાય છે કે એ પ્રમાણે ફેરફાર નથી થતા. સાધારણ સરખી શક્તિવાળા બે ભાઈઓમાંથી એક ઓછું ભણે અને બીજો ઉચી કેળવણી લઈ બુદ્ધિવિવેક કામ કરે, તો પણ બંને ભાઈઓનાં બાળકો બુદ્ધિમાં મરખાંજ થાય. માણસનો

કાચ કે પગ ભાગી જાય તો એનાં બાળકો કાંઈ લૂંટાં લંગડાં થતાં નથી. ચીનમાં કેટલીક સ્ત્રીઓના પગ ન્હાનપણથી બાંધી રાખવામાં આવે છે. છતાં નવી જન્મેલી બાળકીના પગ જો વધવા દેવામાં આવે, તો છૂટી વધે છે. (આપણા દેશમાં બધી જ છોકરીઓનાં નાક કાન વીંધવાનો રિવાજ, ગણાય નહિ એટલાં વર્ગોથી ચાલ્યો આવ્યો છે; પણ નવી જન્મેલી છોકરીઓનાં નાક કાન વીંધાયા વગરનાં જ હોય છે. ભા. ક.) કાંઈવાર કાંઈ માંદગીમાંથી માણસ બહુશે થઈ જાય છે—તો તેથી કાંઈ તેનાં બાળકોમાં બહેમપણું ઉતરતું નથી. ખરે જોનાં ધણી શોધખોળ છતાં, હજી કોઈ નક્કી કરી શક્યું નથી કે આવી રીતે પ્રાપ્ત કરેલાં વંશજોનું (માણસના જીવનક્રમને લીધે ઉત્પન્ન થએલાં વંશજો) કદી વર્ણપાશ દ્વારા અંચારણુ થઈ શકે કે નહિ.

આધારણુ રીતે બનાય છે કે, વર્ણપાશમાંથી ઉતરી આવતી અનુવૃત્તિ એવા પ્રકારની છે કે તેને આપણાં જીવનક્રમની કાંઈ અમર થતી નથી. જાડ જેમ હજી ઉત્પન્ન કરે છે, તેમજ વર્ણપાશમાંથી પ્રગ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. જો ઉપર કથન સાચું હોય તો, એનો અર્થ એજ થયો કે ભવિષ્યની પ્રગ્નને મુધારવા માટે, આ બાપને કર્યું શીખવતું નક્કામું છે—કારણ કે અનુવૃત્તિમાં ફેરફાર થવા અશક્ય છે. પણ એનો અર્થ એવો તો નહિ જ કે વર્ણપાશમાં આપણે ફેરફાર ન કરી શકીએ તેથી તેમાં ફેરફાર થતા જ નથી. કુદરતની દ્રેક વસ્તુની માફક વર્ણપાશમાં પણ ફેરફાર થાય છે જ, પણ તે કેવા પ્રકારના, તે આપણે બરાબર અમજી શકતા નથી.

ધારો કે આપણા જીવનક્રમની, અનુવૃત્તિ ઉપર કાંઈ અમર થતી નથી; છતાંએ, આપણે આડકતરી રીતે તો તેના ઉપર અમર કરી જ શકીએ. એને આપણે કુદરતની પચાંદગી (Natural selection) કહીશું. દ્રેક વ્યક્તિના વર્ણપાશ બિન્ન હોય છે, એક કુટુંબમાં પણ તે એક પ્રકારના નથી હોતા, નો વર્ણ જુદા

કુટુંબોમાં ને કેટલા બધા લુદ્ધ હોય ! તેજ પ્રમાણે જુદા જુદા દેશની જુદા જુદા પ્રજાઓના વર્ણપાત્ર તદ્દન જુદા હોય છે. (જે કે અસવ પૂરવે તે એક જ મૂળમાંથી આવેલા હશે) એટલે આપણે જાણી તો સર્વોચ્ચ કે અમુક માણસ કે કુટુંબનો વર્ણપાત્ર કેવા પ્રકારનો છે, અને તે પ્રકારના જાળદોની સંખ્યા વધારવી કે ઘટાડવી આપણા હાથમાં છે; અને એ રીતે અમુક અનુવૃત્તિવાળા જાળને આપણે વધારી કે ઘટાડી શકીએ.

ધારે કે એક જગ્યાએ પાંચ હજાર હજારીઓ અને પાંચ હજાર ગોત્રો હશે. બનેલા જાળદોની સરાસરી સંખ્યા સરખી જ રહે છે. ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે ગોત્ર જાળદોને વધારે સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવે અને હજારી જાળદોની સંખ્યા ઘટાડવામાં આવે તો ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે હજારીઓની વસ્તી ઘટતી જાય. દર જગ્યાએ જાળદોને હજારી જાળદો થશે, પછી તેથી પણ ઓછા થતાં જશે અને ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે હજારીઓની વસ્તી તદ્દન કમી થઈ જશે. આજ પ્રમાણે ગોત્ર કાળનો ભેદ ન હોય, બધી વસ્તી એક જ જાતની હોય, તો પણ તેમાં ઉંચા કે નીચા, ઉગળા કે ટાંચા, બુદ્ધિશાળી કે કમઅક્ષણી એવા ભેદ તો હોયજ; અને એ લોકોના જાળદોનું જન્મપ્રમાણ ઓછુવર્ધુ કરી આપણને જોઈએ તેવી પ્રજા આપણે થોડા વર્ષમાં પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

શાળીવાદ અમુક જાતની અનુવૃત્તિ આણુ સંખ્યામાં કુદરત પણ મદદ કરે છે: દાખલા તરીકે, મરદાના પ્રાન્તોમાં ભૌગોલિક તેમજ ગૌણીય દૃષ્ટિથી વધારે મજબુત પ્રજાની જરૂર છે. એ લોકોની ખૂબસૂરતી હજારોની અમર તો એમના વર્ણપાત્ર ઉપર ન જ થાય, પણ એવી લાગણીમાં નજીબી પ્રજા મરી જાય છે, અને એ રીતે તેઓ ગોત્રાની નજીબીનો વારસો બિવિધની પ્રજાને આપી શકવા જવાનું જ નથી; અને માત્ર મજબુત લોકો જવાનું રહે છે. તેથી તેમનાં વારસો પણ તેવાં જ બને છે. આને કુદરતની પસંદગી કહે

છે. જીવવાને જે સૌથી લાયક હોય તે જ જીવે છે. (Survival of the fittest) આ મદતિ વડે ઘણાં કેન્દ્રારો કરી શકાય. કાળી અને ઘોળી પ્રગ્ન વચ્ચેના વર્ણબેદનું કારણ મોંઘવું બહુ રહેલું છે. બન્ને પ્રજાઓ મળે એક જ પૂર્વજોમાંથી ઉતરી આવેલી છે. આ રંગબેદન કારણ પણ (Natural selection) કુદરતની પસંદગીના સિદ્ધાન્ત ઉપર જ સ્થાયલું છે. કાળાશ પડતી ચામડીવાળા લોકો તાપ તડકો સહન કરવાની ગતિવાળા હશે, અથવા તો (Tropics) ઉષ્ણકટીબંધમાં ચતા રોગ ઈત્યાદિ વધારે મહન કરી શકે એવા હશે; એટલે એવી આબોહવામાં એ જાતની અનુવૃત્તિ વધવાની. આપણે જોઈએ છીએ કે કેટલાંક પશુઓની ચામડીનો રંગ એમને જીવાહવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે. ઘણાં ખગં પશુપક્ષીઓ પોતે જે જાડ પાંદડામાં વસતાં હોય છે, તેના જેવો જ તેમનો રંગ હોય છે; એથી કરીને આમપાસના જાડપાંદડામાં મંતાઈ એઓ કુશ્મનથી પોતાની જાતનું ગ્હાય કરી શકે છે.

ડાર્વિનનું પણ માનવું હતું કે કુદરતની પસંદગી વડે જ આખરે વૃક્ષ, પશુઓ વગેરે પોતાના સ્થાનની આબોહવાને અનુકૂળ થઈ શક્યા છે. આ બાબતમાં વાચકો હિંમત ઉતરવા માગતા હોય તો ડાર્વિનના Origin of Species (ઉત્પત્તિની ઉત્પત્તિ) ના પહેલાં છ પ્રકરણો હું વાંચવાની જલામણ કરું છું; અને એજ લેખકના Descent of Man (મનુષ્યનો અવતાર) નામના જાણીતા પુસ્તકમાં ઉપસા વિચાર તથા મિદ્ધાન્તોથી એણે માનવ જાતિની વિન્નૃતિ નમજાવી છે.

પાળેલાં જાનવરો પામે આપણે ધારીએ તેવાં બચ્ચાંઓ ઉત્પન્ન કરાવી શકીએ છીએ; તો દર્ધક તેવી જ રીતે આંપણે મનુષ્યોની પણ પસંદગી કેમ ન કરી શકીએ. સુપ્રજનનનું (Eugenics) નવું શાસ્ત્ર હાલ નીકળ્યું છે. એનો હેતુ પ્રજાને સુધારવાનો છે. ઈચ્છવાયોગ્ય પ્રજાને વધારવી અને ન ઈચ્છવાયોગ્ય પ્રજાને ધીરે ધીરે નાશુદ કરી દેવી એ આ શાસ્ત્રનો હિંદેશ છે. આમાં

ધારી મુશ્કેલીઓ તો છે જ; અને દેટલે અંશે સફળતા મળશે, તે પણ કહી શકાય એવું નથી. સૌથી પ્રથમ તો બધાં બાળકોની વૈજ્ઞાનિક વૈદ્યકીય તપાસ થવી જોઈએ, તે ઉપરથી ખબર પડે કે દેટલાં બાળકો કમબઝલ છે, અથવા દેટલાં છેક જ બુદ્ધિહીન છે. પછી એવાં બાળકોના કુટુંબનો ઇતિહાસ તપાસી નક્કી કરવું જોઈએ, કે બાળકોની ખામીઓ વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલી છે કે નહિ. જો એ ખામીઓ વંશપરંપરાની માલમ પડે, તો એ બાળકો મોટાં થાય ત્યારે, એમને નવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરતાં અટકાવવાં જોઈએ, જેથી એમની બુદ્ધિહીનતાનો વારસો આગળ ન વધે. અત્યારના જમાનામાં તો સમાજની બેદરકારીને લીધે જ એવાં સંખ્યાબંધ બાળકો ઉત્પન્ન થતાં જ જાય છે, અને સમાજને નુકસાન પહોંચતું જ રહે છે. એથી ઉલટું શિક્ષિત અને સારી સ્થિતિનાં માખાપોનું વલણ (ખાસ કરીને પશ્ચિમના દેશોમાં) બાળકોની મંખ્યા મર્યાદિત રાખવા તરફ છે. આને ઘણીવાર વંશહત્યા કહે છે. આમ સંતાનોની મંખ્યા મર્યાદિત કરવાનું મૂળ કારણ શું હશે, તે તપાસીએ. દ્રવ્યથી ગ્રામ થતી મોજ મગની (૧) આકાંક્ષા, આ માટે દેટલેક અંશે જવાબદાર છે. વળી સમાજમાં આગળ આવવાની, (૨) મહત્વાકાંક્ષા તથા પોતાની જાતના અધિક વિકાસની, (૩) ઈચ્છાને લીધે પણ માખાપો પોતાનાં સંતાનોની મંખ્યા મર્યાદિત કરવા ઈચ્છે છે. છેલ્લાં બે કારણો ખરેખરાં મહત્વનાં છે. આને લીધે જ પશ્ચિમના દેશોમાં સ્ત્રી પુરુષો લગ્ન કરવું બને ત્યાં સુધી સુલતવી રાખ્યા કરે છે. અને લગ્ન પછી થોડાં જ સંતાનોની ઈચ્છા રાખે છે. સમાનતાવાદી (Democratic) દેશોમાં આ વલણ વધારે પ્રમાણમાં જણાય છે, તેથી એમ કહી શકાય કે, સમાનતાવાદ (Democracy) બાળકોની જન્મ મંખ્યા ઉપર કાંપ મૂકે છે.

અનુવૃત્તિનો સંચય ચાલુ રાખવા માટે દર કુટુંબ દીઠ ચાર બાળકોની જરૂર પડે; કારણ કે આ ચારમાંથી કદાચ કોઈ મરી

જાય, કદાચ ન પરણે અથવા કદાચ પરણ્યાં છતાં તેને મંત્રિત ન થાય; તો બાકી રહેલાં બાળકો મોટાં થઈ પોતાની વંશપરંપરાની અનુવૃત્તિ પોતાના મંતાનોને વારસામાં આપતા જાય. પશ્ચિમના દેશોમાં ઉચ્ચ ગણુતો વર્ગ પોતાના આ (ચાગ બાળકોને જન્મ આપવાના) હિસ્સામાં બહુ પછાત પડી ગયો છે, અને જો આપણે એમ માનીએ કે ઉચ્ચ વર્ગો વધારે ઉચ્ચ કોટીના બાળકોને ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તો પશ્ચિમના દેશોમાં ઉચ્ચ કોટીની પ્રજા ક્ષય પામતી જાય છે. ત્યારે એ વર્ગોએ મંતાનની મંજ્યા વધાવવી છદ નથી? એ વર્ગોને આ બાબત બારપૂર્વક સમજાવી ન શકાય? ધારે કે એ વર્ગોમાંથી ચઢીઆતા બાળકો નથી પેદા થતા, તો પણ કદાચ એમનું જોષ્ઠને મધ્યમ તર્ગોમાં પણ એ વક્ષણ દેલાય એવો મંલવ તો છે જ. કાન્સમાં તો અત્યારે બધા વર્ગોમાં નાનાં નાનાં કુટુંબો થઈ ગયાં છે. અમેરિકામાં ગોરી પ્રજા કરતાં હબસીઓની મંજ્યા ઘણી જ ઓટી થતી જાય છે, ફક્ત હબસીઓનું મગણુ પ્રમાણ એટલું જ મોટું હોવાથી—અમેરિકામાં તે લોકોની વસતી અતિશય વધી શકતી નથી. દેટલાક મમાજશાસ્ત્રીઓ વધારે દૂર નજર દોડાવી એમ ગણત્રી કરે છે કે ચીની વગેરે પીળી પ્રજામાં મંતાન ઉત્પત્તિનું પ્રમાણ જોતાં એમ ભય રહે છે કે ગોરી પ્રજા અને તેમની મંસ્કૃતિ ઉપર પીળા શામડીના લોકોની છત થશે.

આપણાં જીવનની રહેણીકરણીના સુધારા આપણી અનુવૃત્તિ ઉપરકંઈ ફેરફાર કરી શકતા નથી એ વાત ખરી છે, એમ તો નજ કહેવાય કે એ સુધારા સુપ્રજનન સાસ્ત્ર કરતાં ઓછા ઉપયોગી છે. ખરે જોતાં આપણે આધારણુ રીતે જોને પ્રગતિ કહીએ ત્રીએ તેને તો અનુવૃત્તિના ફેરફારની જરૂર જ નથી પડતી, કાગણુ કે તે તો જ્ઞાન, કળા તથા બીજી મામાજિક મંજ્યાઓની ખીલવટ ઉપર આધાર રાખે છે, એટલે એમાં વર્ણપાસના ફેરફારને યથા જ નથી.

અનુવૃત્તિમાં કાંઈ પણ સુધારો કર્યા વગર પણ કૃત્રિમતાથી પ્રયાત્ન, ગુલામગીરીની નાજુદી, મોટરકારની જનાવટ, નમાજ અથવા પ્રભુનું 'રુતબ', સુદની નાજુદી વગેરે બધું થઈ શકે છે. છતાં પણ હિંમત પ્રકારની અનુવૃત્તિથી જીવન આ પ્રગતિ વધારે જલદી તો થઈ જઈ શકે, કારણ કે તે સંલેગોમાં, લોકોનેતાઓ વધારે હુદ્દિ-શાળી હોય. પ્રજાની અનુવૃત્તિ હિતરતી મટીની થતી આવે છે, એવો જે ભવ રખાય છે, તેનું કારણ એ જ કે તેને લીધે પ્રગતિની ગતિ ધીમી આવે છે, અને કદાચ આગળ જતા મનુષ્યની બધું થઈ જાય. સામાજિક સુધારણા અને સુપ્રજનન શાસ્ત્ર બંનેએ એક બીજાને પડખે પડી ચાલવું જોઈએ.

આપણું વ્યક્તિગત જીવન ત્યાં જરૂર થાય છે, ત્યાં અનુવૃત્તિનાં અને સામાજિક મૂળતત્ત્વો એકમ થઈ જાય છે, અને તે બંનેનું સ્થિતિ નાશ પામે છે. માણસની કદાચ પણ ક્રિયા માત્ર અનુવૃત્તિને લીધે અથવા માત્ર સામાજિક અચારને લીધે થતી નથી, કારણ કે દરેક વસ્તુ જેવ અને અનુભવનાં અંતિમણુને આધારે બનેલી હોય છે. અનુવૃત્તિ અને વાતાવરણ એ બંને તો ખરૂં જોતાં મનુષ્યના જીવનમાં એવા એકાકાર થઈ ગયેલાં છે કે એમને જુદાં પાડવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. આ વસ્તુનો ખરેખરો અભ્યાસ કરવો હોય તો તેનો પાછલો ઇતિહાસ બહુ હિંમત હિતરતીને તપાસવો જોઈએ. ઝંઘાલ લોકોની એવી જૂલલરેલી માન્યતા છે કે માણસને સામાજિક મંચાઈથી ગ્રાસ થયેલા વલણો બાદ કરી એકબાં અનુવૃત્તિનાં વલણો તારવી શકાય, પણ ખરૂં જોતાં આ વસ્તુ મદ્ય નથી.

પ્રાણ અને સામાજિક વાગ્માઓના એકબંધો સારો દાખલો લેવો હોય તો મનુષ્યની વાચાનો દાખલો લેવો જોઈએ છે. એનું મૂળ અવાજ માટેનાં શરીરના અમુક અવયવોમાંથી જરૂર થાય છે, વળી તે અવયવોનો ઉપયોગ કરવાનું મન પણ આપણને અમુક વંશ-પરંપરાના સૂચકોને લીધે થાય છે. એવો ઉપયોગ જહેરા-મુગાઓ

પણ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. બીજા માણસો સાથે મંમર્ગમાં આવવાની આપણને જરૂર લાગ્યામ છે. પણ વ્યક્ત હિંચારણુ તે સંસર્ગને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે, એ આપણે આશુઆશુના લોકો, વાતાવરણુ વગેરે પામેથી શીખીએ છીએ. આ ઉપરથી એકબે વાણીએ કે વાચા એ-સમાજ પ્રાણીવિદ્યા મંમિશ્રિણુત કૃતિ(Socio-biological function) છે. એ જ પ્રમાણે મદ-વાકાંક્ષા અને આપણાં બીજા બધાં સામાજિક સ્થરણાનું સમજવું. આપણી જાતનું પ્રતિપાદન કરવા, આપણે સૌ જ-આ છીએ. હવે આપણે તે કામ સૈનિક તરીકે, માછીમાર તરીકે, રાજદારી પુરૂષ તરીકે, વેપારી તરીકે કે ગમે તે રીતે પાર પાડીએ, તેનો આપણને સામાજિક ઘટના તરફથી મળેલી તક ઉપર આધાર રાખે છે.

અનુવૃત્તિ અને સામાજિક સંસ્કારણુને પરસ્પર વિરોધી ગણવાં તે બરાબર નથી. સાધારણ રીતે એ બન્ને એક બીજાની ન્યૂનતા પૂરી કરનારાં છે. બન્નેને પોતપોતાનાં કાર્ય કરવાનાં છે, અને એમાંથી એકને બીજા વગર ચાલી શકતું નથી. હવે આ એમાંથી કયું વધારે બળવાન છે ? કયું વધારે મહત્ત્વનું છે ? આવા પ્રશ્નો અર્થહીન છે. આવા સવાલો પુછનારને આ વિગતી કાંઈ ગમ નથી, એમ લાગ્યામ. કુટુંબમાં માતાની વધારે જરૂર છે કે પિતાની એના જેવો આ પ્રશ્ન લેખ્યામ. એમાંથી એકે વગર ચાલી શકે એમ નથી, તે બન્ને અતિ-શય મહત્ત્વનાં છે, બન્નેનાં કાર્યપ્રદેશ પણ જુદા જુદા છે તેથી તેની સરખામણી પણ ન જ થાય. ત્યારે શું આ બધાનો સરવાળો એટલો જ આવ્યો, કે અનુવૃત્તિ અને સંસ્કારણુનો મંમર્ગ શોધવો નિર્ચય છે ? નહિ જ. ખરી વાત છે કે એ બન્ને એક બીજા ઉપર આધાર ગમે છે, અને પરસ્પર ખોટ પૂરનાર છે, પણ આપણને સાધારણ રીતે ખજાર પડતી નથી કે એ બન્ને શો શો કાળો આપે છે, એટલે સુધારાની અપેક્ષા વર્ણુપાત્ર દ્વારા મળવી કે સામાજિક અગર દાગ તે સમજણુ ન પડે.

અમેરિકા અને જાપાનની પ્રજા વચ્ચે ખૂબ ભિન્નતા છે. ભાષા, ધર્મ, નીતિના ધોરણ વગેરેની ભિન્નતા તો તોળે ખુલ્લે ખૂલ્લી આમાનિક મચાવના પશ્ચિમી રૂપે છે, અને અમુક પ્રકારની ફેળવણીથી તે કેટલી શક્ય છે હવે નરીગનું કદ, ચામડીનો રંગ, આખનો આકાર વગેરે તો ચાકખા રંગપરપગથી ઉતરી આવેલા છે, અને ગમે તટલી ઈજાગી ગતા મદલી રકાતા નથી પરંતુ વશપરપગથી મજેસો દેહધાટ, વગેરે અતિશય મદત્વના નથી, વશપરપગથી મજેસો સ્વભાવ, શક્તિ, અને લાગણીઓ એ મદુ મદત્વના છે આ જ વધાવોને નીધે જુદી જુદી પ્રજાઓમાં ગગદેવ પેદા થાય છે, અને એક પ્રજા બીજી કરતા સહીઆતી કે ઉતરતી અને છે આ પ્રજા બહુ મદત્વનો છે, પરંતુ તેનો નિકાવ કેમ લાવવો તે ગોધવુ મુશ્કેલ છે. અમેરિકામાં હમમી ક્ષોમ થજી છે આ હમસીઓની હીણ સ્થિતિ સુધારના શ કરવું? ફેળવણી અને આમાનિક વાતાવરણના કેન્દ્રરતે હીધે પ્રત્યેક સુધારો થશે, અને એ ક્ષોમના નાણુપાશમાં કેન્દ્રીય કમચી કેટલો તક્ષવર્ત પડશે? આ ગુચના નિકાવ ઉપર જ હમમી તથા ગોગ ક્ષોમના પ્રશ્નો આધાર ગહેતો છે ગુન્હેગારોનો પ્રશ્ન પણ આવી જ જાતનો છે. ગુન્હાનો અટકાવ કરનામાં ફેળવણી કરને દરલ્લે મદગાર થઈ શકે? ગુન્હેગાર વર્ગમાં પણ વગદાદિ અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો કે નહિ? એ જ પ્રમાણે પ્રતિભાશાળી મનુષ્યોની આવડત વિચારવાની છે એના સમ્યામધ માણુઓની અભાવમાં મદુ લગત છે ફેળવણીથી એ કામ મરશે? સુપ્રજનન શાસ્ત્રનો ગોધક ગોલ્ડન કહે છે કે પ્રતિભાશાળી મનુષ્યોએ જેમ અને તેમ વધારે જાળમેને ઉત્પન્ન કરના નેધએ આવી જાતના ગુચવણુલરેલા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા કરે છે મનુષ્ય જીવન કેમ કરતા સુધરે એ પ્રશ્નો વિચાર કરતા ઉપના પ્રશ્નો ઉભા થાય છે પણ એનો નિકાવ આવતો નથી અત્યારે તો આપણે વર્ણુપાગ તેમજ આમાનિક ક્રમ મનેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરી શકીએ

વર્ણપાસ દ્વારા અનુવૃત્તિનું મત્તારણ મનુષ્યમાં તેમજ ખીજ પશુઓમાં સરખું જ થાય છે. છતાં એ મત્તાર પામતાં લક્ષણોમાં (જે જન્મ વખતે જ દેખાઈ આવે છે તેમાં) બહુ તફાવત છે. આ તફાવત મુખ્યત્વે કરીને ગ્રહણશીલતાનો છે. માનવ બાળકની માનસિક મામત્રી એવા પ્રકારની ગ્રહણશીલ હોય છે, કે એને કેળવણી મળ્યા વગર તે જોઈએ તેવી ખીલી શકે નહિ. હવે પશુઓની માનસિક મામત્રી પ્રમાણમાં વધારે નિર્ણિત હોય છે, અને નહિ જોવી કેળવણી વડે જ તે તેમની જીવગીમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે.

માણસ અને જનાવર વચ્ચેનો આ ભેદ બહુ મહત્વનો છે તેથી એકવાર તે બરાબર સમજ લેવો જરૂરી છે. નવું જન્મેલું મરઘીનું બચ્ચુ દોડી શકે છે, ચાંચથી અનાજના ગ્રીણા કણ ઉપાડી શકે છે અને પોતાનું જીવન નિભાવી શકે છે, એ બચ્ચાની મા એને આ કશું શીખવે નહિ તોપણ કુદરતી રીતે તે એટલું કરી શકે છે. આની મરખામણી માનવબાળક સાથે કરીએ: આપણ બાળકને ચાલતાં શીખતાં જ બાર મહિના તો થાય છે, અને પોતાના જીવનનો નિભાવ કરવા પૂરતું શીખતાં એને વર્ગોના વર્ગો નીકળી જાય છે અલબત્ત એ જન્મથી જ પેટ ભરવા માટે, દુધ પીવાની રીત શીખીને આવે છે, પણ એ તો બાળક બીજા કાંઈ શીખી શકે, ત્યાં સુધી એને દેહાવી રાખવા પૂરતી જ રીત છે. માનવ બાળકને જનાવરના બચ્ચાં કરતાં કેળવણી ઉપર બહુ વધારે અવલમ્બવું પડે છે.

આ ઉપરથી આપણે જોયું કે ગ્રહણશીલ છતાં, અનિશ્ચિત માનવ-અનુવૃત્તિનો પ્રકાર બહુ લાંબું અને અસહાય બાલપણ ભોગવે છે, બાળકની અસહાયતા, એ જ કુટુંબની સંસ્થાનું મૂળ કારણ છે. કુટુંબનું મુખ્ય કામ બાળ રક્ષાનું જ છે. જે જનાવરો જન્મથી જ બહુ શીખીને આવતે છે, તેમનામાં કુટુંબની સમ્યા હોતી નથી; અને જે પશુપક્ષીઓમાં બચ્ચાઓને અનુવૃત્તિથી ગ્રહણશીલતા જ મળેલી હોય છે, તેમનામાં કોઈક પ્રકારની 'કુટુંબ' સંસ્થા માલમ પડે.

છે. બીલાટી પોતાનાં ગચ્ચાંને ઘણા મલિનાઓ મુઠી માર્યે છે, અને એ રીતે એ ગચ્ચાંઓ પોતાની માના દાખલા અને શિક્ષણનો થોડે ધણે અંશે લાભ મેળવે છે.

આ પ્રદલ્લુપ્તિતાનો અર્થ એ જ કે પશુઓની હવનક્રિયા સુમળાવી અને નિર્મિત હોય છે; અને મનુષ્યની હવનક્રિયા બિન બિન પ્રકારની તથા ફેરફારને અવકાશ આપતી હોય છે. મનુષ્યનો કાર્યપ્રદેશ એટલો બધો વિશાળ અને ગુચ્ચવશુભયો છે કે એને માટે ટોઈ જાતનું નિર્મિત યંત્ર કામ જ ન લાગે. એ કાર્યપ્રદેશમાં મહાન ફેરફારને પણ અવકાશ રહે છે. મનુષ્યની બાળનમાં તો, અનુવૃત્તિ, - માત્ર ખીસવી શકાય, અનુભવથી તેમજ હવનની જરૂરી-આત પ્રમાણે દોરી શકાય એવી - અનિશ્ચિત શક્તિઓ જ આપી શકે.

અત્યારે જાડની સુકાઈ ગએલી ડાળી ઉપર જનજ ગાંધી એટલે કરોળીઓ મારી આમે હું એઉ હું. એની દષ્ટિમયોદામાં અન્તરાય-રૂપ જાડનાં પાંદડાં, અત્યારે એને નડતાં નથી. થોડીવારમાં પામે ઉડતા એક મચ્છર તરફ કરોળીઓ ધમારો કરે છે, એને પકડીને પાછો પોતાને સ્થાને જાય છે. હવનનો નિર્વાહ કરવાની આ એની રીત છે. આ કામ એણે હંમેશ કર્યું છે, અને મરણપર્યન્ત એ કર્યું જ કરવાનો. બીજા દુનિયો અને સાખ્યો કરોળીઓએ એજ પ્રમાણે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. આ જ રીતે એમની જાતિના તમામ જન્તુ-ઓએ દુનિયો વર્ષથી નિર્વાહ કર્યો છે. વર્ણપાશમાંથી આ જીવો એ કામ માટે શક્તિ મેળવે છે. મચ્છર પકડવા મતલ ચોટી કરતી આંખો, મચ્છર પકડવાની રીત, પકડ્યા પછી એને મારી નાંખવાની રીત, એ બધું કરોળીઓએ પ્રીયકૃત શિક્ષણ વગર અને બહુ જ થોડા મહાવરાથી શીખી જાય છે. કરોળીઓના જેવીજ મનુષ્યને પણ કુદરતી જૂખ લાગે છે, અને એના શરીરમાં પણ વાદના, ચાવવાના, ગળી જવાના તથા પાચન માટેના અવયવો હોય છે. પરંતુ એગક પ્રાપ્ત કરવાની રીત દરેક માણસની દરેક કાળમાં જુદી

હોય છે. ઘણાખરા માણસો ધધો ડગી ખોગક મેળવે છે. આપણા બાપદાદાઓ કંપી પણ ન શક એવા ધધા અત્યાગ્રન્થ જમાનામાં યોગે કરે છે.

મનુ યોની અને જનાવરોની અદ્વૈતીયતામાં ફેર નો છે જ, પણ તે અપદ્ રીતે જતાની શક્તિ એવો નહિ માણસોની પ્રજતિઓ પહેલેથી નહોતે કરેલી હોતી નથી ઘોડા, કુતરા, હાથી વગેરે ઉચી જાતના જનાવરોની અદ્વૈતીયતા મદુ દેખીતી છે, અને એ જનાવરો તો મમાજમાં થતા ફેરફારોમાં પણ હિસ્સો આપે છે કુતરો ગાડી હાંકે છે, ખોવાયના માણસને મોંઘી ડંડાટે કે, મરકસમાં ખેલ કરે છે, બીજી તરફ જૈનશ્રેષ્ઠ તો મનુષ્યની અમુક પ્રજતિઓ-દાખલા તરીકે, શામોચવામ, બહુ નાના બાળકોનું મદુ (પગ મળ્યુત થયા પછી રીખવ્યા વગર પણ બાળક ચાલી શકે છે)-અનુવૃત્તિથી જ ગ્રામ થએલી હોય છે.

મનુષ્યની જીવગીના પ્રેરણાબુદ્ધિનું મ્યાન ચર્ચાનાં હવે અમય આવ્યો છે એ નર્મમાં મનુષ્ય અને પશુઓ વચ્ચેનો નર્મધ અમાએવો છે, એટલું જ નહિ પણ નિર્ણિત અને અદ્વૈતીય પ્રતિ-ક્રિયાઓનો, અત્યાગ્રન્થ માથેનો મળધ પણ તેથી મમજમે પ્રથમ તો પ્રેરણાબુદ્ધિની વ્યાખ્યા વિશે જ ખૂન મતભેદ છે કેટલાક એને અનુવૃત્તિના વર્તનની પરિમિત પદ્ધતિ કહે છે (ખીસમેલી જમીનમાં શીંગ દાગે જે જાતનું) બીજા કોમેની વ્યાખ્યા વધારે વિશાળ અને વધારે અમ્પલ છે પ્રેરણાબુદ્ધિની વ્યાખ્યા મારે આ મતભેદ ગાથી પડ્યો, એ તપામીએ.

પશુઓના જીવનમાં કોઈએ રીખવી ન હોય એવી પરિમિત પદ્ધતિનું વર્તન નજરે પડે છે. માણસે જીવનમાં અદ્વૈત કરેલી શક્તિઓ કરતા આ તર્ફનું જુદું જ હોવાથી પ્રથમ એને પ્રેરણાબુદ્ધિ એ નામ આપવામાં આવ્યું. *Origin of species* નામના પુસ્તકમાં ડાર્વિન કહે છે કે, 'હું પ્રેરણાબુદ્ધિની વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે

સૌ દાર્ઢ નાણે છે કે એજ પ્રેરણાબુદ્ધિથી કાચલ પોતાનાં ઇર્ષા બીજાં પક્ષીના માળામાં મૂકે છે. જે કામ આપણે કરવું હોય તે આપણને અનુભવ લેઈએ, તેજ કામ બ્યારે બહુ નહાનાં પશુપક્ષીઓ, બીલકુલ બીન અનુભવી છતાં, પોતાના એ કામનો ઉપયોગ પણ મમળ્યા વગર કરે છે, ત્યારે તે પ્રેરણાબુદ્ધિથી થએલું કહેવાય છે, પણ આ અર્થે લક્ષણો સર્વવ્યાપી નથી, એમ હું બતાવી શકું. ”

ઉપલા અર્થમાં પ્રેરણાબુદ્ધિ શબ્દ લખ્યો, તે મનુષ્યનાં બહુ થોડાં કાર્યો તે બુદ્ધિથી થાય છે, એમ કહી શકાય. પણ બ્યારે સંશોધકોએ મનુષ્યના વર્તનનો ઉત્ક્રાન્તિવાદના દષ્ટિબિન્દુથી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, ત્યારે તેમને જણાયું કે મનુષ્યનાં ઘણાં કાર્યો, જે કે યોગ્યમાં પ્રેરણાબુદ્ધિથી થએલાં નથી, છતાં તે કાર્યોનો પ્રેરણાબુદ્ધિ સાથે ઐતિહાસિક સબંધ હોય છે. તેથી એ બાબતમાં માણસ અને પશુ વચ્ચેનો ભેદ બહુ અરપટ છે. વળી જે કે આપણું બાહ્ય વર્તન અનુવૃત્તિને લીધે થતું નથી છતાંએ, આપણને અન્તરનો આવેશ, અને વલણ હોય છેજ, અને તેની આપણાં વર્તન ઉપર બહુ સચોટ અસર થાય છે. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એટલોજ રહ્યો કે આ પ્રમાણે અનુવૃત્તિના આવેશ, અને વલણોથી દોરાએલા -માનવ વર્તનને પ્રેરણાબુદ્ધિ કહેવાય કે નહિ ?

ઉપલા સવાલનો હકારમાં જવાબ દેનારા કહેશે કે જૂખ, ભય, ગુસ્સો કે જાતિય આકર્ષણથી દોરાઈ માણસ વર્તે છે, ત્યારે તેનું વર્તન પ્રેરણાબુદ્ધિથી દોરાઈને થએલું ગણાય-પછી ભલે તે આવેશને માણસ ગમે તે નવીન પ્રકારે વ્યક્ત કરે. ઉપલા જ પ્રશ્નનો નકારમાં જવાબ આપનારા દલીલ કરશે કે એ વર્તન પ્રેરણાબુદ્ધિથી થતું નથી, કારણ કે અનુવૃત્તિની યંત્રિકિયા વડે તે આગળથી નક્કી થએલું હોતું નથી. વર્ણપાસમાંથી જે વર્તનનું સંચારણ થાય, તેને જ. એ લોકો પ્રેરણાબુદ્ધિ કહે છે. આથી પ્રેરણાબુદ્ધિના કાર્યપ્રદેશ માટે આટલો મતભેદ રહે છે. સારો રસ્તો એ છે કે મનુષ્યનાં ઘણાંખંડાં

કામો માટે 'પ્રેરણાબુદ્ધિ' એ શબ્દ ન જ વાપરવો. પશુઓના જેવી નિર્ણિત પ્રેરણાબુદ્ધિ માણુઓની હોતી નથી, તેથી માણુસની જાળતમાં 'પ્રેરણાબુદ્ધિનો આવેગ' એ શબ્દ વાપરવો. હીક પંક્તિ, કારણ કે આપણા કાર્યમાં આવેગનો અંશ છે, તેમાં તો અનુવૃત્તિનું તત્વ છે જ.

આપણે આ નવું નામ આપીએ તોપણ પ્રેરણાબુદ્ધિનો આવેગ એ શું છે, અને તે શું કામ કરે છે તે જાણત ઉપર પણ એકમત લાગ્યેજ થશે. આનું કારણ એ છે કે આ જાળતમાં આપણો અનુભવ ગમે તેટલો હોય છતાં તે અનુભવ અરપટ છે, અને તેની વ્યાખ્યા આપવી કે વર્ગીકરણ કરવું એ સંભવું નથી. પ્રેમના ઉભરાનો વિષય માહિત્યમાં તેજજ વાતચિતમાં હદપાર ચર્ચાએસો છે; એ લાગણી આપણે ઘણાખરાએ અનુભવી હશે, અથવા ખીજામાં જોઈ હશે, અને આપણે એ જાળતમાં જે જાણીએ છીએ તે ખીજા સોફોને જણાવવા પણ આપણે ખુશી છીએ, છતાં એ વૃત્તિ અનુવૃત્તિની છે કે અનુભવથી પ્રાપ્ત થએલી, તે આપણે કેવી રીતે કહી શકીએ? આ પ્રશ્નો ઘણા મૂઠ છે અને કદાચ દમેગ એવાજ રહેશે. ભય, ક્રોધ, દુઃખ વગેરે વિશે પણ આવી જ વતવના પ્રશ્નો ઉઠે છે. આ પ્રશ્નોનો નિકાલ આણવા પુસ્તકો લખાયાં છે, પણ તેમાં દરેક લેખકનો અભિપ્રાય જુદો પડે છે, અને પ્રશ્નોનો અભિપ્રાય નિર્ણયાત્મક નથી.

આપણી પ્રેરણાબુદ્ધિના આવેગના લગભગ અડધો ડઝન વલણો ખીજા માણુસોને લાગુ પડે એવાં હોઈ મામાજિક કહી શકાય એવાં છે. નૌથી મહેયો દાખવો લઈએ તો ક્રોધ અથવા ભય, માતાનો પ્રેમ, પુત્રપ અને સ્ત્રીનો પરસ્પર પ્રેમ, મતાની લાલમા, આ સર્વેને આપણે પ્રેરણાબુદ્ધિ તરીકે સ્વીકારી શકીએ, તેનાં કાળે નીચે પ્રમાણે છે—

૧. બારીકીથી તપાસ કરતાં, 'નવલકથાનાં પુસ્તકો વાંચવાથી, તથા' માનમગાજના અભ્યાસ ઉપરથી જણાય છે કે મનુષ્ય જાતિમાં

પ્રેરણાશુદ્ધિના આવેગનાં વલણો સર્વવ્યાપી છે; જે કે એ સર્વવ્યાપી છે માટે પ્રેરણાશુદ્ધિનાં છે, એમ પુરવાર થતું નથી; કારણ સામાજિક મંચારણને લીધે પણ તે સર્વવ્યાપી તો થઈ શકે.

૨. આ વલણો શારીરિક પ્રતિક્રિયા સાથે મળી ધરાવે છે, તેથી તે પ્રેરણાશુદ્ધિના હોવા લેઈએ. એમાંના ઘણાંખરાં સર્વ મનુષ્યોમાં જણાય છે, એટલું જ નહિ પણ વાંદરાઓમાં પણ તે નજરે પડે છે, દાખલા તરીકે મુઠ્ઠીઓ વાળવી, શુશ્રૂષામાં હાંતીઆ કરવા વગેરે. ડાવિને 'Expression of the Emotions' માં આ વિષે ચર્ચા કરી છે, પરંતુ એનું માનવું એવું હતું કે દેવના પરિણામો અનુદૃત્તિથી ઉતરી આવી શકે છે; તેથી લેઈએ તેવી સ્પષ્ટતાથી તેણે અનુદૃત્તિ અને સામાજિક મંચારણ વચ્ચેનો ભેદ દેખાડ્યો નથી.

૩. આ વલણો ઉત્ક્રાન્તિવાદમાં એટલા ઉંડા મૂળ નાંખીને ખેંચેલાં છે, કે તે પ્રેરણાશુદ્ધિના ન હોય તો જ નવાઈ. મનુષ્યનો કોઈ ખીજા જનાવરોના કોઈને મળતો જ છે. એ જ પ્રમાણે ભય. આ પ્રેરણા શુદ્ધિના આવેગો અમુક ક્રિયા નિર્ણય કરી આપતા નથી, પરંતુ આપણા વાતાવરણને લગતા અમુક કામોમાં, આપણી શક્તિઓને કેટલેક દરજ્જે વહેંચાવે છે.

આ તો બહુ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતાં અનુદૃત્તિનાં વલણોની વાત થઈ. આવાં જ કે આના કરતાં ઘણાં વધારે અસ્પષ્ટ, અને અસંબંધિત એવાં ખીજાં અનેક વલણો છે. વળી આ બધાં વલણોની ખીલવટ બહુ ઝડપથી થાય છે, તેમાં કેરકાર પણ જણાઈથી થાય છે, અને સામાજિક અનુભવ પણ એની સાથે સુધાઈ જાય છે, અને અંદર જાત જાતની લાગણીઓ વગેરે જાણે છે, અને સામાજિક જીવન જેમ બદલાતું જાય છે, તેમ એ સર્વવ્યાપી બદલાતાં જાય છે, તેથી એનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ શકતું નથી. દરેક યુગમાં અને દરેક દેશમાં વિચારની ભાદ્રક લાગણીની પણ અમુક પદ્ધતિ હોય છે. આ ક્ષેત્રમાં કશું જ આખરી ન ગણી શકાય.

પ્રેરણાબુદ્ધિના આવેગ આપણાં દરેક કાર્યમાં દાખવ તો થાય છે જ, પણ તે એવી રીતે થાય છે કે ફક્ત તેનાથી જ માનવ વર્તન સમજાવી શકાતું નથી. ધારો કે આપણે એમ કહીએ કે માગમારી કરવાની મનુષ્ય સ્વભાવ મહજ પ્રેરણાબુદ્ધિને લીધે મહાયુદ્ધો થાય છે-તો ઉપજા વાક્યોમાં નહિ જેવું જ મત્ય ગણાય. યુદ્ધની ઇચ્છા ધણાં પ્રેરણા બુદ્ધિનાં વક્ત્રોમાં જડમૂળ ધાલીને રહેલી છે, અને એ અર્ધાં વક્ત્રો કેળવણી, ઝઢી અને મર્યાબદ્ધતાને લીધે બદલાઈ જાય છે. એટલે એ વક્ત્રોનું મળ જોધવું જોઈય તો સમાજના આખાએ કમનો અભ્યાસ કરવો પડે. આમ કરવામાં નીચી પ્રથમ તો બહુ ઝીણવટથી ઇતિહાસનું અને સમાજ-શાસ્ત્રનું પૃથક્કરણ કરવું પડે. ફક્ત માગમારી કરવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણાબુદ્ધિ એજ યુદ્ધનું મળ છે, એમ કહેવું તે અનુચિત છે.

તેજ પ્રમાણે એકાન્ત તરફ મનુષ્યનો અણુગમો, નવી નવી કેશનો તથા તુક્કાઓનું અનુકરણ, નેતાઓનું અનુસરણ, અને પ્રચારદ્વારા સમદ ઉપર કાણુ મેળવવા તે પણ ફક્ત મનુષ્યના યથાચારી સ્વભાવનું જ પરિણામ છે, એમ માની લેવું બહુ ભૂલ લેવું છે. એનાં મળ કારણો તો બહુજ હોય છે. ખરે જોનાં તો જાય અથવા કોધના જેવી પ્રેરણાબુદ્ધિ તે યથાચારી છે પણ નહિ. યથાચારનું મળ પ્રેરણાબુદ્ધિમાં નહિ, પણ મહાનુજતિમાં સમાયેલું છે. માનસમાન્ધીઓ, પ્રાણિવિદ્યાશાસ્ત્રીઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ, કેળવણી-કારો 'પ્રેરણાબુદ્ધિની વાનમાં' રમ લેનાર છે, પણ ઇતિહાસ કે 'સમાજશાસ્ત્ર'થી દૂર રહેવા માંગે છે, અને દૂર રહે જઈ પોતાના ધ્યેયને જલદીથી પ્રાપ્ત કરી લેવાનો યત્ન કરે છે.

પ્રેરણાબુદ્ધિની ચર્ચામાં વિચારણાશક્તિનું ધ્યાન ક્યાં આવે ? આ સવાલના જવાબનો આધાર ઉપર ચર્ચા ગમેલી ચર્ચા ઉપર છે. પ્રેરણાબુદ્ધિની વ્યાખ્યા ઉપર છે. આપણા વર્તનના નિર્ણિત ક્રમને પ્રેરણાબુદ્ધિ કહેવાય, કે આકાંગ્દ (Plastic) વર્તન પ્રદર્શવના પ્રેરણા-

બુદ્ધિના આવેગને તે નામ અપાય ? સ્થિર પ્રેરણાબુદ્ધિમાં મધ્યસ્થ ક્રાંતિની વચ્ચે પડતી નથી. જીવનરૂપી આપ દબાતાની માથે અનુવૃત્તિનું ચત્ર શરૂ થાય છે. મહાબુદ્ધિ પ્રેરણાબુદ્ધિમાં તે શિક્ષકનો અવકાશ મળે છે, મહાબુદ્ધિ પ્રેરણાબુદ્ધિને તે કોઈ દોષના નોંધ એ, તેને ખીસવવી નોંધ એ, બ્યવસ્થિત કરવી નોંધ એ, આ બધું થાય, ત્યારે જ તે સારી રીતે કામ કરે. મનુષ્યની હરહંમેશ બદલાતી જીવનરૂપી બ્યવસ્થિત ગમવાનું કામ બુદ્ધિનું (intelligence) છે. પ્રેરણાબુદ્ધિનાં કાર્યાપાકાં વક્ષણોને કળાવી, કામ કરવા તૈયાર બનાવનાર પણ બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિને પ્રેરણાબુદ્ધિની ન્યૂનતા પૂરનાર તે ન જ કહેવાય. એક રીતે જોતાં બુદ્ધિ પણ પ્રેરણાબુદ્ધિનું એક અંગ જ છે.

આપણે જોયું કે મહાબુદ્ધિ પ્રેરણાબુદ્ધિનાં વક્ષણો, તથા બુદ્ધિ એ બંનેના મંભિશ્રય ઉપર જ આખો માનવ ઈતિહાસ રચાયેલો છે. ધારે કે જીવલેખ સ્ત્રીજનના વખતનાં એક હગ્ગર બાળકને લાવી, આપણે આપણાં પાશુઓમાં સુવાડી દઈએ; તે કદાચ કંઈ જ કરે ન પડે; એ બાળક મોટાં થઈ ગયે બદલે મોટરો જ હાંકે, છાપાં વાંચે, અને ખીજી દરેક રીતે આપણા જેવા જ થાય !

મનુષ્ય સ્વભાવ એટલે શું ? એ શબ્દોના ઓછામાં ઓછા ત્રણ અર્થ થઈ શકે. (૧) એ પણ વિચારવાનું કે આ મનુષ્ય સ્વભાવ બદલાઈ શકે ખરો કે ?)

પહેલો અર્થ :—માણસનો અનુવૃત્તિમાંથી કિતરી આવેલો સ્વભાવ—વર્ણપાશનુસાર સ્વભાવ—વિશે આપણે ઝાઝું જાણતા નથી, પણ એમ લાગે છે કે આ સ્વભાવ બદલાતો હશે, તે બહુ જ ધીરી ગતિથી બદલાય છે. હગ્ગરે વર્ષ પૂર્વના આપણાં બાપદાદાઓ કરતાં, એ રીતે જન્મ વખતે આપણે ખામ જીવ્યાં હોતાં નથી.

બીજો અર્થ :—સામાજિક સ્વભાવ. આ સ્વભાવ આદ્ય સમુદાય (primary group) નાં સંસર્ગમાં ખીલે છે. આ આદ્ય સમુદાયમાં કુટુંબ અને પડોશ એ બેનો મુખ્યત્વે કરી સમાવેશ થાય

છે. સામાજિક સ્વભાવમાં ખામ કરી નીચેની વસ્તુઓ આવે:—પોતાના અસ્તિત્વનું ભાન, પોતાનાં વખાણથી હિપજતો આનન્દ અને પોતાની નિન્દાનો વિરોધ, સ્પર્ધા, અમૃદ ધોરણ, મારામારનું ભાન. માધ્યમસ્થ વાનચીતમાં ‘મનુષ્ય સ્વભાવ’નો અર્થ આ—સામાજિક સ્વભાવ—પ્રકારનો જ આપણે કરીએ છીએ. (તિથીજ જ્યારે આપણે વાંચીએ કે કેાગસ્યાનો પુત્ર રામ, એના પિતા દશરથનો ગદુ માનીતો હતો, તેથી કેકેયોને ગદુ અદેખાર્ધ ઉત્પન્ન થઈ, ” ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે “ થાય જ, એ તો મનુષ્યનો સ્વભાવ છે. ”) આ. ૬.

અનુવૃત્તિ કરનાં આ મનુષ્ય સ્વભાવમાં કેરકારોને ધણો વધારે અવકાશ છે; અને આ સ્વભાવ ઘગનમાં જરે જ મરખી ભતનો ભેવામાં આવે છે, તેનું કારણ એજ કે સરખી જ ભતનાં અમુકથોમાં તે યગાય છે. જો આ અમુકથોમાં કેરકાર થાય તો મનુષ્ય સ્વભાવમાં પણ કેરકાર થશે જ.

એક ત્રીજા અર્થમાં પણ ‘મનુષ્ય સ્વભાવ’ એ સજ્જ ધાનીવાર વપગય છે. આની વ્યાખ્યા આપવી મહેલ્લી નથી. મનુષ્ય સ્વભાવના ગુણાયગુણની ચર્ચા કરતાં, આ ત્રીજા અર્થમાં તે સજ્જ આપણે વાપરીએ છીએ. માખવા તરીકે પેમા મંગધીનો સ્વાર્થ કે ઉદાગતા, લદાર્ધ અથવા માન્તિ, કામ કરવાની શક્તિ કે તેનો અભાવ, રૂઢીચુસ્તના કે તદ્દન નવા વિચારો વગેરે વગેરે. ત્રીજા સંદેશમાં કહીએ તો વિચારોની વ્યાપકતા છોટી અમુક પગિચિનિ અને અમુક મંદ્યાઓ ઉપર પહેાંચાય છે. આ અર્થ લઈએ, તો મનુષ્ય સ્વભાવમાં પુષ્કળ કેરકારોને સ્થાન છે. કાગણ કે આ સ્વભાવને લઈને ઉત્પન્ન થતી વર્તણૂંકે દમેશ જતજતની નૈતિક વગેરે અમરોને લીધે બદલાની જ રહે છે. એ વર્તણૂક હાલ સ્વાર્થી, નિર્ગળ, તકરાગી કે રૂઢીચુસ્ત હોય, અને થોડાં જ વર્ષો પછી ત્રીજા પગિચિનિમાં તે ઉદાર, મજાળ, શાન્ત અને પ્રગતિમય અને ! એને કેવી પ્રેરણા મળે છે, અને એને કેમ કેન્દ્રીયૂત કરવામાં આવે છે, તેના ઉપર અધ્યા આધાર

છે. આ બાતનો મનુષ્ય સ્વભાવ કદી ગદગતો ન થઈ, એવી જો સામાન્ય માન્યતા છે, તે બદલ જૂજલસેલી છે. કહે છે કે મનુષ્ય-સ્વભાવમાં કેન્દ્રાર થતા નથી, તેને લઈને જ જગતમાં હંમેશા લડાઈઓ, અને આર્થિક લોભ ચાલુ રહે છે. પણ એ વાત સાચી નથી. લગભગ અને આર્થિક લોભને આપણે અમુક મંદગેગામાં કાણુમાં રાખી ગઈએ છીએ, તેજ બતાવી આપે છે કે મનુષ્યસ્વભાવમાં ફેરફારને ધ્યાન છે ન.

વધારે નિશાળ અર્થમાં લઈએ, તો આ સ્વભાવનું મુખ્ય અંગ તે પ્રહલુડીકતા છે. આપણે જેમ ધારીએ, તેમ એની પામે કમળી ગઈએ. ફક્ત હોંશિયાર કારીગર જેમ યત્નને ઓળખી લઈ, તેની પામે ગમે તે કામ લઈ શકે છે, તેમ આપણે પણ પ્રથમ સમજી લેવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૨-જી

સમાજ અને વ્યક્તિ.

‘સમાજ અને વ્યક્તિ’ એ ન ખડ જોતાં આ આખા પુસ્તકનો વિષય છે. જુદા જુદાં દૃષ્ટિગિન્દુઓથી વ્યક્તિનો સમાજ સાથેનો સંબંધ બતાવી આપવો એ જ આ આખા પુસ્તકનો હેતુ છે. જો આપણે ઉત્કાન્તિવાદની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો મનુષ્ય અને સમાજનો સંબંધ શારીરિક જણાયો. મનુષ્યને સમાજથી જુદો પાડી ન ન શકાય. માણુજી એ સમાજનો જન્મ-મરણ-જીવનનો પાડી ન શકાય. મેળવે છે, સમાજના આખા અંગમાંથી મનુષ્ય પોતાનું ઉપાંગ કાપી ન શકે. કાચુકે વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલાં, અને વાતાવરણથી પ્રાપ્ત થએલાં તંતુઓ એના જીવનમાં વણાઈ ગએલાં હોય છે. વળી બીજી ગાળુથી જોઈએ તો સમાજ પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઉપર આધાર રાખીને ટકી રહ્યો છે, કાચુ સમાજજીવનમાં દરેક

વ્યક્તિ પોતપોતાનો ખામ દાજો આપ્યા કરે છે. આવી દુંકમાં એમ કહી શકાય કે મમાજ એ, પોતપોતાનું નિર્ણિત કાર્ય કર્યાં કરતી, જુની જુની વ્યક્તિઓની અનેલી એક જીવન્ત રચના છે.

ઉપલી વ્યાખ્યા મમસ્ત મમાજને જેમ લાગુ પાડી શકાય એવી છે, તેમ જ ટોઈપલ અમુક સામાજિક મંડળને પણ તે લાગુ પાડી શકાય. દાખલા તરીકે, એક વિદ્યાપીઠ (University) લઈએ. વિદ્યાપીઠ જુની જુદા, વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો, અધિકારીઓ અને બીજી વ્યક્તિઓનું જનેલું મંડળ છે. આ મંડળનો દરેક મભ્ય; થોડું ઘણું અગે ખીમ દરેક મભ્યો ઉપર આધાર મખી મ્હેલો હોય છે, કારણ કે વિદ્યાપીઠના સામાન્ય જીવનમાં દરેકને પોતપોતાનો દાજો આપવાનો હોય છે. આ મંડળનો પ્રત્યેક માણુમખીમ જધા કરતાં નિગળા એવા પોતાના વ્યક્તિત્વ વડે પોતાનું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, દાખલા તરીકે પ્રાચીન વિદ્યાનો અધ્યાપક જે કામ કરે છે, તે એકયો એજ કરી મધું એવું હોય છે અને તેજ પ્રમાણે દરેક અધ્યાપક તથા વિદ્યાર્થી (ખ્દારથી કદાચ એણું જણાયા એવું) પણ પોતાનું કાર્ય કરે જાય છે, આ જીવન્ત રચનાનું દરિજિન્દુ સમાજના એકયને તેમજ પ્રત્યેક વ્યક્તિના મભ્યને થોડા મહત્ત્વ આપે છે. વિકેટપ્રાપર વગરની ક્રિકેટની ટીમ કેવી હોય ? લગલગ ટીમ વગરના એકલા વિકેટ પ્રાપર જેની જ નિરર્થક. આરી રીતે વિક્રમ પામેલા, સમાજદ્વારા જ આરા વિકસવાજો માણુસ જીવી શકે છે, અને તેવીજ રીતે તેવા માણુસ વડે સમાજ ટકી રહે છે.

મમાજથી તદ્દન નિરાજો જણાતો સમાધિમસ્ત યોગી પણ ખડે જોતાં સમાજનું એક અગ જ છે. ખડે જોતાં ‘મમાજ’ અને ‘વ્યક્તિ’ એ બે લિન્ન વસ્તુઓ નથી; એક જ વસ્તુના એ બે જુદાં જુદાં અરૂણો છે; લસકા અને મૈનિક, અથવા વર્ગ અને વિદ્યાર્થીની માદ્રક. કુકુંજ, સહેંગ, પ્રજા, માનવજાતિ દરેક નાના મોટા મમજનું, પણ ઉપર પ્રમાણે જ મમજનું.

ખડ જેનાં. જે કાંઈ બિન્નતા જાણતી હોય તો તે આપણા દષ્ટિકોણને લીધે જાણાય છે. જ્યારે આપણે મમાજ અથવા કોઈપણ મમદની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે મરને લાગુ પડે એવા દષ્ટિકોણથી વિચારીએ છીએ; જ્યારે અમુક વ્યક્તિની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે ક્રિપ્તી મર્વમાન્ય દષ્ટિ મૂકી દઈએ છીએ. ‘સામાજિક’ શબ્દ ઓછામાં ઓછા ત્રણ જુદા અર્થમાં વપરાય છે. મમાજના મોટા જથ્થાને લાગુ પડે તે સામાજિક: આ એક અર્થ. આ અર્થ લઈએ તો દરેક વ્યક્તિ અને તેના લક્ષણો સામાજિક ગણાય. કામગીરી તે મર્વ એક અથવા બીજી રીતે મર્વમાન્ય જીવન સાથે જોડાયેલાં છે, અને મમદવિકાસના તે અંગરૂપ છે.

‘સામાજિક’ નો બીજો અર્થ, ‘મમાજમાં ભગી જનાર’ એવો પણ થાય; એ ભગી જવાની ક્રિયા નિકટના નિઃસ્વહાર, વાતચીત અને અંગન મદાનુભૂતિ વડે થાય. ઉપરાંત ‘સામાજિક’ કરતાં આ કાંઈક જુદું જ છે, જ્યાં પડેલા કરતાં વ્યક્તિનું કોઈ રીતે આ વધારે વરોધી નથીઆ જ મર્વધર્મમાં વ્યક્તિત્વ બહુ રૂપીતરી રીતે અગ્નિત્વ ધરાવે છે, અને પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે છે.

ત્રીજા અર્થમાં તે શબ્દમમદના કયાણુર્થે વપરાય છે, અને તેથી વગમમ ‘નૈતિક’ ને તે મળતો આવે છે. આપણે કહીએ છીએ કે શુદ્ધો અથવા વિગમવાછના અસામાજિક અથવા અનાજ વિરોધી છે. પણ અહિં પણ તે શબ્દ ખરી રીતે વ્યક્તિત્વનો વિરોધી બની શકતો નથી, કામગીરી ખરા કરતાં પોદું કોઈ રીતે વધારે વ્યક્તિગત નથી; પણ તે શબ્દને અનીતિમાન, કુર, સ્વાર્થો અથવા બીજા કોઈપણ નીતિમાન શબ્દ સાથે મરખાવી, તેની બિન્નતા દર્શાવી શકાય.

પ્રચલિત ભાષામાં એવા ઘણા શબ્દપ્રયોગો વપરાય છે કે જેમાં ન મરજવા જેવો વિરોધી પાનિ આવે જાય છે. મખલા તરીકે, વ્યક્તિત્વવાદ, મમાજવાદ, એવજા, અદભાવ, વગેરે. આ

શાસ્ત્રો બહુ અપ્રષ્ટ અર્થમાં વપરાય છે, તેથી જે ગ્રંથ તે શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરે, તેણે પોતાનો અર્થ અમંગલવા વિસ્તારથી અમણુતી આપવી પડે છે. જેમ વ્યક્તિ અને સમાજ બિન્ન નથી, તેમ વ્યક્તિત્વવાદ અને, સમાજવાદ પણ બિન્ન નથી વ્યક્તિત્વવાદી કહેવાતી ઘટનાઓ હમેશા સમાજવાદી હોય છે, કાગણુ મર્વ ન્યામાન્ય છાનનમાંથી ઉગી આવતી વૃત્તિઓ તે ઈર્ગાવે છે-તેથી ઉતરુ, તેજ માણે સમાજવાદી કહેવાતી ઘટનાઓ વ્યક્તિત્વવાદી હોય છે. આ અને આવી જાતના બીજા જાતો જાણે નિદાનો અને આધુનિક વાર્થક્રમે સમાજવાદ માટે વપરાય, પરંતુ મુદ્દમ અભ્યાસ માટે તે ચોખ્ખુ છે કે એ તે જ કારણ વાન છે. જે વાપગવામાં આવે, તે હુ માનુ છુ કે તે હાથ છે તે કરતા નધારે યોગ્ય વ્યાખ્યા માથે વપરાયા જોઈએ.

દાખલા તરીકે યુરોપના દરેક મુખ્ય ઐતિહાસિક યુગો એક અથવા બીજા કાગણુમર, (પ્રચલિત લાપામાં) વ્યક્તિત્વવાદી ગણાયા છે-અને હતા પણ તેવાજ. નાટ પામતા રોમન સાજાન્યમાં સમરતના ઐક્યનો ધ્વનિ ન હતો, દરેક માનવી પોતાને માટેજ મથતો-તેથી તે યુગ વ્યક્તિત્વવાદી ગણાય બીજો દાખલો યુરોપની નિદા-જગૃતિ (Renaissance) અને ધર્મ જાગૃતિ (Reformation) નો લઈ શકાય. આ બે મનાવોને વ્યક્તિત્વવાદનુ પ્રગટીકરણ કહે છે. અત્યાગ્ના જનાનાને નગી ઔથી વધારે વ્યક્તિત્વવાદી ગણે છે.

અમુક જનાન વ્યક્તિગત છે કે સામાજિક, એમ કહેવાને અન્ને, સમાજની અમુક વ્યક્તિ, બીજી વ્યક્તિઓની સામે પડી છે, અથવા તો સમાજનો અમુક ભાગ'બીજા ભાગથી જુો મન ધરાવે છે, એમ કહેવુ વધારે ઉચિત છે કમર્મન કહે છે કે સમાજના દરેક સભ્યની વતવના સામે સમાજ કાનુ એ છે, ત્યારે તેનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે એક સાખુમની અમુક વૃત્તિ સમાજના

ચાતુ અને વ્યવસ્થિત વલણથી જુદી પડી ગઈ છે; તેથી કાર્મ તે વધારે વ્યક્તિત્વવાળી, કે એકઠી સામાજિક જનની નથી. એક હજાર માણસો, એક માણસના જોડણી વ્યક્તિત્વવાળા છે, અને એકબે, સર્વથી નિરાળા જણાતો માણસ, પાતાનું વ્યક્તિત્વ મર્વ સામાન્ય જીવન પ્રવાહમાંથી મેળવી લે છે. માનવ, મંજાંધ દર્શાવતા 'સામાજિક' અને 'વ્યક્તિગત' એવો એ જોડ જનાવવામાં આવે છે તે જોડો તે નિર્ધારક છે.

ધણા ખરા લોકો વ્યક્તિને સમાજથી તફાવત દિગ અને વિરોધી ગણે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ વ્યક્તિને સમાજના કારણરૂપ ગણે છે. માણસો વડે સમાજ જાને છે, એ વાત સર્વ-માન્ય છે, પણ સમાજ માણસોને જનાવે છે એ વાત ઘણાંને આશ્ચર્ય-કારક લાગે છે. જો કે જીવનના પૃથક સ્વરૂપ (social aspect) ને સમજ સ્વરૂપ ક્રમાં વધારે મુખ્ય કે કારણરૂપ શા માટે ગણવું જોઈએ તે સમજાતું નથી. આ સામાન્ય રીતે ફેલાયેલી માન્યતાનું કારણ એ છે કે જીવનનું વ્યક્તિગત સ્વરૂપ સુસ્પષ્ટ છે, જ્યારે સમજ, પ્રાજ્ઞા, માનવજાતિ વગેરેની વાસ્તવિકતા માત્ર ક્રિયાશીલ અને કેળવાયેલી કલ્પના વડે જ સમજી શકાય. સમાજને સાધારણ રીતે આપણે મૂર્ત સ્વરૂપવાન ગણીએ છીએ, તેથી તેને કાર્મ પણ ખીજી વસ્તુમાં કારણરૂપ કે મજા તરીકે આપણે કલ્પી શકતાં નથી. ઘણાં લોકો તો "સમાજ" ને એક મૂર શબ્દ ગણે છે, અને તેથી પાછળ કાર્મ પણ વાસ્તવિકતા સંબંધી હમે ક્ર કેમ તે વિશે પણ શંકા આણે છે.

પ્રથમ માત્ર વ્યક્તિત્વવાદકાર્મ એ; આમાં ક્ર પૃથક-સ્વરૂપની જ ગણતરી કરવામાં આવે છે, સમજ સ્વરૂપને જગએ મહત્ત્વ આપાનું નથી. દરેક મનુષ્યને સ્વતંત્ર સાધક ગણવામાં આવે છે. વ્યક્તિને જ મર્વ જનાવેનો એકલો, સ્વતંત્ર સાધક મનાય છે. જો કે ઉત્ક્રાન્તિવાદના શાસ્ત્ર અને વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને લીધે,

આ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદનો તર્ક ખોટા હરે છે, છતાં તે હજી પ્રચલિત છે. રૂઢ થઈ ગયેલી વિચારશ્રેણીમાંથી તે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ધાર્મિક તથા બીજી ચાલતી આવેલી રૂઢીઓ તેને પૂર્તિ આપે છે.

ત્યાર પછી સમાજ અને વ્યક્તિ બન્નેની મર્યાદા બાંધી રીતી વાત આવી. તેને double limitation કહે છે. આ ખ્યાલ ધણું ખડું એક અથવા બીજા સ્વરૂપે સામાજિક અને નૈતિક ચર્ચાઓમાં સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનની નજરે પહેલાં (ઉપર જણાવેલા વ્યક્તિવાદ) કરતાં આમાં કંઈ પ્રગતિ જણાતી નથી. આમાં પણ વ્યક્તિને અત્યંત સાધક જ માનવામાં આવે છે. શોકોને, પોતાની જાતને સ્વતંત્ર અને મૂળ કારણરૂપ માનવાની ટેવ પડી ગઈ છે, તેથી તેઓ પોતાને ન્હાના સરખા પણ કરતાં માની લે છે, આથી જ વારસવિદે ધટના તરફ તેમનું જ્યારે ખ્યાન ખેંચવામાં આવે છે, ત્યારે તેને તેઓ વધારાની, જુદી અને દુરલ્લેખ અંશે વિરોધી ગણે છે. આ શબ્દપ્રયોગ પરત્વેના, જીવનના પ્રકારની જાવના સંબંધીના સિદ્ધાન્તો, એક જ ચર્ચાસ્પદ વિરોધી વાતના જુદા જુદા પક્ષો સેત્રા પૂરતા જ જુદા પડે છે. સમાજવાદીની ઈચ્છા છે કે સર્વ સામાન્ય અથવા સમૂહ જગ જીતે; વ્યક્તિત્વવાદની તેથી ઉલટી ઈચ્છા છે. જેમાંથી એક જગ પણ નમતું આપવા માગતા નથી, જરાએ દૃષ્ટિની વિશાળતા દેખાડતા નથી. જો કોઈ માણસનું આ જન્મેમાંથી એકે પણ તરફ વલણ ન હોય તો તે એમ આશા રાખી મર્યાદા માને કે આ ચર્ચા જીવનના ખોટા સ્વરૂપ ઉપર રચાયેલી હોઈ થોડા જ વખતમાં જૂઠાઈ જશે.

ત્રીજું તે આદ્ય વ્યક્તિત્વવાદ (Primitive Individualism). આ શબ્દ પ્રયોગનો અર્થ એવો થાય છે કે સામાજિકતા, વ્યક્તિત્વની પાછળ થોડા સમયે આવી પહોંચશે, આ વિચાર વ્યક્તિગત પૂર્વસંસ્કૃતિ અને કંઈક અવરિપક્ષ ઉત્ક્રાન્તિવાદની શીલભૂમિ ઉપર

રચાયેલા છે. વ્યક્તિત્વવાદને નૈતિક દૃષ્ટિએ ઉત્તરના પ્રકારનો ગમ્મ-
વામાં આવે છે. માનુષ માત્ર એક વ્યક્તિ દનો, માનુષ તત્ત્વ તેવી
વ્યક્તિનો માત્ર એક નમૂનો દનો; પરંતુ તેમાંથી તે ધીમે ધીમે
સામાજિક બન્યો, અને ‘સામાજિક સમૂહ’ તરફ પ્રગતિ કરી,
તેમાં તે સીન થઈ જાય. નૈતિક રીતે દલીલો નો વ્યક્તિનું ને ખગમ,
સામાજિક તે માફ; તેથી પહેલાંને દયાથી દહ, ખીજાને બહાર દાદી
શકાય, એવું વર્તન શખવું જોઈએ.

માફ તો એવું માનવું છે કે આમાં નાગ ખોટાનો, કે પહેલા
પછીનો પ્રશ્ન જ નથી. વ્યક્તિત્વ અને સામાજિકતા બન્ને દંમેશ
સાથે આવે જ હોય છે, અને એક જ વસ્તુનાં બે પૂરક સ્વરૂપો છે.
પ્રગતિની રેખા બન્નેના નીચા પ્રકાર તરફથી ઉચ્ચ પ્રકાર તરફ
પ્રમાણ કરે છે, એકથી ખીજા તરફ નહિ. જો ‘સામાજિક’ શબ્દ
માનસિક શવનના ઉચ્ચ પ્રકારને જ લાગુ પાડવામાં આવે, તો તે
‘વ્યક્તિગત’ નો વિરોધી ન બને, પણ પાગલ, વિચલી કે એવા
કોઈ માનસિક કે નૈતિક હલકાપણું અતાવના શબ્દનો વિરોધી બને.
આપણાં પૂર્વજોના સમય માટે કોઈ એમ કહી શકે, કે તે જમાનો
‘સામાજિક’ કહેવાય એવો નહોતો, તો તે જ મુજબ તે ‘વ્યક્તિ-
ત્વવાળો’ પણ કેમ કહેવાય? આપણાં કરતાં વ્યક્તિગત તેમજ
સામાજિક, બન્ને રીતે એ જૂના આપદાઓ ઉતરતી કોરીના જ દના.
આ વિશે શંકા આપણી તે માનવ શવનની મુખ્ય એકતા ઉપર
શંકા આપવા બરાબર છે.

છેલ્લા મત પ્રમાણે સામાજિક તે વ્યક્તિનું એક અંગ-એક ભાગ
છે. એ-મત પ્રમાણે માનવ સ્વભાવ, વ્યક્તિત્વવાળો તથા અન્યામા-
જિક અને સામાજિક વૃત્તિઓમાં વહેવાઈ ગયો છે. દાખલા તરીકે
આ મૃતવાદીઓ, પ્રેમને આનાજિક ગણે છે, ભય અને ક્રોધને
અન્યામાજિક અથવા વ્યક્તિગત ગણે છે. દેહસાક લેખકોએ તો

બુદ્ધિને પણ વ્યક્તિની શક્તિ મળી છે અને માત્ર અંશુક પ્રકારના આવેગ તથા મનોભાવને જ સામાજિક મર્યાદા છે.

પ્રેરણાબુદ્ધિ કે શક્તિઓનો આ વિચાર, જે વાતચીત અથવા નિકટની લાઘ્યથીના અર્થમાં વપરાય, તે તે સામાજિક રહેવાય. આ અર્થમાં ભય કરતાં પ્રેમ વધારે સામાજિક છે. પણ જે એમ મનાવવામાં આવતું હોય કે આ પ્રેરણાબુદ્ધિ અથવા શક્તિઓ જાતે ખીજ કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારની છે, તે તેમને શંકા પડતો લાગે. પણ હું આ પુસ્તક દ્વારા વિરુદ્ધ રીતે જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો માગું છું તે એ જ કે, માણસના માનસિક પરિધાનના સામાજિક તથા અસામાજિક એવા ભાગ પડતા નથી; પણ વિશાળ અર્થમાં તે આખો સામાજિક છે, સામાન્ય માનવ જીવનનો તે એક ભાગ છે, અને તેના સામાજિક તેજસ્વ નૈતિક ઉત્કર્ષનો આધાર, અંશુક શક્તિઓ અને પ્રેરણાબુદ્ધિઓને ખીલવવા ઉપર અને અંશુકને દબાવી દેવા ઉપર જેટલો રહેલો છે, તેના કરતાં વિચાર અને અનંતગતમાના જીવનની પ્રગતિમાન વ્યવસ્થાના સિગ્ન ઉપર વધારે રહેલો છે.

કોઈ પ્રેરણાબુદ્ધિ કે વલણ ખીજ કરતાં પ્રમાણમાં વધારે મહત્વનું ધર્મ પડે, તેને વધારે કામ કરવું પડે, ત્યારે ખીજઓને તેથી ઉત્કર્ષે જ બને. આવી વધધટ તે ઉત્કર્ષાન્તિવાદનું એક અંગ છે; તેથી માનસિક વિકાસમાં પણ તે જણાય તે કોઈ નવાઈ જેવું નથી. પરંતુ શક્તિઓમાં દેખાઈ આવે, 'એવી જુદાઈ નથી; ધીરે ધીરે પ્રગતિ થતી જાય છે. જૂનાં સાધનો નવાં કાર્ય કરવા મટે છે, તે નકારમાં ચર્ચ નાશ પામતાં નથી.

મારે જે રહેવાનું છે, તે સ્પષ્ટ કરવા માટે, સમાજ અને વ્યક્તિના મંથનમાં વારંવાર પૂછાતા પ્રશ્નો લઈ તેની ચર્ચા કરીશું:—

૧. સમાજ માત્ર વ્યક્તિઓનો જ બનેલો છે કે નહિ ?

૨. વ્યક્તિઓના સામટા સરવાળા ઉપરાંત સમાજનાં કર્તું વધારે આવે ખરું ?

જવાબ—એક રીતે કહીએ તો આવે. ન દેખી શકાય તેવું વ્યક્તિઓનું વ્યવસ્થિત સામાજિક મંગલન મનાજનાં હોય છે. તે દરેકનો અભ્યાસ કરવો, તે સમાજના અભ્યાસ કરવા ગરાગર નથી. અર્થશાસ્ત્ર જેવાં શાસ્ત્રો અને ઈર્ષ મંદ્યાઓ આ ઉપલી માન્યતાને ક્ષીણે ખોટી દિશામાં ચાલી ગઈ છે. નમારે તમારા સમુદાયને, તમારા સામાજિક કમને, જેવા છે, તેવાજ જેવા લોકોએ.

૩. વ્યક્તિ એ સમાજની ઉત્પત્તિ છે કે નહિ ?

જવાબ—હા. એનામાં રહેલું મનુષ્યત્વ, સામાજિક જુનકાળના ઈતિહાસ વડે સંકળાયેલું છે, એટલા ધુરની દરેક વ્યક્તિ સમાજની ઉત્પત્તિ ગણાય જ. માણસ જે એ જૂનોમાંથી પ્રાણ મેળવે છે તે એ, એટલે અનુવૃત્તિ અતે મંબવદારનો આપણે વિચાર કરીએ, તો આપણને જાણાશે કે વર્ણપાત્રમાંથી નેને જે મળ્યું છે, તેનો સામાજિક ઇતિહાસ હોય છે; આપણે જે શક્તિ સાથે જન્મ્યાં છીએ, તેમને સામાજિક પરીણમાંથી પમાર થવું પડે છે. (આપણા આપ-દાદાના જીવનમાંની.) માણસ મંબવદાર દાગ જે કાંઈ મેળવે છે, તે-માપા, કેળવણી મોરે-સીધું સમાજમાંથી જ આવે છે.

૪. વ્યક્તિને સમાજથી જુદી પાટી શકાય કે ?

જવાબ—ફક્ત બાલ્ય દૃષ્ટિએ જ. ધારો કે તમે જંગલમાં ચાલ્યા જાવ, તો પણ તમારી સાથે આવેલું તમારું મગજ તો સમાજમાં જ ધડાયલું હોયને? સમાજ સાથેનો ચારીરિક વ્યવહાર તોડ્યા છતાં, તમારો માનસિક અને કાંઈપનિક વ્યવહાર તો (સમાજ સાથેનો) રહેશે જ. આ માનસિક વ્યવહાર જેમ ઓછો થતો જાય, તેમ માનસિક ક્ષય થતો જાય છે. કેદીને લાંબા વખત માટે એકાન્ત કેદની મગ ચાય છે, ત્યારે તેના મગજ ઉપર અમર ચર્મ જાય છે, એ જાણીતી વાત છે.

૫. વ્યક્તિ કોઈપણ રીતે અમાન્યથી સ્વતંત્ર હોઈ શકે, કે તે શક્તિ સમાવળનો એક ભાગ જ છે ?

જવાબ—હા. તે સ્વતંત્ર તો છે જ, પણ તે વ્યવસ્થિત સ્વતંત્રતા છે, અને તેમાં ખીજા લોકોના મહકાગની જરૂર પડે છે. ઉત્ક્રાન્તિવાદ આપણને શીખવે છે કે જીવન એ મર્જકક્રમ છે, આપણે કોઈક નવું અને ઉપયોગી ગ્યીએ છીએ, અને માનવ ઇચ્છાશક્તિ તે મર્જક શક્તિનો એક વિભાગ છે. દરેક વ્યક્તિની અંદર કોઈક ઉપયોગી તત્વ રહેલું છે, દરેક વ્યક્તિ કોઈક ઉપયોગી શક્તિ આપે છે; એ ભાવનાને ઉત્ક્રાન્તિવાદ ઉત્તેજન આપે છે. જો કે આપણે મૂનકાળના સામાજિક વાગ્મો તો છીએ જ, પણ દરેક વ્યક્તિમાં જે શક્તિ છે, દરેક વ્યક્તિને જે તક મળે છે, તે ખીજા કોઈને મળેલી હોતી નથી. તેનો ઉપયોગ દરેક વ્યક્તિ સ્વતંત્ર રીતે કરી શકે.

સહકાર વડેજ આપણે આપણી વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા વ્યક્ત કરી શકીએ. દાખલા તરીકે તમે એક સાહિત્ય મહાના સભ્ય બન્યા. તેમાં જોડાઈ તમે તમારામાં રહેલી શક્તિઓને ખીલવવાની અને એ રીતે વધુ સ્વતંત્ર બનાવવાની આશા રાખો. એજ દાખલો વિશાળ અર્થમાં અમાજને પણ લાગુ પાડી શકાય. એજ પદ્ધતિથી સમાજને આદર્શી પ્રગતિ કરી છે.

મકરણ ૩ નું

સૂચન અને પસંદગી

સૂચન અને પસંદગી વચ્ચેનો અર્થ વિરોધ સ્પષ્ટ કરી દેવાની જરૂર છે. જ્યાં માત્ર કાર્યશક્તિને ઇચ્છાપર્વક પસંદગી કરવી પડતી નથી, અને જ્યાં ચંત્રવત્ત મધુ પ્રતિક્રિયાત્મક રીતે આવે છે, તેને સૂચન કહે છે. દાખલા તરીકે હીપ્પોટાઇઝ કરેલા માણસનું વર્તન વ્યકુલરના સ્પર્શથી થતું ગણાય. કોઈ માણસની બોલવા આ. ૧

રીતનું આગળુતાં આપણે અનુક્રમનું કૃતિએ તો તે પણ મૂચનથી થએલું કહી શકાય. આ ઉપરથી વધારે વિચારણા અર્થમાં, ત્યાં ત્યાં મનને શ્રમ આપ્યા વગર, પનદગી કર્યા વગર કાર્ય થાય છે, ત્યાં ત્યાં તેને મૂચનથી થએલું કહી શકાય. અતિશય ત્યાગીને વશ થઈ ગએલા લોકોનું વર્તન 'અચિત' ગણાય. રોજાળા બેગા થએલા લોકોને પણ મૂચનને વગ થઈ જનાર જ હોય છે તેવું એ પણ એક પ્રમાણનું મૂચન છે.

મૂચન તે અનુક્રમનું એક પ્રકાર છે, પણ અનુક્રમનું કંઈક તેનો અર્થ વધારે વિચારણા છે. ન્હાંથી જણાય છે તેવો અર્થ વિશદ થઈ જતાં મૂચન અને પનદગી વચ્ચે છે જ નહિ. જેને આપણે યત્રવત્ મૂચન કહીએ છીએ, તેમાં પણ એક પ્રકારનો પનદગી તો ગહેલી છે જ. આપણા મનની અદરના વિચાર-પ્રવાહ-માથી પનદગી કરીને જ, અમુક વિચારો આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ. તેજ પ્રમાણે જેને આપણે ચોક્કસ પનદગીના વિચાર (કે આચાર) કહીએ, તેમાં પણ હંડી તપાસ કંઈક મમજતમે કે કોઈપણ વિચાર કે કાર્ય, અન્યમાથી તો ઉપજી શકે જ નહિ જૂના મનજનની પુનઃ વ્યવસ્થામાથી જ તે જાતે છે. એટલે ખરું જોતા પસંદગી અને મૂચન એ કાંઈ પરસ્પર વિરોધી નથી, જન્મે વચ્ચે અમુક પ્રમાણનો તફાવત છે, એટલું જ. મૂચન માથેની મન્યામણીમાં પનદગીમાં માનસિક ક્રમ વધારે વિસ્તૃત અને પદ્ધતિસરનો ગણાય.

આપણી લગભગ દરેક પનદગી આમાજિક વાતાવરણને આધારે થાય છે, એમ કહી શકાય ત્યાં જીવનની ઝંઝૂળ હોય છે, ત્યારે આપણા વિચાર અને કાર્ય યત્રવત્ અથવા 'મૂચન' થી આવ્યા કરે છે, ત્યારે જીવનમાં શુચિ આવે ત્યારે જ 'પસંદગી' ને અવકાશ મળે છે ત્યાં સુધી અમુક માન્ય હોય ત્યાં સુધી નીમરના કસાતને કસી મહત્વનું કામ કરવું પડતું નથી. એના દાથ નીચેના ન્હાના અમલદારો જ નીમર ચલાવવાનું જાતું કામ કરે છે, પણ ત્યારે

દરીઓ તોફાને ચટે ત્યારે કમ્પાન કામની લગામ પોતાના હાથમાં લઈ લે છે.

દ્રષ્ટિ; અથવા પસંદગીને એ દષ્ટિથી નેઈ શકાય. વ્યક્તિગત અને મર્વસામાન્ય. પરંતુ આમાં ખડં જોતાં બેદ નથી; કારણ એક જ વસ્તુનાં તે એ બિન સ્વરૂપો છે. હું કાંઈ પણ પસંદગી કરું તો તે એક અથવા બીજી રીતે જોતાં, સામાન્ય જીવનમાંથી જડેલા મુશ-નને આધારે જ હોય છે, અને તેની અમર પાછી જીવન ઉપર થાય છે. ધારો કે મેં એક છત્રી ખરીદી. આને તમે મારી સ્વતંત્ર પસંદગી ગણી શકો, અથવા છત્રી સેનારા શોષકોમાંના એક તરીકે મારી ગણતરી થઈ શકે. અથવા છત્રી ન વાપરનારા શોષકોના વિરોધી તરીકે મારી ગણના થઈ શકે. જો માણસ એટલું યાદ રાખે કે વસ્તુને કે કાર્યને જોવામાં આપણે દષ્ટિકોણ મુખ્ય લાગ લગવે છે, તો માણસને બીજા શોષકોના કાર્યમાં નવાઈ જોવું બહુ જ આણુ લાગે.

વાધારણુ રીતે ઉપરચોરીઆ વાયકોની એવી ભૂતભરેલી માન્યતા હોય છે કે માનસશાસ્ત્રીઓ અને નમાજશાસ્ત્રીઓ વ્યક્તિ-ગત દ્રષ્ટિ (અથવા પસંદગી) ને ઉતારી પાડે છે. પરંતુ એ વાયકો એમ ભૂલી જાય છે કે પસંદગી માત્ર વ્યક્તિગત દષ્ટિથી ન જોવાય, કારણ કે પસંદગી તે સામાન્ય જીવનના કારણ અને તેની જ અસર રૂપ છે. (Cause and effect) સ્ત્રીમરનો કમ્પાન એના ખલામીઓની મદદ વગર કામ કરી શકે ખરે કે ?

સૂચન અને પસંદગીની બાબતમાં બાળકો વિશે થોડાં ઉદાહરણ આપી, પછી આપણે મોટી ઉમ્મરનાં મનુષ્યોની ચર્ચા હાથમાં લઈશું. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે બાળકો વધારે ભાગે સૂચનને આધારે ચાલે છે. પણ આ વાતમાં કેટલું અત્ય છે ? ખરી વાત છે કે બાળકની પસંદગી આપણા કરતાં અસ્થિર હોય છે, બાળકનું માનસ ઓછા પ્રમાણમાં મંડિતચિત્ત હોય છે, તેથી તેનાં કાર્યમાં આપણને સૂચન વધારે પ્રમાણમાં જણાય છે, પણ બીજી તરફથી જુઓ તો બાળકમાં પસંદગીની શક્તિ વધારે હોય છે

હરમુ આપણી માદક એને કોઈ પ્રકારની ટેવો પડી ગએલી નથી દેાતી. (ટેવ અને મૂચનને અહીં નિકટનો મંજાવ છે.) પનદગી એ આગળ વધવાના એક કેન રૂપ છે. હુન્દગીમા જે વસ્તુઓ આપણી આગળ પડી થાય છે, તેમાંથી મદદ કરવું. અને ત્યજવું એ કાર્ય જાળવણી અને લુપ્તાનીમા જ નોંધી ઉમમથી થાય છે. એ શક્તિ પચીમ વર્ષની હિમ્મત સુધી વધારે જુનાદાર મેાય છે. આપણે હિમ્મતે મનને અમુક ટેવો પડી ગએલી દોાય છે, તથી નની પનદગી કરવાની તેની શક્તિ જગ આપી થાય છે.

જાળકમા જે અનુકરણ કરવાની પ્રેરણાગદિ છે, તેને ધાનીવાર કોશ્કે અકળ અને પૂઠ મારે છે. પણ દરેક જાળકમા શક્તિ મેલી છે, અને તે શક્તિ કામ માને છે. તેથી જાળક જે વસ્તુએ તેનું અનુકરણ કરવામાં પોતાની એ શક્તિને ઉપયોગમાં લે છે. આપણા હરતા જાળક વધારે અનુકરણ કરનાર દોાય છે, એમ માનવા માટે આપણી પામે ખરા પુગવા થોડા જ છે. જાળકના વિચાર, ક્ષમ્હા શક્તિ અને પ્રયત્નોને આપણે પૂર્ણપણે નમજી મકતા નથી. એમનાં કાર્યો આપણને મંજવત થતાં લાગે છે, પણ તેમને તેવાં ધાગતાં હશે કે કેન તે આપણને ન જ નમજાય. હદાય જાળકને મન તે કાર્યો પોતે પ્રયત્ન કરેલા જાનના અહીં આદ્યમિક અખનરાઓ જેવા હશે જાળકો બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે પોતાના ગજાના બાગોને તે કેળવે છે, એમ માનવાને અફસે, આપણે ધાનીવાર એમજ નાની લઈએ છીએ કે આપણા શત્રોનું અનુકરણ કરવા જતા તે સુખો જેવો લવારો કરે છે. જાળકને દરેક રીતે વધવાનું મેાય છે, તેથી તેને ખૂબ અનુકરણ કરવું પડે છે, કાગણુ અનુકરણુ એ તો વધવાનો એક મુખ્ય માર્ગ છે. આ છેલ્લી વાત તો દરેક હિમ્મરનાં માણસોને લાગુ પડે છે. જેમ માણસ વધારે પ્રગતિમાન દોાય, તેમ વધારે તીવ્રતાથી તે પોતાના આદર્શોને વખાણી તેમાંથી લાલ મેળવે છે. પણ મોટી હિમ્મરનો માણસ, ધણા માણસોના અમાગમમા આવે

હે અને દરેકમાંથી થોડું થોડું અનુકરણ કરે છે, તેથી ને ખરાબ બહુ લજ્જાદાર આવતું નથી, અને તે માણુમના આદર્શને આપણે લઈ શકતાં ન હોવાથી, તેના વર્તનને તદ્દન નવતંત્ર માની લેવાની જૂથ કરીએ છીએ. બાળકના દાખલામાં તેથી ઉંધુ જ હોય છે.

મનુષ્યની જીંદગીમાં ‘સૂચન’ કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, તે ધ્યાનથી નિરીક્ષણ કર્યો વગર તો નમળાય એવું પણ નથી. ન્દાની ન્દાની બાબતો-દાખલા તરીકે બોલવા ચાલવાની ક્રમણ, હાવભાવ, કપડાંલેણાં પહેરવાની રીત વગેરેમાં ‘સૂચન’ જાણીએ આવે છે, પરંતુ વધારે મોટી બાબતોમાં તે એટલું અપ્રજ્ઞતાથી લજ્જાદાર નથી. ખરી વાત એ છે કે આપણા વિચારના મુખ્ય પ્રવાહના ધારા તરવો (આપણી પસંદગી વગર જ) વાતાવરણ, અનુક્રમણની પ્રેરણા-બુદ્ધિ દ્વારા, અથવા ટેવથી બનેલાં હોય છે; આ આવેગોને મુદ્દતિ રીતે ગોઠવવા એ ઉચ્ચ કોટીના વિચારો અથવા ઇચ્છા શક્તિનો કાર્ય પ્રદેશ છે. ઐતિહાસિક વિચારો તરફ યોગ્ય ધ્યાન વધારે ખંચાય એ કુદરતી છે, કારણ તેમાં પસંદગી અપ્રજ્ઞ જ શુદ્ધ આવે એવી હોય છે. મનુષ્ય પોતે પોતાના કાર્યોને પ્રણાં મહત્વનાં ન ગણે તો તે કામો મારી રીતે થઈ શકતા નથી. જે વિરોધી ગુણનો મુકાબલો કરવાની પદ્ધતિ ન હોય તો આપણા ધ્યાનમાં કશું જ ન આવી શકે, અને તેથી જ સૂચનનો ધાર્મિક કાર્ય જે બધા ઉપર વગભગ અરખીજ અમર કરનારો છે, તે ખામ ધ્યાન ખેંચતો નથી આપણે અતત્ હવાવાળી જગામાં રહીએ છીએ, તેથી ને વાતનું આપણને કદી જ્ઞાન ગહેતું નથી. તેથી જ રીતે આપણી બાધા, આપણા પ્રાન્તની બાધા બહુ વગેરે પણ આપણું ધ્યાન ખેંચતાં નથી.

પસંદગી એ જાણે રોશનીવાળો અને ઉચ્ચ કોટી વિજ્ઞાન છે, અને આપણી આંખો તે જગા ઉપર જ ફરી રહે છે. બીજો દાખલો ત્રીજો તો પસંદગીને પૃથ્વી માથે નખાવી રાકાય. આપણા રસનું કેન્દ્રરથાન આ પૃથ્વી હોવાથી આપણે તેને આખા અભ્યાસનું મુખ્ય અંગ ગણીએ છીએ.

પસંદગીનું ક્ષેત્ર પણ વ્યવહાર ગ્રામ્યતામાં નો પરિમિત હોય છે. એક તો બહુ જ અપરિપક્વ સાધનો અને માદા ખ્યાલો ઉપરથી તેનું ચડતલ કરવાનું હોય છે, અને જીવનું એ કે તેમાં આપણી પ્રાણુરક્ષક શક્તિઓ ખૂબ ચૂસાય છે. પહેલા કારણને લીધે વિચારની રૂપરેખા હોય ત્યાંજ પસંદગીને ક્ષેત્ર મળી રહે છે. જ્યાં સુધી કોઈ વિચારનો વિરોધ થયા નથી હોતો, ત્યાં સુધી આપણે તેને સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વીકારી લઈએ છીએ. આપણે જૂના જમાનામાં જન્મ્યાં હોત તો ઈન્દ્રની અધરાઓ નાચ કરે છે, એવી સ્વર્ગની ભાવના આપણે માયી જ માની હોત. અસ્યારના જમાનામાં ઉપસી ભાવના, અથવા અમુકી માન્યતાઓમાંથી દોર્ષ પણ પ્રકાશની માન્યતા આપણે ન માનીએ, અથવા તેમાં શંકા આણીએ, તે માર્ટ આપણી જુદીને કાર્મ જ જગ ન આપી શકાય; એ તો માત્ર જ્ઞાનની વૃદ્ધિને લીધે વિચાર અને તુલના કરવાની શક્તિ વધવાને આભારી છે. આપણી વ્યક્તિગત મગજ શક્તિ અથવા ઈચ્છા શક્તિ, ધીરે ધીરે પ્રગતિ કરતા તંત્રના વિભાગ રૂપ છે. આપણો દોર્ષ પણ વિચાર દરેક વસ્તુથી નીરાળો તો નથી જ હોતો, તે માત્ર આપણી આસપાસના વાતાવરણના ગુણ પ્રભાવના જવાબ રૂપજ હોય છે; તેથી દોર્ષ પણ પ્રકારના અવ્યવહાર વગર જગેલા વિચારો તો ભાગ્યે જ ઉપજી શકે. આપણે આપણી ઈચ્છા શક્તિ વડે બોલતાં શીખીએ છીએ, પણ એમ તો કોઈ ન જ કહી શકે કે જે બાળક ફક્ત મુજરાતી ભાષા જ બોલાતી માંભળે છે, તે અંગ્રેજી એમને એમ શીખ્યા વગર બોલી શકે !

જ્યાં મુશ્કેલી ન ખ્યાલય અને પરસ્પર વિરોધી હોય ત્યાં આપણને પસંદગી કરવાની જરૂર પડે છે. આ પસંદગી કરવી તે ઈચ્છા શક્તિનું કામ છે, અને તેનાં પરિણામરૂપે જીવનની પ્રગતિમાં આગળ વધવું, સ્વતંત્ર અથવા સર્જક-શક્તિ, અથવા એવીજ જાતનું જે ગમે તે નામ તેને આપી શકાય. પરંતુ જ્યાં મુશ્કેલી એકાદજ હોય ત્યાં તેનીજ પસંદગી કર્યે છૂટકો, ધાર્મિક મિદાનત, અને

(આપણા દેશમાં) ચાનાબિંદુ વિચારોમાં સૂચનની સંખ્યા એટલી ટુંકી હોય છે કે તેમાં પસંદગીનો પ્રશ્ન થોડો જ રહે છે. જ્યાં સુધી એના વિરોધી વિચારો ડોષ જણાવે નહિ, ત્યાં સુધી આપણને ખ્યાલજ નથી આવતો કે આપણી પાસે પસંદગીનું ક્ષેત્રજ નથી.

ઉપર બીજી વાત કહી કે પસંદગી કરવામાં આપણી પ્રાણ-રક્ષક શક્તિઓ બહુ ચૂંચાય છે. તે સંજોગો કાર્મ અથવા પરિસ્થિતિમાં મનનો નિશ્ચય કઈ તરફ કરી શેવો, તે વાત ટેકસી મુશ્કેલ અને મનને હકાવી દેનારી છે, તે તો બધાં જ અનુભવથી મનજો છે. આવા પ્રકારના નિશ્ચયો કરવામાં માનસિક થાક પુરુષ જાગે છે, અને ધણીવાર એ પરિશ્રમનાં ચિન્હો પણ જણાઈ આવે છે. આપણી અટપટી છન્દગીમા જાનજાતનાં પ્રતિરૂપો સૂચનોમાંથી થાકાંજ અદલ કરી શેવાની હિંમતશક્તિની તાકાત પહોંચી નરે. ખરે જોતાં આપણે બધાં, જે વધારે મહત્વનો લાગે, તે વધારે રમ પડે તેવો પોતપોતાનો કાર્મ પ્રશ્ન જોઈ સર્મ નેમાં આપણી પસંદગીને ધ્યાન આપીએ છીએ. તે સિવાયની જાજતોમાં તો કાર્મ પણ પ્રકારના અધિકારના, કાર્મ રીતિરિવાજના કે કાર્મ ધંધાદારી પ્રધાના યાંત્રિક કાણુ નીચે જ આપણે ગઢાણુ મેજવી લઈએ છીએ.

જરૂરી કાર્યોમાં ઉપયોગમાં લઈ મકાથ, તે મારે આવવી ગખત્રા ખાતર ક્યાં ક્યાં કામોમાં આપણી હિંમતશક્તિનો વ્યય ન કરી નાખવો એ જે જાણે છે તે જીવનની એક બહુ મહત્વની જાજન જાણી મકથો છે એમ કહી મકાથ. પસંદગીનો અતિરેક કોઈપણ માણુમને થકવી નાખે છે, અને તેને પરિણામે માણુમ મહત્વની જાજતમાં, ચાકતી રફીને કે નતારીલના નિયમને નાખે થઈ રમથ છે, અથવા અપ્રતિમદ્ જાગણીઓના વડોણમાં તણાઈ જમથ છે. કોષેજમાં બણવાના દિવમો, રોજગાર મેજવવાના દિવમોમાં પરિવર્તન પામે છે ને ઉદાદગણુ ટાંકવા જેવું છે. જે સૂચન પૃથપમાં મકિન અને કપના જને હોય તો

તેને (સારી) યુનીવર્સીટીમાં ધણુ વિશાળ વાતાવરણ મળી રહે છે. દરેક કાળની કળદ્રુપમાં કળદ્રુપ મગજશક્તિઓમાંથી તેને સૂચન મળી રહે છે, અહીં તેને વિચારવાની, મનોરથો ઘડવાની અને પ્રગતિ કરવાની પૂરતી તક મળી રહે છે. ગ્રીલસુરી, કળા, વિજ્ઞાન અને માનવવ્યવસ્થાનાં શ્રેયમાં તે પુવાન જીવન રસ લઈ શકે છે, યુનીવર્સીટીના વિશાળ પુસ્તકાલયો તેને આ પ્રદારનો ઓરાક પૂરો પાડે છે, પછી તે 'ગ્રેન્યુએટ' થાય છે અને ધર્મ વળગે છે. ધારો કે તેને કોઈ કારખાનામાં નોકરી મળી. ત્યાં તો અમુક બાળતો વિંચ જ વાતચિત થાય છે, અમુક વિષયમાં જ રસ યેવાની તક મળે છે, આથી બીજા સર્વ વિષય ધીરે ધીરે તેના મગજમાં જાંખા પડતા જાય છે. આ માણસે પોતાની વિદ્યાર્થી અવસ્થાનું વાતાવરણ આજુ ગખવું હોય તો તેણે પુનઃકે વાતચીત કરવાં પડે છે.

આ વિદ્યાર્થીના જીવનમાં વાતાવરણથી થતી અસર સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાય છે, પરંતુ ફેશની કે પ્રગતી દેવો, રીતરિવાજ વગેરેમાં આપણે એટલા ઓતપ્રોત થઈ મંઝલાં હોઈએ છીએ કે આપણને તેમની હયાતીનું જ્ઞાન રહેતું નથી. આપણા દેશમાં જુદા જમાનાના ગણાતા લોકો એટલા રહીસુસ્ત છે, કે પોતાની એ રહીસુસ્તતાનું તેમને જ્ઞાન પણ નથી હોતું. એમની વાતચિત, (લખતાં આવડતું હોય તો) લખાણ, વગેરે બધું જ રહીસુસ્તતાથી ભરપૂર હોય છે, પરંતુ તેની એ હોંઠાને ખબર હોતી નથી; કારણ પોતાનાં કરતાં જુદા કોઈ વિચારો હોઈ શકે એ જ એમના ખ્યાલ બદલની વાત છે. (હવે જ્યારે ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતાનો અંગ્રેજી ઉદાહરણ ત્યારે રહીસુસ્તોને પોતાની રહીસુસ્તતાનો ખ્યાલ આવ્યો હા. ક.)

આપણો પોતાનો અવાજ બીજાને કાને કેવો મંભળાતો હશે તેના આપણને ખ્યાલ આવી શકેતો નથી, અને જો આપણો જ અવાજ આપણે ગ્રામોદ્ધારમાં સાંભળીએ છીએ તો કેવું આશ્ચર્ય થાય છે ? તે જ પ્રમાણે પારકાની નજરે આપણે કેવાં જણાતાં હોઈશું તે જાણવાનું બહુ અઘરું છે.

આપણે બધા માધારણ રીતે એમ માની લઈએ છીએ કે સામાજિક અથવા આર્થિક પ્રશ્નો ઉપરના આપણા વિચારો, આપણી માન્યતાઓ તે જ ન્યાયાધિક છે, તે જ માયી છે આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે આપણે જે ચોક્કસ જુદી જુદી રીતે દર્શાવે મળીએ છીએ તેમજે જ આડકતરી રીતે એ વિચારો આપણા મગજ ઉપર અકિત કરેલા છે. ત્યારે માણસો દેશમાં ઐશ્ય આણવાના પ્રયાસો આદરે છે ત્યારે આમાન્ય જનમુદની પોતાનાથી જુદા મુદના સોજની લાગણીઓ કે ભાવનાઓ પ્રત્યેની બેદરકારી અતિશય આકાવનારી લાગે છે. અમજીવી સોજની છદ્મીની મુદ્દેલીઓ, એ સોજના મનારથો વગેરે વેપારી કે ધધાદારી સોજો લાગ્યે જ અમજી મુદ્દે તેવી જ રીતે ગોરી પ્રજાઓનો કાળા સોજે તગ્દનો નિરંકાર પણ ઉદાહરણ તરીકે લેવાય એવો છે. આ નવ પ્રકારની જન્મમજુતિનું મુખ્ય કારણ—આમા નવ્યવધારની ખામી—એ જ કે આપણો હેતુ મમે ન્વેો સારો હોય, પરંતુ ત્યાં સુધી આપણે એક ખીજને મમજી ન શકીએ, ત્યાં સુધી માગ હેતુઓ પણ નિશ્ચય જ જવાના.

અઃ જોતાં બધા વર્ગોને એકત્રિત કરવાનું વર્તમાનપત્ર એ બહુ મોટું માધન હોયુ જોઈએ, પણ દુર્ભાગ્યે તેજ ભામલા પાડવાનું આધન મની બેઠું છે. પૈનામગ સોજો પોતાના મતને ઉત્તેજન આપતા ગ્રપાં અને માસિક પત્રો વાચી પોતાના મતને દદીજીત કરે છે, અને કામગા વર્ગ મામ્યવાદી પક્ષ તરફથી છપાતાં પત્રો વાચી, એજ વિચારોથી પોતાના મગજને લરે છે. એવી શાળાઓ પામુ નથી કે ત્યાં બાળમેને ઉત્તર મતવાદ શીખવવામાં આવે.

આને પગિણામે દટોકડીને મમયે પ્રચારકોને વિગેધીપક્ષ તરફ ધિક્કાર અને વેગની લાગણીઓ કેલાવવાનું બહુ મજા પડે છે. જો આપણે દેશના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે કે પ્રજા પ્રજા વચ્ચે નમલાવ જાવવા મોગના જ હોઈએ, તો પચ્ચર મમજુતિ એ અતિ મહત્વની

જરૂરીઆત છે. પોતાના વાતાવરણથી પર જઈ દ્વિતી બ્રૂમિકા ઉપર ચડી કોઈ વિચિત્ર પુરૂષો જ જોઈ શકે છે. વધારે બાગે ના આપણને આપણાથી શુદ્ધ કાળના કોઈ વિચિત્ર, અમંગત, અથવા ક્ષત્ર્ય બુદ્ધિહીન જાગે છે. આપણી ગેલેલીકરણી તે જ નાચી અને ત્યાબા-વિક જીવન પદ્ધતિ છે, બીજી નર્વ કંદ મી પદ્ધતિઓ છે, એ વિચારથી આપણામાંથી થોડાજ મુક્ત હોઈ શકે છે. પરંતુ એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે. ફરના બવિષ્યકાળમા કોઈ ક્ષત્ર્ય આપણને પણ વિચિત્ર અને દંગધડા વગરના નહિ ગણી કાઢે? પેના પેદા કરવા પાછળની આપણી ગાડી ધગમ, આપણાં શહેરોની ધાધળ ભરી દોડધામ, વગેરેને એ કોઈ ક્ષત્ર્ય વધારે હલકા પ્રકારની બુદ્ધિહીનતા નહિ ગણે? કોઈ પણ મોટા શહેરમાં, મરીઆન ગરતા ઉપર ઉભેલું ટોણું જોઈએ, ત્યારે તેમાં બુદ્ધિહીનતાનાં ચિન્હો ન્પદ જણાય છે. વર્તમાનપત્રોના મેંજા પ્રકારના ગપગોળા વાંચી ઉઝેગઈ જતાં કોઈનાં ટોળાં પણ એટલાજ બુદ્ધિહીન દેખાય છે.

જેમ વાતાવરણ વિશાળ થતુ જાય, જેમ મંચવધાર અહોજો થતા જાય, તેમ તેમ સૂચનનું ક્ષેત્ર વધુને વધુ જ વિશાળ બનતું જાય, એ તો દેખીતીજ ચાત છે. આપણે નર્વ, હજી વાતાવરણ ઉપર અવલંબાયલાં જ છીએ, આમપામની પરિસ્થિતિમાંથી આપ-લે તો જીન્દગીમાં ચા'વા જ કરે છે; પરંતુ વાતાવરણ ખૂબ વિશાળ નતું જાય છે, અને કંપનાશક્તિ ધગવતા માણસો તો જૂન કે વર્તમાનકાળની ગમે તે મુન પામેથી પોતાનું સૂચન મેળવી શકે છે. આમ કંવાથી તેમને મનમનનુ સૂચન મળી શકે છે. માણસના પોતાના વ્યક્તિત્વની ખીલવટ પણ યાય છે, જ્યાં તેમા માણસના મગજને અતિશય શ્રમ પડે છે. સૂચન તો નહીં જોઈએ.—ઈતિહાસ દ્વારા વહેતું આવતાં તે પહેાળું થતું આવે છે, અને જો કે તેને એ જાણુ કાંઈ હોય છે, તો પણ તે જેમ પહેાળું થતું જાય છે, તેમ વધારે માણસોને કુઆનુ જાય છે—તેમાં મજાનુત તારાઓની જરૂર પડે છે. જે મઈ નમળું પોચુ હોય તો વહેણમાં નજાર્ક જાય.

આ વેગને યંત્રવન વશ થઈ જવાના વડાણને સૂચનવશતા (suggestibility) કહે છે. જુદા જુદા માણસોમાં તેના જુદા જુદા પ્રકાર જોવામાં આવે છે. એક જ માણસમાં પણ જુદે જુદે પ્રસંગે તેના જુદા જુદા પ્રકાર જોવામાં આવે છે. વિવેકશાળી સૂચનવશતા ઉપર અંગ્રેજીમાં ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓએ અભ્યાસપૂર્વક પુસ્તકો લખેલાં છે. પરંતુ માનવ્ય સમાજજીવનના અભ્યાસીએ પણ અમુક નિયમો અમલ કરવા જરૂરી છે.

સૂચન અને પસંદગીની ઉપલી ચર્ચાથી એટલું તો ખપે છે કે જો કે સૂચનવશતા, એટલે વિચારક ઉદ્દેશચક્તિની નિષ્ણતા અભાવ. જ્યારે આ કાર્ય બરાબર થતું નથી, ત્યારે વિચાર અને આચારનો મેળો મળતો નથી, અને ગુણવત્તા યથા જાય છે. વડાણનો કપ્તાન નાનાપક કે અશક્ત નીવડે તો બધા ખસામીઓમાં પણ કુમંપ પેદા થાય છે, અને શિસ્ત છિન્ન બિન્ન થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે જો કાંઈ આપણી શુદ્ધિશક્તિને નબળી પાડી દે છે, તે કાંઈ પણ પ્રકારની સૂચનવશતા ઉત્પન્ન કરાવે જ છે. ઉદાહરણ તરીકે તે સૂચનવશતા છે, કારણ તે વખતે આપણે ઉદ્દેશની સામગ્રીના સૂચનને વશ થઈ જઈએ છીએ.

લાવી તેમનામાં ઐક્ય આણે છે, ત્યાર પછી જો તે કુસંગ હોય, અને એ લોકોની દૃઢ અનેલી દેવાની ખામ વિરુદ્ધ ન જાય તો તે શ્રોતા વર્ગ પામે જે ધારે તે કરવી શકે છે.

કોમ એ વારંવાર ઉત્તેજિત થઈ જતા આવેશ છે. એ આવેશને ઉમ્મરેવો પણ મર્ફિસ છે. આમાન્ય જનતાને ખુશ કરે એવા વક્તૃત્વમાં એ પણ ક્રિયોગી આધન છે; અને કેટલીકવાર તો કોમ પથરા કેંદ્રવામાં, જાણી મુકવામાં અને આગળના મારવામાં પરિણમી છે. તેજ પ્રમાણે લયનું. મોટી લડાઈમાં દોઢકિવાર એવું અને છે કે સરકરની આખી કુદરીને કુદરી ભયથી જાણી થીજી જાય છે; એમનો મેનાપતિ એમને જોગાથી દાર કરવાની ધમકી આપે તો પણ તેની અમર થતી નથી; અને વળી એના એ જ માણસો જ્યારે સ્વસ્થ થાય ત્યારે જઈ જાય ચાલ્યા જાય, એટલે મુદ્દમાં બહાદુરીથી લડી વિજય મેળવી શકે છે.

અતિશય શ્રમને લીધે આપણમાં ધણીવાર મૂચનવશતા આવી જાય છે. માનસિક શ્રમ ઉજાવનારા લોકોને ધણીવાર એમ બોલતા સાંભળીએ છીએ કે, “એટલો બધો થાકા મયો કે કામ બધું જ ન કરી શક્યો.” અતિશય થાકેલું મન પોતાનો ભાર ઉતારી નાંખવા પણ અનમર્થ બની જાય છે, અને તેથી એના એ જ શ્રમિત જતાવતા માર્ગે ચાલે જાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આવે વખતે સારી રીતે કામ ન જ થઈ શકે, છતાં પણ એ લોકો એક પ્રકારના અસહાય બની ગયા હોવાથી કામ બંધ કરી શકતા નથી. આવે વખતે કેટલાક માણસોમાં સ્વચ્છંદી આવેશો ઉભરાઈ આવે છે. લાખજા તરીકે અતિ કોમ, અતિશય ખીક, દારૂ પીવાની લત વગેરે.

મૂચનવશતા ઉપર દેવો અંકુશ મૂકી શકે છે, એ તો જાણીતી વાત છે. જે માણસ દારૂને અડકતો પણ નથી તે દારૂ પીવાના મૂચનને વશ નહિ થાય. અમુક લોકોમાં મૂચનવશતા ઓછાવત્તા

પ્રમાણનાં હોય છે તેનું કારણ તપાસીએ. જેમ માનસિક શક્તિઓ વધારે હોય પ્રકારની, તેમ સૂચનવશતા ઓછી નજરે પડે છે. કેટલાક એને તો એટલી દૃઢ સુધીના સૂચનવગ હોય છે કે એમનાં જીવનના એમનાથી ઘણું યર્ષા શકે એવી વસ્તુઓ પણ મમજવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. અને તેને બદલે ડોઈ માદા અને મંકુચિત્, એવાં સૂચનોને તાબે યર્ષા જાય છે. વળી બીજા એક પ્રકારના લોકો હોય છે—તેમનામાં બુદ્ધિ વણી હોય છે, પરંતુ તેને ક્યે માર્ગે દોઢવી; તે નક્કી કરવાનું નેમને આજ્ઞન આવે છે, તેથી એ લોકો આમાન્ય સૂચનોને વધ યર્ષા જાય છે. આવા લોકો વડે ધાર્મિક ધર્મશા વગેરે ટકી ન્દે છે. બુદ્ધિમય (rational) એટલે જીવનના મર્વ સામાન્ય પ્રતો વિચારી નકેએવા, ધીગજવાન અને ઉદાર મતવાળા લોકો, ગમે તેવા બુદ્ધિશાળી મમાજ્ઞમાં પણ ગમ્યાગાંડ્યા ન મળી આવે છે.

પ્રકરણ ૪ શુ'

મમાજ્ઞપ્રિયતા અને વ્યક્તિગત ભાવનાઓ

મામાજ્ઞિક વિચારનું મળ અને તેનો વિકાસ વ્યક્તિગત માનસમાં ડેવી રીતે થાય છે, તે બતાવવાનો આ પ્રકરણનો પ્રયાન છે, જે આપણે એમ પુરવાર કરી નાકીએ કે મનુષ્યનું મન મમાજ્ઞપ્રિય (social) છે, અને મમાજ્ઞ માનવ મનનું બનેલું છે, અને મમાજ્ઞ તથા મન બન્ને એક જ વસ્તુનાં બે ભિન્ન ભિન્ન ન્વરૂપો છે, તો પ્રથમ પ્રકરણના વિચારોની પૂરણી ઉપગત કશું નવું નથી કરતા.

તત્ત્વ નવું જન્મેલું જાણક કદાચ એની માતા મિવામ નેઈને આનન્દ ન આપી શકે એવું જાણક કોઈ ન્દાનન્દા મિચિત્ જનાવર જેવું જણાય છે તેને જોઈને આપણા મનમાં—આપણા જીવનની, પાસેમાં પાસેની વસ્તુઓ વિશે પણ આપણે કેટલા અજ્ઞાન છીએ

એનો ખ્યાલ આવે છે; પરંતુ તે જાણક પ્રત્યે ત્રમ નો જાહેર જ
ઉપજે. ઘોડા વખત પછી ત્યારે તે જાણક મિત્ર દગ્તાં શીખે છે,
દે જુદી જુદી જાતના અવાજો કરવા શકે છે, ત્યારે આપણે
તેનામાં કોઈકે રમ લઈ મણીએ છીએ. શરવાતમાં તો જાણક નમે
ત્યારે હમે છે, પણ પછી ધીરે ધીરે આનન્દમાં હોય, ત્યારે જ તે
મિત્ર કરે છે. જાણકના એ શરવાતના મિત્રમાં કોઈનું અનુદેવ
હોતું નથી. અનુદેવ જાણક આપણા આમુ જોઈ હમે, તો એમ
અમજવું કે આપણા મિત્રના જવાબ કે પ તેનું મિત્ર છે-એ જુદા
લક્ષણ છે. એની એકાદ ઇન્ડિયને આનન્દનું કોઈક સાધન મળી
ઝેલાથી એ નો મિત્ર ઉપજાવે છે. એટલી ઉમરે અને નેથી
આગળ જતાં પણ જાણકો, મદવામનો જે ગોખ દર્શાવે છે તેનું
હારણ એ છે કે જાણકને પોતાની માર્ગશિક્ષા અને માનસિક શક્તિ
માટે ઉપજેલી પ્રેરણાશુદ્ધિને મતોપવા માટે ઉત્તેજિત કરે એવાં
અચનોની જરૂર પડે છે. તે મદવામ વગર ન મળી શકે. માર્ગમાં થયા
પછી પણ ઉપલી વાત મો કોઈને લાગુ પડે છે. તદ્દન એકસો
માણસ તે દીવામળી વગર, નિરૂપયોગી અનેકા દારૂખાના જેવો છે;
તે પોતાની જાતને વેગ આપી શકતો નથી બીજા પ્રતિરૂપકોઓને
અભાવે, અમુક એના એજ વિચારો એના મગજમાં ફેલી માફક
જકડાયલા રહે છે. મારો મદવામ મળે તો એ વિચારોને મુક્તિ
મળી શકે, અને નવી સંવ્યવસ્થા પેદા થઈ શકે છે. તે જ પ્રમાણે
જાણકનું જાણકને મળવા બીજા જાણકો આવે છે, ત્યારે કેવી
ખુશાલી ફેલાય છે! જાણક તેવે પ્રત્યે આનન્દથી કુદમ કુદી કરે છે,
અને પોતાનાં રમકડાંનું પ્રદર્શન કરે છે, પોતાને જે કોઈ આવડતું
હોય છે, તે જતાવી દે છે, જાણકને પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાની
ખૂબ ઇચ્છા હોય છે, તેની તક જાણકોના મદવામથી મળી રહે છે.

ઉમરમાં જતી લાગણીઓને મુક્ત કરવા માટે સંવ્યવસ્થાની
જરૂર પડે છે. જાણક એકાદ વર્ષનું થાય એટલે અમાજપ્રિયતાની
લાગણી જણાવા માંડે છે. અનુકૃતિથી જ જાણકમાં અમાજ પ્રિયતાની

લાગણીને સ્થાન હોય છે, પણ આ લાગણી ઘણી અસ્પષ્ટ હોવાથી તેને 'પ્રેમ' નું નામ ન આપી શકાય. બાળકોની માફક સાધારણ બુદ્ધિવાળા માણસોમાં માયાળુપણું હોય છે, સામા માણસના હૃદયના આવેગ મનજવાની પહોંચ તેનામાં હોતી નથી. બાળક જ્યારે તદ્દન એકલું પડી જાય છે, ત્યારે તે કાંઈપણ સહવાસ સાધી લે છે. આ આખત બરાબર સમજવા માટે બાળકોનું નિરીક્ષણ કરવું આવશ્યક છે. દેટસાંક બાળકોની મિત્ર મંડળી જ આખી કાંઈપણ હોય છે અને કાંઈ બાળકો કહી નિશાળે જતાં ન હોવા છતાં કાંઈપણ નિશાળની પુરક વાતો કરે છે. ઘણીવાર બાળકો આ કંઈપણનાં પાત્રો માથે નિરાંતે વાતચીત પણ કરે છે. આ બધા ઉપરથી સાર એ લેવાનો કે આ કાંઈ બાળકના મનની કંઈપણના મિથ્યા તરંગો નથી હોતા- એ તો મનને સમાજ માથે મંથ્યવહારમાં લાવવાનો એક નિર્દોષ પ્રકાર છે. મોટાં થયા પછી, આપણે એવી વાતચીત મોટે અવાજે કાંઈ આંધળે તેમ કરતા નથી; પરંતુ આપણે એકાન્તમાં વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે અહીં જોતાં એક પ્રકારની વાતચીત જ કરતાં હોઈએ છીએ. -હાના તેમજ મોટાં બધાં જ માટે કહી શકાય કે તેમનાં મગજ અત્યંત વાતચીતમાં જ રોકાયેલાં હોય છે.

આપણું મન સતત વાતચીતમાં રોકાયેલું રહે છે, છતાં, એ વસ્તુથી આપણે એટલાં દેવાઈ ગયાં છીએ, કે તેની દયાતીનું આપણને જ્ઞાન નથી રહેતું. પરંતુ કોઈવાર કોઈ પ્રકારનું કામ ચત્રવત કાર્ય જતાં હોઈએ છીએ, ત્યારે મગજમાં જે વિચારધારા ચાલતી હોય છે, તેને બારીકાથી તપાસીએ તો તરત જણાશે કે આપણાં મગજમાં વાતચીત જ ચાલતી હોય છે. કોઈ પણ પ્રકારની સામાજિક ઘટનાથી મગજ જ્યારે ઉશ્કેરાઈ ગયું હોય, ત્યારે આવું ખાસ કરીને બને છે. કોઈવાર કોઈ મુનેદગાર એ રીતે પોતાના મગજમાં વાતચીત ચલાવી પોતાના મનનો ભાર હળવો કરે છે. કોઈક મુનેદગારો એવી વાતચીતમાં પોતાનો મુન્દો કમુલ કરતા પણ જાણ્યામાં છે; કારણ

કે એમનું મગજ એ બાજત ઉપર એટલું ઉત્તેજાયલું છે કે કોઈ પણ બીજા માણસને તે વિશે કંઈ વિના એમનાવી રહેવાનું નથી.

સ્વમામાં પણ મોટે ભાગે, આવી કાંપનિક વાતચીતનો નમાવેશ થાય છે. દેટલાય લોકોના મનમાં તે અર્ધનિદ્રિત ઘિટિમાં પાગ્યા વાર્તાલાપ ચાલે છે. ઘણા ક્ષેત્રોને પત્ર એ કે વાતચીત એ ક્ષેત્ર લખવાનું વધારે કાંઈ છે. તેનું કારણ પણ તે જ છે. ખરી વાત એ છે કે વાતચીતમાંથી જ બાંધા ઉત્પન્ન થઈ છે, વાતચીત દ્વારા જ તે શીખવવામાં આવે છે; નથી માણસની વિચારગ્રંથામાં પણ તેને સ્થાન હોય જ એ કુદરતી છે.

મધ્યવદ્ધાની પ્રવિજ્ઞાને વિચારના પશ્ચિમમુખ ગણવા કરતાં વિચારનો એક અભેદ વિભાગ મળીએ તો વધારે થાગ્ય ગણાય. વિચાર અને મધ્યવદ્ધા એ બંને, જાડના મૂળ અને શાખા જેવાં છે—એકના નાજ આથે બીજાનો નાજ થવાનો જ. નવા જમાનાના માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે દરેક વિચારની આથે સ્ફુર્તિવાળો આવેગ બેઠાયલો હોય છે, અને જેની સામાજિક પ્રગતિ વધારે થઈ હોય તે આ આવેગને વાણી અથવા કાળાણ દ્વારા વ્યક્ત કરે છે. ત્યાં આગક્ય નથી હોતું ત્યાં કાંપનિક મધ્યવદ્ધાને સ્થાન મળે છે.

મધ્યવદ્ધા વગર આનન્દજ નવી આવતો. મનમાં કોઈ મરમ વિચાર આવે, તેને કોઈ પણ પ્રકારે કોઈની પણ આગળ વ્યક્ત કરી શકીએ તો જ મનોપ થાય છે. કોઈવાર માણસના મનમાં એવા પ્રકારના વિચારો આવે છે કે તેની આલુઆલુના મંડળમાંથી કોઈની તે સુમળવાની ગતિ હોતી નથી, ત્યાં તે માણસ ક્ષેપો લખી તે વિચારો અદાર પાડે છે. ધણી વાર લોકો તે કારણમર જ નોંધપોથી રાખે છે, પોતાના વિચારો તે નોંધપોથીમાં વ્યક્ત કરે છે. તેથી એક રીતે જોતાં માહિત્ય કે કળામાં જે અર્જનની ઉર્મિ હોય છે, તેનું મૂળ, મોટું અવાજ વાત કરવાની,

કે કોઈની આગળ વિચાર વ્યક્ત કરવાની ન્દાનાં બાળક જેવી ઈચ્છા-
માયી જ ઉદ્ભવે છે.

કાણું સંખ્યાં ખુલ્લી રીતે કબુલ કરે છે કે લખાણ વખતી
વખતે એમના મન આગળ અમુક વ્યક્તિ હોય છે-અને તે માણસ
પોતાના લખાણ વિષે શુ ધારણે એ ખ્યાલ હમેશ જીવંત હોય
છે. એક જગ્યાએ ઈમર્સન કહે છે કે, “માણસમાં પોતાપણ અર્થ જ
હોય છે, બાકીનો અર્થો ભાગ તે એનું વક્તવ્ય છે.” આ
અક્ષરશઃ માયું છે.

આગમાંડીમાં કે આગબોટમાં મુમાશરી રૂંતાં કોઈ નતન
અનુભવો મુસાફર આપણને પોતાનો આખો જીવન ઈન્દ્રિયોત્તર કહી
જાય, એવું તો ઘણીએ વાર અને છે, તેનું કારણ શું? આપણને
એની વાતથી થોડી જ મહાનુભૂતિ ઉપજે છે, પેંચો માણસ પણ
ખરૂં જોતાં તો તે જાણે છે, છતાં તે આપણને તો માત્ર સદાતુ-
જ્ઞતિનો ભ્રમ ટકાવી ગમવાના હથીઆ તરીકે જ વાપરે છે-અને
ખરૂં જોતાં તો તે કાર્પનિક માણસની માથે જ વાતચીત કરે છે.
આ રીતે આપણે જોયું કે ત્રણ ચાર વર્ષનું બાળક જે નિર્દોષતાવી
કાર્પનિક મહાવાસ ઉત્પન્ન કરી, પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરે છે,
તે જ વસ્તુ દરેક માણસના વિચારમાં ગહેવી હોય છે.

ખરૂં જોતાં વિચાર અને વ્યક્તિગત મંચવહાર અને એક જ
વસ્તુનાં બે સ્વરૂપો છે. જ્યારે જોએવા ચહેરા કે એવાં મોઢ પણ
ઈન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થતાં ચિન્હો પડે સૂચન લેવાય છે, ત્યારે
આપણે તેને વ્યક્તિગત મંચવહારનું નામ આપીએ છીએ, અને
જ્યારે વ્યક્તિગત સૂચનો આપણાં મંચવહારમાંથી આવે છે, ત્યારે
આપણે તેને વિચાર કહીએ છીએ. અને માનસિક છે, અને વ્યક્તિ-
ગત છે. આપણું મગજ કોઈ એકાદી તપસ્વીની ઉજ્જવળ મુશ જેવું
નથી, એ તો આતિથ્યમતકાર અને મંચવહારનું મોટું ધામ છે.
બીજા વોડથી અવગ. એવું ઉચ્ચ પ્રજાનું જીવન કોઈનું હોતું જ નથી.

ખીમ્મ તેમની કંપના કરીને જ આપણે આપણું અનિત્ય ઘડીએ છીએ, એવી કંપનાનિતિ જેનામા ન હોય તે છેક નીચી નદીનો અક્ષવહીન માણુન ગણાય આવા પ્રકારના માનસિક નહવામ મિવાય નહ પ્રકારનું દાપણ, નતા, ન્યાય - ન્યાય હોઈ જ ન શકે માનસિક જીવન મવ્યવહારમય જ હોય છે.

હવે, વિચારો આપણા મનજાતીની ગીતે ખીમ્મ છે, તે વિન જન ડાંગણપૂરક મનન કરીએ બાગકન ધ્યાન મૌથી પહેલુ પોતાની માતાના ચદ્મગ નન્દ મચાય છે, તેમા પણ આખો એને મૌથી પહેલી આદર્ છે, અને ત્યાં પડી રો-ખાન કરીને હાથના હોમ, અને હાતનો ચમકાટ ખીમ્મ વર્ષમા પ્રવેશ કરના જ માળક વણીવાન આગ્નીમા લેઈ જત જતના મોદા કરનું, હાથના હાવ ભાવ કરનું, નજરે પડ છે માતા જ આપાના ચહેરાના મનન અભ્યાસ પછી જ માગક મિત, ગુસ્સો, કાલાવાના વગેરેના ચંદરાનાં જુદા જુદા અવસ્થાના ચિન્હો અને અર્થ મનજતા નીએ જે પોતાને અમ્મણ્યા એના નાઈ પણ મોદાના ભાવથી બાળક ગુચવાઈ જાય છે, અને નર્તવાર કદાચ જરા ખીમ્મ છે. એનું નન્દ એટલું જ છે એ ભાવ તેણે પહેલા લેએને હોતો નથી

નાઈ પણ પ્રકારના મોગ અવાજથી એક માનની અદ્દનો બાળન પણ મલરાતા જાણાય છે એક અવાજીઆની અદ્દનો બાળમ પણ મર્તક વાર મોગ અવાજ માલણી, અમકીને ગદા મારે છે કાર્વિનની નોધપોથીમા છે એના ડોડના જ માસની વચે પણ તેમની આયા ગડવાનો ઢોગ કરે, ત્યારે નહાનુભતિશરમ ચહેરે કરતા આપાનો ચહેરો લેઈને નહિ, પરંતુ એનો ગદા જેવો અવાજ માલણીને જ કદાચ એ નહાના માગમેમા નહાનુભૂતિની ભાવના ઉપન્ન થઈ શકે.

જે વર્ષની અદ્દનો બાળમે, મોગી ઉમ્મગના માણુમેનું નિખાલસપણું, અને અન્તક-લની શુદ્ધતા પારખવામા રહીવાર મડું નિપુણ

હોય છે. આનું કારણ તપાસીએ. બાળકની નજરે પડતા સર્વ ચહેરા ધણુંખરૂં તો પ્રેમ અને પ્રમાણિકતાની છાપવાળા જ હોય છે. (મોટી ઉંમરે એવું સહભાગ્ય કાર્મને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી.) આ ચહેરાઓને લેવાથી બાળકના મનમાં પ્રમાણિક અને પ્રેમાળ ચહેરાનો આદર્શ બંધાય જાય છે, અને એ આદર્શનો ઉપયોગ કરી, બાળક સારા કે ખરાબ માણસો વર્તી કાઢે છે. કૃત્રિમ રીતમાં રહેલું કઠંગાપણું બાળકના પેલા આદર્શ સાથે મળતું આવતું નથી, તેથી તેનું કઠંગાપણું તે સમજી જાય છે. અપ્રમાણિકપણું અને લાવહીનતા શું છે, તે તો બાળક ન જ સમજે; પણ પોતાના આદર્શ કરતાં આ કાંઈક જુદું છે, એટલું એ સમજી જાય છે.

બાળપણ વીતી ગયા પછી, આ પ્રેમ અને પ્રમાણિકતાનો એ સરળ આદર્શ આપણે સમજી શકતા નથી. પરંતુ આ ઉપરથી કોઈ એમ તો ન જ કહી શકે કે આપણે બાળક અવસ્થામાં જેટલી મનુષ્યની પરીક્ષા કરી શકીએ છીએ, તેટલી મોટપણમાં નથી કરી શકતાં. મોટાના હાવભાવ ઉપરથી માણુમને પારખવાની શક્તિનાં બીજ તો આપણામાં હોતાં જ હશે. પરંતુ અનુભવથી મળતા જ્ઞાનની સાથે તે શક્તિ ભેગી થાય, ત્યારે પરિપક્વ બને છે.

ત્યારે એમ નહીં ચયુ કે અવાજ, મોંઘના હાવભાવ વગેરે પ્રથમ પોતાની ઇન્દ્રિય વિષયક વિવિધતાને લીધે આકર્ષક બને છે, અને આગળ જતાં વ્યક્તિગત છાપ પાડનાર અને સહાનુભૂતિની લાવના જગૃત કરનાર વાહનરૂપ બને છે; અને તેમની આકર્ષકતા બીજી કોઈ પણ ચળકતી, હાલતી અને અવાજ કરતી વસ્તુના જેવી જ હોય છે. તેમનું અર્થબોધન તો પાછળથી, અનુદૃષ્ટિ અને નિરીક્ષણને પરિણામે જણાય છે. આ અર્થબોધન એટલે ઇન્દ્રિય વિષયક અનુભવો સાથે સંકળાએલી એક પ્રકારની પૃથ્વી દાખલા તરીકે કોધાવિષ્ટ મુખાકૃતિના અર્થબોધનમાં, ગુપ્તસામય શબ્દોન્ધારણ, કોધમય હાવભાવ, લય અથવા તિરસ્કારની લાગણી, હુંકમાં ઠહીએ

તો, કોષના ચિન્હ સામેની આપણી આખી માનસિક પ્રતિક્રિયા સમાયેલી છે.

ઉપરોક્ત અર્થજોધનનો સમાવેશ ફેરફાર અંશે મદાનુભૂતિ દર્શક માનસિક સ્થિતિમાં થઈ શકે. પરંતુ યાત્ર મદાનુભૂતિ દર્શક માનસિક સ્થિતિના વર્ણનમાં જ તે અર્થજોધનનો મંપૂર્ણ સમાવેશ થતો નથી. સંજ્ઞાને વધુ મૂલ્યવાન બનાવતા આ વિચારો, ક્ષામતા તરીકે, ભય સામેનો રોપ વગેરેનું મૂળ તો જરૂર અનુભૂતિમાં જ હોય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે લાગણીઓના અરૂપ તથા અપરિપક્વ સામનો માથે જ જંગલો દોઈએ છીએ; પછી મંડ્ય-વદાર અને કોઈ પણ પ્રકારના મામાજિક મંસર્ગ વડે તેને પુષ્ટિ મળે છે. ખીજાઓ સાથેના સહવાસ વડે જ આપણે આપણો અંતર્ગત અનુભવ પણ વધારે બહેન બનાવી શકીએ છીએ. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વ્યક્તિગત ભાવનાનો સમાવેશ, પ્રથમારંભે અને પછીના સુધાના તબક્કે પણ, ઈન્ડિયવિપક્વ અનુભવોમાં અને મંજામાં થયેલો હોય છે; આ ઈન્ડિયવિપક્વ અનુભવોની અને મંજાની સાથે, થોડે ધણે અંશે મંમિશ્રિત વિચારસમૂહ અને મનોભાવ જોડાયેલા છે.

આપણે જ્યારે કોઈ માણસનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે ખરેખરે જોતાં શેનો વિચાર કરીએ છીએ? આપણને કદાચ એના મોંઢાની અમુક રેખાઓ, આંખની આસપાસની અમુક રેખાઓ અથવા તો તેની બેસવાની રીત, ચાલવાની રીત, અમુક હાવભાવ કે એના અવાજ અથવા સ્વરનો પ્રતિધ્વનિ ગમે તે ચાલ રહી જાય છે. કોઈને કદાચ પોતાના મૈત્રી ગાદ મિત્ર કે પોતાની મગી માતાના ચહેરાની બધી રેખાઓ યાદ ન પણ રહે; પરંતુ કદાચ તેનું સ્મિત, આંખનાં પોપચાં ઉઘાડવાની રીત, ઉભા રહેવાની કે બેસવાની અમુક દૃશ્ય વગેરે જાણતો આંખ આગળ તરી આવે. શારીરિક હાજરીમાં ઉંચાઈ, પહોળાઈ, નાક અથવા કપાળનો ઘાટ

અથવા શરીરના બીજા કોઈ પણ ભાગનો આકાર, એ કોઈ અંશ-રસો ધડવામાં મુખ્ય ભાગ લગવતાં નથી; તેવો ભાગ તો આકારદ, ભાવ વ્યક્ત કરતી રેખા લગવે છે. એ રેખાઓ તરત ધ્યાન ખેંચે છે અને આપણને યાદ ગ્રહી જાય છે કારણકે આપણે ખરેખર જે જાણવું છે તે એવી રેખાઓ દ્વારા જ મળી રહે છે.

વ્યક્તિગત ચાગ્રિચનો નિર્ણય પણ આ જ રીતે થઈ શકે. જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં અમુક માણસ કેમ વર્તે તેની કલ્પના કરીને જ આપણે ધણે ભાગે તે માણસ વિષે અભિપ્રાય બાંધીએ છીએ. અગણિત જુદા જુદા પ્રકારના માણસોની પ્રતિકૃતિઓ અનુભવ દ્વારા આપણને પૂરી પડે છે. જ્યારે આપણે કોઈ નવા ચહેરા, અવાજ કે આકૃતિ વિષે અભિપ્રાય બાંધવા માગતા હોઈએ છીએ ત્યારે અજાણનાં જ આપણે તેને અમુક પરિસ્થિતિમાં ગોઠવી જોઈએ છીએ, અને આપણી જાતને પૂછીએ છીએ કે તે પરિસ્થિતિમાં તે સર્વ યોગ્ય રીતે ગોઠવાય કે કેમ ? પછી આપણે તેમને વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં ગોઠવી જોઈએ છીએ, અને તેમાંથી કોઈમાં તે બધેસતા આવે, તો કેવા પ્રકારના માણસ માથે આપણે કામ લેવાનું છે તેની આપણને મમજણ પડે છે. જે મને લાગે કે અમુક માણસ ડરપોક છે તો મને તેને માટે માન ઉપજતું નથી, જે હું તેને બીજા માણસો સાથે કામેલપણે વર્તના જોઉં, પોતાની યુક્તિઓમાં મદદ નિવડતો જોઉં, તો તેનામાં કાર્યદક્ષતા છે એમ હું માની લઉં; જે પોતાના અભ્યાસગૃહમાં બેસી ગદન વિષયોનો અવિત્રાંતપણે અભ્યાસ કરતો કરતું તો હું તેને વિદ્વાન ગણુ. આપણી સમજાની સંજ્ઞા આપણને તેને મળતી બીજી મંજાની યાદ દેવડાવે છે, અને તેની ગાથે જ આપણા મન આગળ તે નવા માણસ વિષેની વ્યક્તિગત છાપ અક્તિ કરતો વિચાર નમૂદ ખડો થાય છે.

આ પ્રકારના અભિપ્રાય બાંધવાની શક્તિમાં તાત્કાલ જ્ઞાન અને કલ્પનાશીલતાની જરૂર પડે છે; તેમાં તર્કશાસ્ત્ર કામ લાગતું

નથી પરંતુ અનુભવ ઉપર જ તે આધારભૂત હોય છે. કેટલાક લોકોનું માનવું એવું છે કે અમુક માણસના ચહેરાના હાવભાવ વગેરે જોઈ લઈ આપણે એવા જ હાવભાવ કરી જોઈએ છીએ, અને તે વખતે આપણને જેવી લાગણી થાય છે, તે જાણી લઈને પછી પેલા માણસ મનમાં આપણે બહુ જાણી શકીએ છીએ; પરંતુ આ વાત મને તો ખામ વચ્ચેવાળી જણાતી નથી. માનવ ચારિત્ર્ય વિશે અસાધારણ જ્ઞાન ધરાવતા લોકો ધણુંખડ જીજ્ઞાસા ચહેરાના હાવભાવનું અનુકરણ કરનારા હોતા નથી. આપણામાંથી ઘણા કુતરાનો સ્વભાવ સમજી શકીએ છીએ; કુતરાની લગ્નવાની રીત ઉપરથી તે કુતરો ખાલી લગ્નનારો જ છે કે કરડકણો પણ છે વગેરે ધણું સમજી શકીએ છીએ. કુતરા વિશે આ બધું સમજવા માટે આપણે કુતરા જેવી મુખાકૃતિ તો નથી જ કરવી પડતી ! આપણે નિરીક્ષણ કરીએ છીએ, યાદ રાખીએ છીએ, અને કંપના કરીએ છીએ; હું ધાંકું છું કે માણસોની કિંમત આપણે ધણું ખૂં આવી જ રીતે કરીએ છીએ.

બાહ્ય અર્થમાં બ્યારે ‘વ્યક્તિત્વ’ શબ્દ વપરાય છે, ત્યારે તેનો અર્થ સાધારણ રીતે—એક પ્રકારનું ચહેરા અને અવાજ વડે દર્શાવાતું લાગણીનું વાતાવરણ, એવો લઈ શકાય. જો માણસ આનંદી, નિરૂ, પ્રમાણિક અને સહૃદય હોય તો તે સામા માણસમાં પણ તેવા પ્રકારની લાગણીઓ જાગૃત કરી શકે છે; અને તેથી કરીને સારી છાપ પાડી શકે છે; તેથી ઉલટું દુઃખી, અત્યે અને સામાનું દુઃખ ન સમજનાર માણસ આપણા મન ઉપર ઉઘટી જ અસર કરે છે.

વ્યક્તિત્વના આ દેખાવ તેવાં તથા સંલગ્નાય તેવાં ચિન્હો, આ રેખાઓ અને અવાજો, જેનો અર્થ છેક બાળપણથી નિરીક્ષણને પરિણામે આપણા મન ઉપર અંકિત થએલો છે, તે કળા અને સાહિત્યની છાપના સંવ્યવહારનો મૂળ પાયો છે.

ચિત્રકારો માનવ મુખાકૃતિનો ઘણો અભ્યાસ કર્યા પછી માણસના અહેસાના બધા હાવભાવ ઝીણવટથી બતાવી શકે છે. રહેજ ઘેરી કે આછી છાયા દ્વારા તે ઘણા ભાવો દર્શાવી શકે છે. મહાન ચિત્રકારો તથા શિલ્પકારોની વિખ્યાત કૃતિઓની નકલો કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે સર્વમાં ઉપલી બાબતની ખામી હોવાને લીધે જ તે નકલી કૃતિઓ નિષ્ફળ નીપજે છે. 'મોના લીસા' કે અજંટાનાં વિશ્વ વિખ્યાત ચિત્રોની નકલ કરવા ખેડેલા ચિત્રકારોનાં ચિત્રોમાં શી ખામી છે, તે સાધારણ માણસો કહી શકતા નથી, પરંતુ અસલ ચિત્ર માથે અરખાવતાં આ અનુકૃતિ નિર્જીવ છે, એ તો બધાને લાગે જ છે. ઘણી જાતની લાગણીઓ દર્શાવી શકવાની શક્તિ વડે જ ચિત્રકારો ખ્યાતિ મેળવે છે.

શિલ્પકળામાં પણ જો કે અસલ અને નકલની મુખાકૃતિ, આંખની રેખા વગેરેમાં ફેર તો પડી જ જાય છે, પરંતુ શિલ્પકળામાં અહેસાના ભાવ ક્રમાં શરીરની સ્થિતિ વધારે અમર્યાદક લાગે છે.

માહિત્યમાં મુખાકૃતિના ભાવ, ખાસ કરીને આંખના ભાવ દર્શાવવા માટે એવા આબાદ શબ્દો ગોઠી કાઢી વાપરવામાં આવે છે કે તે વડે લેખકે આસેખેલું વ્યક્તિત્વ બગબર સૂચવાઈ જાય છે. કવિતામાં તો ઘણીવાર આંખ તેજ વ્યક્તિ હોય છે. શેક્સપીઅર તથા મિલ્ટનનાં કાવ્યોમાં આ બાબત ઘણીવાર જણાઈ આવે છે. કળાની દરેક કૃતિમાંથી આપણે કળાકારના પોતાના વ્યક્તિત્વ વિશે પણ ઘણુ ગમજી શકીએ છીએ. તે નમૂનો તૈયાર કરતી વખતનું કળાકારનું માનસ સમજી શકીએ છીએ; ત્યારે આપણે અમુક ઇતિહાસકારને હાથે લખાયેલું પુસ્તક વાંચીએ છીએ, ત્યારે તે ઐતિહાસિક મમય તથા વ્યક્તિઓ વિશે આપણને ખ્યાલ આવી જાય છે, તે ઉપરાંત તે લેખક વિશે પણ ખ્યાલ આવી જાય છે. આજ મત્યે, કળાની કોઈ પણ કૃતિને લાગુ પડી શકે છે.

દરેક પ્રતિભાસાગી કૃતિને મુખ-વશ્યો હોય છે, કોઈ દુઃખી તો કોઈ આનન્દી, કોઈ ગુસ્સે ચઢેલું તો કોઈ ચાચના કર્નું; કોઈ દૃઢ નિશ્ચયી તો કોઈ ધ્યાન નિમગ્ન. જેવી રીતે, અમુક આકૃતિ કે ચહેરા આપણા મનમાં અમુક પદ્ધિચિત્રિ ઉત્પન્ન કરતા હોઈ, આપણે તેમને જોઈ મન થઈ જાય છે; તેજ પ્રમાણે અમુક પુસ્તકોમાં, લખાણથી તદ્દન જુદી જ, તેવી લેખકની મુખાકૃતિ આપણાથી દેખાય છે, અને એમાં જ તેની મજા રહેલી છે. દરેક વાંચનના શોખીનના અમુક માનીતા લેખકો હોય છે, અને તે લેખકોનાં પુસ્તકો તે ફરી ફરીને, વારંવાર વાંચ્યા જ કરે છે, તે લેખકોની કિંમત તેને મન ઝાનવતા તરીકેની નથી, પરંતુ માણસો તરીકેની જ છે. વાંચકની નજરે દેખાતા ખીમ કોઈ પણ માણસ કરતાં, તે લેખકો તેને કદાચ વધારે પોતીકા લાગતા હોય, એવું પણ બને છે. પોતાના તે પ્રિય મિત્રો તરફ તે વારંવાર જાય છે, અને તેમના વિચારોમાંથી ખોરાક મેળવી લે છે. આનું કારણ એ છે કે તે પુસ્તકોમાંથી તેને જોઈતી કોઈ વસ્તુ મળી રહે છે, તે વસ્તુ તેના વિચારોને જગૃત કરી, વાંચકને જે રસ્તે દોરવાનું ગમે છે, તે રસ્તે દોરી જાય છે. આ વસ્તુ કોઈ વ્યક્તિગત તથા વ્યક્ત કરવી મુશ્કેલ છે. ખરે જોતાં તે એક પ્રકારનું માનસિક વક્તવ્ય છે, અને તે લેખકના માનવને વકાદાર એવી રીતે વડે વ્યક્ત થાય છે. કેટલાક વાંચકોને જણાતા લેખકનાં એક ગૌણ ગણાતાં પુસ્તકોમાંથી, પુષ્કળ આનન્દ અને લાલ મળતો જણાય છે. આનું કારણ ગ્રાંથનું અપરૂઢ થઈ પડે.

જે કોઈ માણસ કોઈ પણ પ્રકારનો, લેખક બને છે, પછી ભલે, તે છેક જ હલકા પ્રકારના લોકમાનવને રંજન કરનારો લેખક હોય તો પણ તેને પોતાની મહેનતનો એક પ્રકારનો બદલો તો મળી જ રહેવાનો, તે એ કે મહાન લેખકોનાં વ્યક્તિત્વ વિશે તેને ધીરે ધીરે ગમ પડતી જાય છે. અમુક શબ્દ અથવા અમુક વાક્ય, આજ રીતે, એ જ હેતુઓ તથા મનોભાવોની અમર હેઠળ હોઈ

લેખકે વાપમાં દત્તા, અને તે કાચો પાકો લેખક પણ પોતાના મન ઉપર પડેલી આ મર્વ છાપો એકત્ર કરી લઈ, પેલા મદાન લેખકો જેમનાં ચારિત્ર્ય તથા ધ્યેય તેની પોતાની માથે મળતાં આવે છે, તેમની-સાથે ઓળખ પાડશે.

ઉપલી બાબત, બીજી કોઈ કળા કરતાં, સાહિત્યમાં વધારે જણાઈ આવે છે, અને બીજા કોઈપણ પ્રકારના સાહિત્ય કરતાં ગદ્ય સાહિત્યમાં વધારે દેખાય છે. આનું કારણ એ છે કે, લખાણ-ખાસ કરીને પત્ર લેખન કે આત્મકથા જેવી જાતનું લખાણ આપણે સૌ એક અથવા બીજે માર્ગે લખીએ છીએ, અને તેથી કરીને આપણે તેનું અર્થ બોધન કરી શકીએ. બીજા પ્રકારની કળાની પદ્ધતિઓ આપણી કંપનાથી પર છે. પત્રો લખતા ચાર્લ્સ લેન્ગની લાવનાઓ મમજવી સગળ છે, અથવા પોતાનાં પાત્રો વિશે પ્રથમ પુરુષમાં ચર્ચા કરતા ઈકરને સમજવો પણ મહેસ છે, કારણ આપણે મર્વેએ જે કહ્યું છે, તે જ તેઓ કરે છે-માત્ર ફેર એટલો જ કે આપણા કરતાં તેઓ તે સારી રીતે કરે છે.

! બીજી તરફ જુઓ તો માર્કિલ એન્ગેલો કે લેંગનર અથવા શોકસપીઅર એ સૌ, આપણામાથી ઘણાંખગને મન બહુ વેગળા ન અને સમજી શકાય તેવા જ રહેવાના. પણ પોતાના જેવી જ જાનના બીજા કળાકારોની કળા વિશે ચિત્રકાર, સંગીતકાર, શિલ્પી અથવા કવિના મન ઉપર બહુ સચોટ છાપ પડી જવાની-ખાસ કરીને બીજા કળાકારોના વ્યક્તિત્વ તથા સૈધી સંબંધીની છાપ. આનું કારણ એ છે કે એક કળાકાર પોતાના અનુભવ વડે બીજા કળાકારોની મનોવૃત્તિ સરમ રીતે સમજી શકે છે. ચિત્રકાર ક્રિચ કહે છે કે દરેક ચિત્ર ચિત્રકારનું ચારિત્ર્ય બતાવી દે છે, પોતાની વિશિષ્ટતાઓના અગ્રણ્યપણે થતા વિકાસદાસ નવદીક્ષિનોને સતત સૂચનો આપે છે; અને આ નવદીક્ષિતો તે ચિત્રકારના મનની તથા ચારિત્ર્યની તે દાગ અચૂક આંકણી કરી શકે છે. ખડ જોનાં, કોઈપણ પ્રમાણિક

ધંધા માટે કહી શકાય કે માણસ પોતાના કામ વડે પોતાનું આર્થિક વ્યક્ત કરે છે, અને એમ પણ કહી શકાય કે તે માણસના ધ્યેયવાળો કોઈ ખીન્ન માણસ જેવા માણસની ભાવનાઓ મમત શકે છે. જનરલ આનંદના ઝવન મમતગ્રામી તે જણાવે છે કે કાબેલ મેનાપતિ દુસ્મનના સમઢગ્ના હલનચલન વડે તેનું વ્યક્તિત્વ પારખી શકે છે, અને અમુક મલેગોમા દુસ્મન કેમ વર્તે તેની કલ્પના તેને આવી જવાથી તે મેનાપતિ યોગ્ય રીતે વર્તી શકે છે.

લેખકની અથવા ખીજા તર્જ પ્રકારના કળાકારની વ્યક્તિગત છાપ તેના નેર્ધ શકાય એવા દેખાવની જાખી કલ્પના માથેની ટોચ અથવા તેના વગરની પણ હોઈ શકે. કેટલાક માણસોને નેર્ધ શકાય તેવી પ્રતિકૃતિની એટલી બધી જરૂર પડે છે કે અજાણે પણ, નામે માણસ દેવો દેખાય છે તેની કલ્પના કર્યા વગર તે માણસના વ્યક્તિત્વ વિશે તેમને કાઈજ ખ્યાલ આવી શકતો નથી. વળી ખીજા એવા પ્રકારના પણ લોકો હોય છે કે જેમના મન ઉપર ભાવના અને નેતુની છાપ એવી મચોટ પડે છે કે તેમને દેખી શકાય એવી પ્રતિકૃતિની જરૂર પડતી નથી. પરંતુ એટલી વાત તો ચોક્કસ જ છે કે વ્યક્તિગત ભાવનાઓ માથે મહેરા, અનાજ વગેરેની ઇન્દ્રિયગમ્ય પ્રતિકૃતિઓ માધારણ રીતે મનુષ્યોએવી હોય છે. એવીજ પ્રતિકૃતિઓ વડે આપણા છેક બાળપણના વ્યક્તિગત ખ્યાલો ખીયે છે, અને આપણામાંથી ધણાખગને મન તો ખીજા લોકોને મમજવાનો તેજ મુખ્ય માર્ગ છે. ત્રાસાવિક રીતે જ નિરીક્ષણમાં તેમનું જે ધ્યાન છે તેનું ધ્યાન તે મમગણ અને કલ્પનામાં બોગવે છે. જો આપણે આ યાગતનો ઉડાણથી વિચાર કરીએ તો મમજગે કે બ્યારે આપણને ખ્યાલ પણ નથી હોતો ત્યારે પણ, લેખક વિશેના આપણા ખ્યાલો તેના દેખાવ તથા મુખાકૃતિ માથે મચોજાએવા હોય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ મેકાલેને વાચ્યા પછી તેને વિશે મદુ અને મમજ સ્વરની કલ્પના કરી શકે? હું ધાગતો નથી કે મર્ષિપણ તેમ કરી શકે. એથી ઉધો

।ખજો લઈએ તો રૉજર્ટ લુઈ સ્ટીવનસનના લખાણો વડે તેના વિષે લાગણીથી ભરપૂર અને મુદ્દુ અવાજની છાપ પડ્યા વગર રહેતી નથી. આવા પ્રકારની છાપ ઘણાજ અપ્પણ અને કદાચ ખોટી પણ હોય છે, પરંતુ મમલાવી વાચકોને મન તે છાપ જીવંત હોય છે.

માણુઓ વિષે ઉપર જે દમીકન લખી, તે સામાજિક મત્યા-
ઓને પણ લાગુ પાડી શકાય. માણુમના મનમા પોતાના કુકુમ,
કલ્પ, નિશાળ, કોસેજ, પ્રાન્ત કે દેશ વિષે જે લાગણીઓ હોય
છે, તેમા પણ ઝાખી, છતાં અગત પ્રતિમાઓ જ હોય છે. મયેજના
બધુભાવની ભાવના, મારા મનમા તેના વિશાળ ઓરડાઓ અને
મિત્રોના ચહેરાના સ્મરણો ઉપરથી જ ઉદ્ભવે છે. કોઈપણ દેશ
વિષેનો ખ્યાલ, ધ્વજ, મગીત, સ્વદેશ પ્રેમથી ઉભરાતી કવિતાઓ
સાથે મક્કળાયેલો હોય છે. આ સજાઓ જો કે મીઠી રીતે વ્યક્તિ-
ગત નથી, છતાં તેમા ભાવ તે જ પ્રકારનો છે. અમેરિકાને આપણે
સ્વતંત્રતા, માદાર્ધ, વિવેક, તથા સમાનતાની ભૂમિ ગણીએ છીએ;
આમ ગણતી વખતે આપણે તેને ખીજા દેશોની માથે મગ્ગાવીએ
છીએ. અગણિત બાળકોના મનમા સ્વદેશ પ્રેમ એટલે અ'ગ્રેનેના
કૂર જુલમ વિરૂદ્ધ પોતાની માતૃભૂમિ તથા પોતાના બાપદાદાઓ
તરફનો સદ્ભાવ તથા મહાનુભૂતિ, એવોજ થાય છે. આને લીધેજ
આન્તર્ગ' ગૃહીય પ્રશ્નોમા અમેરિકાના લોકોમા ક્ષીટીય પક્ષના
વિરોધ તરફનું વલણ જોવામા આવે છે. જે દેશમા રાન્ત હોય
છે, તે દેશમા, તે રાજ્યકર્તાની આકૃતિ, તે જ સ્વદેશ પ્રેમની ભાવના
જગૃત કરવામા મુખ્ય લાગ લગવે છે.

ખીજી તરફ જોઈએ તો દેશને મર્ત્યવડપ આપતો આવેગ,
આપણી કંપના કેટલી હદ મુઢીની વ્યક્તિગત છે, તે બતાવી આપે
છે. મમૂદ-મનોભાવ બ્યારે નિર્ણિત પ્રતિમાઓ વડે જગૃત થાય છે,
સારે તે વ્યક્તિગત મનોભાવનો એક પ્રકાર જ હોય છે. દેટલીન્વાર
માત્ર મપ્યાને લીધે અપ્પણ ખજબજાટ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે

ધંધા માટે કહી શકાય કે માણસ પોતાના કામ વડે પોતાનું આન્ત્રિય વ્યક્ત કરે છે, અને એમ પણ કહી શકાય કે તે માણસના ખ્યેયવાળો કોઈ જીતે માણસ પેલા માણસની જાવનાઓ નમતું શકે છે. જનન્ય આન્દના જીવન નમ્મરજોમા તે જાણાવે છે કે કાખેય મેનાપતિ દુરમનના લગ્નકળા દલનચલન વડે તનુ વ્યક્તિત્વ પાગખી શકે છે, અને અમુક મલંગોમા દુઝમન કેમ વર્તે તેની કલ્પના તેને આવી જવાથી તે મેનાપતિ યોગ્ય રીતે વર્તી શકે છે.

સેખકની અથવા ખીજ કોઈ પ્રકારના કળાકારની વ્યક્તિગત છાપ તેના જોઈ શકાય એવા દેખાવની જાખી કલ્પના માથેની હોય અથવા તેના વગરની પણ હોઈ શકે. કેટલાક માણસોને જોઈ શકાય તેવી પ્રતિકૃતિની એટલી જાની જરૂર પડે છે કે અજાણે પણ, આમો માણસ દેવો દેખાય છે તેની કલ્પના કર્યા વગર તે માણસના વ્યક્તિત્વ વિષે તેમને કાંઈજ ખ્યાલ આવી શકતો નથી, વળી ખીજ એવા પ્રકારના પણ લોકો હોય છે કે જેમના મન હિપર જાવના અને તેતુની છાપ એવી મચોટ પડે છે કે તેમને દેખી શકાય એવી પ્રતિકૃતિની જરૂર પડતી નથી પરંતુ એટલી વાત તો એકમ જ છે કે વ્યક્તિગત જાવનાઓ માથે મહેગ, અવાજ વગેરેની ઇન્દ્રિયગમ્ય પ્રતિકૃતિઓ માધ્યમ રીતે મકળાએલી હોય છે. એવીજ પ્રતિકૃતિઓ વડે આપણા છેક જાણપણના વ્યક્તિગત ખ્યાલો ખીસે છે, અને આપણામાંથી ઘણાખગને મન તો ખીજ લોકોને મમજવાનો તેજ મુખ્ય માર્ગ છે. આભાવિક રીતે જ નિરીક્ષણમાં તેમનું જે ધ્યાન છે તેવું જ ધ્યાન તે મગ્મગળ અને કલ્પનામાં જોગવે છે. જો આપણે આ જાવતનો ઉડાણથી વિચાર કરીએ તો સમજાશે કે ત્યારે આપણને ખ્યાલ પણ નથી હોતો ત્યારે પણ, સેખક વિષેના આપણા ખ્યાલો તેના દેખાવ તથા મુખપ્રકૃતિ સાથે મયોજાએલા હોય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ એકોક્ષેને વાચ્યા પછી તેને વિષે મૃદુ અને ક્રોધળ સ્વરની કલ્પના કરી શકે? હું ધારતો નથી કે મઈપણ તેમ કરી શકે. એથી ઉઘો

મારો ખ્યાલ જરા વધુ બહોળો બનશે, અને એ ખ્યાલમાં સુધારા પણ થશે, અને વળી એ અનુભવ લવિષ્યમાં ઉપયોગી થઈ પડશે; અને તેથી મનોભાવ અને તેનાં દષ્ટિવિષયક સંયોજનો (Visual associations) માં પણ પહેલાં કરતાં ફેરફાર થઈ જવાના.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે દોષ અંગત મનોભાવ માત્ર એક જ અમરના પરિણામ રૂપ તો ન જ હોઈ શકે. દરેકનાં વિવિધ મૂળ હોય છે, અને દરેકનો મામાનિક ઈતિહાસ પણ જુદો જુદો હોય છે. આ મૂલ્ય જેમ વધુ સ્પષ્ટતાથી સમજાય, તેમ વધારે સારું (ખાસ કરીને, મારી જે માન્યતા છે કે આખીએ ખોટી વિચાર પદ્ધતિનું મૂળ કારણ, વ્યક્તિગત ભાવનાઓને મનના બિન્ન કરી શકાય તેવાં તત્વોવાળા માનવા ઉપર રહેલું છે, તે માન્યતા લે સાચી હોય તો) આ બાબત વિશે આગળ વધારે લખીશું. જે બાબતનો હું ઉલ્લેખ કરું છું તે બાબત શેક્સપીયરે પ્રેમ અથવા મૈત્રી વિષેની પોતાની એકત્રીસમી સોનેટમાં વ્યક્ત કરી છે.:

આ સોનેટમાં, હું ધારું છું કે વ્યક્તિગત મનોભાવનો સાચો મિદાન્ત લેઈ શકાય છે. આધુનિક માનસશાસ્ત્રના ઉત્પત્તિ વિષયક

•Thy bosom is endeared with all hearts,
Which I by lacking have supposed dead,
And there reigns love, and all love's loving parts,
And all those friends which I thought buried

• • • • •

Thou art the grave where buried love doth live,
Hung with the trophies of my lover's gone,
Who all their parts of me to thee did give;
That due of many now is thine alone:
Their images I loved I view in thee,
And thou (all say) all the all of me".

લોકમતને દેટલીક વાર વ્યક્તિગતથી તદ્દન નીચાળી એવી ૧૮૫૨ અમરરૂપ ગણવામાં આવે છે, પવનના વાવાઝોડ સાથે તેને સરખાવવામાં આવે છે; પરંતુ મામાન્ય દૃષ્ટિથી જોઈએ તો લોકમત એટલે અમુક લોકોનો અભિપ્રાય.

આત્માર સુધી વ્યક્તિગત ભાવનાના વિકાસનો વિચાર, આપણે દરમ તથા અન્ય આગતોના દૃષ્ટિગિન્દુથી કર્યો. તેમાં વ્યક્તિગત સંજ્ઞા અથવા મંથ્યવહારના વાદનનો સમાવેશ થયો. પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે લાગણીની વૃદ્ધિ પણ સાથે સાથે થતી જ જાય છે. બાળકને વસ્તુઓ જેવી દેખાય, તેવોજ તેમને વિષે અપરિપક્વ ખ્યાલ તેના મનમાં હશે એમ મનાય છે. ખરે જોતાં તે મંથ્યવહારની એક ક્રિયા છે; મનને વ્યક્તિગત સંજ્ઞા વડે ઉત્તેજન મળે છે, અને તે વડે અરૂપ અનુદત્તિની લાગણીઓ કે વલણોને આવેગ મળે છે. વળી આ આવેગ, પોતાનો વારો આવે ત્યારે સંજ્ઞાનું વધારે જળવાન અર્થબોધન કરે છે. દાખલા તરીકે—એમ માની લેવાની જરૂર નથી કે ઉદાગતા, માન, પરતાવો, સ્પર્ધા વગેરે લાગણીઓ મનને મળેલા સ્વતંત્ર વારસાઓ હશે. દરેક પ્રકારના ઉચ્ચ અને વિશાળ માનસિક જીવનની માફક તે સર્વ પણ મંથ્યવહાર વગર સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વમાં ન જ હોઈ શકે. લાગણીની આ ઉચ્ચતર શાખાઓને મનોભાવ (sentiments) કહી શકાય. અંગત મનોભાવો, અંગત સજ્ઞાઓ સાથે સંજ્ઞા ધરાવે છે, જાને એક બીજા ઉપર અવલંબી રહેલા છે.

હું કોઈ નવો ચહેરો જોઉં, અને મને તે ચહેરો પ્રમાણિક લાગે તો તેનો અર્થ એમ કે મેં જૂતકાળમાં વિચારના મંથ્યવહાર વડે પ્રમાણિક વ્યક્તિત્વ વિષે એક ખ્યાલ બાંધી દીધો છે; તે ખ્યાલ અને આ માણસ વચ્ચે દેખાવમાં કાંઈક સામ્ય છે, તેથી એ સામાજિક રીતે પ્રાપ્ત થએલો મનોભાવ આપણી આગળ ખડો થાય છે. વળી આ પ્રમાણિક માણસને જોયાથી, પ્રમાણિક વ્યક્તિત્વ વિષેનો

મારો ખ્યાલ જરા વધુ બહોળો બનશે, અને એ ખ્યાલમાં સુધારા પણ થશે, અને વળી એ અનુભવ લવિધ્યમાં ઉપયોગી થઈ પડશે; અને તેથી મનોભાવ અને તેનાં દષ્ટિવિષયક સંયોજનો (Visual associations) માં પણ પહેલાં કરતાં ફેરફાર થઈ જવાના.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે દ્રોષ અંગત મનોભાવ માત્ર એક જ અસરના પરિણામ રૂપ તો ન જ હોઈ શકે. દરેકનાં વિવિધ મૂળ હોય છે, અને દરેકનો સામાજિક ઈતિહાસ પણ જુદો જુદો હોય છે. આ અત્યંત જોમ વધુ સ્પષ્ટતાથી સમજાય, તેમ વધારે સારૂ (ખાસ કરીને, મારી જે માન્યતા છે કે આખીએ ખોટી વિચાર પદ્ધતિનું મૂળ કારણ, વ્યક્તિગત ભાવનાઓને મનના ભિન્ન કરી શકાય તેવાં તત્ત્વોવાળી માનવા ઉપર રહેલું છે, તે માન્યતા જો સાચી હોય તો) આ બાબત વિશે આગળ વધારે લખીશું. જે બાબતનો હું ઉલ્લેખ કરું છું તે બાબત શેક્સપીયરે ગ્રેમ અથવા મૈત્રી વિગેતી પોતાની એકત્રીસમી સોનેટમાં વ્યક્ત કરી છે.૨

આ સોનેટમાં, હું ધારું છું કે વ્યક્તિગત મનોભાવનો સાચો સિદ્ધાન્ત જોઈ શકાય છે. આધુનિક માનસશાસ્ત્રના ઉત્પત્તિ વિષયક

• Thy bosom is endeared with all hearts,
Which I by lacking have supposed dead,
And there reigns love, and all love's loving parts,
And all those friends which I thought buried.

• • • • •

Thou art the grave where buried love doth live,
Hung with the trophies of my lover's gone,
Who all their parts of me to thee did give;
That due of many now is thine alone:
Their images I loved I view in thee,
And thou (all say) all the all of me".

દષ્ટિગિન્દુ માથે પણ તેનો મેળ આવી જાય છે, અને આમાન્રિક મંબધો મગજવા માટે તે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે.

મુખના હાવભાવ, અવાજ, વગેરે કદબના અને મનોભાવનાં દ્વાર ખોલવાના હાથા જેવા છે. મારા એક મિત્રનું વ્યક્તિત્વ મારા મનમા યાદ રહી ગયેલું હોય છે, એ વ્યક્તિત્વ મારી આમપામના વાતાવરણના એક અગરૂપ છે, એ વ્યક્તિત્વ એટલે એ મિત્રને માટેના ચિન્હો માથે ગંઢળાએલી વિચાર મેળી. એ પ્રકળમાથી એકાદ કહી પણ યાદ આણુવી, એનું નામ તે મિત્રનો વિચાર કરવો. જે વિચારને તે મિત્ર પ્રાણ અર્પે છે, તે મિત્રની હાજરી અથવા તેના અમ્મણ વડે જે હાગળીઓનું આપણને સૂચન થાય છે, તેજ તેની ખરેખરી અને મૌથી નિકટની વસ્તુ ગણાય. તેની ઈન્દ્રિયમય પ્રતિકૃતિને, તથા તેની (જેની આગળ ચર્ચા કરી ગયાં તે) વ્યક્તિમન મચાઓની આમપામ આ વળગી રહે છે. આપણા મગજમા ભંડાર જરેલા હોય છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરવા માટે, તે તેમા વધારો કરવા માટે, તે જહાર ખોલવામા આવીરૂપ જની શકે તેવી, કાંઈ દેખી શકાય કે આજળી શકાય તેવી વસ્તુની મદદની જરૂર પડે છે.

માનીતા પુતકને જોતા, સ્વદેશનો જ્વજ જોતાં, કે કાંઈ પુગણુ ગીતનું કુપદ માજળતા અગત અનુભવોનો પડદો ઉપડે છે, મિત્રનો રહેશે પણ ઘણે અંગે એવી જ શક્તિ ધરાવે છે. જે કાંઈ મિત્ર પ્રત્યક્ષ કરતા પત્રદાગ વધારે સારી રીતે વ્યક્ત થઈ શકેનો હોય, તો તેને જોવા કે સામજવા કરતાં, એના કાગળથી જ તેની હાજરીનું વધારે જાન થાય. આપણા માનીતા લેખક એના જીવન સ્વરૂપ કરતા, એનાં પુતકે વડે જ આપણી વધારે નજીક આવી શકે છે. ચિહ્નિત્મા ખાતર માગ માનીતા લેખકને જોવાની કે માંબજવાની મને ઈન્છા થાય ખરી, પણ તે પ્રકાગ્ના મધ્યવદાગમાથી કાંઈ વિશેષ જામ મગે એમ હું ધારતો નથી.

મનોભાવ, કટ્પના અને બધા જ ઉચ્ચ પ્રકારના વિચારોની સૃષ્ટિ, મુખ્યત્વે તો અંગત જ હોય છે; એટલે કે અંગત મંત્રાઓ, તેમાં ઉકેલ નહિ એવી રીતે શુન્યવાર્ધ ગર્ભ હોય છે. કોઈ પણ માણસ વિશે વિચાર કરવાનો પ્રયાસ કરો, તો ખજર પડશે કે તમે એ માણસની આકૃતિ માથે મંકળાયલા મનોભાવોનો જ ખરેખર તો વિચાર કરો છો; ખીજી તરફ જુઓ તો કોઈ પણ મનોભાવ યાદ કરવા જતાં, ધણુખર્ચે એ ભાવ સૂચવનાર વ્યક્તિ સાંભરી આવે છે. પ્રેમ, આભાર, દયા, દુઃખ, ગૌરવ, હિંમત, ન્યાય વગેરે વિશે વિચાર કરતાં તે મનોભાવો ધરાવતા માણસોને યાદ કરવા જ પડે છે. ન્યાયનો વિચાર કરતાં જ વૉશિંગ્ટન, દયાનો વિચાર કરતાં લૉકન, ગૌરવનો વિચાર કરતાં સર ફીલીપ સીડ્ગી વગેરે વગેરે સાંભરી આવે છે. આનું કારણ એ છે કે મનોભાવ અને કટ્પના-આગળ દર્શાવ્યું તે મુજબ-ધણે ભાગે સંવ્યવહાર જીવનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી જેમનું આપણી વાણીના સ્વરૂપો સિવાય, ખીજું અક્ષગ અન્તિત્વ જ નથી, તેવાં નવીન અને આવશ્યક સંયોજનોને લઈને તે વ્યક્તિગત પ્રતિકૃતિ જેવાં બને છે. નમ્રતા અને ઉદારતા જેવી જાતના શબ્દોથી જે ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સામાજિક સંવ્યવહાર વગર ન જ થઈ શકે. ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન જીવવા માટે આપણે ખીજા લોકોની દરમિયાન દાનરીની મદદ વડે, કે એમનાં પુરતંત્ર વાંચીને તેમના સહવાસમાં આવવું જોઈએ. લાંબા એકાન્તવાસથી, અગર કટ્પના શક્તિના ક્ષયથી, જે સંવ્યવહાર ઉપરથી કાણુ જતો રહે, તો પછી અપરિપક્વ મનોવૃત્તિ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે.

નિકટના સામાજિક સંબંધોના અભ્યાસમાં તો વ્યક્તિગત ભાવના એટલે જ ખરી વ્યક્તિ. એટલે કે આ ભાવનામાં જ એક માણસને મન ખીજો માણસ અન્તિત્વ ધરાવે છે, અને તેના મન ઉપર સીધી રીતે અસર કરે છે. રહામા માણસ વિશેનાં મારાં

સંયોજનો; એટલે તે માણસ વિશેનો મારો ખ્યાલ, અને તે સિવાયના મારા બાકીના માનસ વચ્ચેનો સંબંધ. સામા માણસમાં આ ઉપરાંત તદ્દન જુદી જ વ્યવસ્થા કાંઈ તત્વ હોય, અને જો તે માગ મન ઉપર કોઈ પ્રકારની છાપ જ ન પાડી શકે, તો આ સંબંધમાં એની કોઈ પ્રકારની સામાજિક વાસ્તવિકતા રહેતી નથી. જોયી નિકટનું સામાજિક (સાહચારિક) વાસ્તવિકપણું, તેજ વ્યક્તિગત ભાવના.

વ્યક્તિગત ભાવનાઓ વચ્ચેનો સંબંધ, તેજ સમાજનું સૌથી નિકટનું સ્વરૂપ. સમાજના અસ્તિત્વ માટે, માણસોએ કોઈ જગ્યાએ પણ ભેગા થવું જરૂરી છે; અને મનની અંદર વ્યક્તિગત ભાવનાઓ તરીકે જ તે ભેગા થઈ શકે. હું, તમે, તે વગેરેના વિચારોની અસર-પરસની અસર અને સહવાસ રૂપે જ માગ મનમાં સમાજનું અસ્તિત્વ છે. દરેકના મનમાં સમાજ એ જ રૂપે રહેલો હોય છે. દરેક માણસે સમાજના અમુક સ્વરૂપની હયાતીનું જ્ઞાન હોય છે. પ્રગત, યુગ, વગેરે મોટા સામાજિક અમુકનો જે ખ્યાલ માણસના મનમાં હોય છે, તેનો પણ તે દેશના કે જામાનાના માણસોના સ્થગત સ્વરૂપ વિશેના એના વિચાર અને મનોભાવના તેને જાણતા સ્વરૂપમાં જ સમાવેશ થાય છે.

આપણામાંથી ઘણાને-સામાજિક વ્યક્તિ એટલે કોઈ સંજ્ઞાઓને જોડાયેલો મનોભાવનો સમૂહ, જેને વડે ઐક્ય સચવાઈ રહે છે, અને જે વડે તે સમૂહ ભાવનાને નામ આપવામાં આવે છે-એ વાત ગમે ઉતરે એવી નથી. આનું કારણ એ છે કે માણસને સ્પષ્ટ અવયવ રહિત ભૌતિક વસ્તુ ગળી લેવામાં આવે છે. આપણાં સમાજ શાસ્ત્રો અને નીતિશાસ્ત્રો, માણસને આપણા માનસિક અને નૈતિક જીવનના એક વિભાગ રૂપે તેના ખરા સ્વરૂપમાં દ્રેષ્યવાને બદલે, તેને અસ્પષ્ટ રીતે, છતાં સ્પષ્ટનાથી માંસના લોચા જેવો ગણે છે, એને આદર્શ વસ્તુરૂપ કોઈ ગણતું નથી. જે આપણી કલ્પનામાં વમે છે, અને આપણા હેતુઓને અસર કરે છે, તેજ સામાજિક અને

નૈતિક વાસ્તવિકતા, એમ માનવું, તે સામાન્ય જુદીથી પણ સમગ્ર્ય એવું છે. પણ સામાજિક તથા નૈતિક વાસ્તવિકતા તો જે આપણી કલ્પનામાં વસેલી છે, અને જે આપણા હેતુઓને અમર કરે છે, તે જ છે, એમ કહેવું તે સામાન્ય જુદીગમ્ય વાત છે. આ બધી જાળતો સમજવાને બદલે આપણે તો જે ભૌતિક છે, તેને જ મુખ્ય ગણીએ છીએ, અને માનસિક તથા નૈતિક તત્ત્વો અને શારીરિક તત્ત્વો વચ્ચે સામ્ય કંઈપી લઈએ છીએ.

તો પછી મનુષ્યો અને સમાજનો મુખ્યત્વે કરીને કલ્પના-દ્વારા જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. દોષપણ વસ્તુનું નિરીક્ષણ કરવા માટે સાથી સીધો રસ્તો લેવો જોઈએ, એ વાત તો બધાં જ કલ્પલ કરશે; અને આપણા મનમાં કાલ્પનિક વિચારથી વધારે મીઠું કંઈ રહેને માણસોને ઝાળખી શકાય? આપણા અનુભવમાંની કદાચ આ સાથી સુરપટ વસ્તુઓ હશે અને બીજી દોષપણ વસ્તુ માફક જ તેનું નિરીક્ષણ થઈ શકે છે. જો કે આ એવા પ્રકારનું નિરીક્ષણ છે કે જેમાં પદ્ધતિમયની ચોક્કસાઈ ટેળવેલી હોતી જ નથી. ગમે તેટલું જરૂરી ગણાવું પણ, શારીરિક સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ સામાજિક હિંદેશો માટે તો તદ્દન ગૌણ જ લેખાય. માણુ-મના વળન વગેરેનું માપ કાઢવાનો એવો દોષ રસ્તો નથી કે જે વડે તેના વ્યક્તિત્વ ઉપર મારી પેડે પ્રકાશ પડે. તેવાં માપ વડે તો કદાચ વ્યક્તિત્વ વિષે બહુજ ઝાંખો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે. શારીરિક તત્ત્વોમાં જે સૌથી મહત્ત્વનાં છે, તે સર્વ આપણને બ્રમમાં નાંખી દે એવાં તત્ત્વો છે, અને એ મર્વનું નિરીક્ષણ કરવામાં તથા અર્થબોધન કરવામાં, ભૌતિકગાત્ર માત્ર આડકતરી રીતે જ મદદરૂપ થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે મદાન નેપોલીઅનનું વળન, તેની ઉંચાઈ, તેના મગજની રચના વગેરે તે પુરુષના ચારિત્ર્ય ઉપર કેટલો ઝોઠો પ્રકાશ પાડી શકે છે? ને વસ્તુઓ જાણવાથી નેપોલી-અન અને દોષ અક્કલહીન મૂર્ખ માણસ વચ્ચેનો તફાવત આપણને

નજ માલમ પડી શકે. નેપોલીઅન વિશેની ખરી માહિતી તો તેની વાતચીત, તેની રીતભાત, તેના કામદા, તેની લશ્કરી વ્યવસ્થા, તેની આમપાસના કોડો ઉપર તેની પંડલી છાપ, તેની છબીઓ વગેરે ઉપરથીજ મળી શકે. આ સર્વ સામગ્રીઓ, જેને આપણે 'નેપોલીઅન' એવું નામ આપ્યું છે તે ભાવનાને સંકલિત કરવામાં કલ્પનાને મદદગાર થઈ પડે છે. મનુષ્ય અથવા સમાજનો શારીરિક માપણીની મદદ વડે અભ્યાસ કરવાની વિશ્દ જવાનો મારો આશય નથી; પણ હું એમ માનું છું કે એ સર્વ પદ્ધતિઓ આકર્ષકરી છે, અને શિક્ષિત કલ્પનાના સંજ્ઞામાં તે વધારે સારી રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

હવે હું એવું અનુમાન બાંધું છું કે માણસોને એક ખીજા વિશે જે કલ્પના હોય છે તે સમાજની સાચુત વાસ્તવિકતા હોય છે. આનું નિરીક્ષણ કરવું, તેનો અર્થ શોધવો, તેજ સમાજ-શાસ્ત્રનું મુખ્ય ખ્યેય હોવું જોઈએ. સમાજનો માત્ર કલ્પના વડે જ અભ્યાસ કરવો, એમ કહેવાનો મારો આશય નથી; પરંતુ તેને મુખ્ય પદ મળવું જોઈએ. કોઈ પણ સામાજિક બાબતને ગ્રીણુવદ્ધી સમજવા જઈએ, તો જણાશે કે-માણસો એક ખીજા માટે શું ધારે છે, તે કલ્પનાથી જાણવું પડે છે.

ધારો કે દાન વિષે આપણે કાંઈ સમજવા માગતા હોઈએ, તો દાન દેનાર અને લેનાર એક ખીજા વિશે શું ધારે છે તે કલ્પવું આવશ્યક થઈ પડે. ખૂન વિશે સમજવું હોય તો પણ પોતાને હાથે ભોગ બનેલા માણસ, અને કામદા મુજબ ન્યાય ચૂકવનારા અધિકારીઓ વિશે ખૂની શું ધારે છે તે સમજવું પડે. મૂડીદાર અને મજુર વચ્ચેનો સંજ્ઞા સૌથી પ્રથમ તો વ્યક્તિગત વલણનો છે, અને તે સમજવા આપણે પ્રથમ તો બન્ને તરફ સદાનુભૂતિ રાખવી જોઈએ. દુકામાં કહીએ તો આપણે હેતુઓ ખોળવા માગીએ છીએ, અને હેતુ તે વ્યક્તિગત વિચારમાંથી કુટેલો ફળગો છે. આ વિચાર

પ્રથા ઝાઝી નથી નથી, પરંતુ એટલું જ કે હવે એવો સમય આવી પહોંચે છે કે ભૂતારે એ વિચાર પ્રથાને વધારે પદ્ધતિમગ ચલાવી પડશે. ઇતિહાસમા અઠડલાપણે અમબદ્ધ “વ્યક્તિત્વો” ને દાખલ કરી દેવામા આવે છે, તેની મામે વિરોધ થાય તે યોગ્ય છે, પરંતુ આ તથા બીજી મર્વ સામાજિક અભ્યાસની શાખાઓનું ધ્યેય તો વ્યક્તિઓને મમજવાનું જ છે.

હવે જે વ્યક્તિઓનું દૈહિક અસ્તિત્વ નથી, તેમનો પ્રથ દાથમા એવો જરૂરી લાગે છે દૈહિક અસ્તિત્વ વગરના લોભ, એટલે-મૃત્યુ પામેલા માણસો, નવલકથા ને નાટકના પાત્રો, દેવો વિશેના (માણસોના મનના) ખ્યાલ વગેરે. એ ખરા માણસો ગણાય? મમાજ્ઞાના મભ્યો ગણાય? હુ માનુ છું કે તેઓ આપણી કંપનામા આવે છે, તેથી ખમ ગાણાય ઘણા માણસોના જીવનના વિચાર તથા આચારના મુખ્ય મ્વરૂપો ઉપર બળવાન અમગ કરનારો તથા ઘણા મનુષ્યોના માનમમા જીવંત જણાતો એવો રોબર્ટ લુઈ સ્ટીવનમન તેને બે મરી ગએલો છતાં મમાજ્ઞો સાચો મભ્ય ન ગણીએ તો મખીમી જ લેખાય જેમનો દેહ હજી પડ્યો નથી, એવા આપણામાથી વણાના કરતાં તો તે વધારે જીવો છે, કાનલુ કે તેના પ્રભાવની અમગ વણી વિસ્તૃત છે. કર્નલ ન્યુકમ, રોમોલા, હેમલેટ (આપણામાથી લઈએ તો ગુણમુદરી, મજરી, ભદ્રભદ્ર) વગેરે પાત્રો કંપનાનીય વાચકને મન ખરેખરી જીવંત વ્યક્તિઓ કરતાં વણુ વધારે જીવંત છે, કાનલુ કે તેના વાચકના મન ઉપર તે પાત્રો જ મીવી અમગ કરી શકે છે ઉપલુ સત્ય દેવ દેવીઓ વગેરે અમાનુષિ વ્યક્તિઓ વિગતી વસપરપરાથી ચાલતી આવેલી દતકથાઓને પણ લાગુ પડે છે.

જો આપણે માન દેહધારી (જીવતા) માણસોનો જ મહચાર સાધીએ, અને એવો આમલ ગખીએ કે તેવા માણસો મિવાય ખીજન ત્રાઈ અમાન મમાજ્ઞમા દાખલ થઈ શકશે નહિ તો મમાજ્ઞની ની મિયતિ થાય? વળી ઉપના વિચારથી ઉવકુ દેહધારી મનુષ્ય ને

આપણાથી કદી ન શકાય, તો તે સામાજિક દૃષ્ટિએ ખરો કે શુભ ન ગણાય. કોઈ મોટો મેદાં પોતાના નોકરને જનાવર જેવો-કોઈ પણ માનુષિ લાગણી કે વિચાર રહિત ગણે-તો તે શેઠના મનથી તે નોકર માથા અર્થમાં શુભ ન ગણાય, કારણ કે શેઠના મન તથા અન્તગતમા ઉપર નોકર કોઈ જાતની અમર હતો નથી.

તેજ પ્રમાણે કોઈ માણસ કોઈ અમરણ પ્રદેશમા જઈ એવી ગુપ્ત રીતે મતાઈ જાય કે તે ક્યા ગદે છે તેની તે પ્રદેશના કોઈ પણ માણસને ખબર જ ના હોય, તો તે પ્રદેશમાં પેલા ગતાયવા માણસનું સામાજિક અસ્તિત્વ નજ દોઈ શકે.

ઉપરના લખાણ વડે માણસના અતંત્ર અસ્તિત્વ વિષે દૃઢ શંકા ઉદાયતો નથી, તેમજ તેને વ્યક્તિગત વિચારોની માથે ગુંચવી નાંખવાની પણ જરૂર નથી. માણસ એ એક જાણત છે, એને વિષેના બીજા શેઠોના મનના જુદા જુદા ખ્યાલો, એ જુદી જાગૃત છે; પણ આપણે મન આ બીજી જાગૃત વધારે મહત્વની છે. તેથી જ જો વ્યક્તિગત વિચારોની પૂરી અમજણ વગર, અમાજના કોઈ પણ સ્વરૂપનો અભ્યાસ થાય તો તે નિર્મથક છે; તે માત્ર શુદ્ધ મિદ્ધાન્ત કહેવાય-ખરૂ જોન નહિ.

માત્ર ધારવું છે કે, સામાજિક વાન્તવિકતાને જગતએ આપે ન આવતો એવો વ્યક્તિત્વનો અમ્પટ ભૌતિક ખ્યાલ-જો શારીરિક તરવો માથે મામ્મ દર્શાવે છે. તેને લીધે જ નીતિગત, અને ગજ-કારણના વિચારો દોપવાન આવમ પડ છે. વ્યક્તિને મુખ્યત્વે એક અવગ ભૌતિક સ્વરૂપ લેખે જ ગણવામાં આવે, વળી તેજ મુજબ તેના વિચારો અને લાગણીઓ પણ અવગ જ હશે એમ ગણી લેવામાં આવે, તો સમાજ ઉભો કંવાનો એક જ ગતો ગદે. સમાજ-વાદ; સામાજિક શક્તિ, પરોપકાર કે એવી જાતનો એકાદ નવો મિદ્ધાન્ત ઉમેરવો પડે. પણ સામાજિક વ્યક્તિ તે મુખ્યત્વે તો એક માનસિક જાગૃત છે, તો તમને તગ્ન જગ્યાએ કે મર્થ વ્યક્તિગત

ભાવનાઓ જેમાં મધ્ય છે એવી માનસિક મમત્તાથી લિપ્ત એવું અનિત્ય વ્યક્તિ ધરાવી ન શકે. આપણે જોઈ ગયા કે આ મર્વ ભાવનાઓ, આપણા ઓળખીતા માણસો માથેના અનુભવના પરિણામરૂપ છે, અને તે માનવજાત વિશેના આપણા નામાન્ય ખ્યાલનું માત્ર એક વિગિષ્ટ સ્વરૂપ છે. જો એમ કહીએ કે શારીરિક દેહની ભાદક વ્યક્તિઓ એક ખીજથી તદ્દન અભિન્ન નથી, તો ધણાને નવાઈ લાગે, પણ એ માચી જ વાત છે. જે મુખ્ય મુખ્ય મનોભાવો વડે આપણે ડોઈ માણસ વિશે ખ્યાલ બાધીએ છીએ, તે મનોભાવો ડોઈ માત્ર તે જ માણસમા હોઈ ગઈએવું નથી એના એજ મનોભાવો ખીજ માણસોમા પણ હોઈ ગઈ. કીચીપ, સીડની મિવાય ખીજ પણ ધણા માણસો આપણને ગૌંવના મનોભાવની યાદ આપે છે, તે જ મુજબ માયાળુપણામા તથા ઉદાગતામાં પણ તેવું જ બને છે. આ મનોભાવો કદાચ ગઈએ વ્યક્તિઓમા તદ્દન મગ્ગા નહિ હોતા હોય, પણ તે લગભગ મગ્ગા હોવાથી આપણા હેતુઓ ઉપર મગ્ગા જ પ્રકારની અસર કરે છે, અને વ્યવહાર દષ્ટિમિન્દુથી તો એ જ મહત્વની બાબત છે.

ગઈપણ માયાળુ સ્હેરે જોના આપણામા તેની પ્રત્યે મેત્રીભાવ ચેદ્ર થાય છે, ગઈપણ દગ્થી પીડાતુ બાળક દમા ઉત્પન્ન કગવે છે; ડોઈપણ બદાગ માણસ આદરભાવ ઉપજાવે છે. આ મર્વ લાગણીઓ આમાજિક અનુભવોના એકત્રિત પરિણામરૂપ છે, તેથી તે માત્ર એક જ વ્યક્તિગત મગ્ગાની માલીકી ન હોઈ ગઈ. મનોભાવને અવગ ગાળી તેનો વિચાર કરીએ, તો તે પણ અન્યપ્રકારથી છતાં ચોક્કસમથળે વ્યક્તિગત જણાગે. ખીજ માણસોના અંમધમા આપણે પોતે-એ વિષય વધારે વિગ્ત રીતે આગળ ઉપર ચર્ચાશુ, પણ અહિં એટલું કહી લેવું જરૂરી છે કે ખીજ લોકોથી તદ્દન નિગળુ, આપણા પોતાના વિષેનું ડોઈ દષ્ટિમિન્દુ ન જ ડોઈ ગઈ, આપણે એટલે આપણું આખું માનસ, અને તે માનસમાં તો આપણે જોનો

જેનો વિચાર કરીએ તે બધા જ માણસોનો—આપણા આખાએ માનસિક-સમાજનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જે કદાચ ‘સ્વ’ શબ્દ આપણા વિચારના એક જ ભાગને માટે વાપરીએ (જેને આપણે સ્વસાગળીનો આવેગ અથવા મનોભાવ કહીએ છીએ) તો પણ જે માણસો આપણને તદ્દન આપણા જેવા જ લાગે છે, તેઓનો તો તેમાં સમાવેશ થાય છે જ. પોતે અને પારકાં, એ કાંઈ એક બીજીથી તદ્દન ભિન્ન એવી સામાજિક વાસ્તવિકતાઓ નથી. એ બંનેમાં ભિન્નતા દર્શાવતા જે શબ્દ પ્રયોગો હોય છે તેની સામે ખોટાપણાનું આરોપણ ન કરીએ, તો પણ તે અપ્રષ્ટ છે, એટલો વધી તો ઉદાવે જ પડે.

મને લાગે છે કે આવેગોને સ્વાર્થી અને પરમાર્થી, એવાં જે નામો અપાય છે, તેની સાથે ‘પરમાર્થી-સ્વાર્થી’ એવો ત્રીજો વિભાગ પાડવામાં ન આવે તો નહીંમું છે. બીજા સર્વ આવેગો કરતાં પરમાર્થનો આવેગ ખાસ જુદો નથી. આપણા બધા જ હૃદય અને સામાજિક ખીલવટવાળા મનોભાવો અપ્રષ્ટ રીતે પણ વ્યક્તિગત જ હોય છે, તેમને સ્વ-લાગણી સાથે સંયોજી શકાય, અથવા તો જે કાંઈ વ્યક્તિગત સંગ્રા તેમને જાગૃત કરે તેની સાથે સંયોજન કરી શકાય. જે લાગણીઓ માત્ર ઈન્દ્રિયથી પરખાય એવી છે, જેને મનોભાવ કહી શકાય, એટલી હદ સુધી જે સંભવહાર કે કલ્પના વડે ઘડાઈ નથી, તેવી લાગણીને સ્વાર્થી કહેવા ઉપરાંત, પાશવ લાગણી કહેવી વધારે યોગ્ય ગણાય. વિષયાશક્તિ અને સામાજિક સ્વ, એ બંનેનું ભિન્નત્વ ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે. ‘સ્વ’નો વિચાર પણ આપણે બીજા માણસોના સંબંધ વગર ન જ કરી શકીએ. ‘હું’ તો ખ્યાલ બીજાઓના સંસર્ગ અને સંવ્યવહાર વડે આવે છે.

જે ‘પરમાર્થી-સ્વાર્થી’નું અસ્તિત્વ કબુલ રાખીએ તો એક વધુ મહત્વની માન્યતા ખોટી ઠરે. જેવી રીતે માણસોની દેહાદૃતિઓ જુદી પાડી શકાય છે, તેવી રીતે ‘હું’ તથા ‘તમે’ ના આવેગો જુદા પાડી શકાતા નથી, આ મુજબ આભારની લાગણી વિશે વિચાર

કરીએ. તે લાગણી એક માણસની વિરૂદ્ધ ખીખની ન ગણી શકાય. મારી વિરૂદ્ધ તમારી કે તમારા વિરૂદ્ધ મારી ન ગણાય, પણ તે તો આપણા બન્નેના પરસ્પરના ઐક્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેજ પ્રમાણે બધા વ્યક્તિગત મનોલાવો વિશે કહી શકાય. ઘણીવાર નૈતિક ચર્ચાઓમાં સ્વાર્થી અને પરમાર્થી એવા શુદ્ધ વાપગવામાં આવે છે, તેમ કરવાનો હેતુ મૂળ વસ્તુને વધારે સ્પષ્ટ બનાવવાનો હોય છે. આ બાબત ઉપર જેમ વધારે વિચાર કરીએ છીએ, તેમ તે બાબત તુલનાત્મક વિચારની બનાવટ જેવી લાગતી જાય છે. વ્યક્તિત્વ વિષે દૈહિક ઉપરાંત આપણને ખીજે કોઈ ખ્યાલ જ ન હોય, તો સ્વાભાવિક રીતે જ, વિચારવાનાં ઉચ્ચ સ્વરૂપોને, શરીરથી અલગ, એવા કોઈ તે વ્યક્તિના વિભાગ રૂપ ગણવાં પડે. આમ સ્વાર્થી, માનમશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર કે નીતિશાસ્ત્રને બદલે આપણી પ્રાથમિક માત્ર શરીરશાસ્ત્રનો પડછાયો જ રહેવાનો.

પરમાર્થી ગણાતા દાખલાઓમાં દયાનો આવેગ ખાસ લાક્ષણિક મનાય છે; પરંતુ જે આ મવાલનો કોઈ ત્રીજીવટથી અભ્યાસ કરે તો તે લાવને એ વિશેષણ શા માટે લગાડવામાં આવે છે, તે સમજવું અત્યંત ઘટ્ટ પડશે. માત્ર ખીજી વ્યક્તિની આકૃતિ કે મંદા તરફ દયાની લાગણી ઉદ્ભવી ન શકે. ખીજા માણસને પીડા પામતો કદમનાં મને જેટલી દયા આવે તેટલીજ દયા, મારી જાતને તે અશિશ્નિયિતિમાં મૂકતાં પણ આવે. ગમે તેમ હોય પણ—પોતાની જાત માટેની દયા એટલી પ્રચલિત છે કે તેની તરફ આંખઆડકાન ઘટ્ટ શકે એમ નથી. જે દયાનો ભાવ ખીજા જોડેની મંદાઓ વડેજ જાગૃત થયો હોય, તો પણ તે સ્વાર્થી ગણિતજ હશે, એમ માની લેવાની જરૂર નથી.

મા-આપને છોકરાંઓ માટે દયા હોય છે, તે બાબતમાં પણ ઉંડા વિચાર કરતા મનજશે કે મા-આપ પોતાને તે બાળકોની વખાળે રૂપે છે, તેથી તેનામાં દયાનો ભાવ પેદા થાય છે. દયાને

નૈતિક સદ્ગુણ ગણવામાં આવે છે તે પણ બગબગ નથી, કાગળ કે ઘણુખ. તે તે ન્યાય અને ન્યાયી મહાનુભૂતિને લોભે માનસિક નગમાર્ગ ઉપે ન્તેવામાં આવે છે. મા. ગ્રીચનમન કહે છે કે “ મહામા માણુમને બોલુ લાગે એવી દયા, ને વાધાભર્યા મનોભાવનુ સાધાનુમાં સાધાનુ ન્વરૂપ છે. ” દુકમા કર્ણએ તો દયા એક બીજા મર્વ મનોભાવ જેવોજ એક મનોભાવ છે, અને તેને પોતાનુ ધર્મ જાતનુ નિષ્ણુત વ્યક્તિત્વ નથી, અને ધર્મ નિર્મિત નૈતિક આન્વિય પણ નથી વ્યક્તિગત ઉદ્દેશ તથા નૈતિક નડીનો આધાર તો, ટેવી પરિસ્થિતિમાં મૂચન થાય છે તેના ઉપર મેરો છે. દયાને પારમાર્થિક વૃત્તિ ગણવામાં આવે છે, તેનુ કાગળ તો એજ કે તે ગરીબ અને માદા થોભે તરફ માણુમને ફેરી જાય છે, પણ ખડ જોનાં પરમાર્થી શબ્દ માત્ર દયાળુ કે ક'વાણુકાગીના અર્થમાં નથી વપગતો, માનમ-નાન્ન અને નીતિની દષ્ટિએ મ્વાર્થથી તદ્દન વિરુદ્ધ એવી ભાવના તે પરમાર્થ, એમ મનાય છે, આ માન્યતા પાયા વગરની છે. બધા આમાનિક મનોભાવો પરમાર્થી છે, કાગળ કે તે મર્વમાં બીજા માણુમોનો ઉદ્દેશ મ્માયયો દોય છે. મ્વાર્થ અને પરમાર્થના ભાગ પાડી નાખનાની ભાવના કયાથી આવી ? શરીરની માદક વ્યક્તિગત ભાવનાઓને પણ અસગતા જોઈએ એવી અમ્પષ્ટ માન્યતામાંથી ઉપથી ભાવના પ્રચલિત થયેલી જણાય છે.

વ્યક્તિગત વિરોધ (personal opposition)ને ઉતારી પાડવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. તે વિરોધ સાચો અને અતિ અગત્યનો છે, ટોઈ વખત વ્યક્તિગત મંજાઓ એ વિરોધી વસજો માટે પણ હોઈ શકે. તે પ્રમાણે ટોઈ પાદગી પોતાના કાર્ય માટે દાગો ભગ્વાનો મને આમ્રલ કગ્તો દોય, અને જો તે પાદરી ચતુર હોય તો તેણે જગાડેલા આવેગો મને તે ફિશા તરફ લઈ જાગે, પણ તેજ વખતે હું મારી મી તથા બાજકોને યાદ કરે, મારી બચત રકમમાંથી એ લોધને મેા પ્રકાગ્નો આનન્દ આપવાની મે ચોજના કરેલી તે યાદ

આવે, એટલે વળી ખીજે સામા પક્ષનો આવેગ ખડો થાય. આવે વખતે આ વિરોધને લીધે, અને તેને લીધે એ વિરોધી આવેગો તરફ ખેંચાતા વક્ષને લાગે ન, તેને વધારે મદત્વ મળે છે; આથી કરીને સમતાવાળાં તત્વો જૂઠાઈ જાય છે, અને કલ્પનામાં માણસો એક એકથી તદ્દન નિરાળા અને ભિન્ન લાગે.

આવા દાખલાઓમાં, પરિસ્થિતિને નૈતિક તથા ઐક્યમય જનાવવા માટે, બાજુ દૃષ્ટિએ વિરોધી જાણાતાં વ્યક્તિત્વોને મમતાવાળાં તત્વો તરફ આવવા વિનમિ કરી લેછે; એટલે કે ન્યાય અથવા સત્યતા કોઈ મનોભાવ તરફ વળવા પ્રયત્ન કરવો લેછે. આ મુજબ હું કહું કે “ એકાદ રૂપીઓ ખરચવાનું કાંઈ મને ભારે પડી જાય એમ નથી, પણ મારે મારા કુટુંબનો વિચાર કરી વધારે પડતું ખર્ચી ન નાખવું લેછે.” અને પછી હું મનની કલ્પનામાં સર્વ પંક્તિને મારા મત સાથે મળતા આવતા લેઉં છું.

પોતાની અને પારકાની વચ્ચેનો વિરોધ એ પણ ખરી વસ્તુ છે. પરંતુ એ ભિન્નત્વ દૈહિક ભિન્નત્વ જેવું નથી. ઉદાહરણ તો વિરોધ તો પોતાની તથા સામા માણુમની વચ્ચેના સામ્યના પ્રમાણ ઉપર આધારિત હોય છે, આથી કરીને પોતાની જાત તથા સામાજિક વ્યક્તિ વચ્ચેના વિરોધભાવને વિરોધમયક સમભાવ કહી શકાય અને રાગ જેવો મનોભાવ, જે વિરોધ સાથે સંકળાયેલો છે, તે એકલા મારે વિશે પણ નથી, તેમજ સામા માણુમની મંજા વિશે પણ નથી, પરંતુ બન્નેની ભાવના પડતે છે. આ બાજુ ઉપર વધારે સંજ્ઞાસૂચી હું આગળનાં પ્રકરણોમાં ચર્ચા કરીશ. અહિં તો મુખ્ય એટલું જ નોંધી રાખવાનું છે કે વ્યક્તિગત વિરોધમાં ધાર્મિક ભિન્નતાનો સમાવેશ થતો નથી, પણ ધર્મી રીતે સમતાવાળી ભાવનાઓમાં રહેલી અમંગલતામાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉદાહરણ વડે મનુષ્ય ગણમે. મનુષ્યને એક વિશાળ દિવાલ રૂપ માની શકાય. આ દિવાલ ઉપર વિજયીના દીવા છે. દરેક દીવા તે આપણા મનનો એક વિચાર કે આવેગ છે; અને તેની જગ્યાએ ને દીવા મળગવાથી જાણાય છે. હવે આપણા ઓળખીતા ગદ્યકર્તા માણસો આવી ગયા વડે પ્રતિનિધિત્વ પામે છે, દરેકને માટે કોઈ દિવાલમાં જુદા જુદા ખૂણા એનાયત કરેલા હોતા નથી, પણ દીવાઓ વચ્ચે કોઈ જગતની ગુપ્ત ગયા હોય છે, જેથી કરીને અમુક મંજાનું મૂલ્યન થતાં જ અમુક દીવાઓનું મિશ્રણ મળતી હોય છે. માત્ર મિત્ર જ ને મળતી આવતી ચાંપ દાખવામાં આવે તો અમુક આકૃતિ બીંત ઉપર ખડી થાય છે. જ ની ચાંપથી બીજી આકૃતિ ઉભી થાય છે. કદાચ મનને વખત અમુક દીવા એના એજ મળમે, પણ જ્યાં એના એ ન હોવાથી પરિણામે આકૃતિ જુદીજ બને.

માણસનો વિચાર કરતાં આપણે અમુક સામાજિક પરિસ્થિતિનો ધણુંખડ વિચાર કરીએ છીએ, તે જૂવનું ન લેઈએ. કોઈ માણસને માદ કંઠો એટલે શું? અમુક વખતે એ શું કહે, શું ધારે, અથવા કંઈ થતું ને કંઈપણ તે. તેથી તે માણસની આખી આકૃતિમાંથી અમુક ખામ જાહેરનતો અને સાક્ષાત્તિક ભાવ દીપ્તિમાન બને છે.

હવે ઉપસા ઉદાહરણમાં ‘સ્વ’ નું સ્થાન તપાસીએ. ધારે કે બીંતની મધ્યમાં લાલ રંગના દીવા છે, અને તે છેડેથી ધીરે ધીરે સફેદ થતા ગમેલા હોય છે. આ લાલ રંગ ‘સ્વ લાગણી’ હોવાને અને તે રંગમાં થોડા કે ઘણા રંગાચક્ષા તે બીજા માણસો. માતાના મનમાં પોતાના જાણકનું સ્થાન તે લાલ લાગણી સૌથી મધ્યમાંજ હોય છે. તે પ્રમાણે એકનો એકજ મનોભાવ, પોતાને માટે તેમજ બીજાનું ધણાંને માટે એક મામરો પણ હોઈ શકે. જો માણસ નોકરી શુભાવે, તેથી ને તથા તેનું આજ્ઞા કુટુંબ દુઃખી થતું હોય, તો તેનો ભવ તથા રોષ તે તેના કુટુંબનાં દરેક મધ્ય વિષેની તેની ભાવનાના અંગરૂપ બનશે, તેમજ તે તેની સ્વ-ભાવનાના અંગરૂપ પણ બનશે,

વળી જે માણસોને તે આ પરિસ્થિતિ માટે જવાબદાર માને છે, તેમને વિષેની લાવનાના અંગરૂપ પણ બનશે.

હું આશા રાખું છું કે આ પ્રમાણે, માણસો ને કંપનાની વાસ્તવિકતારૂપ ગણવામાં કશું વિચિત્ર, ખોટું કે અન્યવહારૂં તો નહિ જ ગણાય. હિંદુ ખરે જોતાં તો માણસોને ચાલતી આવેલી જેઠી મુજબ માત્ર દૈહિક પરજાયા જેવા ગણવા, માનસિક વાસ્તવિકતા તરીકે તેમનું માયું નિરીક્ષણ જ ન કરવું—તે માર્ગ વિચિત્ર, ખોટો અને નિન્ધ છે. કંપનાના માણસ પ્રત્યેજ આપણને પ્રેમ અથવા ધિક્કારની લાગણી થાય છે; જેનું આપણે અનુકરણ કરીએ છીએ, જેની અવગણના કરીએ છીએ, જે આપણને મદદગાર બની ગઈ છે કે જે નુકશાન કરે છે, જે આપણી ઈચ્છા શક્તિ તથા કારકિર્દીને ધડે છે, તે કંપનાનોજ માણસ હોય છે.

માણસનો શારીરિક મંસર્ગ અને તેનો કંપનાનો સંમર્ગ—એ બેમાથી ક્યો, માણસને આપણી મમજ વધારે જીવંત—સાચો—બનાવે છે ? ધારે કે ગરતે જડાં એકાએક સામેથી આવતો કોઈ માણસ અચકાચ; આપણને ઝેજ ધમારો થાય, આપણો શ્વાસ પળતાર અદર બને, આપણે પરસ્પર મારી માંગી ચાલ્યા જઈએ, અને તતક્ષણ તે બનાવ જૂલો જઈએ. આ બનાવથી આપણને કશીજ અમર થતી નથી; આપણી ઈન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિમાં ક્ષણભર ખસેલ પડે એટલુંજ. હવે બીજા પ્રકારનો દાખલો લઈએ. ધાગે કે હું મીઠરનું જીવન ચરિત્ર વાંચું છું. તે કુશળ લેખકના નેતૃત્વ નીચે રહી હું અસંખ્ય વર્ષો પહેલાં મારીમાં મળી ગયેલા તે મહાન વીરનરની કંપના કરું છું. સીઝર મારા વિચારોમાં જીવતો બને છે. તેની દૃષ્યમાન હાજરીનો પણ મને જાંખો ખ્યાલ હોય છે, પરન્તુ સાથે સાથે તે જીવનચરિત્રના વાચનથી, મારામાં ભવ્યતા, નીડરતા વગેરે મનોભાવો ખડા થાય છે, અને તે મહાન પુરુષને પગલે ચાલવાની મને કેટલેક દરજ્જે ઈચ્છા થાય છે અને મહાન પ્રશ્નો ખડા થાય ત્યારે, તે મહાન નરવીરે તેમાં શું સાચું

ને ગા ખોટું ગળ્યું હોત તેનો દૂં નિચાગ દડ દું દેડવાએ જીવાન
 છોકરાઓ આવા જીવનચરિત્રા વાચી ગત્રે પચારીમા જાગતા પડ્યા
 પડ્યા તે પુત્રક તથા તેમા વધુવેળા લોચના વિચારે કર્યા કરે છે.
 આ અનુભવની અસર પડીની આખીએ જીન્દગી મુઘી પડોએ છે,
 છતાં આ મર્મગં તો માત્ર કંપના દાનજ થયેયો હોય છે.

મોઢા ઉપર અઝમાત કાઠ પ્રહાર થાય તેથી જો કંપનામા
 બલ ખરેખ ન પડોએ તો જ્ઞાન તતુઓને, હૃદયને અને પાત્રન
 શક્તિને નેહન નહિ જોરી અમર પડોએ છે. પરન્તુ હાનિકારક ગમ્તો
 કે તેવા દષ્ટિપાત તો અનેક નાત્રિ ઉત્તમગ કનવે. પાત્રન શક્તિ
 મંદ કરી નાખે, હૃદયને પણ તેથી અમર થાય. આ મહ ઉપરથી
 પુનઃ થાય છે કે વ્યક્તિગત ભાવના કંપનાની વ્યક્તિનોજ આપણે
 વિચાર કરવાનો છે. ચાલતી આવેલી આમાજિક શીલસુત્રી અને
 પ્રથાઓએ નહીં દરેલી પ્રચલિત વ્યક્તિ કરતા આ વ્યક્તિ કાષ્ટક
 જીવીને છે.

ઉપમા દષ્ટિગિન્દુ પ્રમાણે તો અમાજ એટલે વ્યક્તિગત વિચાર-
 રેનું અમૂલ્યચક સ્વરૂપ અમાજની દરેક વ્યક્તિનું માનમ અથવા
 કંપના, એટલે મૌઢી બહોળા અર્થમા માનવ વિચારમાજ અમાજનું
 સૌથી વિમૂત અર્થમા—ચાન છે કદાચ મર્મ એમ વાલો ઉત્તરજો
 તો પડી અમાજની નિર્ણિત ગામા કયા ગહેજો? તેમા તો અનુભવની
 આખી પરંપરાનો અમાવેશ ચર્ન જાય મર્મ પણ નિચાગ માત્ર એક
 મગજમા તો રહી શકતોજ નથી. જો અવ્યવહારથી ન ચર્ન શકે તો
 અનુમતિદાર પણ તે જીવન માથે જોડાયલો હોય છે, અને એ રીતે
 અમુક અર્થમા તે આમાજિક બને છે. જેમા બીજી વ્યક્તિઓ
 સાથેનો મંબંધ તદન મીલો અને સ્પષ્ટ હોય છે, તેને "વ્યક્તિગત
 ભાવનાઓ" એવું નામ આ યુ છે આ વાલો તો અમાજની ગમે તે
 વ્યાખ્યા માથે ઉઠાવી શકાય એવો છે જે લોખ લૌતિક દષ્ટિ-
 ગિન્દુથી જુએ છે, તેમને પણ વરો, કાન્જાનાઓ, પાળેલા જનાવરો,

ખેડેલી જમીન વગેરે પણ સામાજિક ક્રમનાં ખર્ચાં અંગ ગણાય કે નહિ તેનો વિચાર કરવો પડે છે.

ખરી વાત એ છે કે આખું જીવન એવી રીતે અદર લટકી રહ્યું છે કે તેમાંથી એક અંગને ઓછું કરવા જતાં દૃષ્ટિમતા આવી જાય છે. સમાજ એ જીવનનું અંગ છે, સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી. સમાજ એટલે વ્યક્તિગત સંવ્યવહારના દૃષ્ટિબિન્દુથી લેવાતું જીવન તરફનું વલણ; અને એ વ્યક્તિગત મંવ્યવહાર કાંતો આ પુસ્તકમાં દર્શાવ્યા મુજબ તેના પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં વિચારી શકાય, અથવા દ્વિતીય સ્વરૂપમાં એટલે કે સમૂહ, સંસ્થા વગેરે દ્વારા. હું ધારૂ છું કે આ સર્વ વસ્તુઓનું શાસ્ત્ર તેજ સમાજ શાસ્ત્ર.

પ્રકરણ ૫ મું

સહાનુભૂતિ અથવા સમભાવ—સમાજનું એક સ્વરૂપ

ગયા પ્રકરણમાં મંવ્યવહાર વડે થતી વ્યક્તિગત વિચારોની ખીસવટ વિષે જે ચર્ચા કરી તે ઉપરથી ખીજ સોદોની માનસમૃદ્ધિમાં ભાગ લેવાની, મહાનુભૂતિની વધતી જતી શક્તિનો ખ્યાલ આવે છે. દોષ પછુ માણસ સાથે શબ્દો, દૃષ્ટિ અથવા ખીજાં ગમે તે ચિન્હો વડે વાનચીત કરવી એનો અર્થ એ કે તેની સાથે દોષ પછુ પ્રકારની એવી સમજૂતિ અથવા મંબંધ હોય કે જેથી તે માણુગના વિચાર અને મનોભાવોમાં મહત્તાગી બની શકાય. જે આ સંબંધમાં આપણે સહાનુભૂતિ એ શબ્દ વાપરીએ તો આપણે માદ સખતું નેઈએ કે તે શબ્દના અર્થમાં—દોષ પછુ પ્રકારની, સંવ્યવહારમાં ઉતારી શકાય એવી માનગિક સ્થિતિની લાગીદારીનો અભાવેશ થાય છે. વલવહાર વાનચિતમાં ‘સહાનુભૂતિ’ નો અર્થ દયા કે એવી જાતની દોષ દ્રોમજ લાગણી—એવો ગણાય છે. અહિં ‘સહાનુભૂતિ’ શબ્દ તે અર્થમાં લેવાનો નથી.

ને શબ્દનો આવે લાગણીથી અલિપ્ત ઉપયોગ તદ્દન કાયદે-સરનો છે, અને હું માનું છું કે અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યમાં તે શબ્દપ્રયોગ ઉપલા અર્થમાં ખૂબ વપરાય છે. શેક્સપીયરે પાંચ વખત તે શબ્દ વાપર્યો છે, તેમાંથી એકેકે વાર તેનો અર્થ ‘દયાની લાગણી’ એવો થતો નથી. શેક્સપીયરે તે શબ્દ કાંતા માનસિક સ્થિતિની ભાગીદારી બનાવવા, અથવા માત્ર સામ્ય દેખાડવા માટે વાપર્યો છે. આઈસોના નાટકમાં દ્વિઆગે કહે છે કે ઓથેલો તથા હૅમરીમેનાની વચમાં, વય, રીતમાત્ર તથા ઔન્દર્ય કમાનો મમલાવ (સહાનુભૂતિ) નથી. આ છેલ્લા અર્થમાં તે શબ્દનો પ્રયોગ પણ આપણા ઉપયોગમાંથી આપણે બાતલ કરવો પડશે, કારણ કે આપણે સહાનુભૂતિ કે સમ-ભાવ એટલે માત્ર સામ્ય નહિ, પણ માનસિક ઐક્યનો સક્રિય કમ-એવો કરીએ છીએ.

માત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન તથા અપરિપક્વ આવેગો તથા વિચાર અને મનોભાવો વચ્ચેનો ભેદ આ પ્રકરણ દ્વારા સમજાવવાનો મારો હેતુ છે. આમા માણસના અપરિપક્વ આવેગો, તથા ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનમાં પણ આપણે ભાગીદાર બની તો શરીએ, પરંતુ સંવ્યવ-હારથી વ્યક્તતા જીવનમાં તેમનો હિસ્સો થોડો જ છે. આંગળી કચરાયાનો અનુભવ તો બધાને કોઈ વખત થયો જ હશે, છતાં કોઈની આંગળી કચરાય ત્યારે તેની તેવી વેદના જોઈ આપણે તે બાબતમાં યએલો અનુભવ ઘણું ખડ આપણને સાંભરતો નથી. ન્યારે કોઈ માણસનું મારું હુએ અને આપણે એમ કહીએ કે “નમારી તરફ હું સહાનુભૂતિ દર્શાવું છું,” ત્યારે ખડ જોતાં આપણો કહેવાનો આશય એ હોય છે કે આપણને ને માણસની દયા આવે છે. શારી-રિક વ્યથાનો સાચો સંવ્યવહાર બહુ થોડો હોઈ શકે. આનું કારણ એ છે કે આપણને તે પ્રકારનો યએલો અનુભવ આપણા મનના એકાદ એતાડ લાગમાં જ પડ્યો રહે છે, અને આપણને એ જ પ્રકારની લાગણી જો કરીથી થાય તો જ આધારણ રીતે નો નો

અનુભવ ફરી જાગૃત થાય છે. જો તે વિચાર અને વાતચીતના સાધન રૂપ બને, (જ્યારે તે મન ગમતા હોય, ત્યારે આમ થવા સંભવ રહે છે) ત્યારે તે ક્રમ વડે જ તે મનોભાવોમાં પસંદાઈ જાય છે. વિચાર અને મનોભાવોની બાબતમાં આત્મ જનનું નથી; એ તો હિંમત અને કંપનાશીલ વ્યક્તિગત વિચારોના ભાગરૂપ હોઈ, એ વિચારોના ગમે તે ભાગને યાદ કરતાં જ તેમને પહોંચી જવાય છે. તેઓ વ્યક્તિગત વ્યવહાર વડે જાગૃત થાય છે, કારણ કે મૂળમાં તેઓ વ્યક્તિગત મંત્રા વડે સંયોજનયજ્ઞાં હોય છે.

આમાન્ય રીતે મનોભાવમાં સહભાગી બનતી વેળા એકાદ સંગ્રહ કે વક્તવ્યનું લક્ષણ, જે એ મનોભાવ માથે સંયોજનયજ્ઞ છે તે સાંભરી આવે છે. વિચારની બાબતમાં પણ આમ જ બને છે. શબ્દો દ્વારા વિચારનો સંબંધવહાર થાય છે. જગતનો વ્યવહાર પરાપૂર્વથી આમ જ ચાલતો આવેલો હોય છે.

આમા માણસ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માટે તેણે અનુભવેલા અનુભવો, આપણે પણ અનુભવવા જ જોઈએ, એવી કાંઈ આવશ્યકતા નથી. એથી ઉત્તરું, ખરે જોતાં બનેલા બનાવો અને આપણી મહાનુભૂતિને બાલ દષ્ટિએ જોતાં તો નહિ જેવો જ સંબંધ જણાય છે, દાખલા તરીકે ધધામાં સરળતા, મિત્રનું મૃત્યુ, મુસાફરી વગેરે અનુભવો સામાજિક અનુભવમાં કંપનાની જ વધારે જરૂર પડે છે, અને કંપનાને એટલી બધી જાતની મદદો મળે છે કે માણસના અનુભવ વિષે, માત્ર તેના જીવનના બાલ ક્રમ ઉપરથી, બહુ થોડું જ સમજી શકાય. કંપનાશીલ અભ્યાસી થોડાં મનુષ્યો અને થોડાં પુસ્તકોના વાચન ઉપરથી એટલી ઉંડી મમજણ પ્રાપ્ત કરે છે કે સ્થૂળ મગજશક્તિવાળા માણસને તેટલું મેળવવા માટે ઘણા વધારે અનુભવની જરૂર પડે. શૈક્ષણિકીયર જેવો આમાન્ય બુદ્ધિશાળી પુરુષ, એના મમયના માનવ મનોભાવોની આખી કારમાળા જાણી તે નહિ, પરંતુ અદ્યતન સંસ્કાર અને કંપના

શક્તિ વડે સમજી જાય છે. જીવન જોવા માટે જુદે જુદે દેશો કન્વું પડે, અને જુદાં જુદાં કામ કરવાં પડે, એવી ભૂલભરેલી નાનપતા કેટલાક બહુ મગજના માણસોના મનમાં વસે છે.

માણસ કેટલે દરજ્જે માણુમાર્ગવાળો છે તેનું માપ તેની સદાનુભૂતિની મીમા ઉપરથી નીકળે છે. આ કાંઈ કાંઈ જાનની વિશિષ્ટ શક્તિ નથી, પણ આખા મગજનું કાર્ય છે, અને તેમાં દરેક જાતની વિશિષ્ટ શક્તિઓ પોતાનો ફાળો આપે છે. આથી જ માણુસ પોતે જે છે તે, અને બીજા સોદોના જીવનમાં પ્રવેશ કરીને તે જે સમજી શકે તે, એ બંને ધણે અંશે એકની એક જ જાળત છે. કેટલાક માણુસો બહુ બુદ્ધિશાળી ન હોવા છતાં ધણા સમજાવી હોય છે; તેનું કાન્ધુ એ જ કે તેઓ બહુ તીવ્ર લાગણીવાળા અને ઉત્તરદાયી (responsive) માનસવાળા હોય છે. આવા માણુસની સદાનુભૂતિ, સર્વજનશક્તિને અભાવે ખામાવાળી હોય છે. બીજા માણુસોને વિષે ઉંડી અને દૃઢ મમજશક્તિ માટે માનસિક શક્તિ અને ચિરતાની બહુ પડે છે. તે કામમાં આગ્રહી અને એકત્રિત કર્મનાની બહુ પડે છે.

સામાજિક સત્તા માટે સદાનુભૂતિ આવશ્યક છે. માણુસ બીજા માણુસોને સમજી શકે, અને એ રીતે પોતાની આસપાસના જીવનમાં પ્રવેશ કરી શકે, તેટલા પૂરની જ એના અસ્તિત્વની સાર્થકતા છે. આ શક્તિ માણુસમાં જોટલી ઓછી, તેટલે દરજ્જે તે વધારે પશુવત ગણાય, અને તે માનવ જીવનના સમર્ગમાં ખરી રીતે આવેલો ન ગણાય, અને જે તે જીવનના સમર્ગમાં ન આવે તો જીવન ઉપર તેની દર્શી સત્તા પણ ન જ રહે. આ નો એક રોજના ઉપયોગમાં આવતો સિદ્ધાન્ત છે, અને છતાં તેની વારંવાર અવગણના થાય છે. મિદાંતવાદીઓ કરતાં વ્યવહાર કુશળ માણુસોને તે આજની વધારે સારી સમજણ હોય છે. વ્યવહાર કુશળ માણુસો સારી પેઠે મમજે છે કે અમરકારકતા જોટલી વિશિષ્ટ શક્તિઓ

ઉપર આધારભૂત છે, તેટલી જ ચતુરાઈભરી મમયસૂક્ષ્મતા વગેરે ઉપર આધારભૂત છે.

મામાનિદ કંપના એ ઘણી વ્યવહાર વસ્તુ છે, એની ઉણપ એટલે બધાની જ ઉણપ. ખેડૂત, વેપારી, ઈજનેર, વકીલ, ગણદાગલુ શાસ્ત્રી, કવિ વગેરે મધાને જ તેની જરૂર પડે છે. ઘણા માણસોને યાજ્ઞી અમુકને જ દોષ જવાબદારીવાળી નોકરી અથવા કામ (નાગ-વગ કે ગીદારસની વાત એક બાણુએ મકન્યા) મોપવામા આવે, ત્યારે એમ કહેવાય છે કે તેનામાં 'શક્તિ' વધારે છે. આ શક્તિ તે જ ઉપર ઘણુંવેલી કંપના શક્તિ. આપણા મમાજનો દોષ બીજાના માણસ હોય, તેની સહાનુભૂતિના વિકાસની અમુક દિશા નામે આપણને લક્ષે વાવો હોય, અથવા તેમની શક્તિઓ જે ધ્યેય માટે કામ કરતી હોય, તેની મામે પણ બને આપણને વાવો હોય, છતાં તેઓ પણ માનુષિ માણસો છે, તેમને ગણુવામા આવે છે તેવા, અમાનુષિ પ્રાણીઓ તેઓ ખરી રીતે હોતા નથી. હું તો એના ઘણા માણસોના પ્રમંગમા આવ્યો છું, અને મને લાગે છે કે તે દરેક માણસ દોષકિ રીતે, મામાન્ય કોનીમા માણસો કરતાં વધારે યત્નિ-વાળા હોય છે, અને તેથી ભોક મમકથી જુદો પડી આવે છે.

નિઘર આગ્રિયવાળો મદ્યમાણુમ આપણી વિચારગ્રેણી મમજી શકતો હોય તો આપણા ઉપર તેની મરતા મતમ્યા વગર નહિ જ રહે. તેનો મર્વથા અવરોધ ન કરી શકાય, કારણ કે જો એ માણુમ આપણને મમજી શકે છે, તો તે આપણી આગળ પોતાની મતને મમજારી શકે પણ ખરો; પત્રી લવે તે શબ્દો વડે, દષ્ટિ વડે, અથવા બીજા ગમે તે ચિન્હો વડે તેમ કરે. આ રીતે પોતાના આવેગના મવ્યવહાર વડે, ઈન્દ્રિયશક્તિ ઉપર તે અમર કરી શકે છે. મમભાવી અમર, આપણી વિચારપદ્ધતિમા ન્યાયાવિકતાથી જ પ્રવેશ કરે છે, અને પાણી જેમ જોડને ઉગવામા અમર કરે છે, તેમજ તે પણ આપણા વર્તન ઉપર અમર કરે છે. દરેક પ્રમંગમા નેનુલ્ય અને

અધિકારીત્વનો આ મૂળ સ્વભાવ છે, પણ તે વિશે આગળ ઉપર વિસ્તાર થશે.

જે વિશાળ અર્થમાં મહાનુભૂતિ શબ્દ અહિં વાપર્યો છે, તેમાં માણુમના નૈતિક દગ્ગમનો પણ મમાવેશ થાય છે, અને તે વડે માણુસનું ન્યાયીપણું, લલમનમાર્ઠ વગેરેની તુલના થાય છે. અવગત ન્યાયીપણું, લલમનમાર્ઠ, વગેરે કાર્ત્ત્ત્વ તદ્દન સ્વતંત્ર વસ્તુઓ નથી, પણ જીવનના જુદા જુદા આવેશોમાંથી નીપજેલી, અને જીવન વડે રગાયલી વસ્તુઓ છે તેથી જ આપણા આવેશો જેવા જ દોષ માણુસને આવેશો ન થાય, ત્યાં સુધી તેનું વર્તન આપણને વ્યાજબી લાગી ન શકે. આપણને ઉત્તમ લાગતી લાગણીઓમાં તે પણ મહા-ભાગી બને તો કુદરતી રીતેજ, જો તે માણુગ દર આગ્રિયવાળો હોય તો—તે લાગણીઓને તે વિચાર તથા આચારમાં ન્યાય આપશે. ટોર્ઠ માણુસ ઉદાર, દેશપ્રેમી, સેવાલાવી અને દાનવીર, છે, એમ કહીએ એટલે એનો અર્થ એજ કે સકુચિત મનમાં જે મહાનુભૂતિ અને કંપના શક્તિની નિર્બળતા અથવા ઉણપ હોય છે, તે આ માણુમમાં નથી, અને તેનું વ્યક્તિત્વ વિશાળ છે. તે હિંમત મનોભાવોને પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે, અને તેના વ્યક્તિગત વિચારોની હાગમાળા વધારે બહોળા છે, અને આવા ઉદ્દેશો તરફ એનું વલણ છે, અને તે ઉદ્દેશો તેના નિષ્ઠુરોમાં પણ પ્રવેશ કરતા જણાય છે, એમ આપણને જોઈએ દરજ્જે લાગે તેટલે દગ્ગમને આપણે તે માણુમને સારો કહીએ છીએ.

ભણુ કરવું, સાકર કરવું, એ શબ્દ સાધારણ પ્રયોગમાં વપરાય છે, ત્યારે તેનો અર્થ જો હોય છે? જે બીજા સોમેને આનન્દમાં તેમજ કામમાં મદદરૂપ થઈ પડે છે, માનવ સ્વભાવનાં સાગં અને સુખદાયી વલણોને જે સતોષે છે, જે બાળકોને રમતના માધનો પૂર્ણ પાડે છે, સુવાનોને કેળવણી અપાવે છે, પુરુષોને ધંધે વળગાડી આપે છે, સ્ત્રીઓને ગૃહકાર્યમાં મદદ કરે છે, અને વરડાંઓને શાંતિ અર્પે

છે, તેને આપણે સારો કહીએ છીએ. આ સર્વ કરવાની ઇચ્છા અને જરૂર માટે મહાનુભૂતિની આવશ્યકતા છે. સમસ્ત જનતાનું જીવન જીવવા જેટલી જોનામાં વિચારણતા હોય, તે પોતાની માથક જ બીજાના આવેગોને પારખી શકે છે, અને તે પણ પોતાનું પેટ જેટલી કુદરતી રીતે તે ભરે છે, તેટલી જ કુદરતી રીતેજ. ભગવદ્ગીતા અથવા સૌજન્ય એ સાધારણ માનવ સ્વભાવથી કાંઈક ભિન્નજ વસ્તુ છે, એવી માન્યતા બહુ હાનિકારક છે; સૌજન્ય તે માનવસ્વભાવનું માત્ર એક વિસ્તૃત ઘોષણ છે.

દરેક પ્રકારની પુરાઈ અથવા અન્યાય એક રીતે જોતાં સમ-ભાવની ઉણપ દર્શાવે છે. એક માણસ જે બાજતને કિમતી ગણે છે, તેને બીજો માણસ જે નુકસાન કરે તો એનો અર્થ એ થયો કે તે નુકસાનકર્તા કાર્ય કરવાની ઘડીએ, તે બાજતને મામે માણસ થા માટે કિમતી ગણે છે તેની તેને સમજણ પડતી નથી. ખરાબ કામ કરનાર માણસ કાં તો જેનું ખુદ કરે છે, તેના હક કે હાવા તરફ મહાનુભૂતિ દર્શાવી શકતો નથી, અથવા તો તેનામાં પોતાની સહાનુભૂતિને આચારમાં મૂકવા જેટલી ચારિત્ર્યની દૃઢતા નથી હોતી. દાખલા તરીકે જુદા માણસને કાં તો જુદાણાનો અપયસ, અન્યાય વગેરે જાગતાં નથી, અથવા લાગે, તો પણ નિર્ણય કરવાની તક આવી પહોંચતાં તે લાગણી ટકી રહેતી નથી. ફૂર માણસ પણ તે જ પ્રકારનો હોવો જોઈએ. તેનામાં સૌમ્ય અને મુવાળા મનોભાવો હોતા નથી, પણ કોઈ કોઈ વાર તેને લાગણીના ઉલ્લાસો યદ્ય આવે છે.

માનસિક આરોગ્યને પણ ઉપલું ક્યત ઘણે અંશે લાગુ પડે છે; તેની હાજરી કે ગેરહાજરી પણ મહાનુભૂતિના ચન્દ્ર, પ્રયોગવદે વ્યક્ત કરી શકાય. અમુક આમાનિક પરિસ્થિતિમાં એક પ્રકારની સમયસૂચકતા જે રાખી શકે તે હાપણની પરીક્ષામાં પસાર થએલો ગણાય. એ સમયસૂચકતા બીજા લોકોના માનસ સાથેના સંસર્ગ-વડે સદૃશ મગજવાળા માણસોમાં આવે છે. જે માણસ પોતાના

શક્યો અથવા વર્તણૂક વડે, બધાંથી જુદો પડી આવે છે, અને બીજાનું માનસ સમજવાની જે ગતિ ધગવતો નથી, તે તેની વર્તણૂકના દરબમ મુજબ બેપરવા, વિચિત્ર, મૂઢ અથવા ગાડો કે અક્ષયહીણો કહેવાય છે. જે જાગતમાં બીજા નર્વના મત એક થયા છે, તેવી વાત જે માણુમની સમજશક્તિમાં આવી શકતી નથી, તેને સામાજિક દષ્ટિએ ગાડો કહી શકાય; અને જે માણુમ સ્હેજ ગુંધિત (complex) સમભાવને સમજાવવા અશક્ત હોય છે, તેને અક્ષયહીણો (imbecile) કહે છે.

માણુસ જે સામાજિક ક્રમમાં વસે છે, તેનું પ્રતિબિંબ તેની મહાનુભૂતિમાં જણાય છે. જે ઘર્ષ મમ્મહનો એ મબ્બ રોપ, જે ટાઈ સમૂહમાં તે ભાગ લેતો હોય, તે સર્વ તરફ તેને સમભાવ હોવા જોઈએ. દરેક સામાજિક ઘટના તે વ્યક્તિગત વિચારોની સમૂહવાચક દષ્ટિ છે, તે જૂલું ન જોઈએ. સોક વિચાર (public opinion) એ વ્યક્તિગત અભિપ્રાયોનું એક સ્વરૂપ છે. પરા-પૂર્વથી ચા'ધા આવતા રિવાજો, અને મંર્યાઓ પણ અમુક માણુસોના મનમાં વસેલી હોય છે. ખગ ખોટા વિરેના સામાજિક ધોરણો પણ વ્યક્તિગત મનોબુદ્ધિથી અલગ ન પાડી શકાય.

આપણા કાળની જે ખાસ વિશેષતા હોય, તેને બંધબેસતી વિશેષતાઓ આપણા દરેકના સમભાવી જીવનમાં હોવાની જ. વિવિધ પ્રકારનાં, વિશાળ અને વેગવાન મંબ્યવહાર વડે, વ્યક્તિગત સમર્થનાં અનેક જિન્દુઓ વડે, દરેક યુગ ખામ અંકિત થએલો હોય છે. આનું માનસિક સ્વરૂપ વધારે ગતિવાળું, વધારે વિવિધ પ્રકારનાં વ્યક્તિગત પ્રતિબિંબો, મનોભાવો અને આવેગોવાળું હોય છે. આ પ્રમાણે માન ઈન્દ્રિય મુજથી વધારે ઉચ્ચ જૂનિકા ઉપર માણુસને લઈ જાય એવી કોઈ માનસિક પ્રવૃત્તિ હોય છે; વળી માણુસના મનને જૂતકાળ કરતાં વધારે ને વધારે જ પ્રમાણમાં પોતાને મનમમતી ખીલવટ માટે પસંદગીની તકો મળે છે. પણ

આ 'લાલના પ્રમાણમાં ભોગ પણ આપવો પડે છે. જીવનનાં ત્રેરક-બળોની અતિ તીવ્રતા (intensity) ને લીધે ઘણાં માણસોને જીવન ભોગરૂપ લાગે છે, ઘણાનું ચારિત્ર્ય વધારે પડતી ઉરકેરળીને લીધે નમળું પડી, કદાચિત તૂટી પણ જાય છે. વધતા જતા ગાંડ-પણના દાખલાઓ ઉપલા કથનના માફીરૂપ છે. જો આપણું મન અતિ મજબૂત ન હોય તો આની અસરથી આપણી કંઈપના શક્તિમાં આછકલાપણું અને આપણા આવેગોમાં રવચ્છ-દપણું અને નિર્બળતા આવી જાય છે.

અકિતમત છાપની મહત્વની જુદી જુદી કક્ષાઓ, જુદા જુદા વર્ગના લોકોના વર્તનમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. એ તો બધાના ધ્યાનમાં આવ્યું જ હશે. જો કે શહેરમાં અને ધનિકોમાં બાજુ આડબર વધારે હોય છે, તો પણ શહેર કરતાં ગામડામાં, અને ધનિકો કરતાં ગરીબ અને શ્રમજીવીઓમાં વધારે સહૃદયી મહાનુભૂતિ હોય છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે ગરીબો અને ગામડીઆઓની સામાજિક કંઈપના શક્તિ ઉપર એટલું બધું દબાણ નથી હોતું. ગામડાનો રહેવાશી ગમે તેવા અજાણ્યા મુસાફરને એક રાત તો જરૂર પોતાના ઘરમાં ગામવા નૈયાર થશે જ; પણ મુંબાઈ કે કલકત્તા જેવા શહેરમાં એવી ગિતે કોઈ અજાણ્યાને કદી આશરો મળે ખરો કે ? મનની મહેમાનગીરીને પણ ઉપણું કથન લાગુ પડી શકે.

આપણે બહુ જ યોગ્ય માણસોને મળતાં હોઈએ, કોઈ નવાઈની વસ્તુ અઠવાડીએ એક જ વાર જોતાં હોઈએ, તો આપણી સમાજ-પ્રિયતા (સહવાસપ્રિયતા) અને આપણી ઈન્તેઝરી કે જાગ્રાસાની વૃત્તિઓ સંભવહાર તથા સંસર્ગ માટે બહુ ઉત્સુક રહે. પણ જો આપણને અસંખ્ય લોકો મળવા આવ્યા જ કરતા હોય, આપણી લાગણી તથા આપણા વિચારો ઉપર, આપણાથી ન જીરવી શકાય એટલું-દગાણુ થતું હોય, તો સ્વાભાવિક રીતે જ આપણને તે સામે

કોઈક પ્રકારનો પ્રતિબંધ મૂકવાની ઇચ્છા થાય. અતિ તીવ્ર લાગણીવાળા લોકો (sensitive people) આવા પ્રકારનાં દુઃખોથી રક્ષાણુ કર્યા એક પ્રકારનું સામાજિક કૌશલ્ય રાખે છે, અને તે વડે સામાન્ય પ્રસંગોએ ચંચલ વર્તન રાખી, તે કૌશલ્ય અન્તર્ભાગને સુરક્ષિત રાખી, તેના નાશ થતા અટકાવે છે. ઘણાને દેખાવ પૂરતું સ્મિત કરવાની, વિવેક વાતચીતનાં જે વાક્યો બોલવાની, બોલી જમાસાટિતિ જતાવવાની, અને તેવી જ દુઃખનાવટ અને વિનાશના કરવાની જેવ પડી જાય છે.

ખડક પુછે તો માણસના ચારિત્ર્યની ખીલવટમાં વધારો કરવાને બદલે તેમાં ભંગાણુ પાડી, અને તેની અધોગતિ કરતી અનેક વિધ અગરોના પ્રલાવની સામે ટકી રહેવા માટે, આ જમાનામાં અને ખાસ કરીને વધારે પ્રવૃત્તિમાન જીવનવાળા સમાજમાં વસતા લોકોમાં, અતિ બગવાન અવરોધ શક્તિની આવશ્યકતા છે. આ શક્તિ અતિશય ઝમના દુઃખોને લીધે ધણીવાર ક્ષીણ થઈ જાય છે, અને તે ક્ષીણથી જ માણસના માનસિક તથા નૈતિક પતનની શરૂઆત થાય છે.

સર્વવ્યાપક સહાનુભૂતિ અવદાર દષ્ટિએ તો અશક્ય જ છે; પરંતુ આપણે વર્ગ અને વર્ગની સંકુચિતતા અને અબ્ધવશિત વિચારોના સ્વછંદપણને કાનુમાં લાવવાની જરૂર છે. જીવનમાંથી જેટલું પ્રદણ કરી લેવાય તેટલું કરવું તે સારી વાત છે, પરંતુ તેથી પાર જવું તે ઈષ્ટ નથી. આજના અનેક સૂચનો વાળા જમાનામાં, સહાનુભૂતિની સંકુચિતતા દૂર કરવાની જોટલી જરૂર છે, તેટલી જ જરૂર આપણામાંથી ઘણાને ક્રમ અને ક્યારે સહાનુભૂતિ ઉપર અંકુશ મુકવો તે પણ જાણવા જેવું છે. આમાં કોઈ પ્રકારની અસંગતિ નથી. હું ધાર છું કે હાલની મનોલાવોની સમાનતા, (democracy) જેને સ્વચ્ચવદારના વિસ્તાર સાથે પણ સંબંધ છે, તેજ સહાનુભૂતિના આવેગને ધન અથવા હોદ્દા વડે સીમા બાંધવાની પ્રથાને વખોડે છે. સહાનુભૂતિમાં પસંદગી તો જોઈએ જ, પણ ધન વગેરે બાજ સંતેજો

અને ડહોળાને અદ્વૈ આરિયના આવશ્યક તત્વો વડે તેને મંચમિત રાખવામાં આવે તો વધારે સારું. મને લાગે છે કે આ જમાનાનો પ્રધાન સ્વર, આ પ્રકારની ડહો, લસો અથવા ગ્થગ અને આકસ્મિક બનાવોમાંથી મુક્તિ વાંછે છે.

વળી ખીજ કાંઈ પણ જમાનાઓ કરતાં આ જમાનો વધારે જુદો જુદો દિશાઓમાં વિસ્તૃત થયેલો છે; જેમ માણસો ધણા પ્રકારની સંસ્થાઓમાં રસ લે, તેમ તેમને તે વિસ્તૃતતાનું વધારે ભાન થાય. કાંઈપણ સંમર્ગોની વિવિધતાને લઈને, કાંઈ પણ સાધારણ ખુલ્લા માનસવાળા મનુષ્યને વધારે વિશાળ જીવન જીવ્યા વગર છુટકોળ નથી, કાંઈ નહિ તો પણ અમુક દરજ્જે તો તેનું જીવન જૂતકાળ કરતાં વિશાળ ગળ્યા વગર રહેતું જ નથી. આ જમાનામાં ભ્રાતૃભાવ, સમાન દહ્મ વગેરેની લાવના દરેક વર્ગમાં ધણી ફેલાયલી જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ શું? મને લાગે છે કે આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે દરેક વર્ગના લોકોમાં વક્તવ્ય શક્તિનાં આધેનોને લીધે કંઈપણ શીક્ષતા ખીલી છે. જેનો વિરોધી વૃત્તિ વગર હું વિચાર કે તે મારો ભાઈ બને છે. ખીજને મદદ કરવાની આપણને ઈચ્છા થાય, તેનું કારણ એજ કે તે ખીજે માણસ આપણી કંઈપણમાં વમે છે અને એ રીતે આપણો જ એક ભાગ બની રહે છે. આ પ્રકારની સામગ્રીની અત્યંત મરજતા અને સ્વાભાવિકતા, મામાન્ય વાતચીતના વપરાશની 'મેતે' અને 'પારકા' ની આછકલી ભિન્નતાને લીધે ઠંકાઈ જાય છે. અન્યાયનો ભોગ થઈ પડેલા માણસને મદદ કરવાની ઈચ્છા થાય, તો તે કાંઈ પરોપકાર નથી, તે તો માત્ર એક મરજ કુદરતી આવેગ છે. તે માણસ ને હું જ છું. તે માણસની મંજા વડે એવો મનોભાવ જગૃત થાય છે કે જે જેટલો તેનો છે, તેટલો જ મારો છે.

એ રીતે આપણે વધારે વિશાળ જીવન જીવીએ છીએ. તો પણ જૂતકાળ કરતાં વર્તમાન જમાનામાં મંપાનની સ્પષ્ટ વિશેષતાની

અપેક્ષા ગણવામાં આવે છે. સમાજનું અટપટાપણું વ્યવસ્થિત રચનાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એટલે કે તેમાં ઐક્ય વધે છે, અને વિશાળતા સચવાઈ રહે છે; આમ થવામાં જુદા જુદા ભાગોનો સહકાર હોય છે. માણસ પોતાના જમાનાના ઐક્ય તથા મિત્રતા, બંનેને પ્રતિબિંબિત કરે છે; પરંતુ તેણે વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરીને સાથે નાથે વ્યવહારકુશળ પણ વધારે બનવું જોઈએ.

હવે વર્તમાન જીવનમાં વ્યક્તિ ઉપર વધારે બળવાન અસર ઉપરોક્ત વિશાળતાથી થાય છે કે વિશિષ્ટતાથી એ ધણીને માટે બહુ મુશ્કેલી પ્રશ્ન થઈ પડે છે; અને તે બેમાંથી એકને વધારે બળવાન અસર કરનાર ગણી લઈને કાં તો વ્યાકતમત જીવન વધારે કૃત્રિમ બનવું જાય છે અથવા તો માણસ યંત્રની અંદરના એક ખીસા જેવો જ બની રહે છે, એમ પૂછવાએ અદિત બતાવી આપવું સરળ થઈ પડે છે. પણ હું તો એમ માનું છું કે ખરું જોતાં આ બે વૃત્તિઓ વિરોધી હોવાને બદલે પરસ્પર પૂર્તિ કરનારી છે. વિશાળતા કે વિશેષતા એ પ્રશ્ન નથી રહેતો, પણ લાંબે ગાળે તો વધારે મૂલ્યવાન અને વિવિધ પ્રકારની માનવતા ઉત્પન્ન કરવા માટે વિશાળતા અને વિશેષતા બંનેની જરૂર પડે છે.

એકાએક હિમાં થતાં સામાજિક અંધારણોનાં ધણું વિષમ પ્રગ્નિપ્રભો તો આવે જ છે, તેને લીધે અમુક સોડો માંકડી અને વિનાશક ક્રમની પરંપરામાં દબાઈ જાય છે; પણ ઉચ્ચ પ્રકારની વિશિષ્ટતાનું આવું પરિણામ આવે, એમ જણાતું નથી. ઉલટું તે તો મુક્તિ તરફના વિકાસનું એક અંગ છે. સંકુચિત વિશિષ્ટતા ખોટા પ્રકારની ગણાય. અને આપણે જોઈશું કે તેવી વ્યક્તિઓ ઉભી કરવી એ ભૂલભરેલું છે.

મંડલિત જીવનમાં એકાન્તવાસ અથવા અલગતા નબી સકતી નથી-નિષ્કળ નીવડે છે; અને સાચા પ્રકારની વિશેષતામાં અલગતા હોતી જ નથી. ખરું જોતાં, વિશેષ અને સામાન્ય જ્ઞાન વચ્ચે જેવા

પ્રકારનો બેદ મણાય છે, તેવો અસ્તિત્વમાં નથી હોતો. વિશેષતાનું બહોળું જ્ઞાન શા માટે જરૂરી હોય છે ? માત્ર સમસ્ત જ્ઞાન સાથેનો તેમનો સંબંધ સમજવા પુરતું જ. કોઈ વિદ્યાર્થી અમુક એક વિષયનો વિશેષ અભ્યાસી બન્યો, એટલે એનું સામાન્ય જ્ઞાન ઓછું થઈ જાય છે ? ખરે જોતાં એના વિષયની વિશેષતાથી બારીમાંથી એ સમસ્ત સામાન્ય જ્ઞાન ઉપર નજર કરતો બને છે. જીવનની બપોટીને બેઠવા માટે અમુક ગિન્દુ ઉપર ડૂબ્યો કર્યા વગર છુટકો જ નથી; એ તો જાણીતી જ વાત છે કે જે માણસ અમુક એક બાબત વિશેષ રીતે જાણતો નથી હોતો, તેના કોઈ પણ વિષય ઉપરના અભિપ્રાયો મુદ્દા જાણવા જેવા હોતા નથી. ખેડૂતની શીશ-સુરી ખેતી પગલેની ભાષામાં હોય છે, સાંચાકામ જાણનાર લોકો અને લોકોનાં પોતાના અનુભવ વડે જીવન મંજૂરી મત બાંધે છે; વદાણુવટી પોતાના દરીઆઈ અનુભવો વડે તેમ કરે છે; વિદ્વાનોને જો આ શોકો સાથે ટકી રહેવું હોય, તો તેમણે પણ મગીન સર-જામ તૈયાર કરી દરીઆઈમાં ઉતરવું પડશે.

પ્રાણીવાર એમ કહેવાય છે કે મંસ્કાર એ સ્વતંત્ર વસ્તુ છે, તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે અમુક જ પ્રકારના અભ્યાસની જરૂર છે; માખલા તરીકે ‘કલાસીકમ’ વર્તમાન ભાષાઓ વગેરે તો મંસ્કાર માટે આવશ્યક છે જ. આમાં એક પ્રકારનું સ્થલ રહેલું છે, તે એ કે અમુક વિષયો બહુ બહોળા મંસ્કાર મળે એવી રીતે શીખવાય છે, અને ખીજા તેમ શીખવાતા નથી. ખરે જોતાં તો દરેક વિષય એવી રીતે શીખવાવો જોઈએ કે તેમાંથી મંસ્કારની ખીલવટ અથવા વિકાસ આપોઆપ થઈ રહે.

એક એવા પ્રકારનો લેખક વર્ગ છે કે જેમનું એવું માનવું છે કે આપણા હાલના વિશેષતાના જ્ઞાનવાળા માણસોના મગજને અર્થહીન ક્રમ (routine) ની પરંપરા વડે બુદ્ધિ બનાવી દેવામાં આવે છે, પગલું આ બાબતનો ત્રીજીવટથી અભ્યાસ કરતાં ઉપલું કથન માયું

લાગતું નથી; આ બાબતનું અસત્યપણું ખાત્ર કરીને—યંત્ર વિશેના વ્યવહાર જ્ઞાન વડે, અને તે યંત્રો ઉપર કામ કરતા માણસો માથેના ઓળખાણ વડે—જણાઈ આવે છે. વર્તમાનકાળનાં યંત્રો ઉપર કામ કરનાર માણસોમાં બુદ્ધિશક્તિ, સ્વાવલંબન નથા પગિસ્થિતિને અનુકૂળ થવાની શક્તિની ધણી જરૂર પડે છે. ખીજા દેશો કરતાં અમેરિકન કારીગરોમાં ઉપરોક્ત શક્તિઓ વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી જ અમેરિકન કારીગર બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનાં વિશિષ્ટ યાંત્રિક કામોમાં ખીજા મર્ચને ટપી જાય છે. અમેરિકાની કુકાનોમાં જઈને જોતાં જણાય છે કે ત્યાં બુદ્ધિશાળી તથા મંજોગોને ઝડ અનુકૂળ બની જાય એવા કામ કળારાઓને ખાસ પસંદગી આપવામાં આવે છે અને તેમને પગાર પણ વધારે મળે છે. ધણા મોટા પ્રમાણમાં કોંક્રેટ માત્ર જડ કામ પ્રમાણે ચાલતાં કામોમાં રોકવા પડે છે, તેનું કારણ એજ કે તેમને એવી કળવણી મળી છે કે જેથી તે ખીજા સર્વ કામ માટે નાલાયક બની રહેલા હોય છે.

આત્યારની મુશ્કિત ઔદ્યોગિક પદ્ધતિ જે હજી પદલાતી જાય છે, તેમાં તો એવા પ્રકારનાં સાંચાકામવાળાઓની જરૂર છે કે જેઓને ત્રીણામાં ત્રીણાં હથીઆરો અને તેને વાપરવાની ત્રીણવટહરી આવડત, તથા પોતે જે પદ્ધતિથી કામ કરે છે તે મબંધી બુદ્ધિપૂર્વકની સમજણ બન્ને હોવાં જોઈએ. જો તેનામાં ઉપર જણાવેલી બુદ્ધિપૂર્વકની સમજ ન હોય તો તેની વારંવાર બૂલો થયા કરશે, અને તેથી તે બંધાને નડતર રૂપ થઈ પડવાનો. આ બાબતમાં જે કોઈ કાંઈ પણ ગમજે છે તેને ખજર હશે કે કારીગરમાં હાથની કળા કરતાં પણ મામાન્ય બુદ્ધિ (assumption) ની વધારે જરૂર રહે છે, અને તેવા માણસો મેળવવાં પણ મુશ્કેલ છે; અને જે માણસમાં તેવી બુદ્ધિ હોય છે, તેમને ઉચી પાયરીએ ચઢાવવામાં આવે છે. અલગત એવા પણ દાખલાઓ ઘણા જોવામાં આવે છે કે જ્યાં માણસમાંથી જાણે

બુદ્ધિ ચાવી જઈને યંત્રમાં જેમી ગએલી જણાય છે, અને તેથી માણસ માત્ર મંચા ઉપર દેખરેખ રાખનાર જેવોજ બની રહે છે, પણ હું માનું છું કે આ દાખલાઓ કાંઈ એકદરે ફેરફારના પ્રતિનિધિરૂપ ન હોઈ શકાય. અને હવે જે આપણે કારીગરના હથીઆર ઉપરથી વ્યક્તિગત મંચા ઉપર આવીએ તો આપણને સમજાશે કે જોકે વખોડી કડાણુ 'વિશિષ્ટજ્ઞાન' તે એ વધારે વિદ્યાળ આમાન્ય જીવનનું એક સ્વરૂપ માત્ર છે. તે જીવનમા સ્વતંત્રતા, બુદ્ધિ, કૌશલ્ય અને તક મરનો અભાવેગ યર્ષ જાય છે, અને તેની એક મામદી અમર વડે વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય છે.

વિશિષ્ટતા તથા વિગાળતા વચ્ચે વિરોધ ભાવનો જે ખ્યાલ પ્રચલિત છે, તે મને નો વ્યક્તિગત તથા આમાનિક કમ વચ્ચેના વિરોધભાવ જેવોજ ભ્રમવાળો લાગે છે. જે જુદાં જુદાં સ્વરૂપોને આપણે અમર અનમર ગણી નિહાળીએ છીએ, અને જુદી જાતે છીએ કે આપણે એક જ વસ્તુને જોઈ ગયા છીએ.

માણુમનુ સમભાવી જીવન સમાજની પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે, અને તેનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાથી માનવજાતિની આમાન્ય ગતિના કમ, અથવા ફેરફારના મિદાન્ત વિશેનો કાર્ષિક ખ્યાલ પણ આપણને આવે છે.

આમાન્ય નિયમ છ કે ભિન્ન અને અભિન્ન, નિઃસરતા અને ફેરફારને બેગા કરીને કુદરત પ્રગતિ કરે છે, સહાનુભૂતિ પણ એ જ આમાન્ય નિયમને અનુસરે છે. અને તેથી અનુકૃત્તિ અને ફેરફાર, રૂઢી અને ચર્ચા, વાગમામા મજેલો આમાન્ય દગળને અને પ્રતિસ્પર્ધા, વગેરે વડે જે મિદાન્ત દબ્યમાન થાય છે, તે જ મિદાન્ત ઉપલી જામતથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. જે માણુઓ વચ્ચેના મન્યવદાગમા એક ખીજને સમજવા માટે મરખાપણાની જરૂર છે, તેને સમમય બનાવવા માટે ભિન્નતાની જરૂર છે. જે આપણાથી તદન જુદું છે, તેની તરફ આપણને ખામ વાગણી ન થઈ શકે

કારણકે તે આપણી ડંપનામાલ ન આવી જો, તેમજ જે તદ્દન આપણા જેવું છે, તેના નિઃસ્વપણાને લઈને ખામ લાગણી પેદા નથી કરાવતું હિતજનક ભિન્નતા વડે આપણું મન એક ગીતે ઉશ્કેરાય છે, અને આપણા જેવા પણ તદ્દન આપણા જ નહિ એવા વિચારોની દિશા તરફનો માર્ગ એ રીતે ખુલ્લો થાય છે. આ કારણથી જ ભિન્ન પ્રતિનિતા માધ્યમની આપણા ઉપર મત્તા નતમેવી રહે છે.

જે માધ્યમમાં કાયશસ્ત્રિ દોષ તે એક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ તથા લાગણીઓના નિગત કરમનો તેને ડટાઝો આવી જાય છે, તેનું બધાંનું વધારે વિગાળ પ્રકારના જીવન માટે લાયક હોઈ એકી નાથે અતિરેક અને ન્યૂનતાની પીડાથી કુખી બને છે. આવી ગિયતિમાંથી પુટવાનો માર્ગ એ છે - તેજે નવીન પ્રવૃત્તિઓ આદરવી જોઈએ, અને જુના કાર્યમાં રોજાયલી શક્તિઓને આગમ આપવો જોઈએ ઈમર્જને સ્થિત છે કે, “મિત્રતામાં માત્ર અને ભિન્નતાની વચ્ચેનો ભાગ્યે જ મળી આવતો મધ્યમ માર્ગ આવશ્યક છે.” ગોટે x(Goethe) પણ સ્પષ્ટીતોઝાના પોતાની તરફના આકર્ષણ મબધી બખતા રહે છે, - “વિરોધ વિચક્ષણતા ઉપર જ ઔથી નિકટના મબધો આધાર મળે છે. વળી એ પણ જાણીતું છે કે ગોટે અને શીલર (Schiller)ની વચ્ચેના ઔમ્યનો મૂળ પાયો આવી જાતના વિરોધ ઉપર જ ગ્રામ્યયો હતો તે મબધી ગોટે રહે છે - “તેનું ચારિત્ર તથા જીવન મારા પોતાના ચારિત્ર્ય અને જીવન કરતા તદ્દન ઉલટા પ્રકારના હતા” અન્યથા તેમની વૃત્તિમાં એક પ્રકારના મમભાવ તો જીવન્ત હોય છે જ, આવો મમભાવ તદ્દન્ત જોડગઓ અને દર્ગીઆઈ વહાણના કપ્તાનો વચ્ચે પણ

• Essay on Friendship

x Lessing's Life of Goethe Vol I

+ Goethe, Biographische Essay Harten, Jarmen

જોવામાં આવે છે. જેમનું પ્રગતિ તરફ વક્રવૃત્તિ હોય છે, તે નવીનતા, મૃદુ, અકળા વગરુઓ, વગેરે વિવિધ પ્રકાર તરફ સહાનુભૂતિ દાખવે છે અને જે ધરદા, નિર્માણ અને કંટાળેલા લોકો હોય છે તે નરમ પ્રકારની સમૃદ્ધિપ્રિયતા, મુખવાસી મૈત્રી વગેરે પસંદ કરે છે; પરંતુ આવા લોકોને પણ કોઈ પ્રકારના વેગની જરૂર તો રહે છે જ; કોઈ નવીનતાનાં સૂચનની, કોઈ ભૂતપૂર્વકાંક્ષાનાં સ્મરણોની જરૂર પડે છે. માત્ર વિચારનું માત્ર જ નહિ, પણ લિન્નતાનું ગામ્મ પણ જરૂરી છે.

પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેની સહાનુભૂતિ (જે કે જાતીય પ્રેમથી શુદ્ધિ માટે તે સંકલિત છે તો પણ) માનસિક લિન્નતા અને અભિન્નતા ઉપર અવલંબી રહેલી છે. જન્મે જાતિઓનો પરસ્પર પ્રેમ એ એક ખામ આવશ્યક વસ્તુ છે. જન્મેની નવીન હવન માટેની જરૂરીયાત, તેઓ એક ખીજાના પૂરી પાડી શકે છે. એકલે દાથે ન પડેલા શકાય એવા નવીન અને ઉપયોગી અનુભવો, એક ખીજા વડે જન્મેને મળે છે. આમા-ય રીતે હૃદયની લાગણીની ત્રામળતા સ્ત્રીમાં વધારે ગણાય છે, અને પુરુષમાં માનસિક શુદ્ધિ શક્તિ વધારે કોઈ તે લાગણીઓ ઉપર અધમ અને તેમનું એકી કમ્બુ વધારે પ્રમાણમાં કરી શકે એમ મનાય છે.

સહાનુભૂતિમાં પસંદગી (selection)ને સ્થાન છે. ખીજા જોનાના હવનમાં જેમવા માટે (કાર્ય) શક્તિની જરૂર પડે છે. એ તો ગદ્યાના અનુભવની વાત છે. એ શક્તિ સીમાબદ્ધ છે અને તેને ઉત્તેજિત કરવા માટે ખામ ઉત્તેજનની જરૂર પડે છે. જ્યારે આપણને કોઈ ચીજ તરફ પ્રેમ થાય, માન થાય, અથવા કોઈપણ રીતે તેને મમજવાની, તેને અપનાવી લેવાની આપણી કલ્પના શક્તિને

• Tasso માં સંજ્ઞામારી કહે છે કે, "I had to love him, for with him my life grew to such life as I had never known." Art 3. Sec. 2.

કુચિલા થાય, ત્યારે સદાનુભૂતિ પ્રવૃત્તિમાન અને છે પોતાની ખીલ-વટમાં મદદરૂપ ન થઈ પડે, તેવી વસ્તુઓ તરફ માનસિક આરોગ્ય ભોગવતો માણસ જાત્રી શક્તિઓનો વ્યય કરતો નથી. પ્રગતિના રસ્તાથી તદ્દન બહાર, એવા વિચારો અને મનુષ્યોમાં કુદરતી રીતે આપણને રમ પડતો નથી; અને આપણી મદાનુભૂતિ તેમના પ્રત્યે જનમૃત થઈ શકતી નથી.

આપણે જીવેલી ન શકીએ એવી વસ્તુઓ તરફ એક પ્રકારનો કુદરતી માનસિક અવરોધ હોય છે, તે બ્યારે તૂટી જાય ત્યારે માણસ દરેક સૂચનને વશ થાય છે, અને દરેક સૂચનને બરાબર આપે છે. આવો માણસ નિર્જાળ, અગ્નિચર અને માનસિક ક્ષય વાળો હોય છે. જે માણસ પામેથી આપણે કંજો કામ મેળવવાનો નથી, જેની તરફ આપણને વખાણતી, પ્રેમની, બધની કે શિક્ષાત્મક લાગણી થતી નથી, તેની તરફ આપણને છેક બે ઉપદ્રવીઆ અને ક્ષણિક મદાનુભૂતિ બે હોઈ શકે. એ વાત પણ ખૂલવી ન જોઈએ કે ઘણાં સોફોમાં માનવ વિશાળતા અને શક્તિનો અભાવ હોય છે, કારણકે એ સોફોનાં માનસ મંકુચિત રેવોથી અધાર્મિક ગયાં છે. પરંતુ જે આરિચ, વ્યક્તિત્વ અને પ્રગતિની વિગિષ્ટ રૂપા માણસમાં ના હોય તો માણસમાં કંઈ વિમેયતા ન ગણાય. એ હોવા માટે મમભાવ અદ્ય કંવાની, તેમજ પાછો વાળવાની બન્ને શક્તિઓ હોવી જોઈએ.

સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોનાં આમાજિક વિકાસ અને ને વિકાસના ભાગ તરીકે, સદાનુભૂતિનું દરેક કાર્ય, પોતાની પ્રગતિ તરફ લાગણી વડે દોરાય છે, અને તેને તે દિશા તરફ ઉત્તેજન પણ લાગણી વડે જ મળે છે. સામા માણસના વિચાર તરફ આપણું મન ખેંચાય છે, તે હંમેશા અનુકૂળતાની શોધમાં હોઈ ખેંચાય છે એન સામે છે. આમાન્ય અર્થમાં કંઈએ તો આ અનુકૂળતા કાઈ હંમેશા મન ગમતી જ હોતી નથી, પણ તેનો આપણા મનની તે મનયની

સ્થિતિ માથે મેળ મળી જાય, એજ આવશ્યક છે. કારલાઈલિનાં લખાણોને કે Book of Job ને આપણે દીલપુસ કરે તેવાં તે ન જ કહી શકીએ, છતાં આપણા મનની સ્થિતિ ગ્રાધવાર એવી બની રહે છે કે જ્યાં તે ખુલ્લોગ્રાધમાં આપણને એકતા તથા આકર્ષકતા જણાય છે.

આપણા વ્યક્તિગત અને મમસ્ત માનસિક જીવનને કલાની એક સંપૂર્ણ રૂપિતિ તો કહી ન જ કહી શકાય; કારણ કે આપણી પાસે જે કાંઈ સાધનો છે તે વડે એકય તરફના પ્રયામો તો આક્રમક રહે છે. દરેક માણસ પોતાને રસ્તે આ કામ કરે છે, અને માનવ સમૂહ તે જ કામ મમસ્ત માનવતા માટે કરે છે. તેમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાના પ્રયત્નોરૂપી કાળો આપે છે. અમુક અસરો આપણામાં બહુ ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું કારણ બહુ અગાધ છે. તે અમરો આપણી કાર્યશક્તિઓને ખેંચી આણે છે, અને આપણે તેમને વળગી રહીએ એ રીતે આપણને તે પોતાના ભણી ખેંચે છે. કોઈ પુસ્તક ફરી ફરીને વાંચવાની આપણને ઇચ્છા થતી હોય તો ખચ્ચિત મમજનું કે તે ગ્રંથકર્તા પામેથી આપણને જોઈતું કાંઈક આપણે મેળવી શકીએ છીએ. પણ આ 'કાંઈક' તે શું છે તે જોણી કાઠતાં ધણીવાર બહુ સમય લાગે છે. માનસિક જીવનના દરેક મ્વક્રપમાં પસંદગી ઉપર મૌનદર્શ વિવેકી (aesthetic) આવેગ જીત મેળવે છે, એ વાત તો દેખીતી જ છે.

માધારણુ વિચાર અને વાણીમાં સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ બન્ને બહુ સંકલિત છે; અને માધારણુ વપસારમાં તો બન્ને લગભગ એકજ અર્થમાં વપરાય છે. મહાનુભૂતિ એટલે પ્રેમાળ સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ એટલે સહાનુભૂતિદર્શક પ્રેમ. સહાનુભૂતિ કોઈ અમુક આવેગને અવલંબેલી નથી તે ખાસ યાદ રાખવું જોઈએ. તે 'મૈત્રી સૂચક તેમજ દુઃસ્થનાવટ દેખાડતી બન્ને જાતની હોઈ શકે. પ્રેમ જો કે મહાનુભૂતિને ઉત્તેજિત કરે છે, પણ તે તેનાથી અલિપ્ત નથી.

કારણ કે ખરી સહાનુભૂતિ માટે માનસિક વિકાસની જરૂર છે, પરંતુ તેવા વિકાસ માટેના અભાવ છતાં પ્રેમ હોઈ શકે છે. કોઈ ક્રમઅક્ષલ અથવા અક્ષલહીન (imbeciles and idiots) માણસો માટેની સંસ્થાઓ જોતાં, ત્યાં વસતા જીવોનાં પ્રેમનાં પૂર જોઈ નવાઈ લાગ્યા વગર ન રહે. વત્સલતા પાશવ આવેગ તરીકે અસ્તિત્વમાં હશે એમ જણાય છે અને તેનાં મૂળ એટલાં ઉર્ધ્વ છે કે ક્રમઅક્ષલ-પણા છતાં તે ટકી રહે છે.

પોતાના મુંઢરમાં મુંઢર અવસ્થામાં હોય ત્યારે પ્રેમનુ ઉત્તેજન સંવ્યવહારમાં મદદરૂપ થઈ પડે છે. આપણે આપણી આસપાસનાં બજોની અસરોના પ્રભાવ વડે પ્રગતિ કરીએ છીએ, અને ત્યારે આપણને ઉંચે લઈ જતી અસરની દાનજરીમાં આવીએ છીએ, ત્યારે આપણે પ્રેમ રાખતાં શીખીએ છીએ. મંસર્ગ વડે થતા મનુષ્ય સ્વભાવના સુવિકાસ માટે પ્રેમ એ સ્વાભાવિક આવશ્યકતા છે; અને વળી વધુ સંસર્ગ માટે પ્રેમ ઉત્તેજનરૂપ બને છે.

પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ ભિન્ન હોવા છતાં, ધણીવાર બેમાં જોવામાં આવે છે; બન્ને એક બીજાને પ્રેરણા આપનાર છે. જેની તરફ આપણને પ્રેમ હોય તેની તરફ આપણી સહાનુભૂતિ જાય છે. એ પણ ખરૂં કે જ્યારે આપણને અતિ ગાઢ, કાલ્પનિક, માનવ-સુલભ ધિક્કાર ઉપજે છે, ત્યારે તે ધિક્કારપાત્ર માણસના અંતમાં આપણે ઉતરીએ છીએ અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણે સહાનુભૂતિ દર્શાવીએ છીએ. આપણને રસ પડતો હોય એવો કોઈ પણ વિષય આપણી કલ્પનાને ઉત્તેજિત કરે છે અને કોઈક પ્રકારનો સમભાવ ઉભો થાય છે. પ્રેમનો અર્થ સહૃદયી સહાનુભૂતિ એવો કરીએ તો તે આવેગના ધણા પ્રકારો હોય છે. કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક ક્રિયા કે કલ્પના રહિત સારા સ્વભાવથી માંડીને તે છંક ઉંચામાં ઉંચી કક્ષાનો પ્રેમ એટલે મહાપુરુષો જેને ઈશ્વર કહે છે તે (ઈશ્વર તેજ પ્રેમ એમ મનાય છે) સર્વ તેજ પ્રેમના પ્રકારો છે.

સામાજિક વ્યક્તિગત પ્રેમ સત્ય અને ન્યાયનાં આદર્શને પહોંચી શકતો નથી. એક વ્યાકૃત તરફના પ્રેમને લીધે બીજી વ્યક્તિને અન્યાય કરવો, એ તો ઘણી મામાન્ય ઘટના છે. ધારો કે હું મારા કાંઈ મિત્રને કાંઈ સારી નોકરી અપાવી શકું, તો કાંઈ ત્રીજા માણસની દૃષ્ટિએ મારા કાર્ય અન્યાયી પણ ગણાય. મેં મારી સત્તાનો દુરુપયોગ કર્યો એમ એને લાગી શકે. ભવમનસાઈને કાંઈ સાદી ઉર્મિ સાથે ન મગખાવી શકાય એ તો કેપીતું જ છે. દરેક પ્રકારનાં દૃષ્ટિબિન્દુઓનો જેમાં સમાવેશ થતો હોય તેવાં, જીવનનાં કાંઈ વિશાળ સ્વરૂપમાં તેનું અંશોદયન કરવું જોઈએ. જો પ્રેમ આવી વિશાળતા સુધી પહોંચી શકે તો તે પ્રેમ ન્યાયી અને છે.

ત્યારે માત્ર સંકુચિત માયાળુપણું નહિ, પરંતુ વિશાળ અને અમતોલપણાવાળા પ્રેમમાં ન્યાય અને મત્ય રહેલાં છે, એમ કહી શકાય. કારણ કે જે માણસમાં વિશાળતા અને દીર્ઘદૃષ્ટિ હશે, તે પોતાના વર્તનમાં ઉદાર મિદાન્તોનો અમુક ક્યાં વગર નહિ જ રહે.

આવા જ કાંઈક અર્થમાં અમુક મહાન મુરુઓએ પોતાનાં લખાણ તથા ઉપદેશમાં પ્રેમ ગળ્હોનો ઉપયોગ કર્યો છે.* પ્રેમની સાથે જે સુખની લાગણી, નવીનતા, ચૌવનનું જોમ તથા અંજોગો પ્રતિ બેફરકારી આવી જાય છે, તે પ્રેમના આદક (અદણ કહે તેવા) સ્વભાવને આભારી છે. તેવી જીન્દગીને અપૂર્ણ જીવન કહી ગણાય.

-
- “Love's hearts are faithful but not fond.
Bound for the just but not beyond.”

* What is Love, and why is it the chief good, but because it is an overpowering enthusiasm ?.....He who is in love is wise and is becoming wiser, for every time he looks at the object beloved, drawing from it with his eyes and his mind those virtues which it possesses.—Emerson.

ન્યારે માણસ એવું જીવન જીવે છે, ત્યારે તે બહુ મુખી હોય છે; કારણ તેમની શક્તિઓ સારા પ્રકારના વ્યવસાયોમાં રોકાયેલી રહે છે. યૌવનનું જોમ એટલા માટે કે આહુતતા એ યૌવનનું ખાસ લક્ષણ છે; સંભોગો પ્રતિ બેદરકારી એટલા માટે કે પોતાના વર્તમાન અનુભવ ઉપરથી તે માણસને લાગે છે કે એમને સંભોગો સાથે કાંઈ મંત્રધ નથી. ન્યારે એ પ્રકારના સુખ ઉપરથી માણસનો કાણુ જતો મહે ત્યારે જ તે સદીસલામતી અને સગવડ દૂદવા માંડે છે, અને ત્યારે જ તે જગત માત્ર તરફ અવિશ્વાસ અને નિગણવાદની દૃષ્ટિથી જુવે છે.

‘પોતા’ના સંબંધમાં પ્રેમનો હવે વિચાર કરીએ. એક પ્રકારનો પ્રેમ સ્વ-લાગણીથી સંયુક્ત છે, ખીજો નથી. આ ખીજા પ્રકારનો પ્રેમ નિસ્વાર્થી અને સ્થિર આનન્દ આપે છે. તે વખતે મન પોતાનું વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ ભૂલી જાય છે. પહેલા પ્રકારનો પ્રેમ ક્રિયાવાન, ઉદ્દેશવાળો, જગતની સામે એકસો હોવાથી પોતાના કાર્યમાં રાચતો હોય છે.

નિસ્વાર્થી પ્રેમમાં ‘હું’ને કાંઈ સ્થાન નથી. કુદરતી મૌન્ય, કળા તરફનો પ્રેમ વગેરેમાં એ જ પ્રકારનો આનન્દ મળે છે. (ન્યાં સુધી તેમાંથી કાંઈ નવું સર્જન કરવાનો કે ટીકા કરવાનો વિચાર ન હોય ત્યાં સુધી) જે માણસની લાગવગની આપણને જરૂર નથી, જેનું અનુકરણ આપણે કરવા માંગતા નથી, તેના તરફ આપણને આકર્ષણ થાય, તો તે લાગણી પણ નિસ્વાર્થી પ્રેમ જેવી જ ગણાય. બૌદ્ધ માધુઓ નિર્વાણની સ્થિતિમાં આજ પ્રકારનો આખરી સંપૂર્ણ આનન્દ વાંછે છે. આ પ્રકારના પ્રેમની લાવનામાં અનિશ્ચિત અને ઘણીવાર તો દુઃખદાયક એવી વ્યક્તિત્વના સિદ્ધિની લાવના ખુબ યર્ષ જાય છે. જે એ લાવના તથા શકે છે, તે સંદિગ્ધ સ્થિતિથી પાર જાય છે, તેનું નાવ વધારે વિશાળ પ્રવાહમાં તરે છે, તે પોતાની ખોડખાંપણ, નબળાઈ, સરમ અથવા નિષ્ફળતા ભૂલી

જાય છે; અગર જો કદાચ તેવી વસ્તુઓ સંભારે તો તે માત્ર પોતે તે સર્વના પાશમાંથી મુક્ત થયે છે તેના જ્ઞાન પુરતું જ. આપણે જમે તેવી સ્થિતિમાં હોઈએ છતાં જો સત્ય સમજી શકીએ તો આપણે આપણી જ્ઞાતને તે માર્ગે લઈ જઈ શકીએ. તે રીતે આપણે-આપણી અથવા ખીજની-વ્યક્તિત્વની જાવનાથી પર જઈ શકીએ. અને એ રીતે સર્વ સામાન્ય અને જ્ઞાન-દમય જીવનમાં પ્રવેશ કરી શકીએ છીએ.

તેનો નાશ તો નથી જ કરી શકતું. તદ્દન નિઃસ્વાર્થી પ્રેમ દરેક વસ્તુને એક રૂપે જ જુવે છે, અને દ્રોષ પ્રકારના પ્રયાસો દુનિયા નથી.

આ જન્મે પ્રકારના પ્રેમ પરસ્પર પૂરક છે. એક આપણને વિશિષ્ટ તીવ્રતા અને અમરકારકતા અર્પે છે, બ્યારે બીજું વિકાસ અને આરામ આપે છે. જન્મે એક બીજા માથે બહુ નિકટ રીતે ગુંથાયેલાં છે. પુરૂષ પહેલાં સ્ત્રી માથે પ્રેમમાં પડે છે, ત્યારે તેને દૈવી વ્યક્તિ માને છે, તેની માલીકી મેળવવાનો ખ્યાલ કરવાની પણ તેની હિંમત ચાલતી નથી; પણ ધીરે ધીરે તેને તે પોતાની ગણવા માંડે છે. તેના સંબંધી તેને આશા, લાખ, રોષ વગેરે લાગ-લગીઓ થાય છે. ચિત્રકાર ચિન્તન વૃત્તિથી મૌનદર્શને વખાણે છે, અને પછી તેને ચીતરવાનો પ્રયાસ કરે છે. કવિ પોતાનાં અંતરમાં રાખે છે, અને પછી તેને લાપામાં મુકવા મથે છે. જે વસ્તુ માટે આપણને હાઈ ઈન્ડિજા નથી, તેમાં પણ આનન્દ મેળવવો એ આપણા વિકાસ માટે જરૂરી છે; કારણ તે પ્રદેશમાંથી જ આપણને નવીન સાધનો મળી રહે છે. એક જ વસ્તુની આસપાસ વીંટાળ ગએલો અને વિકાસ કરતો અટકી ગએલો પ્રેમ નુકસાનકારક છે. બીજી તરફથી જોઈએ તો સર્વવ્યાપી જીવનમાં પ્રવેશ કરવા માટે વિશિષ્ટ સ્વાર્થનો સુવિકાસ આવશ્યક છે. આપણે ખાસ પ્રયત્ન કરી, ઈન્ડિજાપૂર્વક હાઈ મેળવ્યું હોય તો તે સદાનુજૂતિના પામારૂપ બની રહે છે, અને તે નિઃસ્વાર્થ ચિન્તનને પહોંચવામાં મદદરૂપ બને છે. બ્યારે ચિત્રકાર ચિતરવાનો પ્રયત્ન આદરે છે, ત્યારે ચિન્તનનો શુદ્ધ આનન્દ તે ગુમાવે છે. તે અમિત, ચિન્તાનૂર અને મિથ્યાભિમાની બને છે. પરંતુ બ્યારે તે પ્રયત્ન કરવો છોડી દેશે ત્યારે તે શક્તિ-માન બનશે, અને આ અનુભવ ઉપરથી તે સૌન્દર્યની કદર કરતાં, પહેલાં કરતાં વધુ મારી રીતે સમજશે. અંગત પ્રેમનું પણ એજ પ્રમાણે બને છે. સ્ત્રી, ધર, જાળમ્ર વગેરે પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં મતલ આત્મપ્રતિપાદનની જરૂર પડે છે; પરંતુ તેને લીધે તેની સદાનુ-

શક્તિની શક્તિ વધે છે. તેથી આ બંનેમાંથી એકેને વધુ ચઢીઆતા પ્રકારનો પ્રેમ ન હોઈ શકાય. પોતાનું વિશિષ્ટ ધ્યેય કે શક્તિ જૂઠ્યા વિના વિકાસ સાધે જ નવો, કે જેથી જીવનમાંનું સૌથી ઉત્તમ અને ઉચ્ચ તત્ત્વ પ્રદર્શ કરી શકાય, તે સ્થિતિ ઇષ્ટ છે.

આ સર્વ ઉપરથી જણાય છે કે માનસિક ભાગીદારી અથવા સંવ્યવહારના અર્થમાં લઘુએ તો સહાનુભૂતિ કાંઈ માઠી વસ્તુ નથી. પરંતુ એક સમભાવી અનુભવ બરાબર સમજવા જતાં તો એક રીતે જોતાં આપણે આખો સામાજિક ક્રમ સમજી શકીએ. કોઈ પણ મિત્ર, નેતા, દુશ્મન કે પુસ્તકના સંસર્ગમાં આવવું એ સહાનુભૂતિનું કાર્ય છે. આવાં કાર્યોના કુલ સમૂહમાં જ સમાજનો સમાવેશ થાયેલો છે.

વ્યક્તિજીવનના દરેક સ્વરૂપનું માર્મિક (rational) એકમ બનાવવાનો અર્થ આદેશ છે. રોમના કેપીટોલાઈ સ્પુત્રીઅમમાં 'વીનસ'નું એક પ્રખ્યાત પુતળું છે, તેને બહુ કુશળતાથી કરતી એક ઉપર ગોઠવ્યું છે, તેથી જોને તેનો અભ્યાસ કરવો હોય, તે પોતાના મનગમના ફિટિ કોણ ઉપર તેને ગોઠવી શકે છે. આ રીતે તે એકજ પુતળાનાં અસંખ્ય સ્વરૂપો જોઈ શકે છે. જો તે માત્ર પગ અથવા અંગુઠો જુલે તો પણ તે ખરી રીતે જોનારો હશે તો આખા પુતળાના સંબંધમાં જ તે ભાગ જોશે. માનવ જીવનનો અભ્યાસ પણ આ જ પ્રકારનો હોઈ શકે. દાખલા તરીકે આ પુસ્તકનાં જુદાં જુદાં પ્રકરણો ભિન્ન ચર્ચા શકે એવા વિષયો ચર્ચાતાં નથી, પણ માત્ર એક જ વિષયનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ચર્ચા છે. માનસશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ કે પ્રાણી વિજ્ઞાના કોઈ પણ પુસ્તકને પણ એજ સત્ત્વ લાગુ પાડી શકાય.

પ્રકરણ ૬ હું

સામાજિક સ્વ. ૨—‘હું’ નો અર્થ

સૌથી પહેલું એટલું કહી દેવું જોઈએ કે અત્રેની ચર્ચામાં ‘સ્વ’ શબ્દ—હું, માડ, પોતે વગેરે પ્રથમ પુરૂષ એકવચન માટે વપરાતાં ચર્ચાનામે માટે વાપરવામાં આવ્યો છે. આધ્યાત્મવાદીઓ અને નીતિશાસ્ત્રકારો ‘સ્વ’ ‘અદ’ વગેરે શબ્દો ખીજા ઘણા અર્થમાં વાપરે છે; એ અર્થમાં નિત્યના વપરાશમાં તે શબ્દો ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા નથી. એ અર્થમાં તે શબ્દોને આ પ્રકરણમાં હું અને તેટલા ઓછા પ્રમાણમાં લેવા ધાર્ક છું.

માનવ શાસ્ત્રીઓ જેને પ્રત્યક્ષ નિયમી (empirical) ‘સ્વ’ (જે સામાન્ય નિરીક્ષણથી પણ જોઈ શકાય) કહે છે, તેની ચર્ચા અહિં કરવામાં આવી છે. જે કે સામાજિક સિવાય કોઈપણ પ્રકારનું ‘હું’ હોઈ જ ન શકે, દરેક ‘હું’ માં બોલનાર અને બીજાં માણસો બન્નેનો ઉલ્લેખ તો હોય છે જ. પરંતુ ‘સ્વ’ ના સામાજિક સ્વરૂપ ઉપર મારે ખાસ ભાર દર્શાવે લખવું છે, તેથી હું તેને ‘સામાજિક સ્વ’ કહું છું.

‘સ્વ’ નો વિષય જે કે બહુ ગૂઢ ગણાય છે, પરંતુ આ ગૂઢતા આધ્યાત્મવાદમાં બધાં માત્ર અહંભાવ ચર્ચામાં આવે છે, ત્યાં સંભવે છે. ગમે તે હોય, પણ મનની બીજી બધી બાબતો કરતાં ‘સ્વ’ ને સમજવું વધારે અઘરું તો નજ હોઈ શકે. આખી દુનિયામાં સામાન્ય લોકો તથા ન્હાનાં ગ્રામજ્ઞ પણ એ પ્રથમ પુરૂષ એકવચનનો બનાવર સમજીને ઉપયોગ કરે છે, એટલે એનો અર્થ બહુ ઉપયોગી અને સહેલો તો હોવો જ જોઈએ. અને બધારે તે અર્થ ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંગ્રહ છે, તો યજ્ઞી બીજી કોઈપણ બાબત માફક તેનું પણ નિરીક્ષણ શા માટે ન થાય ? તેને વિષે પણ

વિચારો શા માટે ન કરાય? હવે તેમાં રહેલી ગૂઢતા સંબંધી વિચાર કરીએ; જે લોકોમાં શક્તિ હોય, તેમને માટે તેમાં રહેલી ગૂઢતા, ખરેખર માગી, આવશ્યક અને ચર્ચાને માટે યોગ્ય વિષય પૂરો પાડતી બની રહે છે, પણ એ ગૂઢતા કેઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય એમ મને તો લાગતુ નથી. જીવનની અમસ્ત ગૂઢતાનું તે એક સ્વરૂપ માત્ર છે. તેથી ખીજા વિષયોમાં ગૂઢતા શોધવા જે લોકો મથતા નથી, તેમને ‘હું’ ની આગતમાં પણ તે શોધવાની જરૂર નથી.

જે ભાવના માટે પ્રથમ પુરૂષનાં અર્વનામો વાપરવામાં આવે છે, તે વિશિષ્ટ પ્રકારની લાગણી હોય છે, તેને સ્વ-લાગણી અથવા માલીકીની ભાવના કહી શકાય. આ લાગણીની સાથે ગમે તે પ્રકારની ભાવનાઓ મયોજાયલી હોઈ શકે, અને તેથી તેને ‘હું’ અથવા ‘મારું’ એવું નામ આપી શકાય. આ વિષય સંબંધી પ્રો. જેમ્સ કહે છે, કે “ ‘હું’ અને પોતે એ મનને અમુક પ્રકારની ઉચ્છેદરણી કરનાર ગમે તે શક્તિ માટે વાપરી શકાય છે.” આજ વિચાર ઉપર પ્રો. સ્ટેનલીએ પોતાના The Evolutionary Psychology of Feeling દ્વારા વધારે પ્રકાશ પાડ્યો છે.

સ્વનું લાગણીનું સ્વરૂપ ખીજા કોઈ પણ સ્વરૂપ કરતાં વધારે મહત્વનું છે, એમ કહેવાનો મારો આશય નથી; પણ ‘હું’ એટલે શું તે પુરવાર કરવાનું એ બહુ ચોક્કસ પ્રમાણુ તો છે જ. સ્વ વિષેની ઉર્મિ અથવા લાગણીને પ્રેરણા બુદ્ધિજન્ય કહી શકાય. માનવ જાતિના ઈતિહાસમાં તે લાગણીનાં મૂળ એટલાં ઉંડાં ગએલાં છે કે તેના વગર જીવન નબી જ ન શકે. દરેક વ્યક્તિના જન્મ વખતે પણ તે અસ્પષ્ટ રીતે હાજર હોય છે; અને ખીજા પ્રેરણા બુદ્ધિજન્ય વિચારો કે વિચારોનાં જંતુઓ મારફત અનુભવ વડે તેની ખીલવટ થાય છે, અને તે માણસના સ્નાયુઓ, દષ્ટિ વગેરે ઈન્દ્રિયો સાથે અને ખામ કરીને વ્યક્તિગત વિચારો સાથે લગી જાય છે. વળી તે દરમીયાન તે લાગણીમાં પણ ફેરફાર ચતા જાય છે, અને તેથી

ગોતાનો બીજીય ગુણ ન હોવા છતાં તેનાં અસંખ્ય મનોભાવોરૂપ વિભાગો પડે છે.

પુખ્ત ઉંમરના માણસોમાં જણાતી દૃઢ સ્વભાગણી આ અસંખ્ય મનોભાવોના મિશ્રણથી અનેક એક સ્વરૂપ છે. મનની ખીલવટમાં તે ભાગણી ભાગ લે છે—પરંતુ પ્રથમ પુરૂષ એકવચનને ભૂંડ્યા વગર. સ્વ ભાવનાના બીજા પ્રકારો એટલા બધા વિવિધ છે કે તે શબ્દની વ્યાખ્યા માટે તે ભાગ્યેજ કામમાં આવે. જે જે વસ્તુઓથી માણસ બહીએ છે તે સર્વની ગણતરી કરીને ભયની ભાગણીની વ્યાખ્યા આપવી તે જ પ્રમાણે ‘હું’ સાથે સંયોજનયલા શબ્દોની ગણતરી કરી ‘હું’ ની વ્યાખ્યા આપવી પણ તેટલીજ અશક્ય છે. ભય એ ભાગણીની એક સ્થિતિ છે, અથવા તેનો એક આવિર્ભાવ છે. અન્ધાર, આગ, મિંદ, સાપ વગેરે તો તે ભાગણીને ઉશ્કેરનારાં તત્ત્વો છે. તેજ પ્રમાણે ‘હું’ એટલે મુખ્યત્વે સ્વ-ભાગણી અથવા તેનો આવિર્ભાવ, ગરીર, કમડાં, ધન ભંડાર, મદત્વાકાંક્ષા, ગૌરવ વગેરે તો તે સ્વ-ભાગણી સાથે સંકળાયેલાં છે. ગમે તેમ હોય તો પણ ભાગણીની પાછળ જઈ, તેને કઈ ભાવના જાગ્રત કરે છે, અને શા માટે કરે છે, તે બાબત તપાસ કરી લેવી શક્ય છે, તેમજ ઉપયોગી પણ છે.

‘હું’ આપણા અનુભવને મુખ્યત્વે કરીને ભાગણી તરીકે જાણીતું છે, તેથી કરીને તે ભાગણીના મૂલ્યન વગર તેની વ્યાખ્યા કે વર્ણન આપી ન શકાય. જે ઉર્મિઓની વ્યાખ્યા આપી શકાય એમ જ નથી, તેને વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં કેટલીકવાર આપણે અર્થરહિત વાતોને રસ્તે ચઢી જઈએ છીએ. મીઠાના સ્વાદની કે લાલ રંગની વ્યાખ્યા આપવામાં જેટલી નિષ્ફળતા મળે છે, તેટલી જ નિષ્ફળતા સ્વ. ભાગણીની અથવા ખરૂં પૂછો તો કોઈ પણ ભાગણીની વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયાસ કરવા જતાં મળે છે. એ તો માત્ર અનુભવથી જ સમજાય એવી બાબત છે. પણ

આ રત્ની લાગણી મીઠાના સ્વાદ કે લાવરંગ જેટલી જ આપણને પરિચિત છે, તેથી તેને યાદ કરવી કે સમજવી તદ્દન સહેલ છે. પોતાના કપડાની મસ્જરી થાય, પોતાની મીઠકત અથવા બાળકોને છીનવી લેનાનો પ્રયત્ન થાય, પોતાના નામને ધોષે લાગે વગેરેની કંપના કરતાની માથે જ તે સ્વ-લાગણી હાજર થઈ જવાની. અરે, ફક્ત ‘હુ’ અથવા ‘મારું’ એ શબ્દોનો આપણે ભારપૂર્વક ઉચ્ચાર કરીએ, તો પણ તે સ્વ-લાગણી મયોજનને લીધે યાદ આવી જાય છે એક બીજાને પણ સારો રગ્તો છે—સહાનુભૂતિ દ્વારા કોઈ પુગ્તકમા વર્ણવેલી ‘હુ-પદ’વાળી ગ્રિયતિમા પ્રવેશ કરવો.

‘હુ’ નો અર્થ મમજવા માટે સૌથી મગ્સ માર્ગ તો એ જ છે કે બાળકોની રમત વખતે ચાલતો તેમનો વાર્તાલાપ સાભળવો—ખાસ કરીને જ્યારે તેમનામા જરા કુસપ થયો હોય ત્યારે. તેમનાં વડીલો વ્યવહાર વાતચીત માટેની કઠીને માન આપી જે પ્રથમ પુરુષ એકમચન વારવાગ વાપરનાની વૃત્તિને અકુશમા રાખવા મથે છે, તેવી જાતનો કોઈ પણ પ્રયામ બાળકે કરતા નથી. તેઓ તો અતિશય ભારપૂર્વક અને જુદા જુદા પ્રસંગોએ જુદી જુદી રીતે તે સર્વનામનો ઉપયોગ કરે છે. તેથી તેમની ઉર્મિનો આવેશ અચૂક જણાઈ આવે છે.

મનગમતી તથા માલીકીની ધગરા દર્શાવતી સ્વ-લાગણી માટે અગ્રેષ્ઠમા વપરાતો *glorifying* શબ્દ સુયોગ્ય છે. *glorify* કરવું એટલે ઉજાડાભરી લાગણી અદિત ‘મારું,’ ‘મારું’ ‘મારું’ એવો પ્રિચાર કરવો. પોતાને હાથે બનાવેલી દરેક ચીજ માટે ન્હાના ઊંકતઓને આવી લાગણી થાય છે. પોતાના નવા કપડા તરફ તથા તેની પ્રશસા પ્રત્યે ઊંકરીઓને પણ એજ લાગણી થાય છે. એકુતને પોતાના દોર કે અનાજ માટે, વેપારીને પોતાના ધંધા કે એકમા જમા થએલી રકમ માટે, માતાને બાળક માટે, સાધુ પુરુષને પોતાના આત્માની ઉન્નત સ્થિતિ માટે—આમ દરેક જણ પોતપોતાની

માલીકાની વસ્તુ કે ગ્રિય વિચારે ઉપર float કરે છે, અથવા કંદો કે રાએ છે.

૨૧- લાગણી બીજી કોઈ પણ જાતની લાગણી કરતાં અનુ-લવમાં જુદી તરેહની છે, એવું કહેવાનો મારો આશય નથી. ક્રોધ, ભય, દુઃખ કે એવી બીજી કોઈ પણ લાગણીના જોટલી જ આ ૨૧-લાગણી પણ રપટ છે. મો. જેમ્સના શબ્દોમાં કહીએ તો, “આત્મ સંતોષ તથા માનદાનિના આવેગો અદિતીય પ્રકારના હોય છે. ક્રોધ અથવા દુઃખ જેવા પ્રાથમિક આવેગના પ્રકારમાં પણ તેમની ગણના થઈ શકે.” દરેક માનસિક બાબતની માફક અહિં પણ એમ કહી શકાય કે અહિં કોઈ જાતની બાધેશી વાડ હોતી નથી, પણ દરેક ચીજ બીજી ચીજોમાં ધીરે ધીરે લીન થઈ જાય છે. છતાં પણ જો ‘હું’ શબ્દથી દરેક જણના મનમાં સગમગ સરખોજ ખ્યાલ-જે બીજા સર્વ ખ્યાલોથી તદ્દન જુદી જાતનો છે-ઉભો ન થતો હોય તો તે શબ્દને આટલી બધી છુટથી દરેક સ્થળે સંબંધવારના સાધન તરીકે ન વાપરી શકાય. ધણાં ક્ષેત્રોને એવો ખ્યાલ હોય છે કે ‘હું’ એટલે શરીર; આ ખ્યાલ જૂલમરેકો છે. ખરી વાત છે કે જ્યારે આપણે ‘હું’ વિશે જરા ફિલસૂફી ચલાવવા માટે આસપાસ નજર કરતાં દોષ ધ્વંસિયગમ્ય વસ્તુની જરૂર જણાય ત્યારે આપણે, સ્વાભાવિક રીતે જ શરીરને ‘હું’ ગણીએ છીએ; પરંતુ નિખાલસ મને સામાન્ય વાણીમાં ‘હું’ ના વપરાશ વખતે, બોલનારના મનમાં શરીરનો ખ્યાલ હોતો નથી. આ કથનના સત્યાસાધની પરીક્ષા કરવી જરાએ અઘરી નથી; કારણ ‘હું’ શબ્દ વાતચીતમાં અને સાહિત્યમાં ખૂબ છુટથી વપરાય છે, તેથી તે બાબતનો વિસ્તૃતપણે અભ્યાસ કરવો પણ ઘણો સરળ થઈ પડે છે. વાતચીતમાં વપરાતા ‘હું’ શબ્દની જરા તપાસ કરીએ તો જણાશે કે સોમાંથી દસ વારજ તે શબ્દ શરીર માટે વપરાય છે. ઘણું ખરું તે શબ્દ અભિપ્રાય, હિંસ, ઈર્ષ્યા, માંગણી વગેરે માટે

પ્રવૃત્તિઓમાં ઐક્ય આણવાના મંજઘમાં નોડાયલી છે. ખામ કરીને શક્તિના ઉપયોગના ખ્યાલ સાથે તે સંયોજનયલી હોય એમ લાગાય છે. ખાસ કરીને જે ખ્યાલો મન અને બાહ્યના વચ્ચેના ભેદભાવ ઉપર ભાર દે છે તે ખ્યાલો સાથે બાળકના ઓળખી પહેલાં સ્પષ્ટ વિચારોમાં સ્વ લાગણીનું જાન દેખી શકાય એવી વસ્તુઓ ઉપર કાબુ મેળવવા વડે તેને થાય છે, દાખલા તરીકે એના શરીરના અવયવો, એનાં રમકડાં, એની ફૂધની ધીસી વગેરે. પછી તે પોતાની આસપાસનાં માણસોના કૃત્યો ઉપર કાબુ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને એ રીતે એની મત્તા તથા સ્વ લાગણીનું વર્તુલ વિસ્તૃત થતું જાય છે. બાળક જે કે પહેલાં એક બે વર્ષ સુધી ‘હું’ કે ‘મારું’ એવા શબ્દો વાપરતું નથી, છતાં પોતાના હાવભાવ વડે એ લાગણી તે બહુ સ્પષ્ટ રીતે પોતાના જન્મ પછી પહેલાં અઠવાડીઆથી જ દેખાડવા માંડે છે.

સ્વ લાગણીનો હેતુવાળો પ્રવૃત્તિ સાથેનો મંજઘ નોવો હોય તો કોઈ પણ સર્જક સાહસિક કાર્યનું નિરીક્ષણ કરવું નોઈએ. ધારો કે કોઈ રમકડાનું વહાણ બનાવવા બેઠો છે; જે તેમાં તેને જરા પણ સફળતા મળે તો તે તેમાં રાગે છે, અને તે ન્દાના વહાણના જુદા જુદા ભાગો એને પોતાના શરીર કરતાં પણ વધારે પ્રિય થઈ પડે છે. તે પોતાના લાભનિધિ અને જોડકાં બને તેટલાં જોગખીતાંઓને બેગાં કરી બતાવે છે, “જુવો તો ખરાં હું થું કરે છું ! દેવું સરસ વહાણ બનાવ્યું છે !” જે તેના વહાણનાં વખાણ થાય તો તે કુલાઈ જાય છે, અને જે તેમાં કોઈ ખોડ કાઢે તો તે છોકરાને માફ લાગી આવે છે. પણ જેવું તેનું વહાણ તૈયાર થઈ જાય છે, અને છોકરાનું ધ્યાન બીજી સ્ત્રીને તરફ જવા લાગે છે, તેવું જ તેમાંથી એનું સ્વ લાગણીનું જોર ઓછું થવા માંડે છે, અને થોડા દિવસો પછી તો તે વહાણ તરફ તે છોકરો સાવ બેદરકાર બની જાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે મોટી ઉંમરનાં

માણુઓમાં પણ એ જ ક્રમ નજરે પડે છે. દોષ પણ ચિત્ર, કવિતા, નિબંધ, ઝીણવટવાળું કોતરકામ, અને કળાના દોષ પણ પ્રકારને ઉત્પન્ન કરવા માટે સ્વ-લાગણી અતિ આવશ્યક છે: પણ જેમ કાર્ય વધતું જાય તેમ તે લાગણી ઘટતી જાય છે, અને કાર્ય પૂરું થઈ ગયા પછી ધણીવાર તે લાગણી સમૂળગી જતી પણ રહે છે.

કદાચ દોષ એમ વાંધો ઉઠાવે કે 'સ્વ' ની લાગણી, પ્રવૃત્તિના સમય તથા નિર્ણિત હેતુમાં સમાઈ જતી નથી, પણ મન વ્યારે નિઃશ્ચય અને અનિશ્ચિત અવસ્થામાં હોય, ત્યારે તે લાગણી વધારે પડતી દેખાઈ આવે છે; અને આગસુ તથા નિઃશ્ચય માણુઓ પોતાની જાત માટે જાણે કે મત ધરાવે છે, અને પોતાની પ્રશંસા માટે ઇન્તેજાર રહે છે. પણ એ તો જાણીતી વાત છે કે દરેક પ્રકારની પ્રેરણાશુદ્ધિને જો સારી રીતે વ્યક્ત થવાની તક ન મળે તો તે પોતાની સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સત્તાનો ઉપયોગ કરવાની તક વ્યારે જીવનનાં વિશાળ ક્ષેત્રોમાં મળતી નથી, ત્યારે નજીવી બાબતોમાં તેનું પ્રકટીકરણ થાય છે.

મગજે પોતાના ગણેલા એવા, જીવનના મંચવહારમાંથી જડેલા વિચારને અથવા વિચાર પદ્ધતિને સામાજિક-સ્વ કહી શકાય. મામાન્ય જીવનની અંદર જ તે સ્વ-લાગણીનું મુખ્ય ક્ષેત્ર મળી રહે છે. ખીજા લોકોના સંબંધમાં સ્વ-લાગણીની લાવના, પોતાના જીવનના અમુક સ્વરૂપના જાનમાં રહેલી છે; કારણ કે તે સ્વરૂપને ઉદ્દેશ અને પ્રયાત્ન વડે નીભાવવું પડે છે, અને તેનાં વધારે ઉમ્મ પ્રકારનાં સ્વરૂપોનું વલણ પોતાની વૃત્તિઓને સાનુકૂળ પડે અને છતાં તેનાથી જુદું પડે, એવા વલણ તરફ ખેંચાય છે.

આક્રમણ કરતો 'સ્વ' મર્વને (સર્વને મનગમતી) વસ્તુની માલીકી દેખાડવામાં જાણે કે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે, એ વસ્તુની માલીકી દ્વારા વ્યક્તિ પોતાનો વિશિષ્ટ વિકાસ સાધવાના અને તેજ વસ્તુની ખીજા લોકોને પણ જરૂર હોય છે, તેથી તે લોકોના વિરોધના લાગતા પ્રમાણમાં આક્રમણ કરતા 'સ્વ' નો આવિર્ભાવ થાય છે.

આ મત જડ પદાર્થોને જોડેલે દગ્ગળે લાગુ પડે છે, તેટલે જ દગ્ગળે, ગ્નેહ અથવા પ્રેમને, દરેક પ્રકારની સુક્તિઓને તથા મહત્વાકાંક્ષાઓને, મનના મૌથી ઉચ્ચતમ ઉદ્દેશોને અને ખરૂં પુઠો તો પોતાની ગણી શકાય એવી અર્ધપણુ ભાવનાને તે લાગુ પડે છે. ગ્વ-શબ્દને અને તેમાંથી નીકળેલી બીજી શાખાઓટપી શબ્દોને મીમા બાંધવાનો પ્રયત્ન જ ગેરકાયદેમર અથવા અધર્મિત છે, સામાન્ય વપરાશમા ભારપૂર્વક ‘હું’ ગર્ભ વડે જે ભાવ વ્યક્ત કરવામા આવે છે, તેનાથી પણ ઉપશ્લો, એટલે સીમા બાધવાનો પ્રયામ વિરોધી લાગે છે

માધારણુ વાતચીતમા ‘હું’ ની અદર બીજા માણુમોનો ઉલ્લેખ આપી જ જાય છે, કારણુ કે તે શબ્દ અને તેમાં રહેલો ભાવ, એ બન્ને ભાયા અને મબ્ધવહારી જીવનનાં મૂળતત્વો છે બીજા અર્ધનો વિચાર કરવો હોય તો તે ભાયા વગર થઈ શકે કે કેમ તે શકા પડતુ છે, અને જે વસ્તુઓને આપણે નામ આપીએ છીએ તે વસ્તુઓ આપણા મન ઉપર બીજા લોકોના મંમર્ગને લીધે જ અંકિત થએલી હોય છે જ્યાં મંબ્ધવહાર નથી હોતો, ત્યા નામ નથી હોતાં અને વિક્ષિત વિચારો પણ નથી હોતા. જેને આપણે ‘હું’ ‘મારું’ ‘પોતે’ વગેરે કહીએ છીએ તે સામાન્ય જીવનથી બિન્ન નથી પણ તેમા જીવનનો મૌથી રસમંમ ભાગ છે, તે ભાગ સામાન્ય તેમજ વ્યક્તિગત બન્ને હોવાને લીધે રમ ઉત્પન્ન કરાવે છે. એટલે કે આપણે તેની પરવા રાખીએ છીએ કાગ્લુ કે, આપણુ મન-જે જીવન્ત છે-જે સામાન્ય જીવન પ્રવાહમાં ટકવા પ્રયામ કર્યા કરે છે, બીજાં માણુમો ઉપર પોતાની માગી જાપ પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, તેનુ જ એક સ્વરૂપ છે.

‘હું’ તે મુદ્ધપ્રિય સામાજિક વૃત્તિ છે. વૃત્તિઓના સામાન્ય પ્રવાહમાં તે પોતાનુ ધ્યાન માયવવા તથા વિગ્તૃત કરવા પ્રયામ કરે છે. તેને મમાલથી બિન્ન ગણુની એ મોટી જૂવ છે. પ્રવૃત્તિઓના

આમાન્ય પ્રવાહમાં તે પોતાનું ધ્યાન સાચવવા તથા વિગત કરવા પ્રયામ કરે છે, તેને સમાજથી લિન ગણવી એ મોટી ભૂલ છે. અમુક ચીજને આપણી જાણમાંની બીજી મર્યાદા ચીજ માથે કરી સજ્જ ન હોય તો આપણે તે ચીજનો વિચાર ન કરી શકીએ, અને તે વિચાર કરી શકીએ તો પણ તે ધાર હું કે તેને આપણે ભારપૂર્વક આપણી પોતાની તો ન જ ગણી શકીએ આ જાતની માલીકીની ભાવના આમાન્ય ઉવનના જાણે પડ્યાયા કેપે રહે છે

મર્ધ વિશાળ ઉપવનના અમુક એકાન્ત ભાગને આપણે ‘આપણો’ કહીએ, તો તેનો અર્થ એ જ કે બીજા લોકો તેમાં જતા નથી આપણા શરીર સજ્જ વાત કે વિચારમાં પણ અપહ્ત કે અપહ્ત એવો બીજા લોકો સજ્જનો ઉચ્ચેષ તે હોય છે જ, અભિમાન અથવા શરમની એવી કાંઈ ‘હું’ વિગેની લાગણી નથી કે જેમાં ‘તમે’ અથવા ‘તે’ ની ભાવના ન આવી જતી હોય ભોયરામાં મતાડે ન થનને જેઈ રાયતા કાંઈ કળુસને પણ એમ જ ભાન હોય છે કે આ મન ‘મારું’ છે—બીજાનું નહિ “હું આજે મારો દેખાઉ છું” અથવા “હું તમારાથી ઉચ્ચ છું,” એમ કહેતી વખતે ભોવનાર શરીરનો વિચાર કરે છે એમ કહી શકાય, પરંતુ તેજ પ્રમાણે એ પતંગ ઉગડતા હોકરાઓમાંથી જેનો પતંગ ઉચ્ચ હોય તે એમ ન કહે કે “હું તારાથી ઉચ્ચ છું?”

ત્યારે આપણે આપણો ચહેરો, દેહાકૃતિ કે કપડાને આમરીમાં જેઈએ જીએ, ત્યારે આપણને તેમાં રમ પડે છે કારણ કે તે આપણું છે આપણે તે પ્રતિગિમ્ય જેઈ ખુદી અથવા દીવગીર થઈએ જીએ તેજ પ્રમાણે સામા માણુમના મનમાં આપણા દેખાવ, રીતલાત, કાર્ય, ખોય, વર્તન, મિત્રો વગેરે માટેના વિચારો આપણે કપના દ્વારા જેઈએ જીએ, અને તેની અમરો આપણા ઉપર થાય છે

આ પ્રકારના ‘રવ-વિચાર’ મા ત્રણ મુખ્ય જાનતો હોય છે. સામા માણુમના મનમાં આપણા દેખાવ વિગેનો કેનો ખ્યાન છે તેની

કલ્પના; તે દેખાવ વિષેના તે માણસના અભિપ્રાય વિષેની કલ્પના; અને અભિમાન અથવા દુઃખ જેવી કોઈ પ્રકારની સ્વ લાગણી. ઉપર જણાવેલી આરસી સાથેની સરખામણીમાં આ બીજું તત્વ એટલે કે કલ્પેલા અભિપ્રાય (imagined judgment) નો મનાવેલ થતો નથી, પણ તે તત્ત્વ ઘણું મહત્વનું છે. આપણને જે વસ્તુ વડે અભિમાન અથવા શરમ ઉપજે છે, તે વસ્તુ તે આપણું માત્ર કાલ્પનિક પ્રતિબિંબ નથી, પણ માની લીધેલો મનોભાવ, પ્રતિબિંબની બીજાના મન ઉપર થએલી કાલ્પનિક અસર છે. આ બાબતનો પુરાવો જોવો હોય તો જુઓ કે જે માણસના મનમાં આપણે આપણી જાતને કલ્પીએ છીએ, તેના ચારિત્ર્યને લીધે આપણી લાગણીમાં પુષ્કળ ફેરફાર થાય છે. પ્રમાણિક માણસની નજરે જુદાં જણાવામાં આપણને શરમ આવે છે, બહાદૂર માણસ આગળ કાયગત બતાવતાં શરમ આવે છે, અંતરિકારી માણસ આગળ જરા દેખાતાં શરમ આવે છે. આપણે કલ્પના કરીએ છીએ, અને તે દ્વારા બીજાના માનમમાં આપણે મારે બંધાતા અભિપ્રાયમાં આપણે લાગ લઈએ છીએ. પોતાના વેપારની કોઈ ચપલ સુક્તિનાં અમુક માણસ આગળ વખાણ કરે, પણ તે જ માણસ અમુક બીજા માણસ આગળ તે સુક્તિ કમુદ્ધ કરતાં શરમાઈ, એવું ઘણીવાર બને છે.

૨૪- લાગણી માથે મંકળાયલા વિચારો, દાખલા તરીકે પોતાના શરીર વિષેના, પોતાના નામ વિષેના, કુટુંબ વિષેના, અંગત મિત્રો વિષેના તથા પોતાની સંપત્તિ વિષેના પોતાના ખ્યાલો પણ કાંઈ વિશ્વવ્યાપી નથી. અમુક સામાજિક પરિસ્થિતિમાં તેમને '૨૪' થી જુદા પાડી શકાય છે. હિન્દુ, ખ્રીસ્તી અને બીજા ઘણા ધર્મોમાં સંન્યાસીઓ કે ત્યાગીઓએ અગત્યનો લાગ લગવ્યો છે. એ મંન્યા-મીઓ પોતાના વિચારોને ભૌતિક વાતાવરણથી પર લઈ જવામાં તથા ખામ કરી આત્માની અધોગતિ કરનાર (એ લોકોની માન્યતા મુજબ) શરીરથી પર લઈ જવામાં તેઓ મદદ થયા છે. પોતાનાં

શરીર, મંપત્તિ, સુખ મગવડ, મા-ગાપ, લાચી, બાળકો, લાઈબેન વગેરેના એકબંધનો, મહત્વાકાંક્ષા વગેરે ઉપગ્રી પોતાનું મન ઉઠાડી લઈ, એ લોકોએ સ્વ લાગણીને વિચિત્ર દિશામાં વાળી લીધી; પણ તેથી તે લાગણીનો નાશ તો ન જ કરી શક્યા. એ લાગણી દોષ નૈતિક સુધાગણા કે નવીન ધાર્મિક પથ વગેરેમાં જણાઈ. દેટલાક સંન્યાસીઓ “મારો પ્રભુ” કહે છે, તેમાં અંગત માલીકીની ભાવના સ્પષ્ટ છે.

વિચારને પોતાની માલીકીનો ખનાવવા માટે તેવ અને પરિચય એ બે પૂરતાં નથી. ઘણી ટેવો અને પરિચિત વસ્તુઓ મંત્રોગોના બળ વડે આપણા ઉપર દોષી એમાડવામાં આવેલી હોય છે, આપણે પમંદ કરેલી હોતી નથી. તેવી ટેવો અને વસ્તુઓ હમેશાં બાહ્ય જ રહે છે, અને ‘મ્વ’ ને તે તરફ કદાચ ધિછાર પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ઉલટું ટાઈ નવો છતાં અતિ માનુકેળ અનુભવ-દાખલા તરીકે નવા રમકડાનો ખ્યાલ અથવા જુલુસીએટનો રોમીઓ નંબધીનો વિચાર એકદમ બંધબેસનો આવી જાય છે.

ગયા પ્રકરણમાં દેખાડ્યું તે પ્રમાણે સ્વ-લાગણીને ‘નિઃવાર્થી, વિચ્યાગશીલ અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વની લાગણીને જૂમી નાંખતા પ્રેમની પૂર્તિ’ એવું નામ આપી શકાય. આ જાતના પ્રેમને દોષપિણુ પ્રકારની સીમાનું ભાન નથી હોતું, પગ્નુ નવીન અને અસ્પષ્ટ અનુભવને જ્યારે આપણે ખ્યાવતાં હોઈએ, અથવા વિસ્તૃત ખનાવતા હોઈએ તે વખતે આપણને અમુક પ્રકારની લાગણી થાય છે, પણ મ્વ લાગણીમાં માલીકી મીમા અને અનુભવના અમુક ભાગનો અચાવ કરવાની વૃત્તિ રહેલી હોય છે; પ્રેમ આપણી પામે જીવન ત્રીવવાની ફગ્ગ પડાવે છે, જ્યારે મ્વ લાગણી જીવનને મંકુચિત ખનાવે છે. આ દષ્ટિબિન્દુથી જોઈએ, તો ‘મ્વ’ને મગજના એક કિલ્લાની ઉપમા આપી શકાય; તેની આગપામ ચણુતર અને અન્તર્ભાગમાં કિમતી ખગનો છે. મન્માર્ગે જતા મગજમાં પ્રેમ અને મ્વ લાગણી બન્ને એક બીજાના ઘડતરમાં મદદરૂપ થઈ પડે છે. જે ચીજ તરફ

આપણને હડા અને ચિરસ્થાયી પ્રેમ થાય છે. તેને આપણે પેલા કિલામાં લઈ જઈએ છીએ; અને આપણાં પોતાના એક અંશ તરીકે તેને સ્થાપિત કરીએ છીએ. બીજી તરફ જુઓ તો વાસ્તવિક ‘સ્વ’ના પાયા ઉપર જ માણસની પ્રગતિમાન સહાનુભૂતિ કે પ્રેમ આધારભૂત છે. આ બન્નેમાંથી એકની ગિભારી બીજાના આધાર તોડી નાંખે છે.

જો મગજ હંમેશા વિસ્તૃત ન બનતું જાય, નવજીવન ન અપનાવતું જાય, પ્રેમ અને ઉત્સાહને નમજતું ન જાય તો સમજાવું કે તે મગજ તંદુરસ્ત જ નથી જ્યાં સુધી મગજ તંદુરસ્તી ભાગવે છે, ત્યાં સુધી સ્વ-લાગણી મર્યાદાશીલ અને ઉદાર રહે છે. પરંતુ જો પ્રેમ બંધ થઈ જાય, તો સ્વ મંકુચિત અને કઠણ બની જાય છે. મન બીજા કોઈ પ્રકારના વ્યવસાયથી રહિત બનવાને લીધે, સ્વ લાગણીમાં વધારેને વધારે જ ગુંથાતું જાય છે, અને ક્ષોભ, ક્રોધ અને મૂઢતાને સાંકડે પાંચે દોરાય છે, કાર્યની ઉત્પત્તિ અને પૂર્ણાકૃતિ દરમિયાન સ્વ-લાગણીને આવશ્યકતા છે, પણ તે કાર્ય પૂરું થયા પછી, કે નિષ્ફળ ગયા પછી, તે લાગણી તૂટી ને ન્હારી જવી જોઈએ. સાપ એક કાંચળી ત્યાગી નવી ધારણુ કરે છે તેમ થવું જોઈએ. “માણસ ગમે તે કામ કરે, તો પણ જો તેનામાં સ્વતંત્રતાની ભાવના ન હોય તો તે પૂરેપૂરો ક્ષીણ અથવા મનુષ્યત્વવાળો ન કહેવાય.” એમ થોડો એ કહ્યું છે. વળી તે કહે છે કે “માણસનો આત્મા કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થી ઉદ્દેશથી સ્વતંત્ર અને વ્યવહાર જગતથી વધારે વિશાળ હોવો જોઈએ.” જે લોકો ‘સ્વ’ ને દગ્ગાવી દેવાનો બોધ આપે છે, તે ઉપલી જ વાત કહેવા માગતા હોય છે. સ્વ તો કઠોરતા તોળી જોઈએ કે જેથી તે નવીનતા મદલુ કરે અને પુનર્જન્મ પામે. નિરાગી સ્વ જળવાન તેમજ આકારદ હોવો જોઈએ. તેમાં સંગીન, સારી રીતે ગુંથાયલા અંગત હેતુ અને લાગણી હોવી જોઈએ, જે સહાનુભૂતિ વડે પોષાતી અને મેરાતી હોવી જોઈએ.

બાળક ત્યારે સર્વનામનો ઉપયોગ શીખતુ હોય, તે વખતે તેનું નિરીક્ષણ કઠવાથી સમજાશે કે ‘અ’ અને બીજાં સર્વ પ્રથમ પુરુષ એકવચનનાં સર્વનામો માણસજાત પોતાના મનના પ્રેરણાબુદ્ધિ-બંધ વલણો માટે વાપરે છે. ૨—નામની બાળકીનું નિરીક્ષણ કઠવાથી આ બાબત મને સમજાઈ.

ત્યારે તે બે વર્ષની થઈ ત્યારે તેને પ્રથમ પુરુષ તથા બીજા પુરુષનાં સર્વનામોને માલીકીના અર્થમાં વાપરવા વિશે બહુજ અપ્રજ્ઞ જ્ઞાન હતું, એ જોઈ મને નવાઈ લાગી. ‘તારૂં નાક ક્યાં છે’ ? એમ પૂછવામાં આવે ત્યારે તે પોતાના નાક ઉપર હાથ મૂકી ‘મારૂં’ એમ કહેતી. સામે માણસ ઘેર રમકડાની ઉપર હાથ મૂકી ‘મારૂં’ એમ કહે તો તે તરત સમજતી કે આમ કરી તે માણસ તે ચીજ ઉપર પોતાની માલીકી જાહેર કરે છે, તેથી તે તરત તેજ રમકડા ઉપર હાથ મૂકી ‘મારૂં’ એમ બોલતી. આ પ્રશ્ન ઉપર કોઈ પણ પોતાની ક’પના દોડાવશે તો સમજાશે કે ‘હુ’ અને મારૂં શબ્દોના અરે ઉપયોગ તે શબ્દોના વારંવાર થતા ઉપયોગથી સમજાય-છતાં બે વર્ષનું બાળક તે સમજી શકે છે તે નવાઈની વાત છે. વળી બીજા શબ્દોની માફક આ પ્રકારના સર્વનામોનો અર્થ હંમેશા એનો એજ થતો નથી. જુદા જુદા માણસો તેને વાપરે ત્યારે તેનો અર્થ બદલાતો ગયે છે. આ અધરી વસ્તુ બાળકો પૂરી બુદ્ધિશક્તિ ખીલ્યા વગર સમજી જાય છે એ બહુ આશ્ચર્યકારક ઘટના છે.

બીજા શબ્દોની માફક ‘મારૂં’ શબ્દનો પણ હંમેશા માટે નક્કી પ્રયોગ એકજ અર્થ નથી હોતો, પણ બોલનારની માથે તે શબ્દનો અર્થ બદલાય છે, એ વાત બે વર્ષની છોકરી-જેનામાં ઉડા વિચાર કરવાની શક્તિ બહુ થોડી છે, તે કેવી રીતે સમજી શકી ? વળી બાળકો તો બીજાઓનું જોઈ જોઈનેજ બધું શીખે છે એમ મનાય છે

• ડૉ. ફલીની પોતાની બાળકીના નિરીક્ષણ ઉપરથી તેમણે વ્યુત્પાદિત છે. ભા. ૬.

તો ‘મારૂં’ શબ્દનો ખરો ઉપયોગ (પોતાની જાત માટે) કન્યાં એ કૃત્રી રીતે ગ્રીષ્મી ? પ્રથમ પુરુષનો તે ઉપયોગ કરતી સ્ત્રી એ ‘તે’ કે ‘તેણી’ ખરૂં તે સર્વનામને તે માલીકાના અર્થમાં વાપરતી, અને તે પણ ખાસ કરીને તે લગાય અને આત્મપ્રગટીકરણ કરવાની મનોદશામાં હોય ત્યારે. ૨. ‘મારૂં’ વસ્તુને એક છેડેથી ખેંચતો હોય અને મ—ખીતે છેડેથી, એવું દાંય ધણીવાર નગરે ખડું અને બન્ને ‘મારૂં’ ‘મારૂં’ એમ જૂઓ પાડતા મભજાતાં. વળી કંટકીક વાર પોતાની પાસે અમુક વસ્તુ ન હોય. પણ તે નેને જોઈતી હોય તો તેણે પ્રસંગે તે ‘મારૂં’ શબ્દ વાપરતી. દાખલા તરીકે ૨—પાંચ રમકડાંનું ગાડું હોય તો તે પ્રછળી “મારૂં ગાડું કયાં છે ?”

મને લાગે છે કે આ સર્વનામનો ઉપયોગ તે નીચેને માર્ગ શાંખેલી સોલી જોઈએ—૨૧ લાગણી તો પહેલી અસ્થિતિ ધન્યવની હોય છે જ. જન્મ પછી પહેલે જ અસ્વાદીએથી તેને પણ ‘વસ્તુ’ જોઈતી હતી, અને તે મેળવવા માટે તે રડતી અને લડતી. વળી નિરીક્ષણ વડે તેણે ૨—ને પણ તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં રાકાયેલા ધણીવાર જોયો હતો. આથી કહીને તેને પોતાને જે લાગણી ‘મની’, તેનો આવિર્ભાવ થતો તેણે ખીત્તોમાં પણ જોઈએ. ૨—ત્યારે દોષ વસ્તુને પકડી રાખી ખેંચતો કે જૂઓ પાડતો ત્યારે મ—ને પોતાનો તેવો અનુભવ યાદ આવતો, અથવા પોતે તેવું કરતી, ત્યારે ૨—ને તેમ કરતાં જોઈએ, તે સાંભરી આવતું. તેણે પ્રમને ૨—ને પ્રથમપુરુષ એકવચન વાપરતો નેણે માંખેલો, તે પણ તેણે યાદ રાખેલું. આથી કુદગતી રીતે તેણી જ પગિચિનિમાં ‘મારૂં’ જોડનાં પોતે પણ ‘શાખી’. ત્યારે જાણકને મન ‘મને’ અથવા ‘મારૂં’ તે શબ્દો માલીકાપણની ભૂતિના નામ રૂપ છે; તેમાં માલીકાની ભાવના તથા તેનો આવિર્ભાવ બન્નેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જે આ વાત માણી હોય તો એમ નકકી થયું કે જાણક હું અને તુ ની

બાવનાનો અર્થ (abstract) સ્વરૂપમાં કેળવવું નથી. પ્રથમ પુરૂષ એકવચનનું સર્વનામ જોડે કોઈ મૂર્ત (concrete) વસ્તુના ચિન્હરૂપે વાપરવામાં આવે છે ખરું, પણ તે વસ્તુ તે બાળકનું શરીર અથવા સ્નાયુઓથી થતી લાગણી માત્ર નહિ, પરંતુ ક્ષણિક માણીકીની ભાવના, આ ભાવનાને તે જન ઉપયોગમાં લે છે, બીજાઓમાં પણ તે જુએ છે અને વળી અનુરૂપિતી ઉતરી આવેલી પ્રેરણા બુદ્ધિ વડે તેને તેમાં ઉત્તેજન મળે છે. આ ઉપરથી બાળક ‘મારું’ સર્વનામ દ્વારા રીતે વાપરતાં ગ્રીષ્મ છે, તે સમજવું અરણ્ય અર્થ પડશે.

બીજા કુળોમાં કહીએ તો જેવી રીતે આગા, પંતારો, નિગરા, કંટાળો અને એવી બીજી દમરો લાગાનીના અને મનોભાવનાના શબ્દોના અર્થ આપણે જે રીતે સમજીએ છીએ તેજ રીતે ‘હું’ અને ‘મારું’ના અર્થ પણ સમજતાં ગ્રીષ્મીએ છીએ. રવ લાગણીના સંસ્કૃતિદાર તથા વૃદ્ધિની બાબતમાં તો મને જગએ અમાધારણ નથી લાગતી, બીજી સર્વ ભાવનાઓ કે વિચારોની માફક જ તે કેસાય છે અને વધે છે.

મ—કર્તા જોડે ૨—મનુષ્ય વધારે વિચારગીર પ્રકૃતિનો હતો પણ સર્વનામો સમજતાં તેને જનુ વધારે વાર લાગી હતી, અને તે હવે પાંચીસ અડધાડીઆનો થયો, ત્યાં સુધી સર્વનામો વાપરતાં કોઈક વાર જુએવાઈ જતો, અને પોતાના પિતા સંબંધી વાત કહવા જતાં ‘હું’ જનુ વાપરતો. મને લાગે છે કે આનું એક કાગલુ એ હતું કે ન્હાનપણમાં જનુ દુઃખ અને ધીરો હતો, તેનામાં નમ્રાવપ્રિયતા જનુ થોડી જણાતી, અને તે વર્ણખંડ આવે પ્રકારના અખતર તથા વિચારો દરવામાં રોકાયેલા રહેતા; વળી તે બીજા આગકોના સંસર્ગમાં પણ જાઈ આવતો નહિ. બીજી તરફ જુએ તો મ..... પડીથી જનુ. તેથી તેનામાં ર..... ની વિરુદ્ધ, એવી માણીકીની ભાવના ખૂબ પ્રબળ બની. મ..... ની મોતથી ર..... ની

સ્વ-સાગણી નો ખૂબ વિકાસ થયો. ‘માઈ’ સર્વનામનો અર્થ તો બેઠે તે ત્રણ વર્ષનો થયો ત્યારે, મ..... નો જન્મ પહેલાંજ સમજાયો હતો. પોતાના માળાપ માથેના વ્યવહારમાંથી તે એ ઉપયોગ શીખેલા.

હું માનું છું કે માનવ્ય રીતે બાળકો ‘હું’ અને ‘માઈ’ શબ્દો ને શરૂવાતમાં માલીકીની સામગ્રી-જે સ્વામાના વિરોધ વડે જન્ય થાય છે તે—વંદા જ સમજે છે. પોતાના નાક, આંખો અને પગની માલીકી પણ તે બાળકોના નાક, આંખો અને પગથી વિદ્યુત એવું પોતાનું—એજ રીતે સમજે છે, એટલે કે પોતાના એ અંગો ઉપર તેનો કાબુ છે, ને બીજા ઉપર નથી, એ વાત એ સમજે છે. હું માનું છું કે મોટા ઘણા પછી પણ આપણે “બાળકનું નહિ” માટે “માઈ” એ વાત બહુ ભાગ્યેજ બૂલીએ છીએ. માલીકીની જાવનામાં હંમેશા જલ્દયકે વૃત્તિ ખુશી કે દંડાયલી પણ હોય છે તો ખરીજ.

બાળકોમાં ‘સ્વ’ ની ભાવનાના વિકાસ વિગેતી કટલીક ઉત્તમ ચર્ચાઓમાં ‘હું’ ની બાળકમાં, મુખ્યત્વે તત્ત્વજ્ઞાનની ભાવના ઉપર ભાર દેવામાં આવે છે. બાળકોમાં ધણુંખૂંડે તો આ ભાવના વડીકોના પ્રશ્નોમાંથી ધડાય છે, અથવા કદાચ સ્વતંત્ર રીતે પ્રેરણા-ખુદ્ધિથી ધડતી હશે. આ પ્રકારના સંશોધન ને સ્વાભાવિક પરિણામે એમ સમજાય કે બાળક ત્યારે આ પ્રભાવે પોતાના સ્વનો વિચાર કરે છે, ત્યારે હું નો અર્થ પોતાનું શરીર એવો કરે છે. આ જાતનું બાળ-તત્ત્વજ્ઞાન બે કે માનસિક વિકાસના સ્વરૂપ તરીકે જરૂરી તેમજ રસિક ત્રિપ્ત છે, પરંતુ તેને બાળકની સ્વ. ભાવનાના યોગ્ય વડતલ્ય રૂપ ન માની લેવું જોઈએ.

‘હું’ એટલે શું, ‘હું’ તે શરીરના અમુક અંગ માટે વપરાય છે કે કેમ વગેરે બાળકોનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાય છે કે બાળકો તેમજ મોટી વયનાં માણસો ‘હું’ ભાગ્યેજ શરીર માટે વાપરે છે.

૨..... ને સર્વનામે શીખવાની મુશ્કેલી પડી, ત્યારે એને તે બાળકનું જ્ઞાન ખોટું માર્ગે આપવામાં આવ્યું, એને તેમાં મદદગત પાડી ન મળી. એના શરીર તરફ આંગળી ઝીંધી આ ‘હું’ એમ શીખવાનો પ્રયામ કરવામાં આવ્યો હતો. બાળી બાલનાં ગ્રાંથેલું દરેકે દરેક બાળક, ‘હું’ ‘મારું’ વગેરે શબ્દો, બહુ ભારપૂર્વક છતાં તાત્કાલિક મદદગત તેમજ અપદાનથી વાપરે છે. દુનિયા વર્ષથી મર્મ પ્રગળાવે પછી તે શબ્દોનો ઉપયોગ તેજ રીતે કરતી આવી છે.

‘હું’ શબ્દ વડે બાળકો પોતાનાં સ્વભાવો ઉપરનો પોતાનો દરેક દર્શાવે છે, તેમજ પોતાની ઈચ્છા સહિત અથવા ઉદ્દેશ જાહેર કરે છે. દાખલા તરીકે બાળક કહે છે, “મારું એમ નથી કહ્યું,”

“હું” બિલાડીનું ચિત્ર પાડું હું” વગેરે વગેરે. આમાં પોતાના શરીરનો નિર્દેશ બાળકે જ આવે છે, અને ત્યારે તેમના શરીર મંજૂરી ઉલ્લેખ હોય છે, એટલે કે દાખલા તરીકે, “શું હું સુંદર નથી દેખાતો ?” ત્યારે તેમાં સામાનાં વખાણની અપેક્ષા રહેલી હોય છે, અને તેથી તેમાં પ્રધાન સ્વ સામા માણસના વચ્ચેમાં ગદેશો હોય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થમાં ધણુંખરું નિત્યની વ્યવહાર બાબતમાં ‘હું’ શબ્દ વપરાતો નથી. બાળકે તત્ત્વજ્ઞાનની મનોદશામાં હોય તેવે વખતે ‘હું’ શબ્દ શરીર માટે કેમ વાપરે છે, તે મનજનું મહેલ છે. બાળકને ‘હું’ દેખાડવા માટે કોઈ સ્થાન અથવા વસ્તુની જરૂર પડે છે, અને તે માટે શરીર, જેના ઉપર તેમની મત્તા છે, તેજ એમને નીચી સગવડ ભર્યું થઈ પડે છે.

દર્પણના પ્રકારની સ્વ-સામગ્રીના ક્રમનો વિકાસ બાળકોમાં કેવી રીતે થાય છે, તે મનજનું જરૂર સુમ્દાય નથી. બીજા લોકોના હાવબાવનો બહુ બારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યાથી લોકોના વખતમાં બાળકે પોતાના કાર્ય તથા લોકોના હાવબાવ વચ્ચેના સંબંધ મનજતાં થાય છે; એટલે કે બીજા લોકો ઉપરની પોતાની ગતિ તેઓ સમજે છે. ૭ મામની બાળકી પણ પોતાની નરક મર્મનું ધ્યાન ખેંચાય એ

માટે મરિદાપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે. સર્વાના આનન્દનું સાધન બની રહેવાના ઝૂંડેલી આત્માર્જિક સત્તાનો સ્વાદ ઐટલી નહાની ઉમ્મરે પાનુ બાળક માખી ગૂંચું હોય છે. ધ્યાન ખેંચવા માટે છ માસનું બાળક પોતાની માતાની માટી પકડી ખેંચે છે, પોતાના હાથ લંબાવે છે, આ સુર્ય ક્રિયા વખતે તેની કૃત્રિમ બધાના મનમાં મુખ્યપદ ભાગવવાનીજ હોય છે. આ મનને સીધે માર્ગે વાર ઐટલી ઉમ્મરે પણ બાળકમાં જગ દોગીપાત્ર અથવા ડેંગ જણાય છે. ધારેલી અસર આણવા માટે ન્હાના આગમ જદું પાનુ બોલે છે. પ્રવિન પોતાની આત્મકથામાં લખે છે. - "અહીં નાનપણમાં મેં એકવાર મારા પિતાના બગીચામાંથી ખુબ કાચ એકઠા કર્યો, અને પછી તે સર્વ ફળને એક જગાએ સંનાટી હું દોડતો. હાંકતો મારા પિતા પાસે કહેવા મ્હો કે મેં ચોરાયલાં ફળનો ટગસો મોઢી કાઢ્યો છે."

જુદા જુદા માણસો તરફ કેવી જુદી જુદી રીતે વર્તવું તે બાળક બહુ જલદી જાણી જાય છે. માતામાં ન્યાય કરતાં દયાની વૃત્તિ વધારે તીવ્ર હશે તો બાળક રહીને સદાનુશ્રુતિ મેળવી લે છે. પોતાની માતા કરતાં ઓછા સમભાવવાળાં માણસો સાથે બાળક વધારે ગર્જી અર્થ વર્તે છે, એ તો બધાંના અનુભવની વાત છે.

બાળક જે તરફ નવા માણસોના પ્રસંગમાં આવે છે, તેમાંથી ટેલકાક તેના મન ઉપર બહુ પ્રભાવ છાપ પાડે છે, અને તેવાંઓને પ્રસન્ન કરવાની વૃત્તિ તેનામાં જન્મે છે; બધારે કેટલાંક માણસો તરફ તે તદ્દન બેપરવા રહે છે, અથવા તેમનાથી કંટાળે છે. આનું કારણ કેટલીક વાર કળી ગયાય એવું હોય છે, અને કેટલીક વાર અકળા હોય છે. પરંતુ બાળકની પ્રસંગિક વૃત્તિ પણ પસંદગી કરી લે છે, એ વાત બાળકના બીજા વર્ષની શરૂવાતથી જણાઈ આવે છે. તે ઉમ્મરે બાળક અમુક માણસો ઉપર ઓછી અને અમુક ઉપર વધારે છાપ પાડવા પ્રયત્ન કરવા માંડે છે. વળી અમુક માણસોને તે

પોતાનાં. “મારાં” ગણવા માટે છે, અને પોતાની માલીકીની ખીજ વસ્તુઓના વર્ગમાં તે માણસોની ગણના કરે છે, અને પ્રત્યેક નવીન આગવુકની સામે રહી ‘પોતાનાં’ માણસોની માલીકી જાળવી રાખે છે. તથા વર્ષની વચે ૨....ના માતા ઉપરના હસ્ત સામે મ.... ગદુ જળપૂર્વક રોષ દર્શાવતી. બ્યારે બ્યારે આ તકરાર પડતી ત્યારે ‘મારી મા’ શબ્દો મા માટે વાપરતા.

મ...એકમા માસની શરૂવાતથી માફુ લાગે ત્યારે અમુક પ્રકારે રડવા માંડતી. આ રડવું કોઈ કે કુખના રડવા કરતાં તાંત જુદા પ્રકારનું હતું. કોઈ તેને રહેજ પશુ હપકે આપે કે તરત મ...તે જાનનું રડવા માંડતી. વળી તે જ ઉમ્મરે કોઈ એના તરફ ધ્યાન આપે અને દસીને તેને ઉત્તેજન આપે તો તે એકદમ એકમાં આવી જતી. સવા વર્ષની ઉમ્મરે તો તે એક ન્હાનકડી પણ ચાલાક નડી જતી ગઈ હતી. ખીજન શોકો ઉપર માંતે કેવી છાપ પાડી છે, તેની કલ્પનામાંજ તે જાણે જતી. શોકોનું ધ્યાન ખેંચવા તે ઇરાદા-પૂર્વક યુક્તિઓ રચતી, અને જો તેની તરફ નાખુશપણું અથવા બેપરવાઈ જતાવવામાં આવે તો તે કોઈક પડી જતી, અથવા રડવા માંડતી. કેટલીક વાર તો તેને આ પ્રકારની બેપરવાઈથી એટલું અપમાન લાગી જતું કે તે ઘણા સમય મુધી રડવા કરતી, અને કોઈપણ પ્રકારનું આશ્વાસન તેને છાની રાખી શકતું નહિ. જો શોકોને દસાવવાની કોઈ ન્હાની સરખી યુક્તિ તેને હાથ લાગી જતી તો તે યુક્તિ તે ફરી ફરીને અજમાવતી અને ખીજાઓના અનુકરણમાં જોરથી અને ઝંજળપૂર્વક દસતી. ત્યારે પણ સમજાવી પ્રેક્ષકો જણાતા ત્યારે તે ઉપલી યુક્તિ અજમાવતી, અને કેટલીક વાર તો તાંત અજાણ્યાઓ સમક્ષ પણ તેવા અખતરા કરી જોતી. બ્યારે તે સવા વર્ષની હતી, ત્યારે એકવાર ૨...એ એને કાતર આપવાની ના પાડી, ત્યારે તેણે રડવાનો ઢોંગ આદર્યો, અને વળી તે રડન દરમીઆન તે થોડી થોડી વારે ૨.... તરફ જોતી, કે જોતી

પોતાના રડવાની તેના ઉપર કંઈ અમર થઈ છે કે નહિ તેની ખચર પડે.

આ જાતની ઘટનાઓમાં હું ધારૂં છું કે વ્યક્તિગત મહત્વા-
કાંક્ષાનું ખીજ ઓઠખું જળાય છે. પ્રેમધ્યાનુદ્ધિની સ્વલાગણી અને
કલ્પનાના સદકારે મળી સામાજિક ‘હું’ નું સર્જન તો કરી દીધેલુંજ
હોય છે, અને તે મર્વ રમ અને પ્રયત્નોના મુખ્ય ઉદ્દેશરૂપ
બની રહે છે.

આ દૃષ્ટિગિ-દુથી જોઈએ તો, વધારે પ્રમાણમાં નિર્ણિતપણું,
અંપૂર્ણતા અને મામા માણસની મનોદશાના વધારે જ્ઞાન અને
પ્રગતિ કહી શકાય. ન્હાનું બાળક અમુક દેખી શકાય કે સાંભળી
શકાય એવી ઘટનાનો વિચાર કરે છે, અને તેને અમલવાનો પ્રયત્ન
કરે છે, અને તેથી વધારે પાછળ જનું નથી; પરંતુ મોટી ઉમ્મરના
માણસોની ઈચ્છા તો સામા માણસોમાં આંતરિક, અદ્ય પશ્ચિમિનિ
ઉત્પન્ન કરવાની હોય છે. આ પરિસ્થિતિ તે પોતાના સમૃદ્ધ
અનુભવ વડે કલ્પી શકે છે. પરંતુ મોટી ઉમ્મરના લોકો પશુ.
ખીજાઓ શું ધારે છે અને તે વિચારનું જોઈ શકાય તેવું પ્રગટી-
કરણ એ જે વચ્ચે કોઈ જાતની લિજતા પાડી શકતા નથી. બાળક
ચાકખી અને માદી રીતે સામા ઉપર અસર કરવા માટે અમુક
કામો કરે છે. આગળ જતાં પોતે અમુક અસર કે છાપ પાડવા
માટે તેમ વર્તે છે, એ વાત ઠાંકવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે; સ્વ-ભાવનાને
અસર પહોંચાડવાની ખરી ઈચ્છાને સંતાડવા માટે વત્સલતા, બેપર-
વાઈ તિરસ્કાર વગેરેને ઉત્તેજિત કરવામાં આવે છે. સારો અલિપ્રાય
મેળવવા માટે ખુદી રીતે પ્રયાસ કરવો તે નમાયું અને અશ્ચિત્કર
લાગે એ તો દેખીતું છે.

સાધારણ રીતે બાળકોની સ્વલાગણીની ખાલવટ કોઈ નિયમિત
ક્રમસર થતી હશે કે કેમ તે ચંકા પડતી વાત છે. નયાં જન્મેલાં
બાળકોમાં રહેલી અપરિપક્વ માલીકાની ભાવના કોઈ અગોચર

ક્રમપૂર્વક સ્વ. બાવનામાં ખીલે છે. ઘણાં જાળકોમાં પહેલા છ મામમાંજ સ્વ. સંવેદન (self consciousness) જણાઈ આવે છે, કેટલાંક જાળકોમાં ક્રાંતિપિણુ ઉમ્મરે તે ચોક્કસ પ્રમાણમાં જણાય છે; વળી ખીન્ન કેટલાક ડોળ અથવા ડોગની વૃત્તિ તરફ અમુક વખત સુધી ખેંચાયલા રહે છે. જીવનના ખીન્ન કોઈ પણ સમયની માફકજ બાલપણમાં પણ સામાજિક સ્વ મિત્રાયનો જીજ્ઞ વિચારો મનને એવું ગુપ્તતાન બનાવી દે છે કે જેથી સ્વ સંવેદન દૂર થઈ શકે છે.

જેમનું માનસ સહેજ પણ કંપનાશીલ હોય છે તે મર્વ યોક્ત સ્વ-લાગણીના આવેશના મોજામાંથી અવસ્થ પસાર થાય છે. ખામ કરીને ઉગતી જીવાનીના સમયમાં; કાગલ કે તે વખતે સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે જાતીય પ્રવૃત્તિઓની ઉતાવળી પ્રગતિને લીધે સામાજિક આવેશો ઉત્તેજિત બને છે. આ મળે વીર પૂળ, ઉચ્ચ મહાપો, અરપટ્ટ પણ ઉચ્ચ મહત્વાકાંક્ષા, મામી જાતિ અથવા માનનીય વ્યક્તિઓ તરફ આકર્ષણ વગેરે થાય છે. ઘણી આત્મ-કથાઓમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે નવજીવાનીના સામાજિક સ્વ-લાગણી, નમજી તખીયત કે પ્રતિકૂળ મજ્જોને લીધે પોતાની ઉમ્મરને યોગ્ય મહત્વતા મેળવવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. પ્રતિભાશાળી પુરોને જીવાનીમાં આર્થુ ઘણીવાર બને છે, કારણ કે તેમની અમાધારણ જુદી તથા વલણોને લીધે તેઓ પોતાની આમપામના મામાન્ય જીવનમાં એકવચાયા બની જાય છે. જોન એડીંગટન સાર્થમોન્ડ પોતાની નમજી તખીયત તથા કદરૂપા સ્હેરાને લીધે, ઘણી મહત્વાકાંક્ષાઓ છતાં કેવી રીતે પછાત રહેતો હતો, તેનું વર્ણન કરે છે.—“મારા પિતાના પુત્ર તરીકે મને ઓળખાવવામાં આવે તો મને રોષ ચડતો, મને લાગતું કે તેઓ જાણે દયાથી મારા ઉપર મહેરમાની કરે છે. આને લીધે મારી શરમાળ પ્રકૃતિએ અભિમાનનું ક્રિયણ ધારણ કર્યું. મારી જાતને ગમે તે પ્રયામે પણ આગળ ખાડવાનો મેં નિશચ કર્યો. ધન પ્રાપ્તિની મને મુદ્દલ ઇચ્છા

ન હતી, તેમજ અમાજમાં માત્ર નામ કાઢવાની પણ મને ઈચ્છા ન હતી. પરંતુ ખ્યાતિ મેળવવાની મને અમલ્ય લગતી લાગી હતી. જો કે મારું બાલ્ય સ્વ ઘણી રીતે કચગતુ, અને અપમાનિત થતુ, છતાં મારું આન્તર સ્વ મૂકે રીતે પણ વધારે ને વધારે કઠણ બનતું જતુ. હું એકસો એકસા બોલ્યા કરતો, “જગ ખમી જલવ, હું જગજ હાંધી ફરીગ. મારે હાંધી કંબુજ નેઈએ.” ઓઠમદમાં એક વાર અચાનક કાર્મક વાર્તાલાપ મારે કાને પડ્યો, તેમાં મારી ગકિનઓ વિશે દલમ અભિપ્રાય દર્શાવતાં વચનો મેં સાંભળ્યાં, અને એમ પણ સાંભળ્યું કે “એને કન્ટંટલામ મળવાનો મંત્રવ નથી.” આ વાતચીતનો કબ મારા મનમાં રહી ગયો, અને જો કે કન્ટંટલામ વિશે મને કશીજ પગ્યા ન હતી, છતાં પણ મેં તતક્ષણ નિશ્ચય કરી લીધો કે આ વર્ગે મારે જોઈ ઉત્તમોત્તમ કન્ટંટ લામ મેળવવી મારા સ્વભાવનું આ વલણ ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. મારા અપમાનથી હું ખૂબ જાગૃત થઈ જતો, કારણ તેથી મારું બંદખોર પુરુષત્વ ઉત્તેજિત થતુ. “વળી કોઈ વાર તે કહેતો, “હું ચોપાસ નજર કડે છું અને કોઈપણ બાબતમાં મારી જાત મને મનોરંજન જણાતી નથી...મારા મનોરથો સિદ્ધ થતા નથી, મારા હાથમાં કાંઈ પ્રવૃત્તિ નથી, અને બીજા લોકો માફક હું નામંકિત થઈ શકતો નથી તેથી હું મુઝાઉ છું.”

આ પ્રકારની વસ્તુ માહિત્યમાં તેમજ આપણા પોતાના અનુભવમાં બંનેમાં જોવામાં આવે છે. યાદ રાખવું નેઈએ કે ઉપર લખાવી તેવી ભાવના મનોરથો મારે ઘણી જરૂરની છે, અને તેમા બીજાના મન ઉપર અમુક છાપ પાડવાનો હેતુ રહેલો હોય છે.

ત્રી અને પુરુષના સામાજિક ‘સ્વ’ના વિકાસની લિન્યતા પહેલેથી જ જણાઈ આવે છે. છોકરીઓમાં ગાધારણુ રીતે વધારે મર્યાદા સામાજિક સંવેદન હોય છે, સામાજિક અતિજિજ્ઞા પાછળ તેઓ વધારે મથે છે; તેનો અભ્યાસ કરે છે, તે ઉપર વધારે વિચાર કરે

છે, અને તેથી કરીને પહેલા વર્ષ દરમીઆન જ તેમનામાં પડાઈ, યુક્તિભાજ અને ઘણીવાર ટોંગ દેખા દે છે. તેમની સરખામણીમાં છોકરાઓમાં તે સર્વની ખામી હોય છે. છોકરાઓને રનામુઓની પ્રવૃત્તિમાં વધારે રસ પડે છે. તેમની કલ્પના માણસો કરતાં વસ્તુઓમાં વધારે મુંઝાયણી રહે છે. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ અંગત વ્યક્તિગત અવલંબનો ઉપર પુરૂષો કરતાં વધારે આધાર રાખે છે, એ વાત તો નિઃસંશય છે. પોતાની પ્રતિકૃતિની, (જેના જનમાં પોતે સ્થિતતા રહી શકે એવી) વ્યક્તિ ઉપર સ્ત્રી પોતાના વિચારો ચોંટાડે છે. એવી પ્રતિકૃતિ કોઈ આદર્શ વ્યક્તિમાં મળ્યા આવે તો તેના તરફની ભક્તિના પ્રભાવ વડે સ્ત્રીને બળ મળી રહે છે. આવા બળ વગર કદાચ સ્ત્રીની સ્થિતિ ધ્યેય નહીં કર્યા વગર તરતી હોડી જેવી બની જાય. પુરૂષનું ઘડતર થોડે ઘણે અંશે પણ લઘાયક હોવાથી તેનામાં (પ્રમાણમાં) એકલા ઉભા રહેવાની શક્તિ વધારે હોય છે. પણ ખરૂં જોતાં દ્રાઈએ એકલું ઉભું રહી શકતું જ નથી. એકલાં ઉભા રહ્યાનો આભાસ થાય છે, તેનું કારણ એ જ કે અમુક લોકોમાં નિકટની અસરોની સામે થવાની વધારે પ્રમાણમાં શક્તિ હોય છે; બાકી આપણે સામા માણસને કેવાં લાગતાં હોઈશું, એ ખ્યાલ તો દરેક સામાન્ય માનસવાળા મનુષ્યોના મગજમાં મુખ્ય ભાગ ભરાયે છે જ.

નવજીવાન શરમાળ હોય છે, તેનું કારણ એ કે લઘાયક પ્રેરણા-મુદિના અરપટ હલનચલનનું તેને લાન થાય છે, તેને અમલમાં મૂકવી કે તરછોડવી તે તેને સમજતું નથી, સ્ત્રી જાતિને પણ આજ વાત લાગુ પડે છે. શરમાળ લોકો અંતરથી હંમેશ લઘાયક હોય છે. માતા માણસ વિગેના પોતાના રસનું તેમને લાન હોય છે. જાતીય આવેગ (બન્ને જાતિમાં) વધારે ખીલેલો હોય તો તે ઘણુંખરૂં સત્તા, આધિપત્ય અને માલીકીનો આવેગ હોય છે. ખીજ કોઈ પણ અવસ્થા કરતાં આ વખતે જ ‘માડે’ ‘માડે’ એમ વધારે જુરસાથી થાય

છે. કોઈની ખાલીકાનાં બનવાની અથવા ઇત્તાવાની બહાર (ખાનુ કરીને ઓઝોમાં) પણ એટલી જ બળવાન હોય છે. “પુરુષ સ્ત્રીની ઈચ્છા કરે છે. પરંતુ સ્ત્રીની ઈચ્છા તો પુરુષની તે ઈચ્છામાં જ મમાયલી હોય છે.”

જો કે એકદરે છોકરીઓ કરતા છોકરાઓમાં પોતાની સામાજિક પ્રતિષ્ઠિતની ઈચ્છા ઓછી હોય છે, પરંતુ તેમનામાં પણ તેના જુદા જુદા પ્રકાર હોય છે. યુક્તિબાળ તરફ ટેવાઈકું આગી પેઠે વનજી હોય છે, ત્યારે ફેટલાઈકું તે દિશા તરફ નહિ જવું જ વધજી હોય છે, જેમનામાં તે વધજી ન હોય તેમનામાં વ્યક્તિગત કલ્પનાશીલતા ઓછી હોવી જોઈએ. તે લોકોને એકંદરે ફરેક પ્રકારની અમર ઓછી થાય છે કારણ કે પોતે પારકાની નજરે ડેવા દેખાય છે, તેનો ચોકખો ખ્યાલ તેમને આવી જ નથી શકતો, તેથી અમુક ગીતે વર્તવા કરતાં અમુક જાતના દેખાવા તરફ તેમનું વધજી ઓછું રહે છે. પોતાનું અપમાન થાય તોપણ તેઓને રાપ ચડતો નથી, કારણ કે તેમને તે લાગતું નથી. તેઓ મરમાતા નથી, અદેખા નથી બનતા, મિથ્યાભિમાની કે અહંકારી પણ નથી થતા, કારણ આ મર્મમાં મામાનું મન જાણવાની કલ્પનાશીલતા જરૂરી છે.

એવા છોકરાંઓ મેં જોયાં છે કે જેમનામાં જીકું બોલવાની વૃત્તિ હોતી જ નથી, એ લોકો જીકું બોલવાનો કે કોઈપણ પ્રકારની હેતરપોંડી કરવાનો ઉદ્દેશ જ મમજી શકતાં નથી દરેક વસ્તુ તરફ અતિશય સરળ ભાવે જોવાની આ રીતનું કારણ કદાચ એ હશે કે તે બાળકોને અવ્યક્તિગત બાબતોના નિરીક્ષણ તથા પૃથક્કરણમાં અતિશય રસ પડે છે. આવી જાતનું બાળક નીતિની ભાવના રહિત (non-moral) હોય એવાં દેખાય છે, તેઓ પાપ પણ નથી કરતા, અને પગ્તાવો પણ નથી કરતા; તેમને માસ કે નરમા વિશે કાઈ જ્ઞાન હોતું નથી. જ્યારે આપણે બીજા લોકોનાં મનની કલ્પના કરવી શરૂ કરીએ છીએ, ત્યારથી તે જ્ઞાનના વૃક્ષના ફળ ખાવા માંડીએ

છીએ, અને ત્યારે વ્યક્તિગત આવેગોના ઘર્ષણ (conflict) વિગેં આપણને ભાન થાય છે.

ઉપરોક્ત મરણતા બાળકમાં જન્મ મુંદર લાગે છે, ખડે પૂછો તો અમે ને વયે તે મરણતા મુંદર લાગે છે, પણ તે હંમેશ પ્રશંસાપાત્ર નથી હોતી; તેમજ બનાવટી લાગણી (ટિંગ) છેક જ ભુરી વસ્તુ નથી. આ જગતમાં સ્વાભાવિક બનવા માટે, સત્તા, ઉપયોગિતા અને મજબૂતાની આશા ઉપરાંત માણસમાં બીજા લોકોનાં મન સમજવાની કંપનાગ્રીહ દીર્ઘદષ્ટિ પણ આવસ્યક છે. આ દીર્ઘદષ્ટિમાં વ્યવહાર અનુભવ અને માનવ સ્વભાવના દુષ્ટા આવેગોમાં સહભાગી બની, તે આવેગોને મમજવાનો પ્રયાસ પણ મમાયલો છે. આ પ્રકારની દષ્ટિની ખામીને લીધે રહેલી સરળતા, તે તો એક જનતની ખોડ ગણાય; પરંતુ એક બીજા પ્રકારની સરળતા પણ હોય છે; તેમાં ચારિત્ર્યની ત્રીણવટ અને તીવ્રતા હોય છે, પણ સાથે અનેકવિધ આવેગોને સખ્ન નિમમમાં રાખવા માટે પૂરતું બળ અને માનસિક સ્પષ્ટતા હોય છે. કમસંને કહ્યું છે કે ‘સરળ રહેવું એ મહાન યવા બરાબર છે.’ બીજા લોકોની આપણા વિગેની ધારણા વડે ચતી અસર બરાબર ન મમજી શકવાથી ડોંગ, મિથ્યાભિમાન વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, ખડે જોનાં આ અસરો વ્યક્તિગત ઉપર ધીરે ધીરે ચવી જોષએ કે જોષી નેનુ માનસિક સ્વાસ્થ્ય સચવાઈ રહે, પણ તેને બદલે તે અસરો વડે વ્યક્તિ ઘેરાઈ જાય છે, અને તેથી આભાવિકતાને બદલે તેનામાં કૃત્રિમતા આવી જાય છે, અને તેથી કરીને તે માણસ મૂર્ખ, નિર્બળ અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરાવે એવો જણાય છે.

ખોટું અથવા બનાવટી સ્મિત અને દાપલો ચહેરો, વખાણ મેજવવાની નિર્બળ વિનંતિરૂપ છે. ત્યારે મનુષ્ય જપાટાજંધ વધતું હોય છે, ઈતેજ્ઞરીથી શીખતું હોય છે, વિચિત્ર આદર્શોમાં ગુંથાયલું હોય છે ત્યારે તે માનસિક સમતોલપણું ગુમાવવાના લયેમાં આવી પડે છે, લાગણી પ્રધાન બાળકોમાં, ખાસ કરીને છોકરીઓમાં (મ)

વીમ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં) અને અસ્થિર વ્યક્તિત્વવાળા માણસનાં ગમે તે ઉંમરે પણ અસ્થિર વ્યક્તિત્વ જળાય છે.

મામા માણસના દષ્ટિગિન્દુને લઈને આપણે જે આપણા મનનું અમતોષપાત્ર શુભાવીએ તો તેનો અર્થ એવો થાય કે આપણે તેની અસર તજે દયાયક્ષાં છીએ. કોઈ મોટા મળાતા માણસોના સમાગમમાં આવતાં જ આપણને, ‘આપણા વિષે એ જો ખ્યાલ યાંધશે ?’ એવો વિચાર આવે છે. પોત્તી લાગણીવાળા માણસમાં આ શક્તિ આધારી વાતચીત અને નજીવી જાળતોમા પણ જણાઈ આવે છે. મામા માણસના માનસ ઉપર પોતાની છાપ કેવી પડે છે, તે જ વિચાર તેને આવ્યા કરે છે અને પોતાની એ પ્રતિકૃતિ તે જણે તો પોતે માન્ય પાત્ર રાખે છે. મામા માણસ એને વિદ્વાન મળે તો નન્ત ને પોતે ગંભીર વિદ્વાનને છાજે તેવું મોઢું કરે છે; જે પેસે તેને અપ્રમાણિક ગણે તો પોતે ગુન્દેમાર જેવો જ દેખાય છે. કુટુંબમાં પોત્તી લાગણીવાળો માણસ, પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની દાઢરીમાં, તેટલા વખત માટે તો, તે પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ તેને માટે જે કાંઈ ધારે તેવો જ બની રહે છે. અક્ષત આવે રિયતિ કાંઈ કાયમ રહેતી નથી; પણ બીજા માણસોનો આપણા ઉપર કેવો અને કેટલો દાઢુ છે, તેનો આથી આપણને ખ્યાલ આવે નેમ છે.

જ્યાં સુધી ચારિત્ર્ય ખુલ્લું અને વિકાસ માટે શક્તિમાન હોય ત્યાં સુધી તેમાં પોતાના મન ઉપર છાપ અદલ કરવાની શક્તિ હોય છે, પણ તે શક્તિ તે નિર્જનતાનું ચિન્હ નથી. જે તે શક્તિ આપણી અદલ કરવાની શક્તિ તેમજ માનસિક વ્યવસ્થા સાચવવાની શક્તિ ઉપર હુમલો કરે તો જ તેને ગુન્દેમાનકતી ગણી શકાય. જે કેટલાક માણસો એવા પણ જાણે છે કે આમાની નજરે પોતે કેવા લાગશે. તે જાળત માટે સ્ત્રીઓ જેટલી તેમનામાં લાગણી હોય છે, ‘જતા નેમનાં ચારિત્ર્ય તદ્દન સ્થિર પ્રકારનાં હોય છે. બીજા મનુષ્યો તરફ જે માણસ હંમેશાં પ્રતિપાદન કરવાનું જ વલણ રાખે, કશું અદલ

કરવાની વૃત્તિ જ ન રાખે, તો તે માણસ યોગ્ય આગળ ન વધી શકે; કારણ કે તે કદી પણ ઝાઝું ચીખી શકવાનો નહિ. જીવનના દરેક સ્વરૂપની માફક ચારિત્ર્યમાં પણ સ્થિરતા અને આકારદાતાનું સાચું એકમ આવશ્યક છે.

કેટલીક વાર ‘બીજા લોકો’ ની ભાવના કે ‘બીજા લોકો’ આપણું નિરીક્ષણ કરે છે, એ વાતનું જ્ઞાન માણસના મનમાં એક પ્રકારની બેચેની, શંકા, અને ભય પેદા કરે છે. માણસને લાગે છે કે જાણે પોતાની સામાજિક પ્રતિકૃતિ નજીકમાં જ કોઈ જગ્યાએ છુપાઈ ગયેલી છે, અને આ બ્રાહ્મત વિશે સ્પષ્ટ સમજણ ન પડવાથી માણસ ગભરાય છે. કોઈ અજાણ્યા લોકો પોતાનું નિરીક્ષણ કરતા હોય તો તેવે પ્રસંગે ધણાખરા લોકો થોડે ધણે અંશે પણ ઉસ્કેરાઈ જાય છે કે અકળાઈ જાય છે, અને તેમને શરમ આવે છે. કેટલાક લોકોને એવું પણ હોય છે કે તદ્દન અપરિચિત અથવા અણગમતા લોકો સાથે એક ચોરડામાં બેસવું પણ ત્રામદાયક અને અશ્વિત બનાવવું થઈ પડે છે.

એ તો જાણીતી વાત છે કે કાર્વિનને કોઈ અજાણ્યો માણસ મળવા આવતો તો તેને આખી ગત ઉધ આવતી નહિ. આવી જાતનાં ઉદાહરણો તો મહાન લેખકોનાં જીવનમાંથી કેટલાયે ભેગાં ફરી શકાય. પણ આ ચર્ચા આગળ લઈ જતાં હવે માનસિક રોગોના વિવિધની મીમા આમળ આપણે પહેંચી ગયા.

કદાચ કોઈને એમ લાગશે કે હું અસાધારણ દાખસાઓ ટાંકી સામાજિક રવ. લાગણીના મહત્વ વિશે અતિશયોક્તિ કરું છું. પણ હું માનું છું કે જધાન સામાન્ય અને મનુષ્યત્વવાળા માણસોમાં તે લાગણી હોય છેજ. પછી જાણે તે એક સ્વરૂપમાં હોય કે બીજા. બીજા લાગણીઓની માફક જ્યાં મુઠી આ સાગળા નિયમિત રીતે અને માફકસરની પોપાયા કરે છે ત્યાં સુધી આપણું ધ્યાન તે તરફ ઝાઝું ખેંચાવું નથી. ધણા લોકો જાણે જાણે

છે કે ‘ ખીજા લોકો અમારે માટે શું ધારે છે તે વિશે અમને ક્લેશ માત્ર પણ પરવા નથી. પરંતુ આ ભ્રમ છે. તેવા માણસોને નિબંધતા મળે અને તેમને લાગે કે લોકો તેમની તરફ સહાનુભૂતિ બતાવવાને બદલે તિરસ્કાર બતાવે છે તો તેમને ખમર પડશે કે તેઓ જાતે (પોતાની જાણ બદલે) ખીજા લોકોના મનમાં જ વસેલા હતા. આપણે નિત્ય પૃથ્વી ઉપર ચાલીએ છીએ, ત્યારે પૃથ્વી આપણો ભાગ ઝીલી રહી છે તે ખ્યાલ આપણને આવતો નથી.

એ ખરી વાત છે કે સામાજિક સ્વનું વર્ણન કરવાનો પ્રયામ કરવાથી અને તે માનસિક ક્રમનું પૃથક્કરણ કરવાથી, આપણે તે વિશે વધારે વિચાર કરતા ચર્ચાએ છીએ, અને હંમેશા કરતાં વધારે સ્વ અવેદનવાળા બનીએ છીએ, ધણા લોકોનાં વર્તન ઉપરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે કે તેમનાં ઉપર આસપાસના લોકોની બહુ અસર થઈ છે, છતાંએ તે લોકો કંઈ જાણી જોઈને બતાવતી વર્તન ગમતા હોતા નથી; અનાવિર્ભૂત (subconscious) અન્તઃકરણનો તે એક આવેગ અથવા માત્ર સૂચનનું પરિણામ હોય છે. અતિ તીવ્ર લાગણ્યાવાળા પરંતુ અમનનશીલ માનવનું સ્વ આ પ્રકારનું હોય છે.

‘ અમે ’ એટલે ખરે જોતાં ‘ હું ’ વત્તા ખીજા લોકો. અમુક ટોળા માથે માણસ પોતાનું એકીકરણ કરે છે અને પછી પોતાની મર્વની ઈચ્છા, અભિપ્રાય, સેવા વગેરે માટે ‘ અમે ’ ‘ અમારું ’ વગેરે શબ્દો વાપરે છે. આન્તરિક સહકાર અને જાણ વિરોધમાં તેના ઉત્તેજનની લાવના રહેલી છે. આર્થિક મુશ્કેલીઓમાંથી પમાર થએલાં કુટુંબમાં એવી જાતનો ઐક્યભાવ આવે છે. “ અમે ગીરો મૂકાયલું ઘર હોયલ્યું, ” “ અમે છોકરાઓને કોલેજમાં મૂક્યાં, ” વગેરે. વિદ્યાર્થી પોતાની યુનીવર્સિટી અથવા પોતાના વર્ગ સાથે પોતાનું એકીકરણ કરે છે—ખાસ કરીને કોઈ પ્રકારનું સંમેલન કે રમતની દરીકાઈ હોય ત્યારે. “ અમે મેચ જીત્યા ” વગેરે.

જેમ ખીજી વ્યક્તિઓનાં સંબંધમાં વ્યક્તિગત ભાવના વ્યવસ્થા થાય છે, તેમજ રાષ્ટ્રભાવના અથવા ખીજી કોઈ પણ સમૂહ ભાવના કોઈ વધારે વિશાળ સમાજના સંબંધમાં જ જનમે છે. ખીજા દેશોની હયાતીનું જ્ઞાન ન હોય તો સ્વદેશ પ્રેમ ન જ થાય. અને જો મર્વ પ્રજાઓના નિર્ણય અને વ્યવસ્થિત સમાજને સ્થાપનામાં આવે કે જેમાં મર્વ કોઈ પુષ્કળ રસ લઈ શકે તોપણ સ્વદેશ પ્રેમ કાંઈ ઓછો થવાનો નથી. ઉદાહરણ તરીકે તો સ્વદેશ પ્રેમનો પ્રકાર ઉચ્ચ જનશ્રેણી, તે વધુ સુસ્પષ્ટ, અસ્ખલિત અને સમભાવી જનશ્રેણી. અધિકારી માણસ ઘણાં માણસોના પ્રસંગમાં આવે અને જેમ તેનો વિકાસ થાય તેમ તે સ્વદેશપ્રેમ ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં વિકસશે. જૂતકાળમાં સ્વદેશપ્રેમ સંકા તથા વેરભાવ (ફુસ્મન પ્રતિ) થી બરેલો હતો, અને તેમાં કોઈ પણ ઉચ્ચ પ્રકારની શક્યતાઓ જણાતી નહોતી, રાષ્ટ્રિય “અમે” એ તો ખરેખર ઔરત, સેવા અને જ્ઞાન મહત્વાકાંક્ષાઓ સૂચક શબ્દ હોવા જોઈએ.

પ્રકરણ ૭ મું

સામાજિક સ્વ. ૨—‘હું’ નાં વિવિધ સ્વરૂપો

જો અવ અને તેમાંથી યુક્ત સ્વ-સંશોધન, જ્ઞાનસ્વભાવનાં સાગં અને મનનીય લક્ષણો હોય તો, અહંભાવ, અને સ્વાર્થ દ્વેશ અગત્ય ગણાય છે એ શું? સ્વના પ્રતિપાદનનો કોઈને વાંધો નથી, પણ તે સ્વનું અમુક સ્વરૂપ આપણને અકાંક્ષા થઈ પડેલું છે. માણસના વિચારો સાથે આપણે મળતાં આવીએ ત્યાંસુધી તે માણસ ગમે તેટલું પોતાની જાતનું પ્રતિપાદન કરે તોપણ આપણે તેને સ્વાર્થ કે અહંભાવી નથી ગણતાં. પણ જ્યાં મતભેદ પડે તો તરતજ, એ પોતાને અમલને આર્થે આક્રમો હોય તોપણ આપણે તેની નિ-

કરવા મંડીએ છીએ. ખરૂં જોતાં તે નૈતિક અભિપ્રાયનો વિષય છે—નેને માદી વ્યાખ્યામાં મમાવી ન દેવાય—આખી પગિથિનિને પ્યાનમાં લીધા પછી એ તો અન્તગતમા વડે નક્કી થઈ શકે. આ જાગત મર્દની અંગત કુચાલ કે દુષ્ટતાનો જાણ ન મળતી આવે છે. એક વર્તનને આપણે જોઈ જાણી શકીએ અને જીવનને પાળી અને ભયંકર ગુનો ગણીએ—ને જાણે વચ્ચે માત્ર થોડી ઊંઘા મીઠાથ શરો બેઠ નથી.

માત્ર આત્મ-પ્રતિપાદનને સ્વાર્થ કહેવામાં આવતો નથી એ વાત તો એકસ. પ્રમાણિકપણે અને જીવનનો વિચાર કરીને ત્યાં-મુઠ્ઠી માણસ પોતાના ધ્યેય તરફ ખંતથી અને મકળનાથી મંડ્યો ગઈ છે, ત્યાંમુઠ્ઠી જધા તેને વખાણે છે—માન આપે છે. 'રાઈ' માણસ એક કરોડ રૂપિયા મેળવે, પણ જો તે સામાજિક મનોભાવોને દુભવે નહિ તો સોકો તેને સ્વાર્થ કહેતા નથી, એટલે કે જો તે અપ્રમાણિક, દસકટ અથવા કુર થયો હોય તો સોકો તેને મન્નલ વખાડી કાઢે છે.

જો સોકોને આપણે મારા કહીએ છીએ, જેમને આપણે વખાણીએ છીએ, તે જધા આત્મપ્રતિપાદન માટે ખામ જાણીતા હોય છે. (ગાંધીજીમાં પોતાની ન્યાયશક્તિ વિષે, જાણુ દર અદા છે. ભા. ક.) માગ્રીન હયુધગ્મા પણ તે જ જાણાય છે. લગભગ જધા જ નવાન પુરોનાં એ લક્ષણ છે; તેમની મકળનાનું તે એક મુખ્ય કારણ છે. હયુધરની ધગશ મર્વ દેશના મર્વ કાળના મુધારેશના જેવી જ હતી. પોતાના કાર્યને જધાની માફક એણે સ્વ-લાગણીમાં મુઠ્ઠી દીધું. તે કાર્ય વિશાળ અને જીવનને મદદરૂપ હોવાથી એને રાઈ-વાર્થ ન કહી શકે.

માણસ સ્વાર્થ છે કે નહિ તે ઉપલી રીતે જોતાં મહાનુભૂતિનો પ્રશ્ન જની રહે છે. સ્વાભાવિક રીતે માણસોમાં તે જાગત રતભે જોઈ છે. કેટલાક માણસો જગતમાં સ્વાર્થ મણાય છે, છતાં તેમનાં કુટુંબીજનોને તેઓ જરાએ સ્વાર્થ નથી લાગતા. ત્યાંમુઠ્ઠી મામા

માણુમ માથે આપણું ઝોફીકરણ થયેલું છે, ત્યાંમુધી તેનાં કાર્યો આપણને ધિછારપાત્ર લાગતાં નથી.

આપણે યોદ્ધાને પૂછીએ કે ‘અમુક માણુમને તમે શા માટે સ્વાર્થી ગણો છો?’ તો બધા એક જ જવાબ આપને કે “કાગળુ તે બીજા સોદાની પગલા કરતો નથી.” એ સોદાના કથનનો અર્થ એવો થાય કે “અમે અમલુએ છીએ તે આમાગિઠ નિયતિ એ અમલુ શકતો નથી—એ નિયતિથી અમાગમાં જે અંગત મનોભાવો પેદા થાય છે, તેવા તેનામાં નથી થના; અને તેથી એના કાર્પ વડે તે મનોભાવો ઉપર જખમ થાય છે.”

મોંઠા મોંઠની વાતમાં માણુમ અમયમૂલ્યકતા ન બતાવી શકે તો તે માણુમ સ્વાર્થી કે અહંભાની છે, એવી છાપ પડે છે. દેવનાક માણુમો માદામાં માદી વાતચીતમાં પણ પોતાની જાતને ભૂલી શકતા નથી, અને તેવે વખતે પણ પોતે કેવી છાપ પાડે છે એ જ વાત તેમના મનમાં મોઢી મોખરે ગહે છે, અને મામા માણુસના વખાણુ કે નિન્દા વિશે તેઓ કંપના કર્યા કરે છે, અને વખાણુને આમત્રણુ આપવા અને નિન્દાને દૂર કરવા તે ગહેજ બનાવટી વર્તન ધાગળુ કરે છે. એવા યોદ્ધા હમેશાં અગ્વગ્થ રહે છે, અને બીજાને પણ તેના જ મનાવી મગે છે, એ સોદાના મદવામમાં રોઈને બીજાકુલ મુખ મળતુ નથી. આના પ્રકારના અહંભાવને દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય છે. એવા સોદાએ ખૂબ દુષ્પ્રાપ્ય મનોગ્થો પાછળ મથવું જોઈએ, જેથી દુગીને સ્વ-વાગજીનો વધારે પડતો પ્રવાહ વહી જાય છે જે સોદા ખરેખર ઉપયોગી કામ કરતા હોય છે, તેઓ ઘણુખર વાતચીતમાં માદા અને સ્વાભાવિક જણાય છે, કાગળુ એ યોદ્ધાનું ‘ગ્વ’ મારી જગાએ રોકાએલું હોય છે.

ચતુર માણુમ મામા માણુમનું માનમ વર્તન તેને અનુદાન આવે એવી વાતચીત કરે છે—પણુ તે માણુમને રમ ન પડે તોપણુ

તમે તમારે પોતાને વિષે જ વાતો કર્યા કરો તો જરૂર એ તમારાથી કંટાળી જશે.

સત્ય, ન્યાય અને વિનયના સર્વ સામાન્ય ધોરણ ઉપરના એકમત ઉપરથી સ્વાર્થ વિષેનો અભિપ્રાય હિલવે છે. જે માણસ આ ધોરણથી હેંઠા પડે છે, તે સ્વાર્થી ગણાય છે. એ માણસે રમતના કાયદાનો ભંગ કર્યો છે, માટે તેની તરફ કોઈએ સહાનુભૂતિ ન દર્શાવવી જોઈએ, અને સમાજના શ્રેય માટે જ્યાંએ એક ચર્ધ તેનો વિરોધ કરવો જોઈએ.

સ્વાર્થી રીતે વર્ત્યા છતાં કેટલીકવાર માણસો તે સમજતા નથી—ધર્મ, વિજ્ઞાન, સ્વદેશભક્તિ અથવા પરોપકારને નામે આ જગાનામાં લોટા અપ્રમાણિક રીતે વર્તે છે, અને નીરતિ ખીજત લોકોને ખૂબ નુકસાન કરે છે. દરેકે દરેક મનગમતો વિચાર સ્વાર્થી હોય છે, પછી ભલે તે વ્યક્તિને, વર્ગને કે આખી પ્રજાને જાડું મહત્વનો લાગતો હોય ! માટે તેને ન્યાયનુ ધોરણ લાગુ પાડવું જ જોઈએ. દરેકજણ સ્વાર્થ શોધતો તો રહેવાનો જ, એ વાત યાદ રાખવી ફીક છે અને જે માણસ એક પ્રકારના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરશે તો વળી ખીજત સ્વાર્થમાં પડશે—માટે જાગૃત રહેવું યોગ્ય છે. કોઈ પ્રકારની મંડુચિતતા, અદ્યતા અને દૃષ્ટાન્તો અભાવ એ સ્વાર્થનાં માનસિક લક્ષણો છે. તર્કન મમતોલ અને જળવાન માનસ લાગ્યે જ સ્વાર્થી હોઈ શકે, કારણ કે સામાજિક પરિસ્થિતિથી તે વાકેફગાર હોય છે. સ્વાર્થ એ માણસનું એક વધારાનું લક્ષણ નથી, પણ તે તો એક પ્રકારની ઉણપ દેખાડે છે. સ્વાર્થને લીધે અંગત સત્તાને પણ હાની પહોંચે છે. લોકો એને ‘સ્વાર્થી’ એવું નામ આપે, તે જ એનો પુરાવો છે. સ્વાર્થ અથવા અહંભાવના પણ અનેકાનેક પ્રકારો હોય છે. તેમાં મુખ્ય બે પ્રકાર છે: અસ્થિર અને સ્થિર. અનિશ્ચય અસ્થિરતામાં હંમેશા સ્વાર્થ સમાયેલો હોય છે; અતિ નિર્જળ હોય તે પણ સ્વાર્થી જ હોવાના, કારણ કે લોકોમાં સામાન્ય મનની આરખાર નીકળવા

જેટલી સહાનુભૂતિ નથી હોતી. વળી એ ક્ષેત્રમાં સુખ અને દુઃ-
તાની પણ ઉણપ હોય છે, એટલે સહાનુભૂતિ થાય તો પણ ટકી
શકતી નથી. એમના આવેગો આછકલા અને ક્ષણિક હોઈ જેટલો
દાયદો કરે, તેટલું જ નુકસાન પણ પહોંચાડે, તેથી શુભ પરિણામ
માટે તેમના ઉપર વિશ્વાસ ન રખાય. એવા ક્ષેત્ર ક્ષેત્રવાર મળતાવળ
જણાય, તો વળી ક્ષેત્રવાર તદ્દન દુઃ, લાગણીહીન અને હિમ્મત્વૃત્તિવાળા
બની જાય છે. એ ક્ષેત્રોમાં ન્યાયની લાવના હોતી જ નથી. ઉપર
કથન લખની વખતે કેવી જાતના ક્ષેત્ર મારા મન આગળ છે ? જે
ક્ષેત્ર દુઃખને વખતે માથું કુટી રહ્યું કરે છે, અને બીજાને મદદ
કરવાની પોતાની ફરજ તરફ એપરવા રહીને પણ લાગણીવાળા
હોવાનો જશ લઈ જાય છે.

બીજા પ્રકારના અહંભાવમાં મન અને ચારિત્રી સ્થિતતા
હોય છે, છતાં સહાનુભૂતિની વિચાળતા હોતી નથી. આવા ક્ષેત્ર
સંકુચિત, મીઠા, અને આત્મમતોષી હોય છે, બીજા ક્ષેત્ર ઉપર
જે આપણે બોલે તે ન ચલું હોય તો હંમેશાં પ્રગતિમાન રહેવું
જોઈએ, હલકા પ્રકારની ટેવો છોડી અને સહાનુભૂતિ અને હિમ્મત
આશયો ધારણ કરવા જોઈએ. એકની એક જગ્યાએ સ્વ. લાગણી
ધારી વખત સુધી રહે તો તે રોગી ને સડેલી થઈ જાય છે. આથી
બીજાને ત્રાસ થાય છે, અને પોતાને નુકસાન પહોંચે છે.

ઉપર જણાવેલા સ્વ અને મામાન્ય વ્યક્તિત્વના વિચારો જે
સ્વિકારે, તે ક્ષેત્રો કશુંક કરશે જ કે સાધારણ રીતે જે અહંભાવ
કહેવાય છે, તે ‘પરમાર્થ’ નો વિરોધી નથી. સ્વાર્થના માથા
વિરોધીઓ, સત્ય, ન્યાય, ઉદારતા વગેરે છે, અને એથી ઉલટું
તે લાગણી અને કાર્યની સંકુચિતતા—તે જ ખરી સ્વાર્થી વૃત્તિ
જાતાયે છે. શક્તિના વિચાળ વૃદ્ધિ, અને હીંમત અને ગાંઠ ગાંઠ
વાળા ઝાડ વચ્ચે જે જાતનો બેદ છે, તેવો જ બેદ ઉપલી બે
વસ્તુઓ વચ્ચે પણ છે.

મારો મિત્ર, મારો દેશ, મારી ફરજ વગેરે ઉદાર અને નિઃસ્વાર્થી આવેગો ગણાય છે—અને છતાં પહેલા પુરૂષ એકવચનનું સર્વનામ બતાવી આપે છે કે તે વિચારો સ્વ. લાગણીવાળાજ છે. દોષપણ કાર્યના બાહ્ય અને અન્તરના હેતુ જુદા પાડવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે. બધા કણુક કચ્છેજ કે ભયારે આપણે નિસ્વાર્થ વૃત્તિથી અને ખરા મનથી કાંઈ કામ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણા મનમાં કોઈ પ્રજાનો મનોભાવ હોય છે. આ મનોભાવ જો આપણને પ્રિય હોય તો તે આપણા એક ભાગ રૂપ જ છે. બીજા માણસોને લગતા, બહારના વિચાર અને કાર્યના નેતૃત્વ વડે આપણુ અન્તર જીવન ખીસે છે. ત્યારે કોઈ પૂછે કે બીજાને ગજ કરવા માટે કાંઈ દયાનુ કામ કરવું, અને પોતાની જાતને રાજી કરવા તેમ કરવું, તે બેમાં કશો ફરજ નથી? આના જવાબમાં કહી શકાય કે બીજાને રાજી કરી પરિણામે પોતાને રાજી કરવાનોજ હેતુ હોય છે. કારણ બીજા ઉપર દયા કરી, તેને સુખ આપ્યાથી આપણા મનમાં સુખકર લાગણી ઉપજે છે. પણ આધારણ રીતે એ શબ્દો જુદા અર્થમાં વપરાય છે. પોતાને રાજી કરવામાં સહાનુભૂતિ રહિત મકુચિત મનોભાવની ભાવના રહેલી મનાય છે. એસતે વરમે માઃ દેખાડવા, અથવા પોતાના ધનનો દેખાવ કરવા કોઈ માણુમ બક્ષીએ આપે તો તે પોતાને રાજી કરે છે, એમ કહેવાય; અને જો પોતાની ભેટથી સામાના મનને થતા આનન્દની કંપના કરી ભેટ આપે તો તેજો બીજાને રાજી કરવા તેમ કર્યું, એમ કહેવાય. ખરે જોનાં બન્ને વખતે એને તો મરજોજ આનન્દ પડતો હોય છે. કોઈવાર આપણે કહીએ છીએ કે અમુક કામ કરતાં અમને બહુ દુઃખ થાય છે, છતાં બીજાને રાજી ગણવા તે કરીએ છીએ. આનો ખરો અર્થ એટલોજ કે આપણા મનમાં એ પરસ્પર વિરોધી આવેગો છે એકની ખાતર આપણે બીજાનો ભોગ આપીએ છીએ. આત્મ-ભાગથી એક પ્રકારનો આત્મસંતોષ થાય છે, અને તેથી એ રીતે

તો આપણે આપણી જાતને સહજ સખીએ છીએ. જો આત્મભોગમાં હલકી વસ્તુ છોડી હિમ્મત વસ્તુની પસંદગી કરવામાં ન આવી હોય, તો તેવો આત્મભોગ ન અપાય તેજ વધારે ઈષ્ટ છે.

માણુસ ધણીવાર 'હું' સર્વનામ વાપરે, તો તેને સ્વાર્થી કહેવામાં આવે છે, પણ તે હંમેશ સારુ નથી હોતું. તે સર્વનામમાં થોડું ધણું અંશે આત્મપ્રતિપાદન તો હોય છેજ, પરંતુ, તેમાં હંમેશ અહંભાવની ભાવના નથી હોતી. ધણીવાર કહેવામાં આવે છે કે જે લેખકો પોતાને વિશે લખે છે, તે ખૂબ માનીતા ધર્મ પડે છે. એ લેખકો હંમેશ પોતાને વિશે વાત કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ અહંભાવી તો ગણાયજ. છતાં તે લેખકો પ્રત્યે આપણને મુલ્યા નથી થતી. તેનું કારણ એજ કે વાચન દરમિયાન આપણે તે 'હું' ને આપણું પોતાનું કરી લઈએ છીએ. કોઈ લેખક જાણી જોઈને 'હું' સર્વનામ દબાવી રાખે છે; તેની આ કૃત્રિમતાને લીધે તેવો લેખક પોતાના સ્વ સંવેદનને લીધે ધણીવાર અકારો ધર્મ પડે છે. કુકમાં 'હું' શબ્દના ઉપયોગમાં જોડેસો અહંભાવ રહેસો છે, તેટલોજ તે શબ્દને જાણી જોઈને દૂર રાખવામાં રહેસો છે. અહંભાવ ભાષાના અધારણી નહિ, પરંતુ ચારિત્રની બાબત છે. 'હું' કરતાં 'શબ્દ' માં વધારે અહંભાવ ધણીવાર જણાય છે. જુદાં જુદાં વાક્યોમાં આ એ શબ્દોનો ઉપયોગ કરી જોવાથી આ વાત સમજશે.

આધારણ વાતચીત કરતાં ચોપડીના લેખકને પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવવાની વધારે છૂટ હોય છે. કારણ એનું પુસ્તક વાંચવા માટે બધા કાંઈ બંધાયેલા નથી; અને જે એનું પુસ્તક વાંચે, તે તો તેના વિચારો તરફ મહાનુભૂતિ દર્શાવતા હોય, એમ માનવાનો કતીને હક છે. જો આપણને સહાનુભૂતિ ન હોય તો આપણે એકવાર શરૂ કર્યા પછી તે પુસ્તક શા માટે આગળ વાંચીએ? જો કે આપણે લેખકના પુસ્તકમાંથી જુઓ તો કાઢીજ શકીએ.

આપણને રસ ન પડે એવી વાતો લેખકે ‘હું’ અર્વનામ વાપરી લખી શા માટે? એમ આપણને થાય. હું ધારે હું કે આપણે બધાં ઘણીવાર ક્ષેપક લેખકના પુસ્તકમાંથી, અમુક કકરાઓ છેડી નાંખવા બેઠે એ એવો વિચાર કરીએ છીએ; કારણ આપણને લાગે છે કે લેખકે ખીનજરૂરી જગાએ પોતાનું અમુક સ્વરૂપ દેખાડ્યું છે.

દરેક ઉચ્ચ પ્રકારની કૃતિમાં માણસે પોતાની જાતને સમજવાની તેમજ આત્મશ્રદ્ધા રાખવાની ખૂબ જરૂર છે. કળાદ્રુષ મગજવાળા દરેક માણસમાં સ્વ. લાગણી ખૂબ હોવી જોઈએ. સ્વ માટે પ્રેમ પણ દરેક જણને હોય છે જ. તેવા પ્રેમ વગર ચારિત્રની દૃઢતા કે ખીલવટ પ્રાપ્ત થતાં નથી. જે માણસ પોતાની જાતને ચાહે છે—નિર્લેપક મિથ્યાભિમાનથી નહિ—પણ સાચા જ્ઞાનથી—તેજ પારકાં લોકોને ચાહવા ઔથી સમર્થ ગણાય. શૈક્ષમ્યપીઅર કહે છે કે, ‘સ્વ’ પ્રત્યેની બેદરકારી કરતાં સ્વ માટેના પ્રેમ વધારે પમંદ કરવા જેવો છે. કેટલાક બહુ તીવ્ર લાગણીવાળા લોકો પોતાની જાત માટે બહુ બહીતા રહે છે. એ લોકોના સ્વને ખીલવટની, આત્મપ્રતિપાદન કરવાની તક જ મળતી નથી.

એમ કહેવાય છે કે જ્યારે આપણે ખીન હિન્ન અસર કરીએ છીએ, તે જાળતનું જ્ઞાન આપણને હોતું નવા ત્યારે આપણું કામ સૌથી સરસ થાય છે. ખરી વાત છે કે ઉચ્ચ વિચારો અને ઉમદા કાર્યોમાં અમુક હદ સુધી તો સ્વને ભૂલી ગયાય છે. પરંતુ એ ઉચ્ચ વિચારો અને ઉમદા કાર્યો કરતાં પહેલાં તે જાળતની તૈયારી કરવી પડે છે. તે તૈયારી વખતે સ્વસંવેદન હોય છે. બહુ તીવ્ર લાગણીવાળા લોકોની સ્વલાગણી ઘણીવાર એટલી દૃઢ સુધી પહોંચે છે કે એ લોકો એટલા સંતાપિત રહે છે કે કોઈપણ પ્રકારના કાર્યમાં તે અંતાપ તેમને નડે છે અથવા લોકોના અભિપ્રાયને માન આપવા જતાં તેઓનું કાર્ય હલકા પ્રકારનું—સામાન્ય ટોટીનું બની જાય છે. આમાં સંયમની જરૂર છે. સંયમ વગર આ લાગણી

નિર્ધારક અને નુકસાનકારક નીકળે છે. ખીકની સાથે તેને સરખાવી શકાય, ખીકનો કાર્ય પ્રદેશ ભયથી દૂર રહેવા પૂરતો છે. પણ તે ખીકનો કવખતે, અને અતિશય ઉપયોગ કર્યાથી તે નુકસાનકર્તા બને છે.

સામાન્ય રીતે જે પ્રકારનાં માણસો હોય છે:—આત્મપ્રતિપાદન કરનારા કોકો અને ખીજા નમ્ર અને આત્મઅદા વિનાના. પહેલા પ્રકારના માણસો પોતાને વિષે હ્યો અભિપ્રાય ધરાવે છે, અને ખીજાના મન ઉપર સારી છાપ પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. ખીજા પ્રકારનો માણસ પોતાની જાત વિષેના હલકા અભિપ્રાયને સ્વીકારી શકે છે, અને પછી અસ્પતાનો અનુભવ કરે છે. પહેલાના વર્તનમાં અભિમાન અને ખીજાનામાં નમ્રતા જણાયો.

આત્મપ્રતિપાદનના પણ બે પ્રકાર છે. કોઈએ આપણાં વખાણુ કર્યાં છે, એવી કલ્પનામાંથી અભિમાન, મિથ્યાભિમાન અને સ્વમાન ઉત્પન્ન થાય છે. ખીજો પ્રકાર તે કોઈએ આપણી નન્દા કરી છે, એવી કલ્પનામાંથી ઉત્પન્ન થતી રોયની વૃત્તિ.

કોઈ માણસ આપણને આકરતો અહંભાવી લાગે એટલાં પોતાનાં વખાણુ કરે, તેને આપણે સાધારણુ રીતે અહંકાર અને મિથ્યાભિમાન કહીએ છીએ, પણ તેને વધારે વિશાળ અર્થમાં પણ વાપરી શકાય, કે જે વડે સામાજિક સ્વનું આ જગતમાં પ્રતિબિંબિત થતું સ્થિર વલણુ જણાઈ શકે.

સ્થિરતાનો આ ભેદ, સામાજિક વ્યક્તિત્વના અભ્યાસ માટે અતિ આવશ્યક છે. કેટલાંક માનમ વધારે ગ્રહણુ કરનારાં અને કેટલાંક વધારે રચનાત્મક વૃત્તિવાળાં હોય છે. જો કે ઉત્તમ પ્રકારનાં માનમમાં તે ગ્રહણુશીલતા અને રચનાત્મકતા સરખા પ્રમાણુમાં મળેલાં હોય છે; જો કે તેઓ એક ખીજા ઉપર અવલંબી રહેલાં છે, એમ જતાવી શકાય, છતાં ઘણીવાર તે બન્ને સરખી રીતે ખીજેલાં નથી હોતાં; ખીલવટની આ બિન્નતાને લીધેજ

માણુમેના ચારિત્ર્યમાં બિન્નતા આવે છે. એક પ્રકારનાં માનસ ‘અન્તર્વૃદ્ધિ’ (ingrowing) કરનારાં હોય છે, બીજાં બીજા પ્રકારનાં બહિર્વૃદ્ધિ (outgrowing) કરનારાં હોય છે. પહેલા પ્રકારનાં માનસવાળા લોકો જૂનાં સાધનોનો મગ્ગ ઉપયોગ કરી શકે છે, નિરીક્ષણ કરતા મનનમાં તેમને વધારે રસ પડે છે. ધરમ પરાણમાંથી નહોતરી, તેમનું મન ગંજન કરવાની ધાંધલ કરતાં ધરને વાગીઝાડી સાદુસુદ ચળકતું રાખતું તેમને વધારે ગમે છે. બહિર્વૃદ્ધિવાળાનું સર્વ આથી ઉલટું હોય છે. અન્તરવૃદ્ધિની વૃત્તિવાળા લોકોનું વલણ, ખુલ્લું દિલ અને અનુકૂળ થવાની શક્તિને લીધે પણ વિચાર અને ચારિત્ર્યનું ઐક્ય અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા તરફનું હોય છે; કારણ કે તે લોકોના મનને પદ્ધતિસરપણું અતિ પ્રિય હોય છે; તે સાચવી રાખવાનાં બધી શક્તિઓ ખર્ચી જાય છે. બીજાની સાથેના વર્તનમાં એ લોકોની આ વૃત્તિઓ જણાઈ આવે છે. તેવા લોકોને મિત્રો હોય છે, તેમને તે જીવની માફક જાળવી ગમે છે, પરંતુ નવલકથાનાં પાત્રોની તેમને મુશ્કેલ અસર થતી નથી. તેનાથી ઉલટા પ્રકારનો, એટલે બહિર્વૃદ્ધિવાળા માણુમ ઉપર દરેક જાતની અસર છાપ પાડી શકે છે; તે નવિન સાધનો બહુ આકર્ષનાથી ગ્રહણ કરે છે; પોતાના ધરમાં બ્યવસ્થા રાખવાની પરવા થોડી કરે છે, પણ ધરને સદા પરાણાઓથી ભરેલું જોવા ઇચ્છે છે.

અભિમાની માણુસ જાણે છે કે બીજાના-જેના અભિપ્રાયની તેને પરવા હોય છે—મનમાં પોતે સારી છાપ પાડેલી છે અને તેથી કરીને તે પોતાની માનસિક તથા સામાજિક સ્થિતિને એટલી હદ સુધી ખેંચી જાય છે કે, તેનામાં શંકા અને શરમ રહેતાં નથી, અને તેથી તેનો આત્મા મંકુચિત્ત બને છે. અભિમાન એ પણ સમાજથી અલિપ્ત મનોભાવ તો નથી જ, અને તેથી કરીને તે પણ

સામાજિક મનોભાવ જ કહેવાય, અને તેથી આખરે તો તેનું ધોરણ પણ સામાજિક રિવાજ અને મત ઉપરથીજ બંધાય છે. પણ પોતાની નિકટનાં લોકો પોતાને માટે શું ધારે છે, તેની અભિમાની માણુમને પરવા હોતી નથી; આ મનોભાવ ઘડતાં વાર લાગે છે, તેથી ધૈર્યનમાં નહિ, પણ આવેડ ઉમ્મરે તે ખીસે છે. પોતાની પદ્ધતી, સામાજિક સ્થિતિ, ધંધાને અંગેની ખ્યાતિ, પરોપકાર કે દહાપણને લીધે અભિમાન ધરાવતો માણુસ દરરોજ જગતની નજરે જણાતી પોતાની જુદી જુદી પ્રતિકૃતિઓની કંપના કરતો દેવાઈસો હોય છે. આ પ્રતિકૃતિ દહાય વાંછીચુછી પણ હોય, કારણ કે અભિમાન તેને અંકુશિત બનાવે છે—પણ તે સ્થિર હોવાને લીધે, તે માણુસનો દોષ દોષ કાઢે તો પણ તેને તેની અસર થતી નથી. દોષ દોષ કાઢે છે, એવી કદાચ પણ એને ખબર પડે, તો એ વાત તે માણુસ તરત પોતાના મનમાંથી કાઢી નાંખે છે, કારણ તેને ખબર છે કે જગતમાં જેમના અભિપ્રાયની કિંમત ગણાય છે, તેવા સર્વ માણુસો પોતાના પક્ષમાં છે. કદાચ દોષ એવી ઘટના બને કે પોતાની આખી પ્રતિકૃતિ ભાંગી ને જુદો ચર્ષ બન્ય, તો તે માણુસ દમસો ચર્ષ બન્ય છે, અને જો તે ધરડો હોય તો ગિયારો ફરી માથું જ ઉઘુળ નથી કરી શકતો.

એક રીતે જોતાં અભિમાનમાં બળ રહેલું છે. કારણ તે સ્થિર અને દૃઢ આરિત્રનો નિર્દેશ કરે છે. નજર ન ગમીએ તો પણ તેવો માણુસ પોતાનું કામ કરે જશે, વર્તનમાં પ્રમાણિક રહેશે; તેનો અન્તરાત્મા સાંકડો છતાં બળવાન હોય છે. બીજી તરફથી જોતાં અભિમાન વડે માણુસની પ્રગતિ અટકી જાય છે, કારણ બીજી પ્રગતિમય અસરો તેને પહોંચી શકતી નથી અને તેથી લાંબે ગાળે કદાચ અભિમાન નિર્બળતાનું મૂળ પણ બની રહે. મિથ્યાઅભિમાન કરતાં અભિમાન વડે વધારે દુઃખનો ઉભા થાય છે—મિથ્યાઅભિમાનનો લોકો તિરસ્કાર કરે પણ તેને દોષ ધિક્કારતું નથી.

મિથ્યાભિમાન એટલે ખડું જોતાં તો યન્યના, કાંઈ અંશે અસ્થિર અને જોને પોતાની પ્રતિકૃતિ વિશે ખાતરી નથી, તેવાં માનમ આ પ્રકારનું સામાજિક આત્મસ્થાધાનું સ્વરૂપ લે છે. મિથ્યાભિમાની માણસને જ્યારે ખૂબ આત્મવિશ્વાસ આવી જાય છે, ત્યારે તે પોતાનું પ્રતિબિમ્બ જોઈ બહુ ગણ થાય છે, પણ તે પ્રતિબિમ્બ ક્ષણિક છે, તે પણ તે જાણે છે, અને તેથી તે બદલાઈ જાય છે એવી તેને બહીષ્કરણ છે. અભિમાની માણસ માફક નેત્રી પ્રતિમા સ્થિર નથી. મિથ્યાભિમાની કાચના ઘરમાં રહે છે; દરેક ક્ષણે તેનું ઘર તૂટી પડવાની તેને બહીષ્કરણ છે અને ખડું જોતાં તે એટલી બધી વાર તૂટી પડે છે કે, એવી ધાતો ખમી ખમી તે માણસ રીટો જની જાય છે. અભિમાની માણસનું પ્રતિબિમ્બ જોઈ જરા કંઈક હોય છે, છતાં તે સ્થિર હોય છે. એના વર્તનની દૃઢતા ઉપર તે આધાર ધરાવે તે માણસ અણધારી પ્રશંસા સ્વીકારતો નથી. મિથ્યાભિમાનીને પોતાને વિષે કાંઈજ સ્થિર ખ્યાલ હોતો નથી, તેથી ગમે તેવી ખોટી ખુશામત પણ તે ખરી માની ફૂલાય છે, અને ખુશામત કરનારની નજરમાં અનુકૂળ થવા માટે તેવી રીતે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરે છે. બધા એને મૂર્ખો બનાવે તો પણ એ મમણ શકતો નથી. બીજી બાજુ જુઓ તો મિથ્યાભિમાની માણસ વારંવાર નિર્ધારક કંઈપનાઓ કરી, કુખ બોરી લે છે: ‘કલાણાની ગેંસમણની થઈ છે.’ ‘પેલાએ અપમાન કર્યું’, વગેરે વગેરે.

મિથ્યાભિમાનનું પરિણામ તે નિર્બળતા—અને અભિમાનનું પરિણામ બળ. પણ જમ વિશાળ દૃષ્ટિએ જોતાં આમાં ફેરફાર જણાયો. ગેયે એક જગ્યાએ કહ્યું છે. “બધા જ માણસો મિથ્યાભિમાની હોય તો કેવું માફ! ખરા અર્થમાં, માફકસરનું મિથ્યાભિમાનપણ હોય તો દુનીઆમાં આપણે દેવા મુખી થઈએ! આંબખું છે કે સ્ત્રીઓનું મિથ્યાભિમાન તો પાણીમાંથી જ પ્રગટ થઈ જાય છે—છતાં શું સ્ત્રીઓ તેને લીધે શોભતી નથી? તે સૂણને લીધે આપણે

શું વધારે પ્રસન્ન નથી થતા ? નવ જુવાનમાં મિથ્યાભિમાન ન હોય તો તેનો વિકાસ કેમ થાય ? અંદરથી ખાલી થન્યતા હોય તો તે પણ બહારથી દેખાવ રાખ્યો હોય તો હાંસિયાર માણસ કુશળતાથી તે બાહ્ય દેખાવને અંદરની બાબત વાળી લેશે. " આનો અર્થ એવો થયો કે પ્રમાણસરનું મિથ્યાભિમાન ખુલ્લું જિલ્લો દર્શાવે છે, તેમાં આગણી અને નવું શીખવાની વૃત્તિને અવકાશ રહે છે. જુવાનીમાં નો અભિમાન કરતાં મિથ્યાભિમાનજ સારું.

પોતાની જાત માટે જેને માન હોય, તે માણસ બીજાના અભિપ્રાયને વજ્રદવાળા ગણે છે, અને પોતાના મનમાં તેને સારું સ્થાન આપે છે, પણ તે પોતાનું માયું ગુમાવી દેતો નથી, તે વિવેકશુદ્ધિ વાપરી પસંદગી કરે છે, પોતાના વર્તનની નજરે બધાં સૂચનોની તુલના કરે છે, અને પોતાની પ્રગતિમાં આડે આવતી અમરોને તાબે થતો નથી. તે દૃઢતાવાળો હોઈ અંદરથી, હોય તે કરતાં જુદું-ટોંગી, વતને રાખી શકતો નથી. દાખલા તરીકે દોઈ સ્વમાનવાળો વિકાસ, અમુક વિષયનો અભ્યાસી છે. તે બાબત ઉપર સમાયક્ષાં બધાં પુસ્તકો પોતે વાંચ્યાં જોઈએ, એમ તે જાણે છે, નથી વાંચ્યાં તે બદલ થોડે ધણે અંશે શરમાય છે પણ ખરો, પણ ન વાંચ્યાં હોય, તો વાંચ્યાંનો ઢોંગ તે કરી શકતો નથી. એ ઢોંગ વડે પોતાના મનમાં પોતાને વિષે કલ્પેલી નિખાલસ પ્રમાણિકતાની પોતાની છાંયીમાં તૂટ પડે, તેના વિચારની એકતામાં ભંગ પડે, સેના દુષ્પ આગળ ઢોંગ કરી સામા માણસની પ્રશંસા પામવાની તક એને મન વીસાત વગરની છે. જે તે માણસ મિથ્યાભિમાની હોત તો તે મર્વ પુસ્તકો વાંચ્યાનો તેણે ઢોંગ કર્યો હોત, અને જે ઉદ્ધત હોત તો તે પુસ્તકો ન વાંચ્યાની કચુલાત પણ તે નક્કર ગીતે કરી દેત.

મામા માણસ પ્રત્યે આદર રાખીને, જે સ્વમાન માયત્રી રાખે તે માણસ વ્યવહાર શુદ્ધિવાળો કહેવાય. જે લોકો દોઈને

નમતું આપે નહિ તે જોટલા અકારા લાગે છે, તેટલાજ અકારા અતિ નમ્ર માણસો પણ લાગે છે. એવા સોડા કંટાળાજનક અને ધિક્કારનેપાત્ર લાગે છે, કારણ તે આગ્રહલા અને ડોળી લાગે છે.

આપણાં બોલવામાં અને કાર્યમાં રસ લેના જે માણસ જણાય તે આપણને ગમે છે; આપણી તરફ જે બેપરવા જે તે આપણને નથી ગમતો, છતાં તે માણસમા દદના અને વિચાર નથા વાણિની સ્વતંત્રતા હોય તો આપણે તેને વખાણીએ છીએ. સેખકની જાળ-તમાં પણ તેમ જ છે; પોતાનો વિશિષ્ટ અભિપ્રાય, તે નીકરના. અને દદનાથી વ્યક્ત કરે તો આપણે ખુશી થઈએ છીએ. સેખકની તેમ કરવાની ફરજ છે, છતાં પણ ઉપદ્રા ગુણો માથે તેનામાં મામાના ગુણ પારખવાની શક્તિ હોય તો આપણને ગમે છે.

કેટલીક વાર આપણે ટદીએ છીએ કે અમુક માણસ બીજાના અભિપ્રાયની દરકાર કરતો નથી, અથવા આનંદમતોપી છે, ત્યારે તેનો અર્થ એટલો જ કે તે ચનાત્મક અને દદ ચારિત્ર્યવાળો હોવાને લીધે, એને દરરોજ પોતાના દબમાન પ્રસંસકોની ઢાળ-ગીની જરૂર પડતી નથી; તેમની જમા તે કલ્પના દ્વારા જ પૂરે છે. તે અમુક અસરો માન્ય કરી, જાદીની ખાતર કરી શકે છે, પોતાના નેતાઓ જાતે પ્રસંદ કરી શકે છે અને એ ગીતે એનું વ્યક્તિત્વ જણાઈ આવે, એવું સિદ્ધ વર્તન જાળવી શકે છે. જધા ઉચ્ચ નિચારોની માફક સામાજિક મૂલ્યોની મદદ વડે સ્વનું ધરતર થવું જોઈએ.

આત્મગૌરવ એ સ્વમાનનો એક પ્રકાર છે. કાં તો માણસ પોતાને માટે શું ધારે છે, તે જણાવવા અથવા બીજા સોદો એને વિષે શું ધારે છે તે જણાવવા એ શબ્દ વપરાય છે. આ ઉપરથી પુરવાર થાય છે કે 'સ્વ'ના અંગત અને સામાજિક સ્વરૂપો છુટાં પાડી શકાય એવાં નથી. જો માણસ બીજા સોદોનાં માનસમાં મદ-આગી જની તેમના ધોરણોને ટેકો ન આપે, તો તે પોતાના મનમાં

આત્મગૌરવનું ધોગ્ય સ્થાયી ન રાખી શકે. જો માણસનું નિહટનું વાતાવરણ હલકા પ્રકારનું હોય તો તે કલ્પના વડે સાફ વાતાવરણ ઉભું કરી, ઉમદા શોધેનું ધોરણ તૈયાર કરે છે; પણ જો આમ ન કરી શક્યો, તો માણસ પડ્યો સમજાવો. અધા પ્રકારના મનોભાવો સંવ્યવહાર વડે જ ઉત્પન્ન થઈ, તેમાંથી જ પોપણુ ગેળવે છે, બીજી તરફ જોતાં આત્મગૌરવના વિચારને આપણે પ્રમાણિક અને સુદૃઢ અંગત ચારિત્રથી જુદું ન પાડી શકીએ. માનસિક ધોગ્ય ધડા વગર આપણે કદી પણ પ્રસંશનીય વસ્તુઓ વિશે વિચારોની ટેવ આપણે ન પાડી શકીએ. અન્તરાત્માની ખીણવટ વગર, તંદુરસ્ત માણસ બાહ્ય ગૌરવ ન મેળવી શકે.

છ-દગીને ભોગે પણ ઘણા શોધો ગૌરવ જાળવી ગ્રહે છે, તેમાં કાંઈ જ માનવવર્તનનું અદ્ભુતપણું નથી, પણ માચી માનવ કક્ષાએ પહોંચેલા મનુષ્યનું સ્વાભાવિક વર્તન છે સુદ્ર અથવા હલકા પ્રકારનો માણસ પોતાનું શરીર અનામત રાખવા ગૌરવનો ભોગ આપે, તે જ પ્રમાણે અનદદ દુઃખ, અથવા ભયંકર આપત્તિના મમયમાં ખીજા શોધો પણ એ રીતે વર્તે. પણ સાધાગણ રીતે માણસ એવું ન કરે. શિસ્ત અને યુક્તિની ખામીને લીધે દારી ગએલી પ્રજાઓના દાખલા ઈતિહાસમાંથી વારંવાર જાડી આવે છે; પણ યુદ્ધભૂમિ ઉપર મોતથી ડરી ગએલાં કાયર લશ્કરોનો ઉશ્તેષ ભાણે જ જોવામાં આવે છે. મૃત્યુ ગાટે તૈયાર ગ્રહેવું એટલે શું ? એને જ ભય અને દુઃખના આવેશને છતનાર ગૌરવનો મનોભાવ કહે છે. મહાન રોમન લશ્કર હજારો દુશ્મનોને હરાવવું—તે કાંઈ દુશ્મનો મોતથી ડરતા હતા તેથી નહિ—માત્ર દુશ્મનોને કુશળતાથી લડના આવડતું નહિ તેથી જ. તે જ પ્રમાણે આપણા દેશમાં (જો કે સિપાહીની સંખ્યા ઘણી મોટી છે તો પણ) કેટલાએ શોધો સ્વમાન ખોઈ બીજા માંગવા કરતાં હરેક પ્રકારની સુસ્ટેલીઓ વેડી, ટાટ, લડકો, વરમાદ અને જૂખમશ વેડી લે છે. જો એક વાર

અમુક ક્ષેત્રે કે 'રવ' તે સુખ્યત્વે કરીને આમાનિદ, આદર્શમય, અથવા કલ્પનાશીલ નહિ કે ઈન્દ્રિયની-વડના છે, તો પછી ઉપલી નર્વ વાન વ્યાભાવિક જણાશે, અને તેમા ખામ અમનુષીની પણ હરગ નહિ પડે.

વ્યક્તિત્વના ઉચ્ચતમ અવસ્થામા અમાન તે 'વ' માટેના પૂર્ણ-ભાવ એવું થતી રહે છે. આ પૂર્ણભાવ એટલે ઉચ્ચ અથવા આદર્શમય એ માટેના પૂર્ણભાવ. માણસે યાદ રાખવું જોઈએ કે ખરો જ્ઞાતી તો પોતે જ છે, બીજો કોઈ નહિ. પણ આ વે તે આમાનિદ રવ છે, કાચુ કે તે આમાનિદ અનુભવોના પદ્ધિમા રૂપ છે. અંગત ચાલિ વિશેના આપણા વિચારો, અંધવહાર વડે ખીસેના વિચાર અને મનોભાવો ઉપર રચાયેલા છે. વળી મામ માણસના મનમાં આપણે કેવા લાગીશું તે કલ્પના પણ તેમા મોટો ભાગ ભજવે છે. આ માણસો જીવતા હોવા જોઈએ એવી જાન્ય નથી. આદર્શવાદી સોફી તો પોતાના શુદ્ધ કે નેતાના જાત્વનિક મહત્ત્વમા જ મોટે ભાગે જીવે છે. જુદાનીમા જ્યારે આદર્શી ધડતા હોય છે ત્યારે-આવું ખામ કરીને જાને છે. આમજા જતા તેવા વ્યક્તિગત આદર્શો, પોતાનું કાર્ય પૂરું કર્યા પછી અદ્યથ ચર્ચ જાય છે, અને તેમની જગા દેવ અને નિદાન્તો લઈ લે છે-અને આ દેવ અને નિદાન્તોનું આમાનિદ મૂળ જૂથાઈ જાય છે.

જાત્વનિક નિદાના જવામમાં લક્ષ્યક એ રોપ દાખવે છે. આ રોપ તે કોઈથી રંગાયેલી સ્વ-વાગણી ગણાય. ખરું જોના સ્વ-વાગણી અને કોઈ, લાય વગેરે આવેજોને એટલો નિકટનો સંબંધ છે કે કોઈ તથા લાયને સ્વ-વાગણીના ખામ પ્રકાર પણ માની ગણાય તે પ્રમાણે ગણીએ, અથવા તેમને ખામ જુદા ગણીએ તેથી હાર મોટો તદ્દાવત પડી જવાનો નથી. કારણ તેવા બેદ હમેશા અનિયંત્રિત રહેવાના. માણસ મામાની નજરમા નિદાનું મૂલ્ય જુદે, છતાં લક્ષ્યક વચણ ધાગણ કરવાને જાહેર, તે સૂચન

જીકરી છે, મામાનો તે અભિપ્રાય માન્ય કરી લે, તો તેણે નમ્રતાની લાગણી દેખાડી ગણાય. આ લાગણીના પણ ઘણા પ્રકાર છે—જેવા કે ગમ, મુઠવણ, અનુતા, હીણપત, માનભંગ, નરમાશ, લજ્જા, આત્મવિશ્વાસની ખામી, વ્હીવા પડી જવું, પગ્ગાવો-વગેરે વગેરે.

નમ્રતાના પણ બે પ્રકાર છે—એક ઉચ્ચ પ્રકારના ચારિત્રમા, અને વખાણવા લાયકની અને બીજી હવકા પ્રકારની—એક પ્રકારની નમ્રતા મિત્રાભિમાન સાથે જોડામા આવે છે, તે અચ્છિરતા, અને પોતાના વિશેના મામાના મતને હદપાર નમી પડવાની વૃત્તિ દેખાડે છે. માણસને પોતાને મન જે ખરેખરો ચઢીઆતો છે, તેની જ તરફ તે નમ્રતા દાખવે, એણે આપણે ઈન્ડીએ છીએ. નમ્રતામા સ્વમાનનો ધ્વનિ દોવો જ જોઈએ માણસ પોતાના ગુરુની ઝાંખનિક લાજગીમા વિરોધી વ્યવસ્થા હોડી દઈ, કુંભારના હાથમા માડી જુદા જુદા આકારની બને છે, તેમ જનવા ખુશી હોય છે કારણ તેના ગુરુમા પોતાના કરતા પણ પોતાપણુ વધારે છે, એમ તે જાણે છે. આ જાતની નમ્રતા સાથે પૂજ્યભાવ હમેશ સંકલિત હોય છે, કારણ કે ઉચ્ચ અથવા આદર્શ ‘સ્વ’ વડે વર્તમાન અને મામાન્ય ‘સ્વ’ નમ્રતામા ડૂબી જાય છે કોઈ પાર માણસ સામાન્ય ધોરણે પોતાનું મૂલ્ય જાણતો હોવા છતાં, અતિશય ઉચ્ચ આદર્શ બાધ વાને લીધે, હવેકા પોતાની જાતને, પોતાની તેમ જ પારકાની નજરે નાલાયક ગણમા કરે છે પણ હદપારની નમ્રતા, પોતાનાથી હિન્ત અભિપ્રાય આગળ નમી પડવાની ટેવ, તે તો ફક્ત કાયરતા અને ગુલામી જ કહેનાય.

આધ્યાત્મિક પુત્રતમા હમેશ, નમ્રતા, પગ્ગાવો વગેરેની પ્રમશા કરવામા આવે છે, પણ આ જાતની નમ્રતા સ્વમાન સાથે બધ બેમતી આવે છે. કારણ આ નમ્રતા ઈશ્વર પ્રત્યેની છે, અને ઈશ્વર એટલે શું? આપણા પોતાના મનમા ઘડાયેલી આદર્શમય વ્યક્તિ. આદર્શમય પરન્તુ અતિ અંગત સ્વ ના ઉત્કર્ષનો બોધ

આધ્યાત્મિક પુસ્તકોમાં દરેકો હોય છે. આ ઉત્કર્ષ મંસારના મુખોનો ત્યાગ કરવાથી અને એકાન્તમાં ધ્યાન ધરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

તંદુરસ્ત તથા સમતોલ માનસવાળા તથા અનુકૂળ વાતાવરણ અને શુદ્ધ વ્યવસાયમાં રોકાયેલા લોકો, સ્વમાન અને મહત્વાકાંક્ષી એ એ વચ્ચેનો મધ્ય માર્ગ પસંદ કરે છે. અદેખાઈ, ઉદ્વેગાઈ, પ્રથંસા પાછળ વલખા, અને બીજા સામાન્ય સામાજિક રોગોને વિદારવા માટે, એ લોકોને કાંઈ પણ ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. તેની સ્વભાવથી તેને ઉત્તેજિત કરવા પૂરતી, છતાં ત્રાસ આપે તેવી નથી હોતી; તેનું મિત્રમંડળ તેની પ્રગતિ કરે છે, પણ ખુશામત નહિ; આવો માણસ શારિરિક તંદુરસ્તી અને સાધારણ સફળતા વડે, નૈતિક અને ધાર્મિક હથીઆરોના ઉપયોગથી દુરાગ્રહી દ્યને દબાવી દીધા વગર જીવન પસાર કરી શકે છે. આ જમાનામાં તો એવા ઘણાં માણસો છે કે જેમને આધ્યાત્મિક અનુભવ સંબંધી કશી મુશ્કેલી થતી નથી; તેવા સાહિત્યમાં જેમને જરૂરથી રસ નથી.

ઉચ્ચ અને તીવ્ર લાગણીવાળા લગભગ બધાજ માણસોને સામાજિક રવ, લાગણીના ઉભરાનું અને દુઃખનું મૂળ છે એમ કોઈકેવાર તો લાગ્યા વગર રહેતુંજ નથી. માણસમાં કાંઈ પણ માણસાઈ હોય, કાંઈ પણ લલીવાર હોય, વ્યક્તિત્વ હોય, તો લાગણી ઉભરાઈ જાય એવો અહંભાવ હોય છે જ—તેનો ઉત્કર્ષ સાધવો, તેજ તેના જીવનનું ધ્યેય હોય છે. પણ આ ‘સ્વ’ આપણા સ્વ પ્રયત્નોનું મૂળ છે, તે વાતને લીધે જ તે આપણાં માનસિક અન્તરાયનું પણ કેન્દ્રસ્થાન છે.

માણુશ પોતાના ઘરમાં બગીચો હોય, તો તેનાં ફુલઝાડ તથા ઘાસમાં આનંદ લઈ શકે, તે કરતાં પરગામમાં કોઈ બગીચો લુએ નો તે વધારે આનંદિત બને છે, કારણ તેથી પોતાના બગીચામાં શું સુધારા વધારા કરવા વગેરેનો તેને ખ્યાલ આવે છે. તેજ પ્રમાણે આપણા સ્વનો કોઈ પણ ભાગ, આરામ કેવા કરતાં વ્યવસાયનું

અન વધારે પર્મદ કરે છે. વળી અમુક વખત મુંઝી, અમુક હદમા, સ્વ લાગણી મુખકર લાગે છે, પરંતુ તે વધારે પડતી થતાં જ અકારી થઈ પડે છે. આપણે આપણી જાતથી કંટાળી જઈએ છીએ, તેનું એક કારણ એ છે કે અમુક પ્રકારની ઉમિએ આનન્દથી અનુભવવાની આપણી શક્તિ ખૂટી ગઈ છે.

આપણે જોયું કે જે ‘સ્વ’ વધારે આગ્રહી છે તે ઘણામંડળીજનના મનનું પ્રતિબિમ્બ હોય છે. આપણે આનન્દથી, આત્મ-વિશ્વાસથી હવન વીતાવતાં હોઈએ, ફુનીઆને ગોળ કરવામાં મદદ કરીએ છીએ, એમ જાણનાં હોઈએ, ત્યાં એકએક રોઈ નિષ્કર પળે આપણને જાન થાય કે આપણે ધાર્તાં હતાં તેટલું આપણું મહત્વ નથી—તો ? એકદમ આપણને ભયંકર રીતે ખ્યાલ આવી જાય છે કે જગત લાગણીહીન અને પરાયું છે. અને આપણો પોતાને મારેનો ઉચ્ચ અભિપ્રાય, આત્મવિશ્વાસ અને આગા-ખીજનના અભિપ્રાયને અવગણીને ગંદાં હોઈ, એક આંચકામહિત તૂટી પડે છે. આપણી જુદી આપણને મમતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે આપણી લાયકાત પહેલાં કળતાં રોઈ રીતે આછી થઈ નથી, પરંતુ જય અને શંકા આ વાત આપણને માનવા દેશે નહિ. પોતું મન, અભિપ્રાયની અચિરતાને લીધે જરૂર ફુગ્મી થશે. સામાજિક પ્રાણી હોઈ આપણે આપણાં પ્રતિબિમ્બ ઉપર નજર રાખી છવીએ છીએ. પણ જે પાળીમાં તે પ્રતિબિમ્બ પડે છે, તે પાળી શાન્ત ન હોવાને લીધે, આપણને ખાતરી પડતી નથી. દેડસેક દેકાણે વહેમી સોડા એવું માને છે કે દુસ્મનનું પુતળું જનાવી તેમાં ટાંકણીઓ ભોંટીએ તો દુસ્મનને વેદના થશે, અને તે પુતળું આગાણી દેવામાં આવે તો દુસ્મન પણ મરી જશે. અંગન ‘સ્વ’ અને તેના સામાજિક પ્રતિબિમ્બમાં આ વહેમનો આવિર્ભાવ થાય છે. તે જાને સિન્ન જાણાય છે, પણ શુદ્ધ રીતે જોડાયલા છે, અને એકને કાર્ક કરવામાં આવે તો તે ખીજનને કયાં જગતર છે.

‘હિમાલી અને મારુ સ્વભાવવાળા માણસ જો અભિમાની કે

મિથ્યાભિમાની ન હોય, અને માનહાનિ, અદેખાઈ વગેરેથી પીડાયા વગર હૃદી સહતો હોય, તો તેનો અર્થ એ કે તે સંયમ અને સ્વલાગણી ઉપર કાણુ સખતાં રીખ્યા છે.

સામાન્ય અને સ્થૂળ વૃત્તિનાં માણસોને આવા લાગણીના ઉભરાઓ, મનપસંદ અને ક્ષાયદાકારક છે. સ્પર્ધા, મહત્વાકાંક્ષા, ગૌરવ અને અભિમાન અને માદકસરનું મિથ્યાભિમાન પણ આપણી ઉચ્ચ પ્રકારની કલ્પનાના વિભાગો છે; તેને લીધે આપણે ઇન્દ્રિયાદિકનાં સુખમાંથી જન્યૂત થઈએ છીએ. લાગણીના આ ઉભરાઓ અશાળ છે, એમ ગણાય છે, તે લાવનાનું મૂળ, અમુક લોકોને તેવો અનુભવ થએલો, તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલું હશે. આવા લોકોને સ્વનો વિચાર માત્ર દુઃખ લાગે છે, પણ તેથી એ લોકોમાં 'સ્વ' લાગણી નથી, એમ તો નહિ જ; તેથી ઉલટું, એ લોકો બહુ નાજુક લાગણીવાળા હોય છે. આવા લોકો આત્મ ભોગને મોટો આદર્શ માને છે.

સામાજિક સ્વનું જે રીતે રક્ષણ થઈ શકે. એક તો તે સ્વને ઉત્કેરતાં અને ત્રાસ આપતાં સૂચનો તરફ વિમુખ થઈને; અને બીજું, તે સૂચનોને પોતાના તાળા નીચે લાવીને, તેમને સામ્ય બનાવી દબાવે. ધણાંખરા ધર્મ શિક્ષકે આ જાનને પ્રકારનું મંમિથ્રણ સૂચવે છે. શાન્તિમય હૃદય ગાળવા ઇચ્છતા ધણા લોકોએ પોતાની જાતને નિર્જન સ્થળમાં લઈ જવાનો માર્ગ ખોળ્યો છે. જે લાગણીના ઉભરાને અંયમિત કરવાના છે, તે મૂળે તો બીજા લોકોના સંસર્ગ વડે જાત્રત થએલી કલ્પનામાંથી ઉપજેલા હોઈ, સમલાવી હોય છે. માનવસમૂહથી દૂર વનમાં, એકાન્ત મઠમાં વગેરે સ્થળે ચાલ્યા જવું, એટલે મહત્વાકાંક્ષાને પ્રેરતાં તીક્ષ્ણ સૂચનોથી દૂર બાગવું. તે જ પ્રમાણે પોતાના ઓળખીતાંઓથી દૂર ચાલ્યા જવાનો પણ તેજ અર્થ છે. પોતાના કાર્યક્ષેત્રના વાતાવરણથી દૂર ચાલ્યા જવું, એટલે એક રીતે પોતાની જાતથી જ દૂર ચાલ્યા જવું. મુસાદરી અને સયગદેરનો આ એક મુખ્ય કાયદો છે.

ત્યારે માણસ જગતના વ્યવસાયથી થાકી જાય છે, કંટાળી જાય છે, ત્રાણી જાય છે, ત્યારે તેને એમ થઈ આવે છે કે દર આસ્યા ગયા મિવાય શાન્તિ નહિ મળે, ત્યારે તે નિવૃત્ત થવાની ઈચ્છા ગળે છે. માનદાનિ, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, નાલેશીની બ્લીક, નિષ્ઠાતા અને કેટલીકવાર તો આશા અને હર્ષ પણ માણસને થકવી નાંખે છે; અને આ મર્વના અતિશય અનુભવ પછી જીવનની ગરબથથી નિવૃત્ત થઈ જવું સુખાચી અને ઈષ્ટ લાગે છે.

મહત્વાકાંક્ષાઓને કુંડી કાપી નાંખી, કેટલાક ચોક્કસ માનસિક રીતે કારણ થઈ જાય છે. મનત અને નિષ્કપટ રીતે જેનાથી નસ ચઢી ગકાતુ હોય, તેનું જીવન રૂંધું મલામત અને ગાન્તિમય બને ! અભિમાન અને માનભંગ પછીની પસ્તાવાની તથા આત્મભોગની લાગણી જેવી મીઠી વાગણી બીજી કોઈ નહિ હોય. આ પણ મનના ધાર્મિક ગિરનનો એક રૂઢ વિભાગ છે. લગ્નયુગ સામાજિક સ્વને અમૂળગો કાપી જ નાંખવો, આધાન્સ મહત્વાકાંક્ષાના મર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો, બીજાના મનમાં નીચી કક્ષાની જગાની અપેક્ષા ગળવી, આમ થઈ શકે તો શાન્તિ મળી શકે, કારણ તે પછી તમારે કશું ખોવાનું રહેશે નહિ, કશું બ્લીવાનું રહેશે નહિ. જગતની ગરબથ તથા અનિશ્ચિતતામાથી કાંપનિક રીતે છુટી જઈ સુખ મેળવવા માટે જીવનમાંથી અન્યામ સેવાની રીતથી કોઈ લોકો અત્તપ્ત થાય નથી. બીજાના માગ અભિપ્રાય માટે બંદુ આતુર રહેનારા અને અભિપ્રાયમાંથી બાંધ આનન્દ ભોગવનારા વણુ લોકો, એ આનન્દ ભોગવતાં હરે છે, કારણ તેઓ અનુસવથી જાણે છે કે તેમ થાય તો તેઓ બીજા લોકોની મત્તા તમે આવી જાય છે, અને પોતાનામા નિર્જાળતા અને અવસ્થતા પ્રવેશે છે. તમાગ માટેનો મામા માણસનો મારો અભિપ્રાય માન્ય રીતે, અને તેમાં આનન્દ માળીને તમે તમારી જાતને અને તમાગ મનની શાન્તિને એક રીતે જેતાં એ માણસના હાથમાં મોંપી દો છો; અને એ માણસના વળણુ વિષે તમને કંઈ ખાતરી તો ન જ

હોઈ ગયું. આથી તમને નવા પ્રકારની ગંદકી અને ભયનું મૂળ વડે છે. અનુભવથી સમજાવે કે આવા પ્રકારનો મંબધ માત્ર નિષ્ક્રયની, નિષ્ક્ર અને ન્યાયી માણસો માથે બાધવામાં જ કાયદો છે. પોતાના વતનમાં જે વખાણવા લાયક નથી, તેવા વખાણની અપેક્ષા ન રાખવી. અમાજમાંથી શારીરિક કે માનસિક રીતે નિવૃત્ત થઈ જવા મંબધમાં એક ભાગે વાંધો એ ગણી શકાય કે એવા કાર્યનો અર્થ એ થયો કે સામાજિક વ્યવસ્થામાં ભાગ લેવામાં તે માણસ પાછો પડે છે, જીવનને પાંડુ ધડેલું છે, તેના મનમાં એમ ખ્યાલ આવે છે કે જીવવા કળતા મરવું વધારે બાક છે. આ ગિજાણુ પ્રમાણે તો મરી જઈને મર્ગમાં જવામાં જ માણસનું મૌથી મોટું ગ્રેય ગણાય, પણ જો તે નશ્વ ન હોય તો માણસે પોતાની અંગત મહત્વાકાંક્ષાઓને મરી જવા દેવી, અને નક્કી તથા એકાન્ત જીવન ગાળી આવતા ભવની તેવાર્ગીઓ કરવી. જ્યાં જ્યાં આ મિદાન્ત બહુ બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાયેલા હોય છે, ત્યાં ત્યાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પ્રકારના લોભ ધણીવાર કુટુંબ, નેહ, કર્મ વગેરેનો ત્યાગ કરી ગણુના, કુગરમાં, વનમાં કે એકાન્ત મઠમાં ચાલ્યા જાય છે. આનું પશ્ચિમ યોજ્યમાં માટે આવે છે. History of European Morals માં મી. લેકી કહે છે કે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મે આવી એકાન્તવાદની પદ્ધતિનો તત્કાલ નાશ કર્યો છે, તેથી જીઓને અથવા જગતને ટેટલેક દગ્ગને દુઃખમાં થયું છે. કારણ તેથી મધ્યાઓ અગ્નિત સ્ત્રીઓને આશ્રય આપતી અને આગળ જતા તેમની પ્રાર્થના જીઓ ધર્મોદ્ધારના કામમાં ઉપયોગી મદદગાર થઈ પડતી.

દરેક કાળમાં અમુક યોગે એવાજ હોય છે. (તેમાં ઘણાં શુદ્ધિશાળી માણસોનો પણ સમાવેશ થાય છે) કે જેમને સામાન્ય જીવનમાં એટલી વધારે પડતી ઉચ્ચરણી લાગે છે કે જગતની એવા જવા માટે તેમને એકાન્તવાદ વગર ચાલવું જ નથી. તેથી એમ કહી શકાય કે સંન્યાસ અને એકાન્તવાદ તે ધણીવાર વધારે પડત

વખોડી કાંટામાં આવે છે. ખડું બેતાં બુદ્ધી બુદ્ધી બતના લોકો અને સંબંધો ધ્યાનમાં લઈ ઉપડી બાબતનો વિચાર કરવો જોઈએ.

યાદ ગમતું જોઈએ કે જેને વિશે આપણને ખાસ કરીને માલીફની બાવના થાય તે સ્વ કહેવાય. જેની નિન્દા સાંભળી આપણને કોઈ ઉપદ્રે, તે સ્વ; પછી ભલેને તે મારો ટ્રાટ હોય, મારું મોટું હોય, મારો ભાઈ હોય, મારી ચોપડી હોય, મેં માન્ય કરેલાં વિજ્ઞાનનો સિદ્ધાન્ત હોય, મેં ઉપાડી લીધેલું પરોપકારનું કામ હોય, મેં માન્ય કરેલો ધર્મનો પન્થ હોય, અથવા મારો દેશ હોય. મુખ્ય વાત આજ છે કે મારા વિચાર સાથે મારું એટલી હદ સુધી એકીકરણ થયું છે કે તેને સ્પર્શ થતાં મને સ્પર્શ થાય.

ખગોળશાસ્ત્રીના અંગત દિખાવને તમે વખોડી કાઢો, તેનાં મગાં સંબંધીની નિન્દા કરો, અથવા પૈમા મંબંધીની એની પ્રમાણિકતા વિશે શંકા આજો તો એને કદાચ કરી અસર નહિ થાય. પણ મંગળના ગ્રહમાં કૃત્રિમ ન્દેરો છે તે વિશે તમે શંકા આણો તો તેને એકદમ ખોટું લાગી જશે. કવિ તથા કળાકારોને પોતાની કૃતિનો નિન્દાથી પણ એવું જ લાગી જાય છે.

સ્વતંત્ર થવું એટલે શું ? ‘સ્વ’ ને બૂલી વધારે વિશાળ જીવન જીવવું, તેનું નામ સ્વતંત્રતા; ઉતરતા પ્રકારના આવેગોના ઉલટા-માંથી સ્વતંત્ર જનવું, તેનું નામ માયી સ્વતંત્રતા. આ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે મૌથી મુખ્ય વાત તો એ છે કે ઇન્દ્રિયાદિકની જરૂરીઆતોને, અને દુનીઆદારીની મદત્વાકાંક્ષાઓને કાચુમાં રાખવી જોઈએ. આત્મ ઉત્કર્ષની લાગણી જો કે દુરામલી છતાં આકાર્ષ છે; મળવાન માનસમાંથી તે કદી અદ્યથ ચતી નથી, પરંતુ તેની સ્વની બાવના વધારે વિસ્તૃત થવાથી તે લાગણી નૈતિક દૃષ્ટિએ વધારે ઉચ્ચ જાય છે.

જ્યારે જ્યારે માણસ પોતાના સામાજિક વાતાવરણથી વિમુખ જાય છે, ત્યારે તે બાબત, એની સ્વ-લાગણીમાં કોઈ પ્રકારે જણાઈ

આવે છે. તેથી જ્યારે મુરોપમાં અનન્ત લક્ષ્યોને લીધે અવ્યવસ્થા ફેલાઈ, ત્યારે ઉચ્ચ આત્માઓને પોતાની મહત્વાકાંક્ષાઓ સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ ન જણાયાથી ધાર્મિક જીવનના એકાન્તનો આશ્રય તેમણે ખોળ્યો; અને ત્યાં રહી તેમણે આવતા જન્મમાં મળનારી કીર્તિ તથા સુખનાં સ્વપ્નાં ધડતર માંડ્યાં. મંધાસની સરથા બહુ લોકપ્રિય અને ઘણા જૂના સમયથી ચાલતી આવેલી છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે માનવ સ્વભાવની કોઈ ગૂઢ જરૂરીઆત તે પૂરી પાડતી હશે. એ લોકોને સફળતા મેળવવાની ઝંખના હતી, અને તેથી સફળતા પ્રાપ્ત થાય એવાં આદર્શ ધોરણો તેમણે ઉત્પન્ન કર્યા—એવી રીતે નખળા શરીરવાળો, પણ બુદ્ધિમાં ચાલાક, એવો ખેડુતનો છોકરો, બુદ્ધિગમ્ય સફળતા માટે વડીલા નુ શક્ય છે છે. સન્ય-સ્તાશ્રમ તરફ જોવાનું ઘણું દષ્ટિ બદલોમાંનું આ એક દષ્ટિબિન્દુ છે. અણુગમતા બાલ્ય સંલોગો હત માનવ સ્વભાવ, પોતાની જાનને કેવી રીતે સંપાદન કરે છે, તેનો આ બહુ અદ્ભુત દ્રાવણો છે.

અભારના જમાનામાં એવી રીતે—શારીરિક કે માનસિક રીતે—આપણે ઓછા પ્રમાણમાં ફુનીઆથી દૂર ભાગીએ છીએ, કારણ માણસને પોતાની મહત્વાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાની ધણી વધારે તક લાલના જમાનામાં મળી રહે છે. હતાં આજે પણ જે દેશોમાં પરિસ્થિતિ અશાન્ત કે અરાજક છે, ત્યાં ઘણાં લોકોને આત્મ-વિકાસની જોઈતી તક મળતી નથી, તેમનો જીવનરસ કંડવો બની જાય છે, અને તેથી ઉત્પન્ન થતો તેમનો રોષ સમાજની સ્થિરતા અને વ્યવસ્થામાં ખલેલ પહોંચાડે છે. દરેક માણસને પોતાનું “હું” નો હોવું જોઈએ—પેટ ભરવાને ચૂકી અનાજ કરતાં પણ તે વધારે જરૂરી છે, અને ચાલતી સંસ્થાઓમાં જો તેને માટે તક ન મળી રહે તો તે માણસ મુસ્કેલીઓ ઉભી કરશે. જો માણસ પોતાના પટ્ટા-ગીઓના અભિપ્રાયની અવગણના કરે, તો તેમાં એક ભય રહેલો છે: તેમ કરવા જતાં પોતાની જાત વિશે તેના મનમાં અતિશયોક્તિભરેલો

અભિપ્રાય બધાશે. સ્વતંત્રતા અને બીજા સોદેની નિન્દા કે ગેર-અમનુષીમાંથી સજામની મેળવવા જતાં તે માણસ સામાના ન્યાય માટે રાખવું જોઈતું માન પણ રાખતો નથી. બીજાના અભિપ્રાય માટે બેદરકાર રહેવાથી માણસમાં સુધારાને અવકાશ નથી રહેતો, અને તેની સ્વજાગૃત્તી સ્વચ્છન્દે ચઢી જતા મંભવ રહે છે.

સ્વજાગૃત્તી અને માનસિક અન્યવરથા અને અસામાન્ય વ્યક્તિત્વના સંબંધમાં પણ ઉપરું સ્વ ક્ષાત્ર પાડી શકાય. ધણા ગાંડા માણસોને પોતે બહુ મદાન પુરો છે એવી ભ્રમણા હોય છે. સાધારણ સીમા અને કાણુમાંથી છટકેલી સ્વજાગૃત્તીના આ સમોદ પુરાવા છે. સુપરિત નિયમો અને સદાનુશ્રુતિ વડે જે પ્રેરણાબુદ્ધિ ન્યાયી, અને સમતોલ મદત્વાકાંક્ષાઓ જન્માડે છે, તે જ તેવા નિયમોની ગંઢાજરીમાં બહુ બેડોળ આકૃતિમાં ફેરવાઈ જાય છે.

કોઈ પણ પ્રકારની અંગત ખોડ અથવા વસેપતાને લીધે સ્વજાગૃત્તી અસાધારણ વક્તવ્ય બતાવે છે. માણસમાં કોઈ દેખીતી ખોડ હોય અથવા વિશિષ્ટતા હોય તો બીજા સોદે આવે તે સરળતાથી વાતચીત કરી શકતો નથી, કારણ કે સોદેનું ધ્યાન તેની એ ખોડ અથવા વિશિષ્ટતા તરફ ગયા વગર રહેતું નથી, અને આની અસર પેલા માણસ ઉપર અચૂકપણે થાય છે. આથી કુદરતી રીતે એનામાં અભિમાન અથવા ઘીડીયાપણું આવી જાય છે; આ વલણો સુધારવા માટે સદાનુશ્રુતિની જરૂર છે, તે ન મળે તો તે વલણોની વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ રહે છે. જે માણસ તરફ બધા સોદે બેદરકાર રહે છે, કોઈ સદાનુશ્રુતિ દર્શાવતું નથી, તેના માણસને ઘણીવાર ચિત્ત-ભ્રમ ધર્મ જાય છે; તે માણસને સરઆતમાં લાગે છે કે તેને બધાં અસમ રાખે છે, તેથી તે લાગણીહીન અને શંકાશીલ થતો જાય છે. એની આ વિચિત્રતા બધાં વર્તી કાઢે છે, અને પછી તે જ વિચિત્રતાનું પ્રતિબિંબ તે માણસ બીજા સોદેના મનમાં પડેલું જોઈ શકે છે. આ જ અત્ય ડીંગણા માણસો, ત્રાડીન્કિ ખોડવાળા-જેવા કે

ખૂંધા, હુંદા, લંગડા, કાંણા અને બ્લેન્ડ માણસો, તેમજ વૃદ્ધત્વથી અશક્ત અનેકા લોકોને લાગુ પડે છે. શક્તિઓના ઠયનુ મુખ્ય દુઃખ અને તેને પરિણામે ઉપજેલા સ્ત્રીડીઆપણાનુ મુખ્ય દાગળ એકાન્તવાગ (માનસિક અથવા શારીરિક-ગર્ભ ત પ્રકારનો) અને લોકપ્રગમાની ખામી એ છે.

મામાજિક અમનોપનુ મૂળ દાગળ ધણુખડ તો અનારોગ્ય સ્વર્માં ગ્રેધુ હોય છે. અમુક માણસો અમુક પ્રકારની જીન્ડગી વડે માનવ સ્માવની ડંડી જરૂરીઆતો પૂરી પાડી શકતા નથી, ત્યારે પોતાની આન્તર મુસ્કેલીઓ, કાર્મ પણુ પ્રકારના બાણ વર્તન વડે દેખાડે છે. ખરી વાત છે કે 'સ્વ' મા મંલેગોને અનુદૂળ થવાની ધણી શક્તિ રહેલી છે; હાઝારીથી તેને ધણુખડ હરકત આવતી નથી; ખડ જોતાં તેને શ્રમ આપે એવા વ્યવમાયની જરૂર છે. પણ તે ઉપરાંત ખીજ પણ એટલી જ ઉપયોગી જરૂરીઆતો છે. આ ખીજ જરૂરીઆતોને જીવનની પરિસ્થિતિ મતોપ આપી શકતી નથી. અક્તિગત વિશેષતાઓ દ્વર રાખીએ તો આપણી મર્વની વધારાની જરૂરીઆતો નીચેની ત્રણ વાતોમાં મમાર્મ જાય છે:

૧ આત્મ પ્રગટીકરણ

૨ યોગ્ય પ્રસંશા

૩ વાજળી મહીનસામતી

ત્યાંસુધી માણુમને પોતાનુ વ્યક્તિત્વ ખીલવવાની તક ન મળે, મહત્વાકાંક્ષાઓને ધડવાની, તેની પાછળ મથવાની અને તે મતોપવાની તક ન મળે, ત્યાંસુધી ટ્રોઈપણુ માણુસ મતોપી ન જની શકે; ન જ અનનુ જ્ઞેઈએ. આને માટે માણુમને મૈત્રી અને ખીજ લોકો તરફથી યોગ્ય પ્રસંશા મળવાની જરૂર રહે છે, કેમકે તેને લીધે તેના સ્વને સામાજિક મંમતિ તથા ટેક મળી રહે છે. વળી માણુસને એમ લાગે કે પોતે ખીજ લોકોની મરજીને આધિન રહીને અથવા નખીજને આધારે ગ્રેથો છે, તો તેને જીવનમાં પૂતો સતોપ મળતો નથી.

આપણા સામાજિક ક્રમમાં અંખ્યાર્જય સ્ત્રી-પુરુષોને માનવજીવન માટેની આ સૌથી આવશ્યક વસ્તુઓ પણ મળતી નથી, એ વાતની ખાતરી જેને થઈ નથી, તે પરિસ્થિતિનો સહાનુભૂતિથી અભ્યાસ ન કરી શકે.

દાખલા તરીકે મજૂરોઃ એમના કામમાં એમને જરાએ સલામતી જળવાતી નથી, કારણ તેઓ ભાડૂતી નોકરો હોય છે, અને તેમના માલીકની મરજીમાં આવે, ત્યારે તેમને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે—અથવા તો તેમની લાયકાત છતાં ખીજા અસંખ્ય કારણો—સર તેમને નોકરી ગુમાવવી પડે છે. ઘણુંખડું એમનું કામ એવા પ્રકારનું હોય છે કે તેમાં ધૃષ્ટિશક્તિનો ઉપયોગ અને ચતુરાઈના વિકાસને સ્થાન હોતુ નથી, આથી કરીને એ લોકો પોતાના સ્વને જીવંત અને રસમગ્ન રાખી શકતા નથી; અને મજૂરની સ્વ-લાગણીને સતોપવા માટે, તેના કામમાંથી કાંઈ ન ગણી રહે, તેના માલીકની પ્રશંસા પણ જગએ ન મળે, તો વિરોધ અને વારંવાર બંદ જગાડવું, એ જ મજૂરના સ્વમાનનો આવશ્યકારો રસ્તો રહે. હડતાળ આટલી લોકપ્રિય થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે તેના વડે માણસના દુબાઈ ગએલા વ્યક્તિત્વને સત્તાની ભાવના પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે માનવ યંત્ર, મનુષ્ય બને છે; પોતાના પગ ઉપર ઉભો રહી તે બોલી શકે છે, અથવા માર મારી શકે છે.

જામડામાંથી આવી કહેરમાં વમેક્ષે માણસ માત્ર મજૂરીના આધનરૂપ ગણાય છે. તે મનુષ્ય છે, એ વાત ઉપર નહિ જેવું જ ધ્યાન અપાય છે; એને પણ આપણી માફક સ્વ છે, તે જૂલી જવાય છે. (અન્યજોની પરિસ્થિતિ પણ આ જ પ્રકારની છે. ભા. ક.) જે પ્રતિ સમાનતા અને સમજાવની વાતો કરે છે, તેવી પ્રતિની વચમાં રહેતી, છતાં મર્વ દિશામાંથી તરછોડાતી એક બાતિ અથવા દોષને આવા તોછડા વર્તનથી કેવું લાગતું હશે? ગુન્હેગારો તરફ પણ આપણે એવો વર્તીવ રાખીએ છીએ કે જેથી તેમનું સ્વમાન અથવા

આત્મગૌરવ મમૂળ્યું નાશ પામી જાય છે, અને તેથી તે વધારે દૃઢ ગુન્હેગાર બને છે; પછી તેને એમ જ લાગે છે કે ચત્તાશીસોની સામે ચવામાંજ સ્વમાન રહેલું છે. નિશાળમાં તેમજ ઘરમાં બાળકો તરફના વર્તનમાં પણ આજ પ્રશ્ન રહેલો છે. મદાનુભૂતિદર્ગંજ કલ્પના અને સત્ય વસ્તુના અભ્યાસ વડેજ આપણે સાચું દ્રષ્ટિબિન્દુ પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

પ્રકરણ ૮ મું

વેર ભાવ

વેરભાવ માટે મેં આખું પ્રકરણ લખ્યું છે, તેનું કારણ માત્ર તે માનવ સ્વભાવનું એક મહત્ત્વનું અંગ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રેરણાબુદ્ધિના સામાજિક જીવનમાં આવેગના વિકાસના એક ખાસ લક્ષણ તરીકે હું તેને વાપરવા માગુ છું. પરિવર્તનવાદ (Transformation) નો અર્થ દર્શાવેલો ક્રમ, લાય, પ્રેમ, દુઃખ અને ખીછ ઉર્મિઓની માફક જ ચાલ્યો જાય છે.

ખીચ આવેગોની માફક લાય, નાદી પ્રેરણાબુદ્ધિના પાશવ વલણ તરીકે જન્મથી હમાત હોય છે, અને કલ્પનાના વિકાસ માથે માથે તેમાં ફેરફાર અને ખીલવટ થતાં જાય છે. જે માસનાં બાળકો વિગેલખતાં પેરેઝ કહે છે કે “પોતાને ન ગમતી ચીજોને બાળક લાતો મારે છે; અને ગુસ્સાનો ખરેખરો ઉબરો પણ તેમને થઈ આવે છે, તેવે વખતે તેમનો ચહેરો લાલ થઈ જાય છે, અને શરીર આખું ટ્રુન્ડે છે, અને ટ્રાઈવાંગ તેઓ અંસુ પણ પાડે છે.” ક્ષેત્ર ન મળતાં, નુવડવવામાં આવે ત્યારે, કપડાં કાઢવામાં આવે ત્યારે, અથવા તેમનાં રમકડાં લઈ લેવામાં આવે ત્યારે તે બાળકો ક્રોધ દેખાડે છે. પેરેઝ કહે છે કે, “એક વર્ષની ઉંમરે બાળકો ગુસ્સે થાય ત્યારે, માણસોને, જનાવરોને, અથવા જડવસ્તુને મારે છે.”

આના જેવી જાતની ઘટનાઓનું મેં નિરીક્ષણ કરેલું છે, અને જે કોઈ છોકરાંઓ વિષે કંઈ પણ જાણું છે તેમણે તેવું નિરીક્ષણ કર્યું જ હશે. મોટી ઉંમરનાં માણસોની લાગણી જુદી હોય છે, પણ તે ઉર્મિના તત્ત્વમાં નહિ, પણ સંચોજનોને લીધે અને વિચારોની ગુંચવણખરી પદ્ધતિને લીધે.

આ સાદો, જનાવર જેવો ક્રોધ, જે મહેજ પણ અણગમતા બનાવથી ભભૂરી ઉઠે છે, તે મોટપણમાં પણ અદૃશ્ય થતો નથી. ઘણાંખરાં માણસોનું ત્યારે માથું ખારણા સાથે ભટકાય છે કે ખીજી કોઈ ચીજ વાગી જાય છે, ત્યારે ખારણું કે ખીજી ચીજ (જેનાથી વાગ્યું હોય તે) તરફ તેને એકદમ ગુસ્સો ચઢી આવે છે. વેગવાવનાં ખીજાં સ્વરૂપોમાં પણ આ જ પ્રકારની યુદ્ધિહીનતા થઈવાગ જણાય છે. ઘણાંખરાં લોકોને, તેમાં ખાસ કરીને બહુ તીવ્ર ભાગખીવાળા અને જેના મન ઉપર જલ્દીથી હાથ પડી જાય છે, એવાઓને અમુક મ્થળ મામે, જનાવરો મામે, માણસો અને ગાંદો મામે દુઃખનાવટ હોય છે. કોઈ લોકો ધારે છે કે સિન્ન જાનની પ્રજા તરફની મનુષ્યોની પાસવ કે પ્રેરણાબુદ્ધિ વડેની દુઃખનાવટ કુદરતી છે. અને એક જ જાતની પ્રજામાં પણ અમુક માણસો એવા હોવાના જ કે જેમના તરફ ખીજા માણસોને કંઈ પણ દારખુ વગર જનાવર જેવો તિરસ્કાર આવવાનો.

જેના ઉપર વેરલાવ ઉપજે તે વસ્તુ માત્ર માનસિક કે નૈતિક લક્ષણરૂપ હોય તો પણ આપણને બાળ રીતિએ તે લાગી આવે છે, એટલે કે આપણે તેને વર્તન તરીકે જોઈ શકીએ છીએ, પણ તેને વિચાર કે મનોભાવ તરીકે સમજી શકતાં નથી. તે પ્રમાણે દૂધીલાવ (duplicity) નો હેતુ આપણે સમજીએ કે ન સમજીએ તો પણ આપણને તે તરફ ધિક્કાર છટે છે. અને તે દૂધીલાવમાં એક પ્રકારનું સરકી જાય એવું લીરસાપણું, અને સદીમક્ષામતીની ખામી, એ બંને એટલાં મુરપટ છે, કે આપણને કુદરતી રીતે જ કોઈ

હાથમાંથી છટકી જતું જનાવર સાંભરી આવે છે. તે જ પ્રમાણે અનિશ્ચિતપણું, ખુશામત, હૃદયાર્થી આત્મનિન્દા અને બીજાનાં ઘણાં લક્ષણો આપણે કાંઈક ચારીરિક રીતે અકારણ થઈ પડે છે, તેને આપણે માનસિક પરિસ્થિતિ તરીકે કહી શકતાં નથી.

પણ સામાજિક, કલ્પનાશીલ માણસ, જેના મુખ્ય આનન્દનું મુખ્ય સ્થાન સંવ્યવહારિક વિચાર અને મનોભાવોના છે, તેના, કોષ અને બીજા આવેગોનું મધ્યક પણ તે સ્થાનમાં જદલાય છે. વેરભાવ આદર્શ ઉત્તેજનો વડે ઉત્કેશતો સાદો આવેગ મરી જાય છે, અને અસંખ્ય વિરોધભાવી મનોભાવોમાં, અને ઉચ્ચ પ્રકારના કલ્પનાશીલ વિચારોમાં સંયોજન થાય છે. એટલે કે આપણે સદાનુભૂતિ વડે, અથવા અંગત કલ્પના વડે બીજાનાં મનની સ્થિતિમાં ઉતરીએ છીએ, અથવા એમ કરીએ છીએ, એવું માનીએ છીએ; અને ત્યાં મળી આવતા વિચાર, આપણા માનીતા વિચારો સાથે ઘર્ષણમાં આવે કે તેને નુકસાનકર્તા જણાય, તો આપણને કોષ અંદર છે.

સૌથી વધારે વિરોધભાવનાં હુકમ પણ પ્રગંભાત્ર પુસ્તકમાં આ જાળત બહુ ભારપૂર્વક દર્શાવવામાં આવી છે. જો કે તેણે દર્શાવેલો વિરોધભાવ અમુક સૂક્ષ્મ પ્રકારનો છે, તો પણ તેમાં એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે કોઈ પણ પ્રકારના કલ્પનિક વેરભાવનું એજ પ્રકારનું પૃથક્કરણ થઈ શકે. “ ‘અ’ ને કેવી લાગણી થાય છે, તે જાણવા તરફ ‘અ’ નું મન ખેંચાય છે. ‘અ’ ની સમગ્ર માનસરચના સાથે જો આ નવી લાગણી એકબી રીતે, અથવા અસ્પષ્ટ રીતે એક થઈ જાય, અથવા તેના અમુક ભાગનું ‘અ’ ની ઈચ્છા-શક્તિ સાથે એકીકરણ થઈ જાય, તો સ્વનો સુખદ વિકાસ થાય છે. આને સદાનુભૂતિ કહે છે. પણ જો આ ન થયું તો, આ નવી લાગણી, ‘અ’ ની ઈચ્છાશક્તિથી વિરોધી હોય, તો સ્વના સુધાર્થ જાય છે, અને તેમાં ખલેલ પડે છે. પછી પ્રતિક્રિયા શરૂ થાય છે. ‘અ’ની સ્થિતિને ‘સ્વ’ની વિરોધી ગાળી ધકેલી કાઢવામાં આવે છે.” સૌથી

ધ્યાન-૨ કહે છે કે, “વિરોધી ભાવમાં ‘ભયંકર મન’ ખૂબ ગહેલી છે. આપણે મામા માણસ જેવાંજ, સ્વાર્થી, કૂટ, મિથ્યાભિમાની, મતાગ્રીહ, હેતુર્પીડી કરનાર, અને અપ્રમાણિક ઝીએ, એમના આપણને લાગે છે. જેની તરફ આપણને વિરોધભાવ થાય છે, તેની તમા આપણી વચ્ચે એક પ્રકારની મદપતા (conformity) બધાય છે.” આજ સબધમાં થોડો કહે છે કે, “જે વસ્તુ તમને મખત આંચકો કે આઘાત આપે છે, તેના તરફ તમને કોઈ પ્રકારની મદપતા ન હોય તો તમને આંચકો લાગીજ ન શકે.” બીજું વાક્યુ વાક્ય છે કે, “જે ધા મહન કરે છે, તે અમુક દરજ્જે ધા કંગારનો મળતીઓ જ ગણાય.”

વેગભાવનું કાગ્ય કંપના અથવા સહનુભૂતિ હોય છે, તે આપણે જોયું. જે આપણાથી તન જ જુદું છે, તેની તરફ આપણને આવી લાગણી થતી નથી, કારણ કે જે તન જુદું હોય. તે તદ્દન અકંપ્ય હોઈ, તેમાં આપણને કોઈ પણ જાતનો ગમ પડતો નથી. બધીજ સામાજિક લાગણીઓ માત્રક આમાં પણ માન્ય અને જુદાપણાનું મિશ્રણ જરૂરી છે.

એ તો એકબીજા છે કે નિકટનું મંથોજન કે પરપર એવીજાનો વધારે પરિચય, એ કાંઈ વેગભાવ અટકાવી શકતા નથી. વધારે અંમત પરિચયથી, મામા માણસ તરફનો આપણો મનોભાવ વધશે કે કેમ તેનો આપણા અને તેના વિચારો તથા લાગણીના આચા મંથંધ ઉપર આધાર રહેશે છે. ઘણાં માણસો એવા હોય છે કે આપણાથી અમુક હદ સુધી દૂર હોય ત્યાં સુધી આપણને તેમની સાથે માત્ર કાવે છે, પણ જો તેની સાથે એક ઘરમાં ગહેવાનું ચાય તો અતિશય વિરોધભાવ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ઘણું કડીને બધાંને એવો અનુભવ નો થયોજ હશે કે અમુક માણસ સાથે આધારણ ઓળખાણ આરી રીતે નજરું દોય પણ પછી બે નિકટનો મંથંધ થતાં ને માણસ તરફ આપણને કાંઈ પણ દેખીના

કારણ વગરનું ધિક્કાર ને ક્રોધની લાગણી થાય. ન્યાયબુદ્ધિ હંમેશાં વ્યવસ્થિત રાખીએ, તો આવા અર્થહીન વિરોધભાવોને આપણે છૂટી શકીએ; પરંતુ આપણી ન્યાયબુદ્ધિને ખીચી એટલું બધું દામ હોય છે કે તેના ઉપર વધારે પડતો બોલો લાદવો ચોક્કસ ન ગણાય. ન્યાય, કલ્પના અને બુદ્ધિને ખૂબ શ્રમ પડે તેવી, તથા પદ્ધતિસરની કસરતની જરૂર પડે છે, આવી કસરત સતત તો કોઈના ચાલુ ન રાખી શકે. જે લોકો મહત્વના પ્રસંગોએ ન્યાયબુદ્ધિ બતાવી શકે છે, તે લોકોને અંગત વ્યવહારમાં ખોતાના મનના તુચ્છાઓ પ્રભાવે વર્તવાની છટ હોવી જોઈએ.

તેજ પ્રમાણે સંસ્કાર અને સુચ્છિ વેરભાવ ઓછો કરવામાં મદદરૂપ થતાં નથી; તેઓ વડે સહાનુભૂતિ વધારે સુદૃઢ બને છે, પણ સાથે સાથે વિરોધભાવના પ્રસંગો પણ વધતા જાય છે. મહાન પુરુષોનાં જીવનના અભ્યાસથી જણાય છે કે બહુ બુદ્ધિશાળી માણસોમાં, જે કે આપણે બહુ તીવ્ર સહાનુભૂતિની આશા રાખીએ, પણ તેથી તદ્દન ઉલટી જ પરિસ્થિતિ દબાતિમાં હોય છે. દાખલા તરીકે રૂસ્સોની આત્મકથા જુઓ, તો જણાશે કે જે માણસનો સ્વભાવ આવો મુંદર હતો, જે સામાજિક આદર્શવાદ માટે બહુ ઈન્તેજાર હતો, તેજ માણસ કલ્પનાની અતિ તીવ્રતાને લઈ, દુઃખ અને જૂલોનો ભોગ ધર્મ પડતો. જેમ સહાનુભૂતિ વધારે તીવ્ર, તેમ એકરકારી અને નિષ્ફળતાથી વધારે વેદના થવાની; વળી જુદા જુદા વિચારો ને કાણુમાં રાખી એકંદર હાપણુલયું દૃષ્ટિબિન્દુ રાખવું વધારે અઘરું.

સામાજિક સ્વભાગણી ઉપર કાલ્પનિક વિરોધભાવ સચાચો છે. આપણી કોઈ પ્રિય વસ્તુ માટે સામો માણસ ખરાબ વિચાર ધરાવે છે, એવું આપણને લાગે, ત્યારે આપણને ગુસ્સો, વેરભાવ, અદેખાઈ, ક્રોધ વગેરે લાગણીઓ થાય છે. આપણી પ્રિય વસ્તુને નુકસાન તે આપણા સ્વર્નુંજ નુકસાન છે, એમ આપણને લાગે છે.

ધારો કે કોઈ માણસને એમ લાગે કે એણે મને જીત્યું બોલનાં પકડી પાડ્યો છે, એણે ખરેખર મને પકડી પાડ્યો છે કે નહિ, તે બાબત ગોણું છે, પણ મારામાં જે સ્વમાન હોય તો બ્યાંસુધી મને જાગે કે તેના મનમાં મારે માટે હજી હજારો અભિપ્રાય છે, ત્યાં સુધી કે એના તરફ વિરોધ દર્શાવું જ. જે માણસો આપણાં આશિષ્ય વિંગે, આપણાં મિત્રો વિંગે, આપણાં બાળકો વિંગે, આપણી કારીગીરી વિંગે, કે આપણા માનીતા પંથ વિંગે નિન્દા કરે, તે માણસો આપણને ગમતા નથી.

ધર્મોદા અથવા દયાની સામેનો વિરોધ પણ વિરોધી સહાનુભૂતિનો સારો દાખલો છે. સ્વમાનની લાગણી ધરાવતા કોઈ માણસને બીજા આપવામાં આવે અને તે વખતે તેને એમ જણાય કે તેનું પુરુષત્વ હજારું પડે છે તો તેને અપમાન લાગે છે. સામાજિક ધારણ પ્રમાણેનું જે પ્રતિબિંબિત 'સ્વ' હોય તેને સ્વમાન કહે છે; અને અમાધારણ નાંજેગો સિવાય, સામાજિક ધારણો મુજબ માણસે દયા અથવા બીજા ન સ્વીકારવાં જોઈએ; માણસને બીજાની જરૂર હોય કે ન હોય, છતાં તેને તેવી જરૂર છે એમ માની લેવું તે તેને અપમાનકારક લાગે છે—જેવી રીતે, કદાચી સ્ત્રીને તેની કુશળતા અને કપડાંની બાબતમાં તેની ખરાબ સ્ત્રી દર્શાવી, તેને ધુમટો કાઢી ગળવા, અને કોઈ બીજા પાસે તેનાં કપડાં પસંદ કરાવવા મૂકવવું અપમાનકારક છે.

રોગ તે કાશ્પનિક વિરોધભાવનું વધારે ઉચું સ્વરૂપ છે. રોગ તે અદેખાઈ કે માફ લગાડવા જેવો માત્ર એક આવેશ જ નથી; તેમાં વધારે હેતુવાદ્ય સમાયતું છે. આપણે ઘણીવાર જોઈએ છીએ કે વિરોધભાવનાં સાદાં સ્વરૂપોને જીદિગમ્ય કારણો હોતાં નથી; કાચનાની કચેરીમાં તેને ન્યાય ન મળે, પણ રોગને તો સામાજિક પામેલો હોય છે. લાવકાત નહિ, પણ માનીતા અજાણામણુ પ્રમાણે માણસને ચક્રી ઉતરતી પાયરી મળે છે, ત્યારે આપણને રોગ ચડે છે.

વેરભાવને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય:—

૧. પ્રાથમિક:—નિઃસ્તનો અથવા પાશવ.

૨. સામાજિક—અદાનુષ્ટિતદર્શક, કાંપનિક અથવા અગત (ન્યાયનાં ધારણા માથે મંત્રધ વગરનો)

૩. બુદ્ધિગમ્ય અથવા નૈતિક (તેમા ન્યાયના ગ્રામ્યને તથા અન્તગતમાની પગલાનગીને મંત્રધ ખરે.)

વેરભાવનું કાર્ય, સ્વાયત્ ગતિઓ જાળવવાનું છે. જાતની વખતે કુતરે જેવો ઉદ્દેશ્ય જઈ કોધાવેરમાં આવી જાય છે, તે પ્રકારનો અનિયંત્રિત કોધ, મમાજની અસંકૃત પરિસ્થિતિમાં અને યુદ્ધ પ્રસંગે મણાય; અને અવસ્થિત પરિસ્થિતિમાં, તે ખરેખર અને મુશ્કેલીઓનું મળ થઈ પડે.

જાનાં વિચાર કર્યા વગર આવતા આંધળા કોધમાંથી યાદોનો વિચાર કરી શકે એવો કાંપનાગીય કોધ, ધીરે ધીરે સહાનુિ પામે છે. આપણા મુશ્માના આવેગનો ઉભગમા—આપણે મુશ્મે થઈએ ત્યારે આપણને જે માગણી થાય તેમાં—અહીં પડતો નથી. માત્ર તેની તીવ્રતામાં થોડાં કેરકાં થાય છે. કોધ ને જાણે એક પ્રકારનો તીવ્ર સુગન્ધિત સ્વાદ છે, તેને સાદામા સાદા ખાગકમાં, તેમજ શુદ્ધ ભારે વાનગીમાં પણ સર્થ શકાય છે, એકમે પલું સર્થ શકાય અને બીજા જાતજાતના ચિત્રવિચિત્ર-સાદો માથે પણ સર્થ શકાય. પાશવકોધ, આત્મગદ્ગા માટે હોય છે, એમ કહેવામાં આવે છે, પણ વિશિષ્ટ કોધ માટે આવો સર્થ જાતનો જરૂર થઈ શકે એમ નથી. હુ માનું છું કે કોધ, જે કે સહીયાર વધારા પડે, અને અનિયંત્રિત થઈ જાય છે પણ પ્રજાઓની પ્રગતિ માથે ઝોડે, યનો જાય છે, કારણ કે તેનાં સહાંખગં સ્વરૂપો ખોટાં બનાય છે, જતાં જીવનમાં તે જરૂરી ભાગ બજાવે છે.

સહાંખગં માણુઓ આંગમુ હોય છે, અને કોધથી ઉત્તેજનની તેમને જરૂર પડે છે. કુચ્ચ તેમજ દલદળી શૂનિકાનાં જીવનમાં

કોધનું આજ કાર્ય છે. માણુમની આમવામ મૌમ્ય અને ખુલામ-
નીકે વાતાવરણ ઉચ્ચ કરે, અને જણામે કે સોએ નેવું ટક માણુમો,
કાંઈ પણ માટે કાર્ય નહિ કરી શકે, પરંતુ કોઈક પ્રકારના મુન્દિય
વિવામમાં પડી જશે. તેને માટે કોધ જેવી અકબીર દવા મીઠ
એકે નથી. માણુમ જીવનાં મને તે કાર્ય કરવા નિયુક્ત થએલો
હોય, પણ તેમાં પ્રગતિ કરવા માટે તો તેમાં વિદ્યો અને મજાન
હુમશાઓ જરૂરી છે. અને જગવાન બનાવવા માટે હુમવાને કોઈ
પ્રકારના લાગણીના ઉભરાના ટેકાની જરૂર પડે છે. આપણામાંથી
ધણખગને લાગણીના ઉભરામાં નેઈની તીનતા, કોધના નવ
વગર આવી ગઈ નથી. આમાન્ય જુદિથી અને કાળજીથી
નિરીક્ષણથી જણામે કે જે માણુમમાં કાંઈ પણ હુમ હોય છે,
તેનામાં કોધની લાગણી હોય છે જ, અને તેનો જરૂર પડે તે ઉપયોગ
કરે છે. કોઈ વધારે ત્રીભુવટથી નિરીક્ષણ કરવાની દેવ મને ના
આ વાત તેમને વધારે અપ્રત્યક્ષ મમલમ.

અત્યારે મને એક ઓળખીતો માણુમ યાદ આવે છે તે
માણુમ લગાયડ, આમહી અને મજાતાપૂર્વક મન્યને આમદ ગણના
છે. બધા બોલે જે કામ કરવાં જોઈએ એમ કલા કરે છે, પણ
અગત વિરોધને વીધે કોઈ જે કાર્ય કરતા નથી, તે કાર્યો તે
માણુમ કદી નાંખે છે. બીજા બોલે ગત્યના સડાને વખોટી કાઢે
છે, પણ તેને મુધારવાની તેમનામાં દિમ્મત નથી હોતી આ માણુમ
અમલદારના મડ પકડી પાડે છે. અથવા તેમને ન્યાયની અગવ-
તમાં કે છાપા દાગ ઉઠાડા પાડે છે. આ અર્થમાં તેને કાંઈ વામ
કે માન મજાતા નથી, બલકે તુકસાન થાય છે. એનામાં કુદરતી
ગીતે જ હુમનાવટનો ખતનો ભરેલો હોય છે, અને તેને આંધળી
ગીતે કે તુકસાન, કરે તેવી રીતે વાપરવાને બદલે, તેને ચૌકિદારની
દિશામાં તે વાળે છે, અને એ ગીતે પોતાના કુદરતી વલણને નૈનિઃ
અને ઉપયોગી અર્થમાં વાપરે છે. આવી જાનના જેમ રાજા
માણુમો હોય તેમ તેને વધારે કાર્યો થાનો.

આ ન્યાયી ક્રોધ બુદ્ધિપૂરક સપન્વામાં આવે તો પ્રગતિના મુખ્ય નામન-પ થઈ પડે, પણ આ નિમિત્તના નવા ઉપચારમાં લાભગીઆપા! આવી મરુ /

મરને વ્યાપીતુ એવું નામ નહીં, તો દામન હું નહીં તો નામ લઈ નકાય તમામ ઉપચારની દુઃખનામદ ખૂબ પ્રમાણમાં હતી, એ વિરોધને મોઢતો મૂકો નહોતો, પણ જ્યારે અત્યંત વિગદીઓ તેની આવે ચપ્પાની માગણી કરે, ત્યારે તે પાછો હાંતો નહિ તે લાભપૂર્વક હોતો ન, " આમ મિત્રા ઉપન મમ મધુ " અને મારા દુઃખનોને ધિક્કાર હું " એનો ધિક્કાર ઉમમ પ્રમાણે હતો એવું ઉપનમનિ વાચનાર મૌ નહીં જાણે છે - ત મારા અને મહાન પુત્ર હતો, એની લગ્નદ દત્તિ તને નાન અને મહાન થવામાં મદદપ થઈ હતી જો - વિગદની લાચનાને ત્રીસ વર્ષી નમિત્તો વેળાય જ, અને તથા વિચાર ઉપર પડ્યા ફરી વળે છે, જતા તમા મગ આદિન્ય નના ન શ તત્ત્વ નાન્ત પ્રતિના માણો પાપ જ્યારે નહીં મામે વિરોધી અભિપ્રાય દશાવે, ત્યારે ખૂબ બુદ્ધિમાં આવે / વિરોધી અભિપ્રાયો અન્ન થઈ જવા જોઈએ, એ નહીં જરૂરી નથી, પણ જરૂરી બાબત એ જ - તેને મરના માણુ ઉપર અને નિષ્ણામપણે વાપન્વા જોઈએ

ન્યાયી વિરોધ, માત્ર લદાય ન્યાયદત્તિના ઉત્તરન માટ જરૂરી જ, એટલુંજ નહિ પણ જે માણુમ નન્ન વિરોધ દશાવવામાં આવે તેને પણ તે લાભદાય છે, જાણુ તેને લીધે જે મનોલાવોનો તેણે વિરોધ કર્યા છે તેની ઉપચારિતા નિમ તેના મનમાં લાગણીઓ બનત તથા છે અનેની નીચી જૂમિકા ઉપન મારીન્કિ અવરોધ જે લાગ લગવે છે, તેજ લાગ ઉચ્ચ જૂમિકા ઉપર કપનારીલ લાગણી ભજવે છે તે નહ સાચાના મનના વિરોધન માણુસને લાભ થાય છે તે આપણા માનમિત્ત નવ ઉપન હુમલો કરે છે, અને અભાવી તથા કપનારીલ વ્યક્તિ તરીકે આપણને, મારીન્કિ /

કરતાં તેનું દુઃખ વધારે વાજે છે. તેને લીધે આપણે ત્યાંના માણસનું દષ્ટિબિન્દુ જોતાં ઝીખીએ છીએ. તેને કાંતો આપણે સ્વીકારી લેવું પડે અથવા તો ખીજા વધારે જોરાવર દષ્ટિબિન્દુ આગળ તેને દયાવી લેવું પડે. એ રીતે આપણા નૈતિક ન્યાયમાં તે લાભ લેવાય છે.

તે માણસનાં વિરોધ કરવાની શક્તિ જણાવી નથી, તેના આશિષ અને ધ્યેય માટે દોષને માન ન ઉપજી શકે એમ હું ધારું છું. આપણને લાગે છે કે જો તે માણસ અમુક આજ્ઞા માટે બહુ આશ્રય ગણતો હોય, તો તે આજ્ઞા ઉપર દોષ પ્રદાર કરે તો તેના મનમાં વિરોધી આવેગ થવો જ જોઈએ. આ માણસ તેવે વખતે અથવા તો પછીથી પણ વિરોધનાં કાંઈ ચિન્હ ન દર્શાવે તો, તે અને તેનું લાગતુવળતુ મર્મ આપણા મનથી ધ્રિષ્ટાગ્ને પાત્ર થઈ પડે છે. નિમ્નનો ભંગ કરનાર શિષ્યોને, મિત્રને દોષ પણ પ્રકારની શિક્ષા નહિ કરે એમ એ જોત્રનં લાગે તો મિત્ર દોષ પાળે જ નહિ.

ત્યારે ખીજા બાંહે આપણા કાર્ય તરફ રોષ કે વિરોધ દર્શાવે ત્યારે જ આપણને આપણું કાર્ય ખોટું છે, તેનું નીચતાથી જાન થાય છે. તે સ્વાર્થી ક્રાંતિઓ, અવરોધ ઉત્પન્ન કરાવ્યા વગર આપણે કરી મરીએ છીએ, તે ધીરે ધીરે આપણને સ્વાભાવિક લાગતી વાય છે. આ આજ્ઞાના ભાગ અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે અપ્રતિરોધ (non-resistance) ને લીધે દુઃખ દેનારને કાંઈ જ પતાવાની લાગતી થતી નથી. માણસને હું માનું ત્યારે એ મગવા માટે ખીજે ગાલ ધરે એવું હું માંગતો નથી, કાગલ એને લીધે ઘણીખરી વખત મને નુકસાન થાય છે. તે માણસના દુષ્ટાઈ જવાથી હું ઘાલજ વખતમાં ટેવાઈ જવાનો અને પછી પેલા અપ્રતિરોધી ગહીદનો મને વિચાર પણ બાળે જ આવે. જમની વખતે જકરાનું માંસ ખાતી વખતે જકરાની દયા આગળ આવે છે. (પ્રાટેસ્ટાંટ લીએ આ પુસ્તક લખ્યું, સાગ પછી ગાંધીજીએ

મોટા પાયા ઉપર દેશભરમાં મત્સ્યાગ્રહ ચલાવ્યા. તે વખતે પ્રૌદ્ધિસર
 ફૂલી સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા હતા, નહિ તો એમના ઉપજા કથનમાં
 કાંઈ ફેર પડત, એમ માટે માનવું છે. મત્સ્યાગ્રહથી ગાંધીજીની મુસદ્દા
 બંધ આવી કે નહિ. અને ન આવી તો કેમ ન આવી, એ જુદી
 વાત છે. પણ ઉપર જણાવેલા વિચારોમાં સત્યાગ્રહને પ્રૌદ્ધિસર
 ફૂલીએ જે ઉપસાધા આ નગરે લેયો છે. તેમા ૧૮૩૩ ફેર પડે
 હોત-મા. કે.)

તે જ પ્રમાણે અતિશય અને આસંપદ વિરોધ પણ મને
 મસ્દગાર નથી થતો, તેને લીધે જે વધારે કોધાયમાન થઈ જઈ હું.
 પણ એટલું તો ખરું જ કે દરેક માણસે પોતાના તથા પોતાને જેના
 તરફ નાદાનુભૂતિ હોય, તેવા માણસોના હક્ક સાચવવા જોઈએ;
 અને તે હક્ક ઉપર કોઈ પ્રહાર કરે, તો ન્યાય અને દર વિરોધ
 દેખાડવો જોઈએ. નૈતિક ધારણાનો ભંગ કરવાથી આપણને જેમને
 માટે માન છે, એ લોકોમાં વિરોધી વૃત્તિ પેદા થશે, એ વાતના
 અનુભવમિદ્ધ લાનથી જ મુખ્યત્વે ફરી એવાં ધારણા ટકા રહે છે.

પણ અપ્રતિરોધ જેવા મિદ્ધાન્તોએ ગદાતમાઓના માનસ
 ઉપર વારંવાર અસર કરેલી છે, અને તે સિદ્ધાન્તમાં સત્ય છુપા-
 થઈ છે-જે કે બાહ્યદૃષ્ટિએ તો તે નહન અર્થહીન જણાય છે. એ
 સિદ્ધાન્તનો ખરો અર્થ શું છે તે જોઈએ. ન્યુ ટેરટામેન્ટ અને
 અન્યાના જમાનામાં પણ થણા મોટા માણસો આ સિદ્ધાન્તનો
 ઉપદેશ કરે છે-તેનો અર્થ એવો લઈ શકાય કે લોકોમાં દુર્કૃપ
 લથીઆરો છોડી, મુંદર લથીઆરો ધારણ કરવાં જોઈએ; અને
 માનભારી કે ન્યાયની અદાલતમાં ફરીઆ નોંધાવવાને બદલે નૈતિક
 રોષ અથવા પુનઃ પ્રક્રમ દેખાડવો તે વધારે માટે છે. એ તો ખરું
 જ છે કે મામા માણસમાં આપણને કાંઈ પોટું દેખાતું હોય તો
 (જે તે માણસ જગપણુ સમજી હોય તો) તેની સાથે તકરાર
 કરવા માટે તેના (હલકા નહિ) પણ ઉચ્ચ સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને

તેમ કરવું લેઈએ. ધારો કે કોઈ માણસ કંઈ કર અથવા અપ્રમા-
ણિત કાર્ય કરવાની તૈયારીમાં છે; તો તે વખતે તેને અટકાવવા
માટે આપણી પામે બે રસ્તા છે: એક તો તેના તે વખતના નીચ
અવસ્થાની સામે ચર્ચ, તેને જમીન ઉપર પટ્ટી દેવો, અથવા પોલીસને
બોલાવવો. અથવા તો તેની ઉચ્ચ ભાવનાને અમર થાય, એ રીતે
તેને અમરવતું લેઈએ કે આપણને ખાતરી છે કે એના જેવો
સ્વમાનવાદો અને પ્રતિષ્ઠિત માણસ આ રીતે પોતાની
ગતને દલદલી તો નહિ જ પાડી દે, પણ જો એ
માણસ એવું કંઈ કરશે તો તેને માટે બધાં નિરાશ થઈ, તેની તરફ
માન નાખનારાં પણ તિરસ્કાર બતાવશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો,
આપણે એના મામાજિક સ્વને બને તેટલી અભ્યસાધી, ધમકી
આપીએ છીએ. પેલા કરતાં આ રીત ચાલીવાનું બહુ જ વધારે
અમરકારક થઈ પડેલી જણાય છે; દારણુ તેથી પેલા માણસની
નૈનિક અભિગતિ થવાને બદલે ઉન્નતિ થાય છે.

અપ્રતિરોધનો આ અર્થ હશે એમ સામે છે, પણ તેનું નામ
ખોટે અને ઘેરનાક છે. અપ્રતિરોધમાં એક પ્રકારની વિરોધદર્શકતા
તો છે જ, તે માર્ગે આપણે વિરોધીની નબળાઈમાં નબળી જગા
ઉપર ધા કરી શકીએ છીએ. એ તો એક સુક્તિ છે કે જે ભાગ
ઉપર તેણે બખ્તર પહેર્યું નથી, ત્યાં આપણે ધા કરી દઈએ છીએ.
આ પ્રકારની વિરોધદર્શકતાની સફળતા તો પરિણામ જ બનાવી
આપી શકે. જો આપણે આપણા વિરોધીના મનમાં પ્રવેશ કરવામાં,
અને વિચારને કેરવવામાં સફળ ન થઈએ, તો તો આખી સુક્તિ
નિષ્ફળ જાય છે. નુકસાન તો થઈ જાય છે, નુકસાન કરનારો
પોતાના માર્ગે ઉપર વધારે દર બન્યો છે, એના કરતાં તો એને
જમીન ઉપર પટ્ટી દીધો હોત તો વધારે સાફ થાત.

ઈસ્ટિશિરતે તમારો મારનાર તરફ બીજો ગાસ ધરવાનું
શીખવ્યું, આપણો કમલો સર્ચ જનારને એન પણ આપી દેવાનું

પણ તેણે ગીખચું છે ખરું-પણ કેટલીક જગ્યાએ-ન્યાં ગુન્દગારો
 ધર્મી દલદલ કક્ષાએ ઉતરી પડ્યાં હોય ત્યાં-તેમને ખીજ શિક્ષાઓ
 આપી પાણુ દાખલા આદર્શમાં મળી આવે છે. એ વાત તેણે
 આશ્ચર્ય પામી વાપરી હતી. હું તો એમ માનું છું કે માનુષ્યો જે
 વતનના વિરોધને લાયક હોય તે વતનના વિરોધ તેમની માથે
 દર્શાવવો જોઈએ. મનુષ્યના આદર્શોના પ્રેમને અને માત્ર પ્રેમનેજ
 અતિ મહત્ત્વ આપવું જાડું મર્યાદા અને આધારજી છે. આ પ્રકારના
 આપણને જાડું મુંઝવે અને કંઈ જાગે છે, નહીં કામગીરી નો એકતુલ્ય કે
 આ જગતમાં રહેલો વાત અને શાન્તિ જોઈએ તે કુતારાં પાળી આપી
 પ્રમાણમાં હોય છે. જ્યારે અતિશય તાપ જામનાં હોય, ત્યારથી
 ગળું સુઘાઈ જતું હોય ન વખતે એમ જાગે છે કે મેં જાણી
 અને એક ધુંટડો ફાટી પાણી મળી જાય તો દુનિયામાં ખીજું
 કંઈ જ ન જોઈએ. પણ જ્યારે જાણી અને પાણી મળી જાય છે,
 ત્યારે વળી થોડીજ વારમાં આપણે ખીજા કક્ષાનો વિચાર કરવા
 મંડી જઈએ છીએ. અખંડ શાન્તિ અને પ્રેમના આદર્શ વિશે પણ
 એમજ મમજવું. જાડું સાગળીવાળા શ્રવે, જે પ્રેમની મનન અખના
 કરે છે, તેમને પણ એકસા પ્રેમ કંઈ હમેશ પૂરતો ન થઈ શકે.
 અવિચારી અને એકધારે રહેલો વાત આખરે આદર્શ થઈ પડે છે.

મનુષ્યના આદર્શો અને મનુષ્ય સ્વભાવ. એ બંનેનો વિકાસ
 માથે માથે જ થવો જોઈએ, અને એ બંનેનું શુ પગિગામ આવશે
 તે આપણે પાંડેલથી ન કહી શકીએ. પણ હાલ તુરત તો એમ
 વાગે છે કે પ્રમાણિક અને વ્યાજગી આદર્શવાદીએ અમુક
 સાગળીના ઉભરાઓને નાણુદ કરી દેવાને બદલે, મત્તના સ્વરૂપને
 ધ્યાનમાં રાખી, મર્વ સાગળીના ઉભરાઓને સ્વચરિત નથા
 અંચમિત રાખવા જોઈએ. જો અવગી બાણુનો વિરોધ કરવાની
 ગતિ ન હોય તો, ખરે, નિરોગી પ્રેમ હોઈ શકે કે જમ ને શંકા
 પડતી વાત છે. કેઈ વસ્તુ ઉપરના પ્રદારો તરફ વિરોધ દર્શાવીએ
 નહિ તો તે વસ્તુ માટે આપણે આવી સાગળી હોય ખરી ?

વારતપિક્ક રીતે વેરભાવનો ઉચ્ચ કાર્ય પ્રદેશ નો અસત્યને હેડું પાડી દેવાનો છે; અને આ હેતુ પાર પાડવા માટે, આત્મે, ન્યાયનાં આદર્શો ધ્યાનમાં ગખી બુદ્ધિપૂર્વક કાણુમાં ગખવો જોઈએ. માણુમમાં દર મામાનિક કંપનાગીતતા હોય ત્યાં સુધી માણુમને આવા કાણુની જરૂર જણાશે અને પોતાની ગકિત મુજબ મનોમજ વાપરી, પોતાની ન્યાયબુદ્ધિ જેને અન્યાયી અથવા ખાટું દહેશે, તેની તરફ ને વિરોધ દર્શાવશે. કંપનાને ક્ષીધે આપણે જનજાતના વિરોધી અભિપ્રાયો જોઈ ગયાં છે. આ અભિપ્રાયોને, બુદ્ધિ-જેનું કામ વ્યવસ્થા ગખવાનું છે ને ઐક્યના કોઈ મિદ્ધાન્તને આધારે, અમદાદિના ધોરણ મુજબ, ગોંડવી, કાણુમાં લાવવાનો પ્રયામ કરે છે. અભિપ્રાયનું ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવા ખાતરની મનની કુદરતી જરૂરીઆતમાંથી નૈનિક મિદ્ધાન્તો ઉદ્ભવે છે. બધા વિગિષ્ટ આવેજો અને તેમાંના વેગલાવ, અન્તરાત્માની અમલ આણુવામાં આવે છે, અને તેનો ન્યાય મને નક્કી કરેલા ધોરણે અપાય છે. જે મન તેને આત્મા કે હૃદય નાણું તે વિરોધ કરવામાં આવે છે, અને ઈચ્છાશક્તિ વડે જોગ્યુલમયી અમલમાં મકવામા આવે છે. આપણે તેને અત્યનિષ્ઠ ગણીએ છીએ, અને તેનો જગ જાતેજ ધર્મ છે છીએ.

પણુ જે આ વિગિષ્ટ આવેજો તથા વેગભાવો તેને અકંપના મિદ્ધાન્તને અનુમર્ગને ગધાયવા હોય, નો આપણા ઉદ્ધાન વિચારો તેમને અપનાવવાની ના પાડે છે, અને તેને, અંધી ગકિત વાપરી, દાખી દેવાનો પ્રયામ કરે છે. આ રીતે આપણે આકસ્મિક નુકસાનની વાત બૂલી જઈએ છીએ, આપણે ખાલી દુશ્મનાવટને અંયમમાં ગખવાનો કે ટાળવાનો, પ્રયામ કરીએ છીએ, પણ આપણાં કાર્યો કોઈ ઉપર ગ્યાર્થનેજ થાય છે. આ કોઈ બદ અગવાન અને લાખો વખત આવે એવો હોય છે. કારણ કે તે એકધારે અને ગાનત વિચારોની સાથે જોનારો હોય છે, પણ

આવેગભર્યા ગેરવ્યાજબી ગુણોને, સ્થાન વિચારોમાથી કાઢી મોગણુ મળતુ નથી, તેવી તેનામા ટકી રહેવાનુ બજા નહિ જોણુ હોય છે.

પાખલા તરીકે કાઠી માણસ કાઠી નસાધારી પામે કાઠી વિનમિ નહિને ગયા, અને ત્યા તેને તુડ નકામ્મા જવાળ મળ્યો- પેલા માણસના મનમા ઝોલી પડેલા વિચાર તે અવિચારી ગુન્માભર્યા નહોતો જવાળ દેનાનોજ આન પડી નસતજ મન તે બાબત ઉપર વધારે કડા વિચાર દેવા મડી પડે છે એ માણસે ત્યા જેતુવી, કાઠી વાગણીથી દોગઠી આન કર્યું હો, તેનો તે વિચાર કરે 'ઠ', અને તનો કોધ વધારે અને અનત નવડપ ધાગણુ કરે છે તેના ન માન ન બ હોતો, તે હવે મનમા ગવ્યવત ખુંચે છે. પણ જો માણસ નાધાગણુ મમજુ હોય, અને ન્યાયને ધો-હો દરેક વસ્તુની તુનના ટંગારો હોય તો, થોડી વાગ્મા તે નાનત પડી જશે, અને દખનાનીસતોનો ક્રમ વધારે વિગાળ પાયા ઉપર ચાલુ ગમ્મી, પેલા માણસના હાદિમિ-દુધી જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને પડી પેલા માણસના વતનમા કાઠી વ્યાજબીપણુ હતુ કે કેમ તે ગોઠી કરે છે. કદાચ એ માણસ પામે આવી વિનમિઓ અતત આન્યાજ કરતી હો, કદાચ એ એડી બેદગકારી અને વાગણી-લીનપણુ ન બતાવે તો એના કામનો તાગજ ન આવે એમ હોઈ શકે તે આ કાગણો પૂગતા ન જણાય, અને એનુ તોછડાપણુ એની ઉદતાઈના પશ્ચિમ ડપજ લાગે તો પેલા માણસનો રોય ચાતુજ રહેશે, અને જોટલી વાગ એ થાક આવે, એટલી વાગ રોય જાગૃત થનાનો, અને તક મગે તો બદલો લેવાની ક્ષિણ કાયમ થયા નવાની

અથવા ધારો કે રેવેની મીન્ટ ઓરીન આગળ માણસોની લાગ ઉભી છે-તમે પણ તેમા છો. ત્યા ઉભુ રહેણુ અગવડ અને કટાગાભર્ય છે, પણ ક્રમ મુજબ તમારો વાગે આવશે, એમ મમજુ તમે સાન્નિધી ઉભા છો, તેનામા એક મોટા આવેરો માણસ

હારમાં વચ્ચેથી ઘૂસી ગય, તો તમને બરૂર ગુસ્સો ચડશે. તે માણસના આગળ જવાથી તમને એ પાંચ એકન્ડન મોડું થવાનું, પણ એ તો ન્યાયનો પ્રશ્ન છે. અહિં વિચારની પરવાનગી લઈ દોષ બહાર નિકળે છે.

વેરભાવના પરિવર્તનનું બુદ્ધિ અને કલ્પના વડે થતું સ્વરૂપ, જેના તરફ વેરભાવ દાખવવાનો હોય, તેના તરફ વધારે વિવેક બુદ્ધિ વાપરે છે. એક રીતે જેનાં ઉચ્ચ પ્રકારનો વેરભાવ હલકા પ્રકાર કરનાં ઓછો અંગત હોય છે. કારણ ઉચ્ચ પ્રકારનો વેરભાવ અમુક માણસ તરફ અંધતાથી ખાતો નથી, પણ તે માટે તે માણસનાં અમુક સ્વરૂપ અને અમુક અકારાં લાગતાં વલણોને જુદાં પાડી દેવામાં આવે છે. 'અ'ના સ્ફેરાના વિચાર માનથી કે બીજા કોઈ તેવા ચિન્હથી તે ભાવ પેદા થતો નથી; પણ તે માણસની અપ્રમાણિકતાનો વિચાર, તેની ઉદ્વેગનો વિચાર, અથવા એવી જાતના બીજા કોઈ પણ વિચારને લીધે વેરભાવ પેદા થાય છે; વળી સાથે સાથે એના અમુક ગુણ દર્શનથી આપણે તેને વખાણીએ પણ ખરાં. સામાન્ય રીતે દરેક માણસમાં, આપણે ગ્રાહીએ તો વખાણવા લાયક થોડું ધણું નો નીકળે; તેથી જો આપણને એની તરફ દુઃખનાવટનું ઉપજતી હોય તો તેનો અર્થ એટલો કે આપણે તેને અપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જ ઓળખી શક્યા છીએ.

અનિયંત્રિત ઉર્મિઓની મારફત અનિયંત્રિત દોષ પણ આવા અપૂર્ણ અને વિવેકબુદ્ધિહીન ખ્યાલો ઉત્પન્ન કરાવે છે, કારણ તે જ્યવન્મિત વિચારોને દંદાવી નાંખે છે, અને જે પોતાની સાથે મળતા આવે તેજ વિચારોને ટકવાની પરવાનગી આપે છે. પરંતુ વધારે ગુદ મનોભાવ, વધારે ન્યાયી દૃષ્ટિ રખાવે છે, અને તેથી આપણા દુઃખનો ઉપર પ્રેમ રાખવાનું, તથા આપણા મિત્રોના દોષ જોવાનું શક્ય બની શકે છે. ન્યાયી માણસ કે શિક્ષક, બાળક કે વિદ્યાર્થીના અનાજ્ઞાંકિત વર્તન મામે વાંધો ઉદ્ભવે, પણ તેથી

પોતાના પ્રેમ ઓછો થવા નહિ દે. ગુન્દેગારો માટે પણ તેજ મિદાન્ત લાશુ પડવો જોઈએ; વળી જેની તરફ વેરભાવ ગળપવો પડે, તેને માટે પણ તેજ પ્રનાણે થવું જોઈએ. અવગ્ર માર્ગે નએલા મળ્યો તરફ સમાજે એમ વર્તન રાખવું જોઈએ, જ્યાં ન વર્તન સમભાવી હોવું જોઈએ.

કૃપાનાં કેળવીને, નથા ગરી નરંદના સંતોને સહનમા નખીને, આયેગમૂચક વિચારોનાં ઉનાવળા નિર્ણયોને અવગણવા, એ આધુનિક જમાનાનું વિનિષ્ઠ વલણ છે. સાખસા નરંદિ દિઆ કળનાર ને ઓઠી કળનાર ગધાજન સંદેષે ધિષ્ટારપાત્ર અને નદાન કૃત્ય કળનાર છે. આત્માના જમાનાનાં ધણાં એવાં છે, ને કૃપસા કથન આથે મળના આવના નથી. નણન કૃત્ય માથેનો વિદેશ અદ્યથ થવો જોઈએ, એમ કહેવાનો આગમ નથી, પણ ખરાબપણાને ચોગ્ય ઉપાય વડે દાની દેવાની માથે માથે આપણે વધારે અને વધારે સ્પષ્ટતાથી જોઈ જડાશુ ને ગુન્દેગાર સંદેષે પણ પળી રીને આપણને મળના આવે છે, અને જે હેતુથી એટાં કામ કરે છે, તેવા હેતુઓ માટે આપણે પણ કદાચ તેમ વર્તીએ.

ધણી વાર અદ્ય ભારપૂર્વક કહેવાય છે, એમ માની લેવાય છે ને વેરભાવની સાગમી મનુષ્યના મનને સ્વભાવજન અકારી અને દુઃખ આપનારી છે, અને જાણે આપણી ઈચ્છા વિરુદ્ધ આપુ ગંધે છે—સ્પર્ધાના વાતાવરણને લીધે આપણા ઉપર ને જાણે નિરંતરુત્તમથી લાદવામાં આવેલી છે. આ વિચારની મને નો ખામ વગુદ્ધ લાગતું નથી. હું તો માનુ છું ને દોષથી માનસિક અને સામાજિક નુકસાન છે. એમ કહેવામાં આવે છે તેનું કામલુ તે વેરભાવ પોતાના અમુક વલણને લીધે નહિ, પરંતુ જોણની માફક તેમાં પણ કુદગતી શક્તિનો અખટ ભંડાર હોય છે, તેથી દોષને થોડાં માથે નરંદ વાળવો અથવા કાણુમાં આણવો તે ધણું મુશ્કેલ કામ છે. ને તેને ખગખર અવરિયત ન ગળ્યો હોય નો જરૂર તેને લીધે માનસિક ઉવનનાં જેરવ્યવસ્થા અને દુઃખ દાખલ થશે.

ધાર્મી ક્રોધને ગતિવાળા અને તદ્દનરૂપ માણસને ક્રોધ બીજકુલ દુઃખને લાગવાને બદલે વજો સુખને લાગે છે. જ્યારે ગુસ્સાનો ઉભરો આવેલો હોય, તે વખતનો અનુભવ તેને બહુ આનંદદાયી લાગે છે. તે ગુસ્સાના વાવાઝેડમાથી નીકળી જવાનું તેને મન થતું નથી, અને કુદરતી રીતેજ, ગુસ્સાને માન્ય પાટી દેનારાં મૂલ્યોને તે પાછાં હાવી દે છે. આખરે, જ્યારે તેમણે બધી મજા ચૂસાઈ જાય છે, ત્યારે તે માણસ ઠંડા પડે છે. બાળકોના ક્રોધના ઉભરતું નિરીક્ષણ કરવાથી આ બાબત સ્પષ્ટ થશે. વળી જેમનો ક્રોધ અનિયંત્રિત હોય, તેવા મોટી ઉમરનાં માણસોના પણ આ બાબત જણાય છે.

લાખા કાગળ સુધી આવે તેવા ધિક્કાર પણ ઘણા પ્રકારના માન્યને મતોપના મળેલા થઈ પડે છે, (જે કે આત્મ જમાનામાં આવું ઓછું નજરે પડે છે, અને જે ધાર્મિક વધારે ને વધારે ઓછું થતું જાય છે.) ઉપર કથન નમજણ હોય તો હૈંસલિટનો નેમદાર અને નિખાલસ પણ કાંઈક અંશે મનને માટે અનાગમ્ય એવો Pleasures of Hatingનો નિબંધ વાચવો જોઈએ. ધણુખ- તો ક્રોધનો ઉભરો શ્રમતાંજ પરતાવો અને દુઃખની લાગણી મગ થઈ જાય છે; અને મનની દલીલોત થએલી બ્યવસ્થા તથા એકતામાં આવી પડેલું નાશકારક વિત્ર તત્ત સમજવા માટે છે. તેમ થતા પાપ કર્યાનું ભાન થાય છે, ભગ્ન આદર્શનું દુઃખ થાય છે. કોઈ પણ પ્રકારના અશુદ્ધ લાગણીના ઉભરને વગ થયા પછી એવીજ લાગણી થાય છે.

કોઈ પણ માદી અથવા દિનક લાગણીની પાછલી અમર દુઃખને અને મોટી લાગે, એ સંભવિત છે, કાગળ કે શુદ્ધિ અને અન્તરાત્મા જે અંકે પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેનો તેવે વખતે નાશ થાય છે, અને માનસિક જીવન જેમ જેમ વધારે ને વધારે

ગુણવલ્લભ્યુ થતુ નય છે, તેમ તેમ આની અગર વધુને વધુ જાણાતી જાય છે. મનુષ્યની પરિસ્થિતિને લીધે આપણે એટલો માનમિત્ર ગળનો મનન અને વિમુક્ત વ્યય કર્યાજ નહીં પડે છે, કે આપણને હિંમત ઉભરો આવકારદાયક લાગે, એટલી આપણી પાસે વધારાપડતી આવેગોની શક્તિ જાકી રહેતી નથી. કૃમિઓને પુદ્ધિપૂર્વક અને કુકુચથી દોડવાની વધતી જતી જરૂર નાથે દર અને મંથનના બિદાનો કુદરતી ગીતે જન્મ પામે છે, અને તેમણી જે છટકી જાય છે, તે ચકવી નામે છે, અને પશ્ચાતાપ દગવે છે. ડોઈ પણ મથળ કાગળી, જમના ગગાડ અને આત્મોત્તરિને ભોગે જ ભોગવાય છે

જેટ અને બિરનાઈ નંવા વોક્ષ, જેમનામાં શક્તિઓ ઉભ-ગઈ જતી હોય, પણ ગ્વાલાવિદ્વ દૃષ્ટિ આજમુ હોય તેવા વોક્ષને કામ કરવાના ઉત્તેજન તરીકે વેરભાવની વધારે જરૂર રહેતી દગે, એમ હું માનું છું. શાન્ત એકાન્ત મથળોમાં અસલી રમતુ અંગત વેગરે ખૂબ પ્રમાણમાં લેવામાં આવે છે. જે વર્ગોમાં મનુષ્યનું દબાણ ઓછું છે, ત્યાં તે વધારે લેમમાં દેખા દે છે. પણ જે વોક્ષ જમાના પ્રમાણે વર્તનાગ છે, તેમને તીવ્ર અંગત વેર દે હુમના-વટ હુમદ અને વિનાશક લાગે છે, અને તેવી સ્થિતિમાં ન સ્ત્રી શકવાથી પાણી ઉચ્ચ આત્માઓ નાગ પામે છે.

આ જમાનામાં પ્રધાન લલણોવાળો માણસ, અજાન ધિક્કારની ગુણમાં કદી પડતો નથી, પણ દરેક પ્રકારના માણસો નરદ તે મહનશીલના કેળવે છે અને છતાં પણ પોતાના માયા સ્વની વિરુદ્ધની દૃષ્ટિઓ અને હેતુઓ નરદ તે ધીર અને દૃ વિગેધભાવ ગમે છે. પોતાના આન્ય માથે જે જે વસ્તુઓનું નેણું એકીકરણ કર્યું છે અથવા જેને પોતાની માલીકીનું ગણ્યું છે, તે નરદ તરફ તે તેજ મુજબ વર્તે છે. તે હમેશા વિવેકી રહે છે, અને માયાળુ અને ઔચ્ચ ગનોજાવો વડ પોતાનાં માહસકીથી યત્રો ઉપર તેજ

જગાડેલું ગમે છે, અને નક્કામી લાગમ્મીના ઉભગઓમા પોતાની શક્તિઓને વેડી નાંખતો નથી, તેથી તે વધારે અજ્ઞતાથી વિનાગ કરી શકે છે, અને આચારમાં મૂકી શકે છે—(જામ કરીને ત્યારે તેને વિરક્તતા દર્શાવવી જરૂરી થઈ પડે છે ત્યારે—) આ વત્માનાનો માણસ નાટકી ટખતો હોતો નથી ને મનની કંરકમગ્ની પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે છે, અને જો ધમકાવવાની જરૂર પડે તો ને માણસને માત્ર હોડના હાવભાવથી તેમ કરતાં આવડે છે, અને થોડજ શબ્દોમા, મધ્યતાપૂર્વક તે ધમકી આપી શકે છે. જે વધારે હિંમત સુક્તિની જરૂર પડે તો—જામ કરીને આમાન્ય નેટીના માણસો ઉપર છાપ પાડવા માટેનો સભવ છે કે તે માણસ એ કામ પોતાના હાથ નીચેના કાઈ માણસને મોંથી દેશે. આ દુન્યુ કરનાર મનુષ્યો ઉપર કેબરેખ મળનાર માણસો, મોટે મોટે બોધવું પડે અને મનુષ્યોને વારંવાર ધમકાવવા પશુ પડે; પરંતુ તે જગતના આધકામનો મુખ્ય ઉપરી આધાગળ રીતે શાન્ત અને નમ્ર પ્રકૃતિનો હોય છે.

મમાજે નક્કી જેમાં ન્યાયના તંયા દારણો વેરમાનને ન્યા-મમાં મળ્યામા મદ મદગાર થઈ પડે છે. માણસ જ્યાં પોતાના અને પાગકાના ક્રોધના ઉલસથી ગુંગળાઈ જઈ પીડાતો હોય, ત્યારે તે માણસ મમાજમાં દેવું વર્તન ન્યાયી અને માન્ય મશાય, ને શાધવા મથે છે, કે જેથી પોતે તે રતો અદલ્ય કરી શકે.

વિરોધમાય જાતે જ અમુક હદ સુધી નો વ્યવસ્થિત ન્યતાના એક ભાગરૂપ મળાય છે. આ દૃષ્ટિએ નૈતિક ધોગજોનો કાર્યપ્રદેશ, ન્યાયની કચેરીના ને પ્રદેશના જેવો જ છે. જ્યાં માન નાંટુગીઓ ધમકે છે કે કાયદા નિર્ણિત અને જોરપૂર્વક અમલમાં મૂકાય એવા હોવા જોઈએ, જેથી અનિશ્ચિતતા, જગાડ, ન્યાયરહિત પરિસ્થિતિથી થતો વિનાશ વગેરે અટકે. તે જ પ્રમાણે પુલ્હિયાગી વોટો નીતિના નિર્ણિત પ્રોગ્નો હોય એવું માગે છે, તેનો અમલ લોકમાન વડે

યવો લેઈએ, જેથી અનિયંત્રિત લાગણીએ વડે મનને નકામે શ્રમ ન પડે. ગદ્ય વિરોધી આવેગો વડે ઘેરાઈ ગએલા માણસને ત્યારે એ આવેગો ખાટા અને અર્થહીન જણાય, એવો દૃષ્ટિકોણ મળી આવે છે, ત્યારે તેને ખૂબ નિરાંત થાય છે, કારણ તે પંડી તે પોતાની શુદ્ધિની પરવાનગીથી નિર્ણિત માર્ગે જઈ શકે છે. આનાથી ઉત્તરનો ખીન્ને ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે વિરોધની લાગણીઓ શુદ્ધિ પાસે મંજૂર કરાવી લેવી, એટલે નિઃશંક રીતે તેમાં મહાલી શકાય. અસ્થિર સ્થિતિ સૌથી વધારે ખરાબ હોય છે.

વેરલાવ ઉપર સર્વ સામાન્ય નિયમને અનુસરીને રખાતા કામનું દૃષ્ટાન્ત અંગકસરતની રમતોમાંથી મળી આવે છે. જ્યારે રમત બગબગ ગાય ત્યારે તેમાં પ્રમાણિકતા કંઈ ગણાય અને લુચ્ચાઈ કંઈ, તે નહીં કરેલું હોય છે—અને જો પ્રમાણિકતાનું ધોરણ આલુ રાખવામાં આવે તો—એમાં યએલા નુકસાનથી કોઈને જાણ્યું નહીં કે કોઈ રહેતો નથી. શુદ્ધમાં પણ તેવું જ હોય છે. સામા પક્ષના મૈનિકો ગોળાબાર કરી મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે ખીજ પક્ષના સૈનિકોને કોઈ અડતો નથી. કારણ એક ખીજને જાણ્યું મારવા એ તો શુદ્ધની સ્મતના નિયમની અંદર આવી જાય છે. પરંતુ જો ખોટા વાવડા બતાવવામાં આવે અથવા નીતિના ખીજનું ધોરણ ઉદ્ધાંધવામાં આવે તો રોપની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. આધુનિક ઔદ્યોગિક જીવનના અસંખ્ય અથડાઓમાં પણ તે જ પ્રમાણે હોય છે. પ્રમાણિકતા કે અપ્રમાણિકતાનો પ્રશ્ન બાલુ ઉપર રાખતાં માત્ર સ્પર્ધા વડે વેરલાવની વૃત્તિ વધે છે કે કેમ તે વાત સ્પષ્ટ નથી. સ્પર્ધા અને હેતુઓ વચ્ચેની અથડામણ એ બેને પ્રવૃત્તિથી જુદાં ન પાડી શકાય. ઉદ્યમી સ્થળ કરતાં નિઃસ્વમી સ્થળમાં કાંઈ એછો વેરલાવ જણાતો નથી. આપણાં ઔદ્યોગિક સંબંધોમાં, સ્પર્ધાના વિસ્તારની જ સુશ્લેષી નથી, પરંતુ તેમાં શું સાચું અને ન્યાયી ગણાય, એ બાબત નહીં કરેલા કાયદા, રિવાજ કે નિય-

—મોની ઉણપ એ પણ છે. ઉદ્યોગનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમાં ખૂબ ઝડપથી ફેરફાર થતા જાય છે, પરંતુ તેથી કામદાનાં ધોરણો તેની સાથે તેટલી ઝડપથી પગ ઉપાડી શક્યાં નથી. તેથી શું ખર્ચ અને શું ખોટું તે વિષે જુદા જુદા વર્ગના લોકોમાં મતભેદ રહ્યા કરે છે; અને આ અનિશ્ચિતતાને લીધે કુદ્ધ કંમ્પનાને છુટ્ટી લગામ મળી જાય છે.

એ તો સ્પષ્ટ થયું જ હશે કે હું ગ્રેમ, ક્રોધ અથવા બીજી કોઈ પણ લાગણીના પ્રકારને સ્વતંત્ર રીતે સારા કે નરસા, સામાનિક કે સમાજ વિરોધી, પ્રગતિમાન કે પાછાં પડનાર ગણતો નથી. હું માનું છું કે આ બાબતમાં ખરેખરી સારી, સામાનિક અથવા પ્રગતિમાન વસ્તુ, તે બુદ્ધિની મદદ વડે થતું સર્વ આવેગોનું વિકાસ પામતું મંચવસ્થિત શિસ્ત એ જ છે. આની સાથે વળી સામાન્ય જીવનનું એકમ હોવું જોઈએ—દુકંમાં તેને અન્તરાત્મા કહે છે. આ સામાન્ય જીવનનો વિકાસ એવા પ્રકારનો છે કે આખરે તે વડે વેરભાવની લાગણી તદ્દન નાશ પામશે કે દેમ તે તો નક્કી ન કહી શકાય. આરા માણસો, ન્યાયી માણસો, સુધારકો અને ચમગંબરો—બધાજ વધારે ભાગે તો વિરોધી ભાવથી ઉત્કેશાય છે; અને લવિષ્યમાં એમ નહિ થાય, એવાં કોઈ ચિન્હો જણાતાં નથી. મનુષ્યના માનસની વિવિધતા અને પ્રયત્નો, એ, વસ્તુઓના સામાન્ય ક્રમનો આવશ્યક ભાગ છે એમ જણાય છે, અને તે ઓછો થાય એવું કોઈ વલણ જણાતું નથી. આ વિવિધતાને લીધે વિચાર અને હેતુઓનો ઝંખડો ઉગે થાય છે, અને જે લોકો તે બાબતને ગંભીર ગણે છે, તેમનામાં તેથી વેરભાવની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે. આ લાગણી ઓછી અસ્થિર, ઓછી હિંસક, ઓછી કડવી, ઓછી સંકુચિત અથવા ઓછી અંગત થવી જોઈએ, અને વધારે વ્યવસ્થિત, વધારે બુદ્ધિમય, વધારે હઠાપણુલરી, અને શાન્ત છતાં

આગ્રહી બનવી જોઈએ. તે સમૂળગી અદ્યત્ત થવી જોઈએ કે ક્રમ તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી.

કોષ માટે જે કહેવામાં આવ્યું છે, તેવા જ પ્રકારનું કોષ પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી ગ્રેસીયુદ્ધિની ઉર્મિ માટે કહી શકાય. દાખલા તરીકે ભય. હવે તે બાબત આપણા છેક બચપણથી અભ્યાસ સુધીના અનુભવો સંભારીએ તો આક્રમ્બ જણાય છે કે આવેગ જાતે થોડો જ અદલાતો હશે, પણ તેને ઉત્કેરનારા વિચારો, પ્રસંગો તથા સૂચનો માનસિક અને સામાજિક વિકાસની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. તે લાગણી અદ્યત્ત થાય તેવો સંભવ નથી, પણ ઓછો અગ્નિર અને ઓછો હિંસક બને છે, અને યુદ્ધિના શિસ્ત નીચે વધારે ને વધારે તેને અનુસરતી બને છે.

બાળકોમાં ભયની લાગણી ધ્વન્નિયતે યતા નિકટના અનુભવો ઉપરથી ધણું કરીને ઉત્કેરાય છે—દાખલા તરીકે, અંધાકે, એકાન્ત, ઘોંઘાટ વગેરે. તીવ્ર લાગણ્યોવાળા લોકો આખી છ-હગી મુઠ્ઠી આ પ્રકારના અર્થહીન ભયથી ડરતા રહે છે; અને આ જાતના ભય, હીરોડીરીઆ, ગાંડપણ અને બીજા માનસિક નબળાઈઓમાં મુખ્ય લાગ બજવે છે, એ વાત તો જાણીતી જ છે. પરંતુ નીરોગી માનસવાળા કોઈ, બાળપણ વીતતાં, આ મરણ ઘટનાઓથી ટેવાઈ જાય છે, અને તે તરફ તદ્દન બેદરકાર બની જાય છે; અને તેની આવેગમૂલક લાગણ્યો વધારે ઉંડા ને રમિક વિષયોમાં પસંદાય છે. આ રમિક વિષયો આપણા શારીરિક નહિ. પરંતુ સામાજિક 'સ્વ' માથે જોડાયલા હોય છે—સામાના માનસમાં ખડા થવું, જેની આપણને ચિન્તા છે તેનું કલ્યાણ વગેરે વગેરે.

છતાં આ જુદા જુદા પ્રકારના ભય—એકલા પડી જવાનો ભય, માનવ કાર્ય પ્રવાહમાં પોતાનું સ્થાન ખોઈ બેસવાની દહેશત, સહાનુભૂતિ ખોવાની બ્હીક, ચારિત્ર્ય વિષે ભય, મદ્યજના મળવા વિષે ભય—આ મર્મમાં બાલિશ ભય જેવા જ ગુણો હોય છે.

માણુમ પોતાનો ચાલનો ધધો છોડી દઈ, જગતમાં નવું સ્થાન મેળવવા જાય, ત્યારે અધાગમાં જતા આળક જેવીજ તેને ખીક લાગે છે-આળક માફક તેના ભય પણ આવેગભર્યો, અને હેતુ-વિહીન હોય છે. જન્મેના તદ્દાવત એટલો જ કે મોટા માણુમનો ભય શુ અવલુભર્યો, વિચારોવડે ઉત્તેજિત થએલો હોય છે, અને તે વડે મનની આમાનિક કંપનાશીલ રેવ જણાઈ આવે છે.

આમાનિક ભયનો એક રાગી પ્રકાર હોય છે, તે રૂમેની આત્મકથામાં, પોતે ચોરી કુગી નોકગણીની ઉપર આરોપ મૂકે છે, તે પ્રમંગ બહુ સ્પષ્ટતાથી વર્ણનવામાં આવ્યો છે: “તે નોકગણી જ્યારે દાખલ થઈ ત્યારે માઝ હૃદય બહુ વ્યથિત હતું, પરંતુ એટલા બધા હોદ્દાની હાજરી મારા અનુતાપ કરતાં વધારે અગવાન હતી. મને મળતી ખીક સાગતી નહોતી, પણ શરમથી હું ડરતો હતો; શરમની મને શુન્દા કરતાં વધારે ખીક લાગતી હતી, મોન કરનાં વધારે ખીક સાગતી હતી, જગતની ટ્રેઈ પણ વસ્તુ કરતાં શરમની જ વધારે ખીક લાગતી હતી. મને જાણે પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં સંતાર્થ કે દરાર્થ જવાની ઈચ્છા થતી હતી. અશ્વત શરમે ખીલ અર્ધ મનોભાવોને તુચ્છ બનાવી દીધા; માત્ર શરમે જ મને ઉદ્ધન બનાવ્યો, અને જેમ હું શુન્દેગાર જાન્યો, તેમ પકડાઈ જવાના ભયે મને વધારે નીડર બનાવ્યો. પકડાઈ જવા સિવાય મને ખીન્ને કોઈ ભય ન વાગ્યો, હું જાહેરમાં, મ્હોડા મ્હોડા, ચોર છુદો છું!”

તે જ પ્રમાણે કોઈ માફક સામાનિક ભયમાં પણ મંકુચિત અર્થમાં અંગત, પરંતુ આમાનિક ન્યાય કે મત્ય આદરને લગના ભયનો તદ્દાવત પાડી શકોએ. દાખલા તરીકે મૈનિકોમાં તોપના ધડાકા કે બંદૂકની ગોળીના મણુમણુપટથી ડરી જવું તે હવડામાં હલકો અથવા પાશવ પ્રકાર ગણાય છે. યુદ્ધમાંથી નહાતાં, પકડાઈ જવાની ભીતિ તે આમાનિક ભય ગણાય, છતાં તે ઉચ્ચતમ

પ્રકારનો ભય નથી. કારણ કે જહીક રહે છે તે ખોટા કામની નહિ; પરંતુ ગરમની. આ જ્યાલ પ્રમાણમાં સાદો અને બુદ્ધિથી સમજાય તેવો નથી. ભયની અસરને લીધે લોકો ઘણીવાર ખોટું છે એમ જાણ્યા છતાં અમુક કાર્ય કરે છે. પરંતુ ધારો કે સૈનિકનો ઉચ્ચતમ આદર્શ—પોતાની ટુકડીમાં તથા દેશમાં હંમેશ મદ્દળતા મેળવવી એ છે, તે આદર્શ ન મેળવવાની જહીકે તે બીજા સર્વ તુચ્છ ભયોને જીતી લે—સર્વ સ્વાર્થી ભયોને જીતી લે તો તેનું વર્તન નૈતિક ગણાય.

પ્રકરણ ૯ મું

સ્પર્ધા

પ્રથમ તો ત્રણ પ્રકારની સ્પર્ધાઓનો બેદલાવ સમજી લેવો જરૂરી છે:—સદ્વર્ત્તા, હરીફાઈ અને વીરપૂજા.

સદ્વર્ત્તા (conformity) એટલે અમુક જનસમૂહે નક્કી કરેલાં ધોરણને ટકાવી રાખવાનો પ્રયાસ; તે ચાલતા આવેલા કાર્યોની સરણીનું સ્વેચ્છાથી ચતું અનુકરણ છે. હરીફાઈ તથા બીજા સ્પર્ધાના લક્ષ્યક સ્વરૂપો કરતાં તે જૂદું પડે છે, કારણ કે તે સરખામણીમાં શાન્ત પ્રકારનું હોય છે; જે છે તે ચાલુ રાખવું એ તેનું ધ્યેય છે—નહિ કે હોય તે કરતાં ચઢીઆતા થવું. સદ્વર્ત્તા ધણુંખર માત્ર જાણ અને સિદ્ધાન્ત સંબંધી જ હોય છે. બીજી બાજુએથી જોઈએ તો તે અનૈચ્છિક અનુકરણ કરતાં જુદું પડી આવે છે; કારણ કે તે યંત્રવત કે જાણીજોઈને ચતું નથી. આપણે બધા ગુજરાતી ભાષા બોલીએ, તેમાં કંઈ સદ્વર્ત્તા નથી, કારણ, ખરૂં પૂછો તો એ બાળકમાં આપણને બીજી પસંદગી કરવાપણું હોતું નથી, પણ આપણે અમુક પ્રકારના ઉચ્ચારો વગેરેમાં સદ્વર્ત્તા રાખી રાખીએ.

આધારણુ રીતે શોધા મદ્યતા રાખે છે, કારણકે અસદ્યતામાં દુઃખ અને અગવડ રહેલાં છે. સામાન્ય રીતે બધા જ શોધા અમુક જ દુઃખનાં કપડાં પહેરે છે. બધાથી જુદા દુઃખનાં કપડાં પહેરવાં, તેમને દુઃખરૂપ લાગે છે, કારણકે બધાથી જુદાં પડી આવવાથી શોધાની નિન્દાપ્રિય ચિકિત્સાવૃત્તિ ઉરકેરાશે, એવો તેમને ભય રહે છે. પોતાની તરફ કોઈ નિન્દા દૃષ્ટિ કરે, તે એ શોધાને મનનુ નથી.

જે જે બાબતોમાં શોધાને ખાસ અંગત હેતુઓ હોતા નથી. તે સર્વ બાબતોમાં શોકસમૂહ એક બીજાને મળના આવે છે—તે ઉપલા દાખલા ઉપરથી સમજાશે. મમાજ આપણને તેમ કવના ખાસ હેતુ વગર તેમ કરવાની ફગ્ગ પાડે છે—કોઈપણ પ્રકારની વિચિત્રતાને ધિક્કારવાનો કુદરતી આવેગ થાય છે—અને તેનું કારણ જડતુ નથી. અમુક શોધાના ઉચ્ચ આદર્શોના વિનાશ સંબંધી વાત કંતાં જ્યોર્જ ઈલીઅટ કહે છે કે, “આ જગતમાં, શોધામાં યતા કમશઃ કેરકાર જેવું માર્મિક બીજી કાંઈ જ નથી. શરૂઆતમાં તેઓ અમલતાં તેને શ્યામદાગ અંદર ભે છે; કોઈ જુદાણાવડે અથવા મુખાંધિયાં નિહુચી દ્વારા, મેં અને તમે પણ આપણા શ્યામ વડે તેમને એવ લગાડ્યો હોય; અથવા ઓની એક નજર માત્રમાંથી તેવો એવ આવે.” “એકાન્તવાસ, ભયંકર અને હૃદયને દુઃખરૂપ છે.” આને આધારે તે નિરંકારપાત્ર ગણાય છે, અને તેથી કોઈકવાગ આસમ માટે, અથવા સહાનુભૂતિ અને સંવ્યવહારના ચરણ પ્રવાહ માટે જરૂરી, તેવા એકાન્ત-વાસમાં જગણ પાડવામાં આવે છે. આપણાં કંતાં, દેખાઈ આવે તેવાં ખરાબ અથવા જણાઈ આવે તેવાં ખરાબ કપડાં પહેરેલા માણસ માથે, અથવા મર્વ કરતાં જુદા હોવા માટે જાણીતા ચએલા માણસ માથે આરામથી ફરવું હવું કે વાનો કરવી તે બહુ અડ છે. બીજા બાલુ જુઓ તો નજીવી બાબતોમાં મળતાપણ માણસને એકદમ જ એકનીમ પ્રત્યે સમજાવી બનાવી દે છે—અને તેથી જેને આપણે આપણાં સ્વજનો ગણ્યાં નેમતામા અને આપણામાં તેવું મળતાપણ હોય, એમ આપણે બધા ઈચ્છીએ છીએ.

એમ જણાય છે કે અસહ્યતાને દુઝાવી દેવી તે માનવસ્વભાવનો મૂળથી જ એક આવેગ છે, અને મદનશીલતા માટે કાંઈક નૈતિક પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. આપણને સર્વને આપણી દર્શનની વિચાર-શ્રેણી પ્રિય લાગે છે, અને જે કોઈ વસ્તુ તે શ્રેણીને જંગલી રીતે તોડી પાડે છે, તે આપણને કટાક્ષાદ્ય લાગે છે, અને તેની તરફ આપણને રોષ ઉપજે છે. તેથી વિચિત્રતાને ઢાળી દેવી, તે આપણી પ્રાથમિકૃતિ ગંદ છે, અને જ્યારે વિચિત્રતા મદન કરવી જ પડે છે, અથવા આપણી બુદ્ધિને તે ગમ્ય લાગે છે, અથવા આપણા વિરોધ વડે તે વાંછી ગમ્ય છે, ત્યારેજ આપણે તેને મદન કરનાં શીખીએ છીએ. નવીનતા ચરૂ કરનાર માણસનું વલણ પણ ખીખ બધા લોકોની માફક જ પારકાની નવીનતા દુઝાવી દેવા તરફ જ હોય છે. ત્યાં જ્ઞાનાર્જિક મરણી વધારે ૩૮ થઈ ગઈ હોય છે, ત્યાં નવીનતા તરફ વધારે તિગ્ધાજ અતાવવામાં આવે છે. અન્યવસ્થા કે ફેરફારના સમયમાં, લોકો અભિપ્રાયની લિન્નતાથી ટેવાએલા હોઈ પ્રમાણમાં વધારે મદનશીલ હોય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં હાલ ફેરફારનો સમય આવે છે, તેથી ત્યાં ઉપલી સ્થિતિ નજરે પડે છે. રોમન માઈસ્ટ્રેટના કામદાના નિલુધો ઉપર ક્યાં બળોનો કાબુ હોય છે, તે આખર ચર્ચનાં, સર હેન્રી એકન કહે છે કે, “તેને છેક બાળપણથી એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપી, માંકડામાં માંકડાં બંધેનામાં જકડી ક્ષેત્રમાં આવતો.” તે જ પ્રમાણે દરેક ધર્મમાં, વેપારમાં અને હાથના કુન્નરમાં, દરેક ધર્મનાં મંદિરમાં, દરેક મંડળમાં, તેનું પોતાનું નક્કી કરેલું ધોરણ હોય છે; અને તે ધોરણ તરફ સજ્જતા રાખવાની દરેકે દરેક સભ્યને ફરજ પાડવા તરફ તેનું વલણ હોય છે. આ ધોરણો સ્થાપવા માટે કાંઈ ખામ હેતુ હોવો જોઈએ એવી કશી જ આવશ્યકતા નથી, અથવા તે ધોરણોને અમલમાં મૂકવા માટે કોઈપણ પ્રકારની ચંચળી પદ્ધતિની પણ જરૂર પડતી નથી. તે ધોરણો સ્વતઃ ઉભા થઈ આવે છે, અને સમૂહનાં બધાં માનવીઓની અરબલિન ગતિ વડે તે અમલમાં મૂકાઈ ગમ્ય છે.

દરેક નવા વિચારવાળા વર્તનને પોતાનો રસ્તો કરી લેવા માટે લડવું પડે છે. જેવું કેઈ માણસ અણધાર્યું આચરણ કરે છે, કે તરતજ મમાજી જૂનો પાડી ઉઠે છે, “ચીલા ઉપર ચઢી જાવ,” “ચીલા ઉપર ચઢી જાવ,” “ચીલા ઉપર ચઢી જાવ!” અને ત્યાં સુધી પેણા માણસ તેમ ન કરે ત્યાંસુધી તેને હડમેલા મારે છે, તેના સામુ દીકી દીકીને જોયા કરે છે, તેને ચીત્તે ચલાવવા ખુશામત કરે છે અને મસ્કરી કરે છે. તે માણસ ક્યાં તો પાછો ચીત્તે ચઢે, અથવા તો તે પોતાની મિતિ સદ્દર બનાવે, અને અમુક દરજ્જે ચાલુ થોગણુમાં ફેરફાર કરી સદ્વર્ત્તાનો નવો પાયો રચે છે.

મી. લોવેલે અમદાવાદના બચાવમાં ખૂબ મુંદર લખાણ લખ્યાં છે, પરંતુ તે જાતે મામાજિક વ્યવહારમાં ખૂબ રૂઢીચુસ્ત હતા. બધા લોકોમાં અપવાદરૂપ બનવું, અથવા અપવાદરૂપને વખાણવું—તે બન્નેમાં શક્તિનો વ્યય સારી પેઠે કરવો પડે છે—અને આવો વ્યય ઘણી દિશાઓમાં કરવો કેઈને ન પાલવે. ઘણા લોકો પોતાના વિચારો ઉદાર રાખવા માટે અતિશય શ્રમ લે છે; અને એવાં ઘણાં મંડળો, દેશો અને યુગો હોય છે કે જેમાં વિચારની ઉદારતા સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે; છતાં પણ સદ્વર્ત્તા તે નિયમ અને અસદ્વર્ત્તા તે અપવાદ જ છે. મદ્વર્ત્તા તે એક પ્રકારનો સહકાર છે; તેનો એક કાર્ય-પ્રદેશ તે શક્તિઓની કરકસર—એ છે. વ્યક્તિ ઉપર, મદ્વર્ત્તા અને અનુભવ, જે ધોરણો લાદે છે, તે ધોરણો, ઘણીવાર ઉંડા વિચારનાં, વિશાળ અને અમલ્ય પગિલામરૂપ હોય છે, અને તેમનામાં જે કાંઈ અપૂર્ણતાઓ હોય છે, તે જીવન માટે આવશ્યક પાયારૂપ છે; એ ધોરણો વગર કેઈપણ ચલાવી શકે એ વાત માન્યામાં આવે એવી નથી. જે હ બીજા લોકોનાં કપડાં, રીતભાત, ગૃહવ્યવસ્થા વગેરેનું અનુકરણ કરે તો બીજાં કાગો માટે હું મારા મનની એટલી શક્તિઓ બચાવી શકું. એક વાત એ છે કે દરેક માણસ પોતે જે બાળ્યમાં સૌથી

સાધક દ્વારા ત્યાં મજૂરના વાપરે, અને બાકીની બાબતોમાં બીજા સોંપેલા નેતૃત્વ નીચે ગદીને ચાલે.

પ્રતિભાગાગી પુરૂષો ઉપર મદ્યતા બોમ્બડપ છે, એમ કહેવાય છે, તે સાચું છે; પરંતુ એ પણ માયુ અને મદ્યતનુ છે કે મદ્યતાની એકંદર માનવસ્વભાવ ઉપર હિતકર્મક અન્ય યાવ છે. તેના વડે આપણને શૂદ્રજાગના ચૂંટી કાઢેલા અને પદ્ધતિ પરિણામો મળી રહે છે. કોઈવાર તેને લીધે નીચી શૂનિષ્ઠાએ જવું પડે છે, પણ ધણુખડે તો તે ઉચ્ચ શૂનિષ્ઠા ઉપર જ ઘડી જાય છે. આપણા વ્યક્તિત્વને આગળ ધપાવવાના હેતુમર મદ્યતાની નિન્દા કરી તે ઠીક છે, પરંતુ એવી જાતના શબ્દોમાં જાનું તથ્ય દોરવું નથી. જુવાનીઆઓ ઈર્ષમર્મના સ્વાશ્રય મંજૂરીના કાખોમાં વાંચે તે યોગ્ય છે, કારણકે તેનાથી, તેમને પોતાના આદર્શો માટે લડવાની હિમ્મત આવશે; પરંતુ એટલું નીચડું વાક્ય પણ મદ્યતુશૂનિ ઉપજાવે તેવું છે: “બીજા સોંપેથી જુદા પડી જવામાં આપણે રપટ રીતે પાગલ જણાઈએ છીએ, અને સોંપેના સમૂહમાં વિશ્વવ્યાપી રીત-ગિવાજથી ગહેવામાં ડહાપણ જણાય છે.”

અમદ્યતાના બે પ્રકાર છે:—પહેલો તે જાંડખોર આવેગ અથવા “વિરોધી મૂચન;” તે માન્ય કરેલાં ધોરણોની વિરોધીભાવના વડે અવગણના કરે છે, તેમાં બીજાં કાર્મ ધોરણો હોવા જ જોઈએ એવી આવશ્યકતા નથી. બીજો પ્રકાર તે વર્તમાન અને આધારણ ધોરણોમાંથી દૂરનાં અને અઆધારણ ધોરણો તરફની વિચ્છિન્નતા છે. જીવનક્રમ તેની આમપામનાઓ કરનાં જુદાં હોવાનાં બે કારણો છે. એક તો આન્તરિક વિરોધીપણું અને બીજું જે સોંપેની રીતમાત્ર તેને મનગમની લાગે છે, તેવા સોંપેના વિચાર અને આચાર ઉપર પોતાની કંપનાને ચોટાડવી.

પરંતુ અમદ્યતાનું અંગત વલણ તરીકેનું મુખ્ય તત્ત્વ, મૂચન અથવા વિરોધી ભાવનામાં મમાયણું છે. કુદરતી શક્તિવાળા

લોકો જેનું મૂલ્યન થયું હોય, તે જાણી જોઈને ન કરવામાં આનન્દ માને છે. આત્મપ્રગટીકર્મમાં એક પ્રકારનો આનન્દ રહેલો છે. પોતાની જ વસ્તુ કરવામાં કાંઈ અજ્ઞ મીઠાઈ છે, અને જે બીજા લોકો તેનો વિરોધ કરે તો તેને ચોક્કસ ખાત્રી થાય છે કે તે તેની પોતાની જ વસ્તુ છે. બહાદૂર માણસોને લોકનિન્દા તો ષોષિક દવા જેવી છે, તો તે સામી દિશામાંથી વેગલયો આવતા તીક્ષ્ણ પવનની સામે થઈ પર્વત ઉપર ચઢવા જેવું છે. આપણને તેવે સમયે આપણે મુખ લાગીએ છીએ, અને આપણી જાતની વિશિષ્ટ ઉપયોગિતા સમજાય છે. તેથી કાંઈક આગસુ અને પોતાનો અચાચ કરવાની સ્વભાગણી, આપણને વિચિત્રતા તરફ જતાં અટકાવે છે, પરંતુ તે જ ભાગણી જ્યારે વધારે સ્ફુર્તિમાન સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે આપણને વિચિત્રતા તરફ દોરી જાય છે; કાંઈક વાર અતિશય કંડી બહાદૂરીથી સહન કરી લઈએ છીએ, અને કાંઈવાર તેવી જ કંડીમાં સંપડીની મોડ છોડી શકતાં નથી. આનો આધાર આપણા લોહીના ભ્રમણની સ્થિતિ ઉપર છે. તંદુરસ્ત બાળકોમાં આ સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે; દરેક બાળક પોતે પોતાની ગણી લીધી હોય, તે જ પદ્ધતિથી કામ કરવાનું પસંદ કરે છે અને વિરોધની સામે થઈને પણ પોતાની પદ્ધતિનું પ્રગટીકર્મ કરવામાં તે ગમે છે. આજ વસ્તુ પ્રજાઓ તથા વ્યક્તિ વચ્ચેની દ્વેષીક ધણી મોટી જિનનતાઓના કારણરૂપ છે. જ્યારે એ ભાગણીને બુદ્ધિ અને હેતુઓ વડે કાષ્ઠમાં આણવામાં આવે છે, ત્યારે તે સ્વાશ્રયના અને આત્મ-શિશ્નના રૂપમાં પગિણુમે છે. આ શક્તિ વડે જ વ્યક્તિઓ તથા પ્રજાઓ ચઢીઆતા બળવાળા બને છે. તે દરેક પ્રકારના કાર્યોમાં આદ્ય તથા અહનશીલનાના ગૂણ રૂપ છે; અને અંગન હકોના રક્ષણરૂપ છે. આ વક્ષણ વડે જ અંગોએકમન લોકો જગતમાં દરેક જગાએ વિજય મેળવી પોતાનો પાયો નાખના કરે છે. એ લોકો આસપાસ ધક્કા માર્યા જ કરે છે, કારણ કે તેમને અધી જગા પોતાને જ

નેઈએ જીએ. ખીન લોટા-જેમના ઉપર તેમનો ટોષ મતનો કાણુ નથી-તેના લોટા અંજોમેકનનાને કંટાળા ઉપ લાગે છે.

કોય મનની માકક અબળપ્પા જગતમા એકવા પશ્ચિમ દિશા તરફ વધાણુ દકાગી જવા જેવુ મહાન નાદનભયુ કાર્ય કન્વાની કોને ધ્રુવે નથી ચતી ? કૃમિમન કહે છે ન. “ તમાન કાર્યને વળગી મંદા, અને જે તમે નમારા પુગનુ એકધારીપણુ તોડી શકો, કાઠક નજીન અને વધાગનુ કી મન, તો તમાગી જનને ધન્યવાદ આપો. ”

વર્ષિય (conflict) એ તે દિશાવાન આત્મા માટે એક આવશ્યકતા છે, અને જે તેની મેન્દાજરી માથેનો ટોષ સામાજિક ક્રમ યોજાતો હોય તો તે ક્રમ માનવસ્વભાવને અઘચિકર ગણાઈ નાશ પામી જાય. “ માણુમ બનવુ એટલે અસહનાવાળા થવું. ”

હુ ધા. છુ કે જે લોટા જુદા જુદા માદમો ખેડે છે- દાખલા તરીકે નજીન અને ન માની શકાય એવી મીતે મખાવતો કરે છે, ત્યારે તેમની માદસની ભાવના નોર્થ પોલના મોધકના કરતાં બહુ જુદી નથી પોતી. જે કાઠ ‘ મા. ’ છે, તેના કાંના હેતુએ સામાન્ય માનવ સ્વભાવ કરતાં એકદમ જુદા હોવા નેઈએ, એમ માની લેવુ નાચું તેમજ યોગ્ય નથી, અને એ લોકોમાંના ધણા ખગ તો તેવા-નર્વથી જુદા-ગણાવા માગતા પાણુ નહિ હોય એમ હુ માનુ છુ. નુધાગ અને મખાવતના કાર્યો, મન ઉપર બે રીતે અસર કરે છે એક તો જાણે કાંઈ નાઃ પશ્ચિમ લાવવાની ઈચ્છા, જગત જેની તરફ એદરકાઃ જણાય છે, એવા કોઈ આપણા માનીતા હેતુને અમલમા મૂકવાની ઈચ્છા, કચગઈ મએલાને મદદગાર બનવું, માનવ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવી વગેરે. પણ તે મર્વની પાછળ આત્મ-ધોપણાની અત્પટ ઈચ્છા, અથવા સર્જનની ઈચ્છા, અથવા મહત્વના અનુભવની ઈચ્છા હોય છે, અને એને લીધે માણુમને એમ લાગે છે કે પોતે ખગપર કુવન કુવે છે. અને જે લોકોની કરપના વધારે

ઉચ્ચ પ્રકારની હોય છે, તેઓ આ નવીનતા અને સાહસનો માર્ગ મુક્ત કે સાહસને ઘસાર્થ ગણેલે રસ્તે નથી મેળવતા, પરંતુ કોઈ નવીન અને અનિશ્ચિત પ્રકારની સામાજિક ચળવળમાંથી મેળવે છે.

આથી કેટલીક વાર સામાજિક સંસ્થાઓમાં-ધર્મોદ્ધારનાં મંડળોમાં અતિ સાહસિક ભોતે મળી આવે છે. હું કાંઈ વાત અદ્ધર નથી કહેતો, પરંતુ આ પ્રકારનાં ઘણાં માણસો અત્યારે મારા મનમાં મોજુદ છે.

અસહ્યતાનો ખીજો પ્રકાર તે દૂરની સહ્યતારૂપ કહી શકાય. સમાજની અસર સામેનો બળવો અપૂર્ણ છે અને દેખાઈ આવે એવો છે, અને જે માણસ સરઘમના લોકો કરતાં જુદાં પગલાં બરે છે, તે ખડ જોતાં ખીજા કોઈ સંગીતને તાલ દેતો ચાલે છે. માળાપ અને નિત્રોએ નક્કી કરેલો ધંધો કરવાની કોઈ છેલ્લે ના પાડે, અને કાંઈ વિચિત્ર અને અવનવે માર્ગે કામ કરવાનો આગ્રહ રાખે તો એનો અર્થ એ જ કે એનું માથું જીવન એની આસપાસનાંઓમાં નથી પણ પુસ્તકો દ્વારા વાંચેલા મહાન પુરોનો સાથે છે-અથવા કોઈ થોડી ક્ષણ જોએલા નેતા સાથે છે.

સક્રિય કામ કરતી સામાજિક અસર-તરીકે વાતાવરણ મનાય છે તેવી નિશ્ચિત અને દેખાઈ આવે એવી વસ્તુ નથી. આપણા વિચારમાં જે પ્રતિકૃતિઓ વારંવાર હાજર થાય છે તેમાં જ ખડ જોતાં આપણું વાતાવરણ સમાએકું છે, અને શક્તિમાન અને પ્રગતિમાન માનસમાં એ પ્રતિકૃતિઓ ધન્વિયગમ્ય વસ્તુઓ કરતાં કાંઈ જુદા જ પ્રકારની હોય છે. જે મંડળમાં આપણે બળ્યા છીએ, જેના ધોરણો પ્રમાણે આપણે અનુસરીએ છીએ, તે આપણી પસંદગીના યોગ ઉપર આધાર રાખે છે-આપણી આસપાસની મર્મ અંગત અસરોમાંથી આપણે પર્મદ કરીએ છીએ; અને આપણી પસંદગી જો આપણા મિત્રમંડળ કરતાં જુદી પડે આવે તેવી હોય તો આપણામાં તેટલે દરજ્જે અસહ્યતા જણાય છે.

જે અસહ્યતા સર્જે છે, તે બંધીની પસંદગી ફરનાં કાંઈક સંબંધોમાંથી થએલી હોવી જોઈએ; વિરોધ જાતે વન્ધ્ય હોઈ, તેનો અર્થ વ્યક્તિગત વિચિત્રતા સિવાય બીજો કાંઈ થતો નથી. ત્યારે મદ્યતા અને અસહ્યતાની વચ્ચે ભાગ પાડી કાંઈ સ્પષ્ટ રેખા નથી હોતી. આપણે પહેંચી શકીએ, તેવી અસરોને બેગી કરી તેમાંથી પસંદગી કરવાની ખાસ અને અવનવી રીતો ઉપર જ તે ભિન્નતા રહેલી છે. નવી શોધ અને અનુકરણ વચ્ચેના તફાવત જેવો જ આ પ્રશ્ન છે. પ્રોફેસર બ્રાઉનલીન કહે છે તેમ માનવ વિચાર તથા આચારનાં આ બે સ્વરૂપો વચ્ચે ખામ જણાઈ આવે, એવો કાંઈ બેદ નથી. એવું કાંઈ અનુકરણ નથી, જે તદ્દન યાંત્રિક અને નવીનતા વગરનું હોય—માણસ મને તેવું અનુકરણ કરે, પરંતુ તેમાં પોતાની થોડી ધણી પણ વિશિષ્ટતા મૂક્યા વગર તો ન જ રહી શકે. તે જ મુજબ એવી કાંઈ નવી શોધ ન હોઈ શકે કે જેમાં નિરીક્ષણ કે અનુભવથી સૂચિત કાંઈ પણ તત્ત્વ ન આવ્યું હોય. મન તો એટલું જ કામ કરે છે કે પોતાના વલણ અને બંધારણ મુજબ સૂચિત માધનોની પુનરરચના કરી તેને ફરી પ્રગટ કરે છે, અને તે માધારણ સાધનમાંથી ઉપજાવેલું માત્ર કે નવીન પરિણામ આપણને લાગે કે ન લાગે, તે મુજબ, આપણે તેને અનુકરણ કે નવી શોધ સર્જનવાળું, કે મામાન્ય વગેરે કહીએ છીએ.

આથી દૃષ્ટિએ તો સહનતા તથા અસહ્યતા બન્નેને માનવ કૃત્યોનાં પરસ્પર પૂર્તિ કરતાં સ્વરૂપો તરીકે જ લેખવાં જોઈએ. મનની શાન્ત અવસ્થામાં માણસો સામાજિક મેળ અને સહાનુ-ભૂતિના મરજ પ્રવાહમાં આનંદ માણે છે; આને લીધે અમદ્યતા અગવડભરી બને છે. પણ ત્યારે મનુષ્યોની શક્તિઓ ભરપૂર હોય છે, અને પ્રેરણાબુદ્ધિ દ્વારા તે બહાર નીકળવા માંગાળી કરે છે, ત્યારે તેને આત્મપ્રગટીકરણની લાગણી વડે જ શાન્ત પાડી શકાય. તેઓ “મર્જ-અસહિષ્ણુના” થી ઉત્ક્રેમણ હોય છે. સામાજિક વ્યવ-

દારમાં ક્રિયાવાન જીવો, બીજા લોકોની ધૃષ્ટિએ તાણે ન થતાં, તેને વ્યક્ત કરે છે; અને વિરોધની આ લાવના અસદૃષ્ટતાની મુખ્ય ઉત્તેજક છે. આ લાવનામાં તદ્દન નવીન સર્જકતા માટેની શક્તિ હોતી નથી; અને સૂચન તથા સાધનો માટે, તેને બીજા લોકોનાં મનમાં સંશોધન કરવા જરૂં પડે છે. ત્યારે સદૃષ્ટતાની સ્વતંત્રતા ખૂંદે જોતાં આસપાસના દેખીતા વાતાવરણ પૂરતી જ હોય છે, અને કદી સામાજિક કમ સામે જડ રૂપ હોતી નથી.

એ તો સ્વાભાવિક છે કે અસદૃષ્ટતા વધારે શક્તિમાન સ્થિતિ-વાળાં માનસની ખાસીઅત હોય. બહુ શક્તિશાળી પુરુષો જરૂર જોઈ મહત્વની જાળતમાં અસદૃષ્ટતા ધરાવતા હોવાનાજ. યૌવન અસદૃષ્ટતામાં રાચે છે, પણ ઘડપણમાં માણસો વળી પાછા સર્વ-સામાન્ય દૃષ્ટિબિન્દુ મઢણ કરી શકે છે. કમિસને કહ્યું છે કે, “માણસ સૌથી નિર્જળ અવસ્થામાં બહુ રૂઢીચુસ્ત હોય છે, અથવા અતિ વૈભવશાળી અવસ્થામાં રૂઢીચુસ્ત હોય છે. ભારે જમણ પછી કે આરામ લેતાં પહેલાં, માંદગીમાં કે જીવાવસ્થામાં માણસ રૂઢીચુસ્ત રહે છે. પ્રાતઃકાળે, અથવા જ્યારે તેમની બુદ્ધિ કે અન્તરાત્મા જાગૃત થયો, હોય ત્યારે, જ્યારે સુંદર સંગીત સાંભળે, કે કવિતા વાંચે ત્યારે તે ખૂબ આગળ પડતા વિચારવાળો બની જાય છે.”

વ્યક્તિનું પોતાના જીવનમાં મદૃષ્ટતા કે અસદૃષ્ટતા સંબંધીના પ્રશ્ન તરફનું બુદ્ધિગમ્ય વલણ તીવ્રે મુજબનું હોઈ શકે—ઉપયોગી જણાતી જાળતમાં તમારા વ્યક્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરો; ખીનજરૂરી જણાતી જાળતમાં સદૃષ્ટતા રાખો. દરેક જાળતમાં ખૂબ જણાઈ આવે એવી રીતે જધારી જુદાં પડી આવવુંકેઈ પણ ગણ્યા માણસ માટે તદ્દન અશક્ય છે. સદાનુશ્રૂતિના દ્વાર બંધ કરી, તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં માણસ પોતાની જાતને નુકસાન કરી બેસે. જે જાળતમાં આપણું ધાર્યું કરવું જરૂરી છે, તેવી જાળનો માટે આપણે આપણું જળ સંધરી રાખવું જોઈએ.

દરેક જીવન્ત અને પ્રગતિમાન વસ્તુની માફક સમાજને પણ સ્થિરતા અને ફેરફાર જન્મેની જરૂર છે—સામ્ય અને જુદાપણું એ જન્મેની જરૂર છે. સદૃષ્ટતા તે સ્થિરતા અને સામ્યનું સ્વરૂપ છે; અસદૃષ્ટતા તે ફેરફાર અને જુદાપણાનું સ્વરૂપ છે. અસદૃષ્ટતા કયાં ત્યાં નવું તો દાખલ ન જ કરી શકે, પરંતુ ને વર્તમાન સાધનોની પુનરુચ્ચવસ્થા કરી માનવ જીવનને જદલી તેમાં નવીનતા આણી શકે, અને આણે છે પણ ખરી.

હરિશ્ચંદ્રનો અર્થ, હું, વિજયની ઈચ્છાથી ઉત્તેજિત થતો હરિશ્ચંદ્રભર્યો પ્રયત્ન-એ ગણું છું, બીજા સોફા-ખાસ કરીને આપણે માટે—શું ધારે છે એ વિચાર આમાં મુખ્ય સોફા, તેટલે દરજ્જે સ્પર્ધા સદૃષ્ટતાને મળતી આવે છે. સ્પર્ધા વધારે લક્ષ્યક સોફા તેટલે દરજ્જે સદૃષ્ટતાથી જુદી પડે છે. સદૃષ્ટતા સરખસની સાથે ચાલવા મથે છે. હરિશ્ચંદ્ર સૌને મોખરે નીકળવા પ્રયત્ન કરે છે. સદૃષ્ટતામાં સોફાથી જુદાં પડવાનાં દુઃખ અને અગવડ છે. હરિશ્ચંદ્રમાં સોફાની પ્રસંશા મેળવવાની ઉત્કંઠા છે. સામાજિક સ્વને મન વિજયનો, સાધારણ રીતે, સામાના મન ઉપર ધારી છાપ પાડવી, એવો અર્થ થાય છે—દાખલા તરીકે સત્તા, ધન, કૌશલ્ય, સંસ્કાર. પરીપકાર વગેરેને લીધે પ્રખ્યાત થવું.

બીજી તરફ જુઓ તો હરિશ્ચંદ્ર, બીજા પ્રકારની સ્પર્ધાઓ કરતાં સરળ, અપરિપક્વ અને સીધી સોફા જુદી પડી આવે છે. તેમાં કંઈ ધણી ગ્રીષ્મવટ જરી માનસિક ક્રિયાની જરૂર પડતી નથી, તેમાં મોટા પાયા ઉપર અથવા સુધરેલા આદર્શોની આવશ્યકતા હોતી નથી. પાણીદાર ઘોડો પોતાની પાછળ બીજા ઘોડાનાં પગલાં સાંભળે તો તરત તે પોતાના કાન ઉભા કરે છે, પગલાં ઝડપથી ઉપાડે છે, અને આગળ રહેવાનો જનતો પ્રયત્ન કરે છે. માનવ હરિશ્ચંદ્રમાં પણ આવુંજ પ્રેરણાબુદ્ધિનું તત્વ રહેલું જણાય છે.

આપણી આમણના જીવન અને જીવ જીવ પ્રયામે જોઈ આપણને એકદમ કામ કરવાનો આવેગ થઈ આવે છે. બહુ ઉત્ક્રાંતિ માણસ જ્યારે કોઈ પણ સુખપ્રદ કાર્યની વાત સાંભળે છે, ત્યારે તેણે જ કાંઈક કરી નાંખવાનો આવેગ તેને થઈ આવે છે. લોકોનું દોડદોડી કરતું ઉસ્કેરાયેલું યોજું જોઈ, તેમની દોડદોડી કે ઉસ્કેરાયેલું કારણ જાણ્યા પગ જ તે તેમાં જણા જાય છે. મહત્વકાંક્ષાનું મૂળ વણીવાર નીચે પ્રમાણેનું હોય છે:—માણસ બીજા માણસોમાં જાય છે, તેની સ્વધાગમી અપ્રદ રીતે જાગૃત થાય છે, અને તેમની માથે કોઈ રીતે અબંધ બાધવાની તેને ઈચ્છા થાય છે. તેને કદાચ મનનથી કે, એ લોકો જે કામ કરે છે, તેમાં પોતે ચડીઆતો થઈ શકે એમ નથી. તેથી તે કલ્પનાનો આશ્રય શોધે છે, અને પોતે કંઈ મીઠા સરમ રીતે કરી શકે, તે શોધે છે, અને તે કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. આ રીતે તે છુપી મહત્વકાંક્ષા મંબરે છે.

ત્યારે હરિશ્ચંદ્રનો હેતુ એ થયો કે જગતમાં શુભ વાતો જોઈ છે, તેમાં બાગ લેવાની ઉત્ક્રાંતિ. તેને શોધક નહિ પરંતુ અનુકરણ કરનારી કહી શકાય. કોઈ વસ્તુ મારી ગણાય છે, તે ખાતર તેને મેળવવાનો તેનો હેતુ હોતો નથી, પણ જ્યાં લોકો જેની પાછળ પડ્યા છે, તે પ્રાપ્ત કરવું, તેજ હેતુ હોય છે. તેમાં આદર્શોની મર્યાદા માથે અંગત માનની ઈચ્છા પણ હોય છે. તેમાં નવીનતા તરફ નહિ જેણે જ વલણ હોય તે-જે કે દુસ્મનાવટની બાવના તો રહેલી જ હોય છે. વિજયનાં ચાલુ જમાનામાં ગણાતા આદર્શોને માન્ય ગમીને, તથા તેની પાછળ મંડીને, હરિશ્ચંદ્ર પોતાના રંગ, રૂપ તથા સ્વભાવ વર્તમાન સમાજજીવનમાંથી મેળવે છે, અને હરિશ્ચંદ્રના વિશિષ્ટ ગુણોનો આધાર તે આદર્શના ઉપર મહેલો છે. દાખલા તરીકે એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે મેળવવાનું મન હરિશ્ચંદ્રને કીધે ન થાય. આર્ત્ત જીવે હાનના સ્વપ્નનો બહુ ઝીલવટથી અભ્યાસ કર્યો છે, અને ને કહે છે કે, “ગરીબ લોકોમાં માણસો એક પ્રકારના વડ અભિગાનથી ઘટ પીધે જ જાય છે.”

ત્રાંદિનું વિલીનમ જેમ્સ મુયરે છે કે ‘હરિકાઈ વડે જગતનું નવ દશાંશ કામ થાય છે.’ એ તો ખરું છે કે સામાન્ય દોરીના પણ મહેનતુ માણસોમાં હરિકાઈ જેવું ઉત્તેજક બીજું કંઈ નથી. બુદ્ધિશાળી નેતૃત્વ અને ઉચ્ચ તથા આગ્રહી આદર્શવાદ ભાગ્યેજ મળી આવે છે. શક્તિશાળી પુરોગામાં વધારે ભાગે લોભ મહત્વાકાંક્ષી હોય છે, છતાં તે મહત્વાકાંક્ષાને અમુક વિષય તરફ દોરવા માટે જોઈતાં ઝીણવટભર્યા લક્ષણો તેમનામાં હોતાં નથી. પોતાનો સમય, દેશ, બાળપણનું વાતાવરણ અને શિક્ષણ, તેમને જે કંઈ પૂર પાડે છે તેમાંથી તેઓ પોતાનો કાર્યપ્રદેશ શોધી લે છે—તેમાંથી જે સફળતાની નોંધી વધારે તક આપે એવું જણાય તે પસંદ કરી લે છે. જે વડિલાતનો ધંધો પસંદ કર્યો, તો તેમાં ધન તથા આબરૂ મેળવવાનો તેઓ પ્રયાસ કરે છે, અને ઉપયોગમાં આવે તેવાં નૈતિક અને બીજાં ધારણો સ્વીકારી લે છે; અને તેજ પ્રભાણે વેપાર, રાજકારણ, જુદા જુદા કુન્નરો વગેરેમાં બને છે.

ત્યારે નૈતિક દૃષ્ટિએ હરિકાઈમાં કશું જ નવાઈભર્યું નથી; કયા સંબંધમાં તે વપરાય છે, તે ઉપર જ તેના સારા કે ખોટા-પણાનો આધાર રહેલો છે. કઈ રમતમાં માણસ ઉતર્યો છે, તેના ઉપર બધો આધાર છે.

પણ બહોળા દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો કહી શકાય કે વધારે ભાગે માણસોને હરિકાઈથી સારું ઉત્તેજન પૂર પડે છે, અને એકંદરે જોતાં તે પ્રગતિનું મુખ્ય બળ છે, ને મહત્વાકાંક્ષાનું મહાન બળ ઉપયોગમાં લઈ લે છે, અને તે વડે સમાજને વખાણેલા એવા હેતુઓ પાર પાડવામાં મદદ કરે છે. ઘણીખરી વસ્તુઓ જેને આપણે ખરાબ ગણીએ છે, તેમાં ખરું જોતાં સારાપણાનો અભાવ હોય છે એટલુંજ; તે વસ્તુઓ ઉપર રસ્તે દોરાયલી મહત્વાકાંક્ષામાંથી નીપજેલી હોતી નથી, પરંતુ મનસ્વી અથવા ઈન્દ્રિય વિષયક લાલસામાંથી ઉપજે છે.

સમાજનું કાર્ય જગજગ ચલાવવા માટે હરિદ્રાધર્મમાં શિરત અને વ્યવસ્થા બંને આણવાં જોઈએ. આનો અર્થ એ થયો કે માણસોએ અમુક વિશિષ્ટ મંડળીઓમાં જળવું જોઈએ, દરેક મંડળીએ પોતાના આદર્શો પાછળ મંડયા રહેવું જોઈએ, અને તેમાં સફળતા મળે તો હરિદ્રાધર્મનો હેતુ નિદ્ધ થાય છે. શાળા તથા કોલેજોમાં અંગમળની રમતગમતમાં સફળતા કેવી રીતે મળે છે, તે વિશે વિચાર કરો; સૌથી પહેલાં તો રમતગમત વિશે સર્વસામાન્ય શોખ ફેલાયેલો હોય છે, તેને લીધે તેમાં વિજય મેળવવો તે બધા વિદ્યાર્થીઓની એક મહેન્ટ હોય છે. અમુક અમુક રમતોમાં વિદ્યાર્થીઓ અનુભવ-સિદ્ધ પારંગત ગણાય છે—ટ્રોઈ ક્રિકેટમાં, ટ્રાઈ ટેનીમાં, ક્રાઈ ફૂટબોલમાં કે ટ્રોઈ હૉકીમાં, ક્રાઈ હોડવામાં કે ક્રાઈ કુદવામાં. એ દરેક ન્દાના મંડળમાં સાક્ષતા આવેલા રિવાજ મુજબ પરિપૂર્ણતાના ધોરણ વડે, નિયમિત શિક્ષણ અને વિચારદોની પ્રશંસા તથા દીકા વડે, હરિદ્રાધર્મ, પ્રગળ, દૃઢ અને પદ્ધતિમરની બનાવવામાં આવેલી હોય છે; દાઢકવાર થતી જાહેર હરિદ્રાધર્મ વડે આપણી કલ્પનાને ઉત્તેજન મળે છે, અને આપણી મિદ્ધિ જાહેરમાં બતાવવાની તક મળે છે. લશ્કરમાં અને નૌકાસેન્યમાં પણ હોંશીયારી ખીલવવા માટે એજ પ્રકારની પદ્ધતિ વપરાય છે, અને ધંધાદારી મંડળોમાં—એટલે વડીલો, દાકતરો, ખગોળવેત્તાઓ, ઇતિહાસકારો, ચિત્રકરો, નવલકથાકારો અને કવિઓમાં પણ એ જ પદ્ધતિ શું નથી જોવામાં આવતી? ઉપલાં દરેક ક્ષેત્રમાં ખામ આગળ પડી આવતા ઉમેદવારોનું ચુનંદું મંડળ હોય છે. એ લોકો એક બીજાના કામનું નિરીક્ષણ કરે છે; બીજાઓથી આગળ વધી જવા દરેક જણ આતુર હોય છે. પોતાના મદગામીઓના અભિપ્રાયની કલ્પના કરી, વિચારદોની દીકા વડે સિદ્ધિની આંકણી કરતા રહે છે; અને ઉચ્ચ પ્રકારના ઉદાહરણો લઈ સરખામણી કરે છે. વળી શિક્ષણનો એક થોડો ધણો પણ પદ્ધતિસરનો ક્રમ હોય છે, તે બધાંને શીખવો પડે છે, અને સાક્ષતા આવેલા રિવાજ તરફ ગાંધારવાર માર્ગદર્શન માટે જોતા રહે છે.

સામાન્ય વાસ્તવિકતા એવી છે કે માનવશક્તિઓને સૌથી અસરકારક રીતે ઉપયોગમાં લેવી હોય. તો વ્યવસ્થિત હરિદાર્થ દેવી જોઈએ, અને તેમાં સમાવનો કાષ્ટ હોયતો તે વ્યવસ્થિત સહકારથી આવે.

આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં આદર્શ સમાજ પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ? દરેક વ્યવસાયમાં વ્યક્તિનું કામ વ્યવસાયની એક ખીજનાં સંબંધમાં કામ, એક વર્ગનું ખીજ વર્ગના સંબંધીનું કામ, અને એક પ્રજાનું ખીજ પ્રજા સંબંધીનું કામ-આ દરેકમાં ખીજને હંદાવી આગળ આવવાનો હેતુ હોવો જોઈએ. આ ઈચ્છા સામાન્ય સામાજિક આદર્શોના સહકાર વડે કાષ્ટમાં રહે છે.

જો બાબતમાં અંગત અથવા સમૂહના મનોરથો માટે સ્થાન નથી હોતું, તેમાં મને ઝાઝી શ્વેદા નથી. ‘સ્વ’લાગણી તથા સામાજિક લાગણી બન્નેનું એકમ થવું જોઈએ, અને બન્ને જોડાજોડ રહેવાં જોઈએ.

પણ સ્વાર્થી સ્પર્ધા એ માવજાતિનો પ્રધાનહેતુ છે, તેમાંથી જુદી પડી આવે, એવી સ્પર્ધા સેવાના કામમાં લાઈ શકાય કે? જો તે શક્ય હોય, અને જો આપણે મર્વસામાન્ય કલ્યાણ અને પ્રગતિને માટે આદર્શો સ્થાપી શકીએ, તો માનવ સ્વભાવમાંથી ઉત્તમ તત્વ ઠાઠી લેવાનો પ્રશ્ન, એક રીતે એની મેજેજ ઢિલકી નરશે.

જો આપણે યોગ્ય પરિસ્થિતિ ઉભી કરી શકીએ, તો ઉચ્ચ સ્પર્ધાને સર્વસામાન્ય બનાવવામાં કાંઈ વાંધો ન આવે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ, સૈનિકો અને ઘણા પ્રકારના ધંધાદારીઓ, પારંગતતા પ્રાપ્ત કરવામાં કાંઈપણ આર્થિક જલ્લાની આશા વગર, માત્ર પોતાની મંડળીના આદર્શ ખાતર અને પ્રશંસાની આશાથી પોતાની વધુમાં વધુ શક્તિઓ રોકી શકે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે ખીજ પરિસ્થિતિમાં લોકો તેમ નથી કરતા, તેનું કારણ માનવસ્વભાવની

કોઈ ત્રુટીમાં રહેલું નથી, પણ તેમાં બોધ એ તેવો રસ લોટોને પડતો નથી એ જ કારણ છે.

ત્યારે યોગ્ય પરિસ્થિતિ કઈ? સામાન્ય રીતે કહીએ તો સેવાના આદર્શથી દોરાતી-જેમાં વ્યક્તિ નિમગ્ન થઈ જઈ શકે તેવી જાવના અને ચાલતા આવેલા દિવાળેના સમૂહમાં તેનો સમાવેશ થએલો ગણાય.

આથી સામાજિક 'સ્વ' નિર્ણિત ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે શાસ્ત્રીય પ્રયાસને ઉત્તેજન આપવા તરફ પ્રેરાય છે. વ્યક્તિ તે તરફ સફળતા બતાવશે અને પોતાના આદર્શોને આગળ ધપાવવાની તેને મહત્વાકાંક્ષા થશે. આને જ લીધે કૌભેજના કસગતખાળને, વધાદાર સૈનિકને, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને અને સમાજવાદીને ઉત્તેજન મળે છે.

આને લીધે જે સંસ્થામાં ઐક્યની જાવના પ્રચલિત હોય તો મીલના મજૂરોને ઉત્તેજન મળશે. પરંતુ ખડ જોતાં તેવું ઐક્ય ઔદ્યોગિક અને વેપારી જગતમાં જાણે જ જણાય છે. આનાં કારણો ઘણા છે; તેમાં નીચે જણાવેલાં કારણોનો પણ સમાવેશ થાય છે—

૧. મૂડીવાદી ઉદ્યોગમાં તથા વેપારમાં, ચાલતી આવેલી પ્રથા તથા આદર્શ સેવાનો નહિ, પરંતુ અંગત લાભનો છે. એ પરિસ્થિતિ સ્વાર્થીપણાને આદર્શરૂપ બનાવે છે, અને મેવામાંની રૂપધર્મો તે સીધી જ રીતે વિરોધ કરે છે. સેવાનો ખ્યાલ લાભના ખ્યાલને હેઠો પાડી દે, એટલો વધારી દેવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ ધધાઓમાં સામાજિક જાવના અને ઉચ્ચ કાર્યદક્ષતાની ખામી ચાલુ રહેવાની. સેવાના ખ્યાલની વૃદ્ધિની આશા આપણે મેવા મંડળોના વિકાસ ઉપર રાખી શકીએ. એ વડે મજૂર તેમજ માલીક બન્ને, સત્તા, જવાબદારી તથા ગૌરવની લાગણી વડે, રોગમાં મળી, ઉત્કર્ષ સાધી શકે.

૨. ઘણી વેપારી અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ એટલી અસ્થિર અકારની છે, કે તેમાં મંડળીઓ કે પ્રથાઓ સ્થાપવી પણ મુશ્કેલ છે.

ઉચ્ચ પ્રકારનાં સંયોજનોના ઘણા દાખલાઓમાં આ એક નમૂનો વિધા છે.

૩. એવી માન્યતા છે કે આપણી દાસની આર્થિક રચના એક હથ્થુ અથવા થોડાના જ દાયમાં સત્તાવાળી છે, અને એમ પણ મનાય છે કે તેને લીધે કામદાર વર્ગને તેમાં પોતાનું કશું છે, એવી લાગણી થતી નથી, અને તેથી તેની સાથે તેઓ એકીકરણ કરી શકતા નથી, અથવા તેની તરફ ગૌરવ અથવા સેવાની વૃત્તિ પણ તેમને થતી નથી.

વર્તમાન પરિસ્થિતિને કટકાક ટીકાકારો “પગારદાર ગુલામી” એવું નામ આપે છે; અને ગુલામીનો અર્થ એવો હો કે—જે કામ, કોઈ રીતે તમારું પોતાનું નથી તે કરવાની તમને ફરજ પાડવામાં આવે તે—તો આપણું ઔદ્યોગિક કામ વધારે ભાગે એ જ પ્રકારનું કહી શકાય. ફરજની લાગણીથી તે કામ કરવામાં આવે છે, તેમાં ખર્ચ સહભાગીપણું હોતું નથી, તેથી તેનું સ્વરૂપ ગમે તેવું હોય, પણ ભાવના ગુલામી જ છે. “પણ”, આપણને કહેવામાં આવે છે કે, “મજૂરને તે કામ ન ગમે તો તે છોડી દઈ શકે છે.” ખરી વાત; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પરિસ્થિતિ એવી છે, કે પોતાની જાતનું આત્મપ્રગટીકરણ કરવા માટે, પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય અને પુરૂષત્વ પુરવાર કરવા માટે, માણસે પોતાના ધંધાનો તિરસ્કાર કરવો પડે અથવા હડતાળ પાડવી પડે. ‘સ્વ’ પોતાના કામથી અલગ છે એટલું જ નહિ, પણ તેનું વિરોધી છે. હડતાલનો વખત મજૂરો માટે, ધિક્કારભરી સત્તાનો સામે લઘ્ય આ-મ પ્રગટીકરણનો છે. આથી વધારે મનુષ્યસ્વભાવનો દુરૂપયોગ કયો હોઈ શકે ?

૪. સંકુચિત અર્થશાસ્ત્રના પ્રચારને લીધે મનુષ્યસ્વભાવ તરફ અને ખર્ચ પૂછો તો સામાજિક ‘સ્વ’ તરફ પણ એપરવા રાખવામાં આવે છે. એવો સિદ્ધાન્ત બધાયો છે કે આર્થિક રચનામાં માત્ર

પૈસા મંબંધીના લાલ 'સીવાયળીજી કોઈ પણ વાત ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર નથી; અને લીધે ખરાબ પરિસ્થિતિ અંધાર્ધને દર થાય છે.

આપણા હેતુઓથી સરણી સુધારવાની જરૂર છે, એ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે—ખામ કરવા માટે સાર્વજીકિક વ્યવસાયવાળાં મંડળો ઉભાં કરવાં પડશે, અને તેમાં ગ્રામ્યો, ધોરણો અને સેવાના આદર્શો ઘડવા પડશે.

વીરપૂજા એટલે કોઈ વખાણપાત્ર ચાલિયને જોઈ, હરિદ્વાર્ષ કે વિરોધની ભાવનાથી નહિ, પણ વક્ષાદાર ઉત્સાહની લાગણીથી તેનું અનુકરણ કરવા માટેની સ્પર્ધા. તે હરિદ્વાર્ષ કરતાં ઉચ્ચ ક્ષેત્રની છે, કારણ તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારની માનસિક ક્રિયાની જરૂર પડે છે. જો કે હરિદ્વાર્ષ અને વીરપૂજા બન્ને ચોક્કસ લાગ તો નજ પાડી શકાય. હરિદ્વાર્ષ જડ અને સાદી હોય છે, તે ગંધા જ માણુઓ અને અમુક જનાવરોમાં પણ જોવામાં આવે છે; વીરપૂજા આદર્શવાદીઓમાં તથા રૂપનાશીલ લોકોમાં હોય છે. માણુસના ઉત્સાહ તથા પ્રયત્નો વીરપૂજા વડે જાગૃત થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે માણુસના અભિ-લાષો તથા તેના વિચારો માથે તેને કાંઈક સંજંધ હોય છે. વીરપૂજામાં પમંદગીને વધારે સ્થાન રહે છે—કુંકમાં હરિદ્વાર્ષ કરતાં દરેક રીતે તે વધારે ઉચ્ચ રીતે વ્યવસ્થિત હોય છે.

દરેક ક્રિયાવાન, આશાવાદી જીવનમાં અને ખામ કરીને યૌવનકાળમાં, વીરપૂજા બહુ મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. વખાણપાત્ર આદર્શનાં દર્શન વડે આપણે આપણાં ઘડતા ચાલિયને પોપીએ છીએ. તેમના મહેરાના હાવભાવ, અવાજ વગેરે દ્વારા આપણને તેમણી તરફ ખૂબ સહાનુભૂતિ થાય છે. આ રીતે આપણાં વક્ષણોને ઉત્તેજન મળે છે અને તે સુચ્યવસ્થિત બને છે. આગળ જાણ્યાવું તે મુજબ સહાનુભૂતિ એ વિકાસની ક્રિયાજ દર્શો, એમ જણાય છે; અને આ બાબત ખાસ કીને, વીરપૂજા જેવી મહાનુભૂતિની બાબતમાં ખરી લાગે છે. બધી આત્મક્રિયાઓ ઉપગ્રથી જાણી આવે

છે કે આરિયનો પ્રથમ વિદ્યા પ્રશંસાઓ તથા પ્રેતસાહનોમાંથી થાય છે; તે સર્વ અલગત આલ્પાં જન્ય છે, પરંતુ તેમના એક વખતના અસ્તિત્વને લીધે આરિય વધુ મૂલ્યવાન બને છે. પ્રશંસા તથા પ્રેતસાહન બાળપણથી શરૂ થાય છે, શાળામાં વિદ્યા પામે છે, અને ઉગતી જુવાનીમાં હૃદયાર વિકસે છે અને જોકે પુખ્ત ઉંમરે ને એકદમ મંદ પડી જાય છે, છતાં વધવાની શક્તિ છેક નાશ પામે ત્યાં સુધી તે તદ્દન બંધ થતાં નથી.

હું ધારૂ છું કે નંબાર્શો તો બધાને પોતાના તે બાળતના અનુભવો પાદ આવશે. આપણું મન જ્યારે પૂરન માટે વીરનરો શોધી કાઢતું કે ઉપજવતુ ત્યારેજ આપણા મનની પ્રગતિ થતી. ધણીવાર એક સાથે ધણા પૂજ્ય વીરો ઉભા થતા અને તે દરેક માંથી આપણા વિકાસની અમુક જરૂર પૂરી પડી રહેતી. આખી નિશાળમાં જે છોકરો ઓથી વધારે હૃદયર અને મજબુત હોય, તેની તરફ નહાના નિશાળીઆની વીરપૂજા ઉપજે છે. આગળ જતાં કોઈ રાષ્ટ્રનેતા કે સાહિત્યકાર તેને આકર્ષશે. ગમે તે પ્રકારનું વલણ હોય તો પણ તે પ્રકારનો પૂજ્ય વીર તો હોવાનો જ. વિગાન સુદાં ધણીવાર વીરપૂજામાંથી શરૂવાત કરે છે. હાર્વિન કહે છે કે, "હું મજોહની Personal Narrative વાંચીને મને ખૂબ

ઉત્સાહ આવ્યો, અને કુદરતના વિદ્યાની ઉમદા રચનામાં મારો ગમે તેવો અસ્પષ્ટ પણે કાળો આપવાની મને ઈચ્છા થઈ." આપણે બહુ સરળતાથી, ઉગતી અવસ્થાનો એ પ્રકારનો આદર્શવાદ વીસરી જઈએ છીએ; પરંતુ 'યુવાની વિચારો બહુ દીર્ઘ હોય છે,' એમ કહેવાય છે તે સાચું છે; અને તેજ અરશમાં, અને તેજ રીતે આરિયનો વિકાસ અતિ વેગથી થાય છે. આ વિષે ગેટ કહે છે કે, "યુરનું સાનિધ્ય માણસને હિપ્પર્ગામી બનાવી, તેને ટકાવી રાખે છે "

યૌવન તે વીરપૂજનો મમય છે—તે જ મુજબ વીરપૂજને લીધે, બીજા કરતાં પણ યૌવનની ભાવના વધારે મતે જ થાય છે. વખાણવું, પોતાની જાતનો વિકાસ કરવો, ચીલાને ભૂલી જવો, નવીનતા અને જીવન તથા આશાની લાગણી અનુભવવી, એ સર્વ જીવનમાં ગમે તે મમયે યૌવનની નિશાનીરૂપ છે. “આપણાથી જે ઉપલી કક્ષાએ છે, તેની સાથે વાત કર્યાથી આપણે કદી ધરડા નથી થતાં, પણ ન્હાના થઈએ છીએ.” અને વીરપૂજનો આ અર્થ છે. જેને કોઈ આદર્શ વીર જ નથી, તેને કોઈ જાતની અભિલાષા જ નથી હોતી. તેવો માણસ જૂતકાળમાં વસે છે, ચીલામાં ચાલ્યો જાય છે, વિપવ્યોહાણ બને છે અને મંકુચિત ‘સ્વ’વાળો થઈ જાય છે.

વીરપૂજ જેમ વધુ કલ્પનાશીલ બને છે, તેમ તેમ તે અજાણતાં આદર્શમય વ્યક્તિઓ તરફના ભક્તિભાવમાં ભળી જાય છે—અને તેને ધર્મ કહે છે. ઘણીવાર કહેવાય છે કે, લીકન, ગાંધીજી, નેપોલીયન કે ગેરીઆઝી જેવા નેતાઓ તરફ ચોકોને જે લાગણી હોય છે, તે-ધાર્મિક પુત્રકોમાં આવતા આદર્શમય પુરુષો માટેની ભક્તિ, જેવી જ જાતનો છે. વીરપૂજ એ એક પ્રકારનો ધર્મ છે, અને ધર્મ એક પ્રકારની વીરપૂજ છે. ગત પ્રકરણમાં જે વિષે વાત થઈ ગઈ, તેમ માનવ વિચાર અને મનોભાવના, તે બન્ને વ્યક્ત સ્વરૂપો છે. જે વ્યક્તિત્વ તરફ આપણી લાગણી ખેંચાય, તે વ્યક્તિત્વ આદર્શમય છે કે નહિ, એ ઠાઈમહત્વની બાબત નથી. ખરી રીતે બધા જ લોકો આદર્શમય હોય છે, અને જે લોકોને આપણે વખાણીએ કે માન આપીએ, તે તો ખાસ કરીને આદર્શમય હોય છે. તારે એમ કહી શકાય કે માણસનું શરીર આપણી એક પણ ઈન્દ્રિયને ગમ્ય હોય કે ન હોય, પણ તે માણસનો ખ્યાલ કલ્પનાશીલ હોય છે—તેમાં ઘણાં તત્વોનું અર્થબોધન હોય છે, તેનો આધાર માત્ર આપણી ઓળખાણના આ એક માણસ ઉપર નહિ પણ આપણા સમગ્ર માનવ અધિકાર ઉપર રહેલો છે.

વળી જેમ આપણી પ્રશંસકવૃત્તિ તથા આદરભાવ વધારે જન્યુત થતાં જાય તેમ તે માણુમ વિગેના આપણો ખ્યાલ વધારે ને વધારે કલ્પનાશીલ અને આદર્શમય બનતો જાય. ખરી વાત એ છે કે આપણે કદી માણુમને જોતાં જ નથી, આપણે તો ફક્ત મનમાં વ્યક્તિગત ભાવનાને ધડનાર તથા કલ્પનાશીલતાને ઉત્તેજક બનાવનાર થોડાં આંખથી દેખાય તેવા લક્ષણો જોઈએ છીએ. ધર્મનાં આદર્શમય પુરૂષો માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મૂળમાંથી જ જૂઠા હોય છે. તે આપણામાં ધડાયલી વ્યક્તિગત ભાવનાઓ છે, આ ભાવનાઓ આપણા મનને મળી આવેલાં સાધનોમાંથી ઉભી કરવામાં આવે છે. તેને વડે પૂજ્યભાવ, નમ્રતા, વિશ્વાસ અને આત્મવિકાસ સાધતો ઉત્સાહ એ સર્વ મળી રહે છે. તે વ્યક્તિગત ભાવનાઓ વિચાર અને ઉર્મિમાં હાજર હોઈ, જીવન ઉપર અમર કરે છે, તેથી તેટલે દરજ્જે તે ખરી ગણાય. તેમની સાથે કોઈ પ્રકારનું જોઈ શકાય તેવું, અથવા સ્પર્શ કરી શકાય તેવું, ખીજા લોકોના જેવું શરીર નથી, એ બાબત ખરેખર મહત્વની છે, પરંતુ તે માનસશાસ્ત્રી કે સમાજશાસ્ત્રીને મન નહિ, પણ શરીર વિદ્યાશાસ્ત્રીને રસ પડે તેવી બાબત છે. ઈશ્વરની ભાવના ખાસ કરીને શરીરવિદ્યાના દૃષ્ટિબિન્દુથી જ વધારે ગૂઢ લાગે છે, એમ કહીએ તો તેમાં કદાચ કોઈ વધારા પડતું નહિ ગણાય; માનસિક કે સામાજિક દૃષ્ટિથી જોતાં, તે, ખીજી વ્યક્તિગત ભાવનાઓ જેવી જ ભાવના છે. ખીજી ભાવનાઓ કરતાં તેમાં તે ભાવના વધારે સ્પષ્ટતાથી પુગ્વાર થઈ શકતી નથી, અને ખીજી ભાવનાઓ કરતાં કોઈ રીતે તે ઓછી કે વધારે અકળ નથી.

આ બાબત ઉપર જે કોઈ હિંદી વિચાર કરે, તેને મારા ધારવા મુજબ, તરત મમજાઈ જશે કે વ્યક્તિ વિગેના આપણા ખ્યાલો—હાના બાબતના ખોતાની આસપાસ વિગેના સરળતમ ખ્યાલો સુધીના મર્વ-એક જ પ્રકારના છે. તે સર્વ આપણી કલ્પનાશીલતાના અર્થબોધનો છે; અને તેમની એક એવી હારમાળા બને

છે કે જેમાં માનવ અને દૈવી વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ખાલી ગાળો રહેતો નથી, કોઈ પ્રકારનો ભંગ પડતો નથી. બધું જ માનવ છે, અને તમે ચાહો તો બધાને દૈવી પણ કહી શકો.

જો કોઈ લોકો એમ કહેનારા નીકળે કે આપણે દેખી શકીએ અથવા સ્પર્શ કરી શકીએ, તે સિવાય બીજું કંઈ જ વાસ્તવિક નીતે છે જ નહિ, તો તેનો અર્થ એટલો જ કે એ લોકોએ સમાજ કે વ્યક્તિઓનો અભ્યાસ જતો કર્યો છે; કારણ કે તે વસ્તુઓ તો ખાસ કરીને અસ્પૃશ્ય અને અદૃશ્ય છે. વ્યક્તિગત જીવનના ઘડતરમાં, દૈહિક હાજરી ઉપયોગી મદદરૂપ થઈ પડે છે, પરંતુ તે કંઈ આવશ્યક નથી. મેં કદી શેક્સપીયરને જોયો નથી, તે કેવો દેખાતો હશે, તે વિષે પણ મને કંઈ ખાસ ખ્યાલ નથી. એની વાસ્તવિકતા, મારા મનમાં એની હાજરી, એના લેખિત શબ્દો, તથા તેનાં પુસ્તકોના કલ્પનાશીલ અર્થબોધન કે અનુમાન વડે—મારા મન ઉપર પડેલી છાપમાં જ સમાવેશ પામે છે, તે જ પ્રમાણે સરળ અને સ્વાભાવિક રીતે જ માણસનું મન વ્યક્તિગત દેવની જીવન બાંધે છે; તે જીવન સમગ્ર જીવનના સ્વયં સ્ફુરિત અર્થબોધન વડે ઘડાય છે. બન્ને જીવનનાં સરખે જ અંશે, સાચી અને સરખે જ અંશે ઇદ્રિયો વડે પુરવાર કરી શકવી અશક્ય છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

નેતૃત્વ અથવા વ્યક્તિગત પ્રભુત્વ.

પણ આપણે આપણા પૂજ્ય વીરો કઈ રીતે પસંદ કરીએ છીએ? કોઈ લોકોમાં નેતૃત્વ શક્તિ હોય છે, અને કોઈનામાં તેવી શક્તિ નથી હોતી, તેનું કારણ શું? વ્યક્તિગત પ્રભુત્વનું બુદ્ધિગમ્ય કારણ આપણે શોધી કાઢી શકીએ કે નહિ? ઉપજા સર્વ સવાક્ષોના સંપૂર્ણ જવાબોની આશા તો લાગે જ રાખી શકાય; એ સવાક્ષો

વળી જેમ આપણી પ્રશંસકૃતિ તથા આદરભાવ વધારે જાગૃત થતાં જાય તેમ તે માણસ વિષેના આપણા ખ્યાલ વધારે ને વધારે કલ્પનાશીલ અને આદર્શમય બનતો જાય. ખરી વાત એ છે કે આપણે કદી માણસને જોતાં જ નથી; આપણે તો ફક્ત મનમાં વ્યક્તિગત ભાવનાને ધડનાર તથા કલ્પનાશીલતાને ઉત્તેજક બનાવનાર થોડાં આંખથી દેખાય તેવાં લક્ષણો જોઈએ છીએ. ધર્મનાં આદર્શમય પુરૂષો માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મૂળમાંથી જ મૂઢા હોય છે. તે આપણામાં ધડપણી વ્યક્તિગત ભાવનાઓ છે; આ ભાવનાઓ આપણા મનને મળી આવેલાં સાધનોમાંથી ઉભી કરવામાં આવે છે. તેને વડે પૂજ્યભાવ, નમ્રતા, વિશ્વાસ અને આત્મવિકાસ સાધતો ઉત્સાહ એ સર્વ મળી રહે છે. તે વ્યક્તિગત ભાવનાઓ વિચાર અને ઉર્મિમાં હાજર હોઈ, જીવન ઉપર અસર કરે છે, તેથી તેટલે દરજ્જે તે ખરી ગણાય. તેમની સાથે કોઈ પ્રકારનું જોઈ શકાય તેવું, અથવા સ્પર્શ કરી શકાય તેવું, ખીજા લોકોના જેવું શરીર નથી, એ બાબત ખરેખર મહત્વની છે, પરંતુ તે માનસશાસ્ત્રી કે સમાજશાસ્ત્રીને મન નહિ, પણ શરીર વિદ્યાશાસ્ત્રીને રસ પડે તેવી બાબત છે. ધર્મશ્રીની ભાવના ખાસ કરીને શરીરવિદ્યાના દૃષ્ટિબિન્દુથી જ વધારે ગૂઢ લાગે છે, એમ કહીએ તો તેમાં કદાચ કંઈ વધારા પડતું નહિ ગણાય; માનસિક કે સામાજિક દૃષ્ટિથી જોતાં, તે, ખીજા વ્યક્તિગત ભાવનાઓ જેવી જ ભાવના છે. ખીજા ભાવનાઓ કરતાં તેમાં તે ભાવના વધારે સ્પષ્ટતાથી પુરવાર થઈ શકતી નથી, અને ખીજા ભાવનાઓ કરતાં કોઈ રીતે તે ઓછી કે વધારે અકળ નથી.

આ બાબત ઉપર જે કોઈ હોડા વિચાર કરે, તેને મારા ધારવા મુજબ, તરત સમજાઈ જશે કે વ્યક્તિ વિષેના આપણા ખ્યાલો—હાના બાળકના પોતાની આસપાસ વિષેના સરળતમ ખ્યાલો સુધીના સર્વ—એક જ પ્રકારના છે. તે સર્વ આપણી કલ્પનાશીલતાના અર્થબોધનો છે; અને તેમની એક એવી હારમાળા બને

છે કે જેમાં માનવ અને દૈવી વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો ખાલી ગાળો રહેતો નથી, કોઈ પ્રકારનો ભંગ પડતો નથી. બધું જ માનવ છે, અને તમે ચાહો તો બધાને દૈવી પણ કહી શકો.

જો કોઈ ભોક્ષો એમ કહેનારા નીકળે કે આપણે દેખી શકીએ અથવા સ્પર્શ કરી શકીએ, તે સિવાય બીજું કંઈ જ વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ, તો તેનો અર્થ એટલો જ કે એ ભોક્ષાએ સમાજ કે વ્યક્તિઓનો અભ્યાસ જતો કર્યો છે; કારણ કે તે વસ્તુઓ તો ખાસ કરીને અસ્પૃશ્ય અને અદૃશ્ય છે. વ્યક્તિગત ભાવનાના ઘડતરમાં, દૈહિક હાજરી ઉપયોગી મદદરૂપ થઈ પડે છે, પરંતુ તે કંઈ આવશ્યક નથી. મેં કદી શેકસપીઅરને જોયો નથી, તે કેવો દેખાતો હશે, તે વિશે પણ મને કંઈ ખાસ ખ્યાલ નથી. એની વાસ્તવિકતા, મારા મનમાં એની હાજરી, એના લેખિત શબ્દો, તથા તેનાં પુસ્તકોના કંપનાશીલ અર્થબોધન કે અનુમાન વડે-માગ મન ઉપર પડેલી છાપમાં જ સમાવેશ પામે છે, તે જ પ્રમાણે મરણ અને સ્વાભાવિક રીતે જ માણસનું મન વ્યક્તિગત દેવની ભાવના બાંધે છે; તે ભાવના સમગ્ર જીવનના સ્વયં મુરિત અર્થબોધન વડે ઘડાય છે. બન્ને ભાવનાઓ સરખે જ અંશે, સાચી અને સરખે જ અંશે ઇશિયો વડે પુરવાર કરી શકવી અશક્ય છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

નેતૃત્વ અથવા વ્યક્તિગત પ્રભુત્વ.

પણ આપણે આપણા પૂજ્ય વીરો કઈ રીતે પચાંદ કરીએ છીએ ? કોઈ ભોક્ષામાં નેતૃત્વ શક્તિ હોય છે, અને કોઈનામાં તેવી શક્તિ નથી હોતી, તેનું કારણ શું ? વ્યક્તિગત પ્રભુત્વનું બુદ્ધિગમ્ય કાગળ આપણે શોધી કાઢી શકીએ કે નહિ ? ઉપલા સર્વ મવાસોના અપૂર્ણ જવાબોની આશા તો ભાગ્યે જ ગળી શકાય; એ સવાસો

જીવન અને વૃત્તિઓના ખરા આત્માની જારીકામ્પી તપાસ કરે એવા છે. આપણે તેમના જને તેટલા પ્રત્યુત્તરો આપવાના પ્રયાસ કરીશું. તે વડે આપણે વિચારની એક રમિક શ્રેણીના પ્રવેશ કરી શકીશું.

પ્રભુત્વની માન્યતામાં, જીવન ક્ષેત્રના માનસમાથી આવતાં સૂચનો સંબંધી આપણા મનની આકર્ષણો પ્રશ્ન જોડાયેલા છે. લાગણી વિચાર તથા કાર્યને જનગૃહ કરવા ખાટેની વ્યક્તિગત છાપ ઉપર નેતૃત્વ આધાર ગમ્મ છે; અને એ રીતે તે જીવનના કારણરૂપ બને છે. કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે તેમને વિશે વિચાર કર્યા વગર આપણે રહી જ નથી શકતા. તેવા લોકો પોતાની આમપાસના લોકોની રૂઢ માન્યતામાં ચર્ચામ્પદ મૂકને સ્થાન આપે છે, અને તેથી તેમના સમકાલીન લોકોમાં, તેમ જ ભવિષ્યની પ્રજામાં પણ તેવા લોકોના અસ્તિત્વને લીધે ખાગ તકાવત પડી જાય છે. આ રીતે તકાવત પડવાનું પ્રથમ કારણ એ છે કે એવા લોકોમાં, માણસ જે વ્યક્તિગત છાપ પાડે છે, અને મન તે પ્રહણ કરે છે, તેમાં કાંઈકે-અકૃતિવીર્ય કે ઉત્પાદકતા હોય છે. આ વસ્તુ મામાન્યલોકોમાં હોતી નથી. અમુક સૂચનો ઉત્પાદક શાથી બને છે, તે જો આપણે શોધી શકીએ તો નેતૃત્વની બાબતમાં આપણે ઘણો પ્રકાશ પાડી શકીએ, અને તેની દ્વારા સામાજિક પ્રભુત્વના પ્રશ્ન ઉપર ઘણું અજવાળું પડી શકે.

આપણે બધાં વિશાળ, બજવાન પર-તુ ધડાયા વગરની, દિશા સૂચનની જેને આવશ્યકતા છે, તેવી અસ્પષ્ટ અને વિવિધ માનસિક વૃત્તિઓના જગ્યાને માથે લઈને જન્મ્યાં હોઈએ છીએ. એમ મનાય છે કે આ પ્રેરણાબુદ્ધિની સામગ્રી પ્રજાના પુરાતન સામાજિક વિકાસના પરિણામ રૂપ છે. ઉત્ક્રાન્તિવાદે પુરવાર કર્યું છે કે માણસ જેવા જગતમાં જન્મશે, તેને ઘણુંખડુ તો તે અનુકૂળ થઈને જ રહી શકશે. તેમજ તે જગતનાં કાર્યમાં તે જાગ એવા પણ તૈયાર રહેશે.

જુદા જુદા પ્રકારની ઉમિંઓ તથા વલણ ઉપરાત, આપણામા વિચાર કરવાની પ્રેરણાબુદ્ધિ, તથા ઉમિંથી તદ્દન નિગળેા પડી આવતો જેનો કાર્ય પ્રદેશ છે, તેવી બુદ્ધિ હોય છે.

વ્યક્તિ અસ્તિત્વને ગમે તે પગથીએ પણ, બાહ્ય જગતનાં સૂચનો મહિત, આ તત્વો-થોડે ઘણે અશે પણ સંપૂર્ણપણે ગોઠવાયેલાં હોય છે અને તેનો અર્થ વ્યક્તિ અથવા માણસ.

સમગ્ર જૂતકાળનો આત્મા કોઈથી ન જણાય એવી આત્માડી જગાએ માણસની અદર પૂરાર્ધ ગ્હેયો હોય છે. માણસને પોતાને મન, નેમજ બીજા સર્વને મન પણ તે અકળ છે. તે જૂતકાળની સાથે વળી માણસની શક્તિનો હિંમ્મો, તેની લાગણીઓ તેની વૃત્તિઓ તથા તેનું માનવજીવન, પણ ત્યાં જ વસેલા છે. તેના અસ્તિત્વ વડે, જીવવાની લાગણી તથા કામ કરવાની અસ્પષ્ટ આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ મામાન્ય માર્ગે બાહ્ય ઉત્તેજન વગર તથા તેના કુદરતી વલણ વગર, આ આવશ્યકતા પૂર્ણ થતી નથી. માણસની અદર નાશકારક શક્તિરૂપી દારૂગોળો લરેયો હોય છે, પણ તેને ખરે તણખો પહોંચે નહિ ત્યાંસુધી તે શક્તિમાથી ધડાકો થતો નથી. એ તણખો તે ઘણખરૂ કોઈ પ્રકારનું વ્યક્તિગત સૂચન કે જીવનને મુક્ત કરવું અને અસ્થિરતા તથા અંચળતાને શક્તિમા ફેરવી નાંખવું કોઈ જીવંત લક્ષણ હોય છે.

આ જીવન અર્પતા બળ મંબની આપણે કોઈગોકમો સિદ્ધાંત ન ખોળી શકીએ, એ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે. નેતૃત્વ માટે એજીજાની કોઈ કોમ્યુલા તો ન જ હોઈ શકે. માનવ વૃત્તિઓના હંડાણ વિષે આપણે થોડું જ જાણીએ છીએ, કવિઓ કદાચ એ બાબત વિષે સૌથી વધારે જાણતા હશે, પરંતુ તેમનું જ્ઞાન બ્યવહાર ઉપયોગમા થોડું જ કામ લાગી શકે તેવું હોય છે.

વળી તે પ્રશ્ન જાતિ, વય, પ્રજા, અનુવૃત્તિનાં લક્ષણો અને જૂતકાળના વ્યક્તિગત વિકાસ પ્રમાણે બદલાતો રહે છે. જનાં

ઉત્ક્રાન્તિવાદના સામાન્ય ખ્યાલ ઉપરથી આપણે એટલી આરામ પામીએ કે જે વસ્તુ જીવનને જાગૃત કરે છે, અને તે રીતે તેને પ્રભુત્વ અર્પે છે, તે પ્રજાજીવનમાં જૂતકાળમાં કાંઈક મહત્વની અથવા ઉપયોગી હશે, તેમાં પ્રેરણાબુદ્ધિ-પોતાનું કાર્ય કરવાનું હોવાથી ટકી રહી છે તે સંબંધી કાંઈક હશે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો આ બાબત ખરી જણાય છે.

જે માણસ કોઈ પ્રભુત્વ નીચે આવે છે, તે માણસમાં શક્તિઓ હોય છે, પણ અત્યાર પહેલાં તે શક્તિઓને કોઈએ દિશા સૂચન કરેલું હોતું નથી. ખરું જોતાં પ્રભુત્વ કોઈ ઉપર બળજબરીથી ઠાકી બેસાડવામાં આવતું નથી, પણ તેની માંગણી માણસની અંદરથી જોસભર થાય છે. મન શક્તિશાળી હોઈ તેને કામની જરૂર પડે છે, અને કામ માટે કોઈ માર્ગદર્શક જોઈએ, જેથી કાર્ય સરળ રીતે થઈ શકે. જીવનના જે દષ્ટિ કાણો, એમ ઠપ્પલ કરતા નથી કે જીવનની મુખ્ય જરૂરીઆત-દાગ કરવાની આવશ્યકતા-એ છે, તે સર્વ દાષ્ટકાણો જુલ લેરેલા છે. દરેક નીરોગી માનવ શક્તિશાળી હોય છે, અને તે શક્તિ ખદાર કાઢવાનો માર્ગ તેને મળવો જ જોઈએ. માનવ મનમાં તેના વિકાસ-કાળ દરમિયાન, જીવનનું અતિશયપણું સર્વ વર્તમાન તથા જાણીતી વસ્તુઓથી પર, એવું સ્વરૂપ-કોઈ અગમ્ય શ્રેયને ઠાન્ને ધારણ કરે છે.

ભક્ષેને વર્તમાન અને જાણીતી વસ્તુઓ ગમે તેવી હોય, પરંતુ તે જાણીતી અને વર્તમાન છે, માટે જ તે નાલાયક બને છે. આપણાંમાં એક અરપષ્ટ પણ આગળ ધપતો આવેગ હોય છે, તે અવ્યવસ્થિત સામગ્રી રૂપ છે, તેને દરેક પ્રકારની પ્રગતિનું બીજ કહી શકાય. આપણે આગળ જોયું તે મુજબ તેજ, જીવાન, કંપનાશીલ તથા આસાવાદી લોકોને વીરપૂજા માટે ઉત્કંઠિત બનાવે છે. જ્યાં સુધી આપણાં મન તથા હૃદય ખુલાં અને પ્રગતિ

માટે શક્તિમાન છે, ત્યાં સુધી અમુક માણસો માટે આપણને આકર્ષણ રહેવાનું જ; તેમને માટે આપણે માન તથા આરાવાદથી વાતો કરવાનાં. કદાચ તેમનામાંથી તે આકર્ષણ ચાલ્યું જાય, અને તેમને તત્ત્વ મામાન્ય કોટીના બનાવી મૂકે, તો પણ તે આકર્ષણો પોતાનું ખીણું કોઈ પણ સ્થાન ખોળી લેશે.

જીવાનીમાં મન ઉત્કંઠિત, સંશોધક તથા આગળ જોનાર હોય છે. આદર્શવાદીને હરહંમેશ, ખીજા લોકોના ચઢીઆતાપણની જરૂર રહે છે, અને તે એ સદાએ શોધતોજ રહે છે. ઈમર્સન કહે છે કે “ જે આપણા ઉપર પ્રેમ રાખે છે, તે આપણને બહાલાં લાગે છે, પણ જે આપણને નાલાયક ગણી પાછાં કાઢે છે, તે આપણને વધારે પ્રિય લાગે છે, કારણ એ લોકો આપણામાં નબળાવન રેડે છે. આપણને કંપના પણ નહોતી, તેનું સ્વર્ગ તેઓ આપણી સમક્ષ મ્મે છે, અને એ રીતે આત્માના ઉડાણમાંથી નવીન શક્તિઓ પૂરી પાડે છે, અને આપણને અવનવાં કાર્યો તરફ પ્રેરે છે.” જે આપણે કોઈના પ્રથમક ન હોઈએ, તો તે આપણી અધોગતિની નિશાની છે.

ધણા ખરા લોકોને જૂતકાળમાં જોએલા કોઈ ચહેરાઓ ખૂબ સ્પષ્ટતાથી યાદ રહી જાય છે—કદાચ તે ચહેરાની એકજ નજર તેમણે જોઈ હોય, ફરી કદી તેને ખીજા વાર જોયોજ ન હોય છતાં કેટલીક વાર આવી જાતની છાપ પડી ગયા પછી તે વધતી જાય છે, અને જીવનનું એક મુખ્ય અંગ બની રહે છે. આનો અર્થ કદાચ નીચે મુજબનો હોઈ શકે—જ્યારે આપણે તે બેદી અસરો તળે આવ્યાં, ત્યારે આપણુ વય ખાસ કરીને જલદી છાપ પડી જાય, એ પ્રકારની હતી, તે ઉંમરે આપણામાં એક પ્રકારની અસ્થિર શક્તિ હોય છે, તે કાર્ય દ્વારા ઉપયોગી બનવા વાંછે છે. વળી અનુકૂલિથી ઉતરેલા લાગણીના ઉલ્કારોનું ઓતાડી જગાઓમાંથી દબાણ આવે છે. કોઈ અવ્યક્ત રીતે તે શક્તિઓ ઉપર ટકોરા

પડે છે, એક પ્રેરણાશ્રુતિ મુકત થાય છે, એક દષ્ટિપાતે દોરાર્મ આવેલું વ્યક્તિગત સૂચન સંચારપે સમજાય છે, તે છુપાયેલી વૃત્તિઓને ખોલી નાખતી કુંચી છે.

વ્યક્તિઓ માફક પ્રબળોને પણ નીચકું સત્ય લાગુ પડે છે: તેમનામાં જેમ વધારે શક્તિ તથા પુરોગામીપણું હોય છે, તેમ તેમને આદર્શો તથા નેતૃત્વની વધારે જરૂર પડે છે. ઍંગ્લોસેક્સન જેવી બળવાન પ્રબળે આગળ નજર કરવા, માન આપવા કંઈક જોઈએજ, કારણ અહા વગર-તો તે આડે રહેને ચઢી જવાના. કૃત્રીક શોકો જે પ્રકારનો શાન્ત અને પદ્ધતિસર આનન્દ ભોગવતા, એમ મનાય છે, તેવાથી ઍંગ્લોસેક્સનોને કદી સતોષ નહિ થવાનો. એમ કહેવામાં આવે છે, કે ઉત્તર યુરોપના શોકો દક્ષિણ યુરોપવાસીઓ કરતાં પ્રમાણમાં ઓછા વીરપન્નક હોય છે, આ વાત માચી છે: કારણ ઉત્તર યુરોપીઓ અંધ ઉત્સાહ અને શોકપ્રિય વ્યક્તિઓ પાછળ ઘેસા બની જતા નથી, અથવા ઓછા ઘેસા બને છે. પણ હું ધારું છું કે આનો અર્થ તો એટલોજ થયો કે ઉત્તર યુરોપીઓમાં સર્જનશક્તિ વધારે હોવાથી, તેઓ જુદાં જુદાં વ્યક્તિગત મૂળોમાંથી આદર્શ ઉભા કરી લે છે; અને એક વાર ઉભા કર્યા પછી તેમને વળગી રહેવામાં વધારે દૃઢ હોય છે, તેઓ માણસની પરીક્ષા કરવામાં વધારે ઔચ્છ અને સ્વતંત્ર હોય છે, અને તે કાળના પૂણ્યવીર તરફની પ્રશંસામાં અતિશયોકિની ભાવના ઓછી ગણનારા હોય છે.

પણ આને લીધે તેમનો આદર્શવાદ વધુ બળવાન બને છે, અને અંદરખાનેથી વ્યક્તિગત સૂચના ઉપર જ તેની વ્યાખ્યા મારે આધાર રાખનાર હોય છે. ગ્રાઈસર વિલીઅમ જેમ્સ કહે છે કે, “આપણે ઈતિહાસનું ક્ષેત્ર તપાસીએ, કે દરેક નવી નવૃત્તિના સમયમાં મુખ્ય વસ્તુ કંઈ છે, માનવ મનના વિકાસમાં મુખ્ય વસ્તુ કંઈ છે, તો આપણને જણાશે કે તે દરેક યુગમાં માનવ જાતિને

એક જ વાત કહેવામાં આવે છે. તમે જે શક્તિ ધરાવો છો, તેની સાથે વાસ્તવિકતાની પ્રકૃતિ મળતી આવે છે.” આ જ મિદાન્ત હું માનું છું કે વ્યક્તિગત નેતૃત્વને પણ લાગુ પડે છે.

આપણે કાર્ય કરવા જન્મ્યા છીએ, અને જે કંઈ આપણને કાર્ય માટે સૂચન કરે છે, કે તે તરફ દોરી જાય છે, ત આપણા ઉપર શરૂઆતથી જ મત્તા ચલાવે છે. તન્તના જન્મેલા બાળકનું ધ્યાન, હલનચલન, અવાજ, રૂપરંગ અથવા રંગ દ્રાગ જે કંઈ ઈન્દ્રિયોને કમરત આવે છે, તેના ઉપર ચોંટી છે. માણસ અને જનાવરો તેને ખાસ રમ પડે છે, તેનું કારણ એ કે તે બન્ને બીજી ચીજો કરતાં તેની ઈન્દ્રિયોને વધારે ઉત્તેજન પૂર પાડે છે. માણસ અને જનાવર હાલે છે, બોલે છે, હસે છે, કાલાવાલા કરે છે, લાડ કરે છે, ખાવાનું આણી આપે છે વગેરે. આ મર્વને લીધે બાળકના મનમાં મોટર, ઇન્જન, પવનચક્કી, સૂર્યનાં કિરણો, અને રંગરંગીન કપડાં જેટલુંજ માન માણસ તથા જનાવર માટે ઉત્પન્ન થાય છે.

આમજ જતા, જ્યારે તે પોતાના કાર્યો ઉપર જગ કાણુ ગાખતાં શીખે છે, ત્યારે જે કંઈ તેનાં કાર્યો ઉત્તેજન આપી, તેમને અમુક માર્ગે દોરી શકે છે, તેને બાળક આવકાગ આવે છે. જે રમકડાં ચાલી શકે એવાં, અથવા જેનાથી એ કાંઈ કરી શકે એવાં હોય છે, તેજ તેને મમે છે-દાખલા તરીકે ગાડું, ઇન્જન, ગોઠવવાના કકડા વગેરે જે માણસો તેના મોખમા મહાભાગી અને છે, તે માણસોનું પ્રભુત્વ બાળક ઉપર વધતું જાય છે, અને બીજાં બાળકો-ખાસ કરી તેના કુટુંબ ઉમ્મરે મોટા બાળકો-જેમની પાસે વિવિધ પ્રકારની તવીનતાઓ તેને મળી આવે છે, તેવા બાળકો તેને બહુ મમે છે. મોટી ઉમ્મરના લોકોમા માળક પોતે મમજી શકે, એવું જે કંઈ કરી આવે છે, તેના તરફ માળકને માનવૃત્તિ થાય છે, તેથી બાળક સૂચાગ, માળી, કે આમાની તરફ આદરભાવ મમે છે.

ધણાંએ જેયુ હશે કે એ ઉમ્મરે બાળક કાર્ય વિશે વિચાર કરતાં શીખે છે, અને કયુ કાર્ય હેતવાળું અને અમરકારક છે, અને

ક્યુ માન હવનચનનાણુજ છે, તે એ મમજો છે પોતે જાને સતત જુદુ જુદુ કાર્ધ કર્યા કરતા હોઈ, પોતાનાથી જે વધારે સારી રીતે કામ કરે છે, તેને તે વખાણુતો થાય છે, અથવા જે માણુસ નવીન વસ્તુ સુચવી શકે, તેની તરફ પણ તેને પ્રશસાવૃત્તિ ઉપજે છે

દેવન સામે ખેસી લખ્યા કરતો, તેનો પિતા તેને તત્કાલ જક તથા અનાકર્પક લાગે એ સહવિત છે, પણ જે માણુસ કચરો કાઢતો હોય કે ઉંડા ખાડો ખોદતો હોય, તે બાળકને મન પૂળ્ય વીર જેવો લાગે છે આગળ જતા બાળક મગ્ગસવાળા તરફ, ચાચીઆ કે ચોર છુટારા તરફ જે વિકૃત પ્રશસાવૃત્તિ બનાવે છે, તેની સમજુતી પણ તેજ રીતે મળી રહે છે. બાળકને દેખી શકાય એવી સત્તા કે શક્તિ ગમે છે કસરતમાજ કે પોલીસમૈન જેટલોજ કદાચ વિદ્વાન પણ પ્રશસાપાત્ર હોઈ શકે, પણ દસ વર્ષના છોકરાને તેવો લાભ કદી નહિ થવાનો

ત્યારે સત્તાનો ખ્યાન, તથા જે વ્યક્તિઓ તે ખ્યાલ તરીકે આપણી મમક્ષ ખાંડી છે, જે આપણા ઉપર પ્રભુત્વ બોગવે છે, તેનો કાર્યપ્રદેશ આપણા પોતાનાજ બદલાતા વર્તનમા રહેતો છે અમુક ઉમ્મરે બધાજ કંપનાશીલ છોકરાઓ, કોઈ લડાયક સૈનિકને આદર્શમય પુરુષ લેખવાના વળી કોઈવાર કોઈ પ્રખ્યાત વક્તા અથવા કોઈ નેતા સૈનિકના આદર્શને નીચે દેખાવી, ઉપર ચઢે છે, કારણ બાળકને તેનું જીવન પણ સૈનિક જેટલુંજ અદ્ભુત લાગે છે, અને શાન્તિના સમયમા સૈનિક માથક લઢી તો ન શકાય, તો આવા વખ્તા કે નેતા ચવાનુ બની શકે, એમ બાળકને લાગે છે

આગળ જતા આ સરળ ખ્યાલોની જગ્યા ખીંગ વિચારો લઈ લે, એ સહવિત છે. માણુસની શક્તિઓ કઈ દિશા તરફ વહે છે, તે ઉપર તેનો આધાર છે જે કોઈ ધર્મો અથવા કામ ઉત્પાદથી

કરવામાં આવે છે, તેમાં પૂજ્ય વીરો હોવાના જ. વેપાર તથા ઉદ્યોગનું વર્ગન વીરપૂજ્યથી ભરપૂર હોય છે, અને જે માણસોએ ખુબ પૈસા રાખ્યા છે તેઓ બીજા મર્વની પ્રશંસા પામે છે, અને તેમાં કાંઈ ખોટું પણ નથી કારણ તે ધનને લીધે, સફળતાને લીધે, દેટલી બધી અંગત મત્તા મળી રહે છે ! વળી જેની બુદ્ધિનો ઉચ્ચ પ્રકારનો વિકાસ થયો હોય છે, તેઓનો સત્તા વિષેનો ખ્યાલ પણ વધારે ઉચ્ચ હોય છે, અને તેથી તેમને મન, કળાકાર, કવિ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી, તથા સમાવતો કરનાર-એ સર્વ કાર્યની સફળતાના આદર્શ રૂપ લાગે છે.

એક વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે સામાન્ય પ્રભુત્વની બાબતમાં, મરણ, અને આંખે કંઈપી શકાય એવા પ્રકારની સત્તામાં વધારે કાયમી ફાયદો રહેલો હોય છે. ડાર્વિનની શક્તિને થોડાજ વખાણી શકે, આ થોડાઓમાં પણ જેમના મનની ઉચ્ચ શક્તિઓ પૂર્ણપણે ખીલી છે તેજ. ડાર્વિન જેવાના એકાન્ત પ્રિય ચારિત્ર્યમાં દેખી શકાય તેવું અસરકારક કશું નથી હોતું. પરંતુ આન્ડ્રે કે નેસ્સન કે નેપોલીઅનને તો આપણે જોઈ શકીએ; તેમના લક્ષકરને ગોઠવતા, કે વહાણના તત્તક ઉપર ઉભેલા તેમને આપણે કંઈપી શકીએ છીએ, તેમની તોપો તથા દારૂગોળાના અવાજને પણ આપણે તેવીજ રીતે માંલણી શકીએ છીએ. આ જાતના પ્રભુત્વને નમી જવામાં એક જાતનું સમૂહ-ધેન હોય છે. આપણો દેહ જલેને ગમે તેટલો એકલો હોય, પરંતુ આપણી કલ્પના ટોળામાં હોય છે; અને હું તો ત્યારે પણ કોઈ પ્રસંગે કોઈ માણસે બીજા માણસો સમક્ષ કાંઈ મહાન કાર્ય કર્યું હોય, તેનો વિચાર કરું છું, ત્યારે બુદ્ધિને અગમ્ય એવા ઉત્સાહથી હું ઉત્તરાઈ જઈ છું.

નજરથી કંઈપી શકાય, તેવી નાટ્યી શક્તિ દક્ષિણ યુરોપ-વાસીઓને વધારે સચોટતાથી અસર કરે છે, એ વાત નિઃસંશય છે. પણ બધાજ લોકોમાં તે હોય છે તો ખરીજ, અને અતિશય

બુદ્ધિશાળી સોદો પશુ તેમના મનની ઉર્મિભરી અવસ્થા વખતે તેને વશ બને છે. તેથી કરીને જનસમૂહમાં આ વીર નરો, ખામ કરીને યુદ્ધક્ષેત્ર ખેડતા મૈનિકો, ઉર્મિઓને ઉત્તેજન આપનારા બહેવાના. આવા પ્રકારની પ્રસંગો તથા વીરપૂજા, જૂના વખતમાં, સંસ્કૃતિ અવસ્થાની, છેક શરૂઆતમાં સામાજિક મંડળોએ એકત્રિત કરનારી હશે. આપણા જમાનામાં પણ આવું, આપણે ધારીએ તે કરતાં વધારે હોય છે. મહાન યુદ્ધના પ્રસંગમાં સોદો કેવા પ્રકારનો રસ શેતા હતા, તેમને કેવી લાગણીઓ યતી હતી, તે માદ કરવાથી એ વાત હદાય મમજી શકાશે.

ખીજાં બધાથી જુદાં પડી આવે, એવાં નેતામાં કયાં ખાસ માનસિક લક્ષણો હોય છે, એમ પૃછીએ તો જવાબ એક જ મળે કે, નેતામાં કોઈ પણ રીતે મનુષ્યત્વ ખૂબ હોયું જોઈએ, અથવા ખૂબ છે, એવું જણાવું તો જોઈએ જ, સોદાનું જે તરફ વધણું હોય, તેની મૂર્તિ રૂપ થઈ તેણે ઉભા રહેવું જોઈએ, અને એ રીતે તેણે સર્વના વિચારનું મધ્યગિદ્ધ બનવું જોઈએ.

એ વાત તો ચોક્કસ જ છે કે તમા જે પ્રકારનો હોય, તે પ્રકારમાં તે ઉત્તમ તો હોવો જ જોઈએ. જો તે સોદાની કલ્પનાના વર્તુલમાં સૌથી ચઢીઆતો ન હોય તો તેને અગ્રપદ કોઈ નહિ આપે. ઉત્તરની કોટીની કે જરા પણ હલકા પ્રકારની કોઈ પણ વસ્તુ આદર્શમય નજ હોઈ શકે. આપણુ પ્રસંગોપાત્ર ભક્ષે સીઝર હોય કે નેપોલીયન હોય કે ચંદ્રશેરો રોબીનસન હોય પણ તેનામાં પોતાના પ્રકારનાં ઉત્તમ લક્ષણો હોવાં જોઈએ. નેતા ભક્ષેને ગમે તેવો ખરાબ હોય, પણ તેનું નેતૃત્વ, કાંઈકે જગવાન, આગ્રહી, ચઢીઆતો તત્વને આભારી હોવાનું, એ વાત નિશ્ચિત સમજવી.

ખૂબ પુરુષત્વવાળા હોવામાં, નેતા જનવામાં એક નરકથી તરી આવે તેવા વ્યક્તિત્વની જરૂર છે, અને બીજી બાબુ મહાનુભૂતિની વિશાળતાની જરૂર છે. આ જન્ને લિંગ લક્ષણો નથી, પરંતુ વ્યક્તિગત શક્તિનાં જે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે.

માણસમાં જે મર્વની ઉપર તરી આવે તેવું વ્યક્તિત્વ ન હોય તો તે કશી જાગૃતમાં આગળ પડતો જાયું ન શકે; આજ દારણુને લઈને નેતૃત્વમાં સ્વાયત્ત ઘણો આવસ્યક છે. ત્યાં સુધી માણસ સર્વથી બિન, અને ઘણું કરીને મર્વથી વિદ્ધ એવી પોતાની ખાસ વૃત્તિ ઉપર વિશ્વાસ ગમી તેના ઉપર હેન ન ગમે, ત્યાં સુધી તે માણસ ખાત્ર મૂલ્યવાન, એવું કાંઈ પણ ખીલવી શકવાનો જ નહિ. ખીજા સોદોએ નક્કી કરેલા, અને તેના ઉપર સાદેલા હકુગત તથા હેતુઓમાંથી તેણે મુક્તિ મેળવવી જોઈએ, અને પોતાના મનના અનાવિર્જીત પ્રદેશમાંથી કાંઈક નવું જ બોળી કાઢવું જોઈએ.

ખીજી તરફ વળી ખાત્ર પ્રકારની વૃત્તિ દેખાડવામાં મદદગાર મેળવવા માટે, તથા તેનો પ્રચાર કરવા માટે, માનવજીવનના પ્રવાહના મંમર્ગમાં આવી, તેની તરફ મહાનુભૂતિ ગમવી જરૂરી છે. ખીજા સોદોના મનમાં, મંચવહાર વડે, વિચારોની આપ ક્ષે વડે જ નેતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે તે વિચારો મામા માણુમોને મનપર્મદ આવે, તેવી રીતે મૂકવામાં ન આવે, તો તે વિચારો કાંઈ મહત્ત્વ કરશે નહિ. નવીનતા વ્યારે પારકા જેવી ન લાગે, પણ આપણી જ જાતે જાણે અવનવો વેશ પહેર્યો છે, એમ લાગે, ત્યારે આપણે તેને આવકાર આપીએ છીએ.

ઘણીવાર જેવામાં આવે છે કે, વ્યક્તિગત પ્રભુત્વ કાંઈ હંમેશા જેમાં શક્તિ દેખાઈ આવે એવા રપર્ષ જોયગ કાર્ય ઉપર આધાર રાખતું નથી, પરન્તુ ઘણીવાર તે કાર્યની પહેલાં શક્તિની ખાત્રી, અને વિજયની આશા રહેલાં હોય છે, અને સોદોનાં મન કાંઈ પણ દેખીના કારણ વગર કાણુમાં રહે છે. આ દેખીના કારણ રહિત વ્યક્તિત્વની શક્તિમાં કાંઈક અજાત આકર્ષણ રહેલું છે, અને ઘણા દીર્ઘદષ્ટિવાળા લેખક તેના ઉપર જાદુ ભાર મૂકે છે. દાખલા તરીકે ઈમર્સન કહે છે કે, ઉચ્ચતમ પ્રકારની મોટાઈ કાંઈ

પણ કાર્ય વગર પણ જાણી શકાય છે. કાર્યદક્ષતાવાળા ધણા ખરા લોકોમાં આવી પ્રભુત્વશક્તિ કોઈ સ્વરૂપમાં તો હોય છે જ. નેપોલીયન, કોમવેલ અને બિસ્માર્ક વગેરેમાં તે ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. તે શક્તિ કોઈ એક અગ્રુક વર્ગમાં જ હોતી નથી, પરંતુ અમંજ્ય જુદા જુદા પ્રકારે તે જોવામાં આવે છે; અને વિચારશાળી, તેમજ કાર્ય કરનારા બંને પ્રકારના માણસોમાં તે હોઈ શકે. દાન્ટે, મિલ્ટન કે ગેટે જેવા પુરૂષો, બીજા લોકોનાં મન ઉપર રાજ્ય ભોગવી શકે છે, અને સામા માણસોના મનમાં માનની લાગણી ઉત્પન્ન કરાવે છે. નિત્યના જીવનમાં જેમનો રોજ ભેટ થાય છે, તેવા લોકોમાંના આ નજરે ચઢી આવે એવાં દૃશ્યંતો છે. દૃઢ ચારિત્રવાળા ધણાખરા લોકોમાં કેટલીક વાર ક્રાંતિક તો નજરે ચઢી આવે તેવું જાણી શકાય છે. ખરું જોતાં ક્રાંતિપણ માણસ એટલો બધો મહત્વહીન નહિજ હોય કે જે ક્રાંતિક વાર, ક્રાંતિ પછી માનનીય ન લાગે હોય !

આ બાબતને જો કે ધણી ગૂઢ ગણવામાં આવે છે, પરંતુ ખરું જોતાં તો તે આવેગસૂચક અંગત અભિપ્રાયની બાબત છે અને ગયા પ્રકરણમાં ચર્ચાયેલી દેખી શકાય તથા સાંભળી શકાય તેવી વ્યક્તિત્વની સંજ્ઞાઓના અર્થબોધનને નખી જવાની ભાવના તેમાં રહેલી છે. સામા માણસ પોતાની શક્તિ વડે આપણને ચક્રિત કરી નાંખે, અને પછી તે દ્વારા આપણા ઉપર પ્રભુત્વ ભોગવે; આમ કરવાના બે માર્ગ છે. કોતો તે કામ કરી બતાવે, અથવા પોતાના વ્યક્તિત્વનાં એવાં લક્ષણો આપણને બતાવે, કે જેથી આપણી કલ્પનાશીલતાને ખાતરી થાય કે તે માણસ ધારે તો તે કાર્ય કરી શકે એવો છે, અને કરશે જ. સામાન્ય સામાજિક વ્યવહારમાં આ બીજી રીતે, એટલે આપણી કલ્પનાશીલતાને ખાતરી કરાવી લોકો આપણી સાથે કામ લે છે.

ધણાં ઉદાહરણોમાં, માણસ દંડનિશ્ચયી, નીડર, ઉદાર, સત્તાશીલ કે તેથી ઉલટો છે તે સર્વ આપણે કંઈ રીતે જાણી

શકીએ છીએ, તે સમજવું પણ સરળ નથી. અવગત તેની આખર અને તેનો જૂત ઇતિહાસ આપણને મદદરૂપ તો થાય છે જ, પણ આપણે તો તે સર્વ વગર પણ અભિપ્રાય બાંધી લઈએ છીએ.

નૈપોલીઅન જેવો કાર્યદક્ષ પુરૂષ, જે આણીની પગે બીજા ક્ષેત્રોનાં મન ઉપર સત્તા જમાવી શકે, તેવા માણસમાં નેતૃત્વનાં સામાન્ય લક્ષણો, અને ખાસ કરીને કાર્યની ત્વરા, ખાસ ખીલેલાં હોવાં જોઈએ. તેનું વ્યક્તિગત મહત્ત્વ, સ્પર્શી શકાય તેવા નિશ્ચયનું તથા આત્મ-વિશ્વાસનું સ્વરૂપ ધારણ કરતું હોવું જોઈએ; વળી સામા માણસના મનની રિયતિ સમજી લઈ, તે નક્કી કરે છે કે પોતાનાં સત્તાદર્શક મૂલ્યનો કઈ રીતે તે માણસમાં રોપવાં. જ્યારે પરિસ્થિતિ વિચિત્ર બની જાય છે, ત્યારે આપણને મરવે અરપટ મુંચવણ થાય છે; તેવે સમયે તે માણસ આપણામાં સ્પષ્ટ રીતે સમજાય, એવા વિચારો મૂકે છે. તે માણસમાં કાંઈક એવી નિશ્ચિતતા છે કે આપણને ખાતરી રહે છે કે તે આપણને સખડતાં મુશ્કે નહિ, પણ કાંઈ માર્ગ દેખાડશે, સંકટને સ્થાને કાર્ય સૂઝાડશે, અને આપણી શક્તિઓને ખુદાર નીકળવાનો માર્ગ દર્શાવશે.

વળી તેવા માણસનો અદ્યત આત્મ-વિશ્વાસ, મૂલ્યન દ્વારા આપણામાં પ્રવેશ પામે છે, અને તેના નેતૃત્વની પરવાનગી રૂપે આપણાં મન ઉપર અમર કરવા માંડે છે. આ ઉપરાંત તેનામાં જો કોઈનામાં દુસ્મનાવટ ન જગાડવાની શક્તિ તથા આવડત હોય, તે આપણામાંનો જ એક છે, એવી લાગણી જો તે આપણામાં ઉપજાવી શકે, એમ બતાવી શકે કે તેનાં મૂલ્યનો આપણા વિચાર તથા આચારને મળતાં જ છે, હુંકમાં આપણને એવી લાગણી પેદા કરાવે કે એના હાથમાં છીએ, ત્યાં સુધી આપણે તદ્દન સલામત છીએ, તો આપણે તેને વશ થયા વગર ન જ રહી શકીએ.

રોંદ્રમેંટના મંજરમાં, જે માણસ પરિસ્થિતિ ઉપર સ્વામિત્વ બોગવી શકે, તેવો જણાય, તે કોઈનો સ્વાભાવિક નેતા રહેવાનો.

તે સર્વ શોધોને સમાવી લે છે, અને તે સર્વથી આગળ વધે છે, અને તે રીતે આગળ ઉપર શું કરવું, તે એ શોધોને ઢી શકવા શક્તિમાન રહે છે. બુદ્ધિપૂર્વક જોતાં જણાય છે કે તેનાં સૂચનમાં, ખીજના વિચારોમાંના શ્રેષ્ઠ તત્વોનો સમાવેશ થાય છે, અને તેમાં અનિવાર્ય પૂર્ણાંતુતિ સમાર્થ જાય છે. એની માન્યતા સર્વ વિદ્યમાન બજોમાં સૌથી વધુ બળવાન હોય છે. અને તેથી કરીને ખીજ શોધોની માન્યતાઓને તે પોતા તરફ ખેંચે છે. છતાં, જ્યારે તે પોતાની જાતની સત્તા નીચે ખીજોઓને આણે છે, ત્યારે પણ તે સમજે છે કે ખીજોઓ પણ પરિસ્થિતિના વિભાગ રૂપ છે, અને તેથી કોઈપણ પ્રકારનો વિરોધ ન થાય માટે તેમને અનુકૂળ થઈને વર્તન કરે છે. અથવા કદાચ એ તદ્દન ઉલ્લેખ માર્ગ લઈને નિર્જળ મનનાઓને દલકા પાડી શરમિન્દા બનાવી દે; મઢીઆતાપણ જમાવવાના પ્રણા માર્ગો છે, પરંતુ એક અથવા ખીજી રીતે સર્વોત્કૃષ્ટ માણસ તે હંમેશા પાર પાડે છે.

ન છુટકે જોને વશ થઈ જવાય, એવા વ્યક્તિગત પ્રભુત્વના દાખલા તરીકે ખિસ્માર્કનું ઉદાહરણ લો. તેના જેટલીજ સત્તાવાળા ખીજ માણસો પાસે ન હતો, તેવા એક હાથે બિસ્માર્કને હતો; તે એનું પ્રભાવશાળી વજનદાર શરીર તથા કાદાની ભવ્યતા. આના કરતાં પણ વધુ જે વસ્તુઓએ તેને યુરોપના સર્વ મુત્સદ્દીઓમાં શ્રેષ્ઠ બનાવ્યો—તે તો એનાં માનસિક તથા નૈતિક લક્ષણો. તે જર્મન આન્સેલર કોંગ્રેસના ખીજ સર્વ મુત્સદ્દીઓ ઉપર કેવા પ્રકારનું પ્રભુત્વ બોગવતો, તેનો ખ્યાલ કોઈને લાગ્યેજ આવી શકે. સર્વનો તિરસ્કાર કરવું તેનું જારે અભિમાન, પોતાની શ્રેષ્ઠતાની ખાત્રીને લઈને સર્વ તરફનો સંપૂર્ણ તિરસ્કાર, તેની ખેસવાની રીતમાં, બોલવામાં, દરેક હાવ ભાવમાં જણાઈ આવતો; પરંતુ જે માણસને પોતાને વિષે સંપૂર્ણ ખાત્રી હોય તેનામાંજ કોઈ શકે તેવી નિખાલમતા, હસમુખો સ્વભાવ, અને સામાના મનમાં પેસી તેને સમજી જવાની દીર્ઘદષ્ટિ તેનામાં હતી; આને લઈને સર્વને તે

પોતાનામાંના એક જેવો જ લાગતો; મરને લાગતું કે તેની સત્તા-શીલતામાં તેઓ પણ સહભાગી હતા. આ ઉપરાંત તેનામાં આરપાર નીકળી જાય, તેવી બુદ્ધિ હતી, પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાની રીત અદ્વિતીય અને તરત ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. પોતાના હેતુઓ વિશેની તેની સ્પષ્ટતા હંમેશા સંપૂર્ણ રહેતી. આ સર્વને લીધે તે અદ્વિતીય છાપ પાડી શકતો.

જે શોકાને મનાવવાની જરૂર જણાતી તેમને તે મનાવતો, અને બાકીનાને દબાવતો, બેપરવાઈ બતાવતો અથવા મસ્કરી કરતો. એવી ટોર્ષ પણ બાજત ન હતી, કે જે તેનો હરિદ્ કહે અથવા કરે, તો બિસ્માક ધારે તો તેને કાંઈક કહીને અથવા કાંઈક કરીને નિબંધતાના રૂપમાં ન દર્શાવી શકે.

જનરલ આન્ટની અંગત હાજરીમાં રાજકુમાર બિસ્માક જેવી લગ્નતાનો અંશ પણ ન હતો; અને બારીકાઈથી ન જોનારને તો આન્ટ દેખાવે ક્ષુદ્ર પણ લાગતો. એમ કહેવાય છે કે અમેરિકન આન્ટર વિગ્રહ શરૂ થયા પછી આન્ટે ત્યારે પહેલીવાર પોતાની ટુકડીનું ઉપરીપણું હાથમાં લીધું, ત્યારે જે અમલદારની જગ્યાએ તે આવવાનો હતો, તેણે શરૂઆતમાં આન્ટ તરફ કાંઈ ધ્યાન જ ન આપ્યું, અને આન્ટ પોતાના કાગળીઆં બતાવ્યાં, ત્યાં સુધી તે આન્ટ છે, એ વાત માનવાની પણ તેણે સાદ ના પાડી. આન્ટનો પહેલાંનો એક ઓળખાતો તેને વિશે કહે છે કે, "તેનામાં ધંધાદારી માણસ જેટલું આગળ ધપવાનું જોમ ન હતું. તે ખરો સજ્જન હતો, અને એટલે નમ્ર અને દયાળુ હતો કે બધા તેને ચાહતા, પણ જગતમાં તે શું કરી શકશે, તે અમને કોઈને સમજાતું નહિ."

છતાં તેજ આન્ટે ઉચ્ચ કોટીના શોકો ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યું, અને કહેવાય છે કે કોઈ સેનાપતિના હાથ નીચેનાઓએ આથી વધુ રાજબુશીયી પોતાના ઉપરીના હુકમ માન્યા નહિ હોય, અથવા

કોઈ ઉપરીએ આટલો સર્વ સામાન્ય વિશ્વાસ પેદા કરાવ્યો નહિ હોય. આ રીતે તેણે દૃઢ નિશ્ચયતા, આત્મ-વિશ્વાસ અને સમય-ચૂંકતાનાં સર્વ આવશ્યક લક્ષણો દર્શાવ્યાં. તે કદી શંકાગ્રીણ તો નહોતોજ નહિ, તેમજ કદી ગભરાટમાં પડી અસ્થિર મનનો યની જતો નહિ, અને જો કે પોતાના વિશ્વાસપાત્ર અમલદારો અમક્ષ પોતાની યુક્તિઓ વિશે તે વાત કરતો, પરંતુ હું ધાક છું કે તેણે એક જ વાર મુદ્દ-સભા (Council of war) બોલાવી હતી, અને પછી તે મહાએ કરેલા દરાવને તેણે ના પસંદ કરી પાછો વાળ્યો હતો.

પોતાના અભિગ્રામ વિશે તેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રહેતી, અને સર્વ જવાબદારી પોતાને શિરે લેવાની નૈતિક દિંમત તેનામાં હતી. વળી પોતાના અભિગ્રામ મુજબ સ્વતંત્રપણે વર્તવાની પૂરેપૂરી પરવાનગી મેળવવાની તેમાં દિંમત હતી; પોતાના કામમાં કોઈની હાક્કગીરી તેને પસંદ નહોતી; વળી પોતાની શક્તિ વિશેની તેની આંકણી પણ આગાહ હતી. તે માનતો કે મુદ્દના કાર્યમાં જવાબદારીની ધુંસરી તથા સત્તા એકદશ્ય હોવી જોઈએ. વળી આન્ટ બહુ સમયસૂચક તથા દીર્ઘદષ્ટિવાળો હતો. પરિસ્થિતિ તે તરત સમજી જતો; તે પોતાના દુશ્મનોના આચિંત તથા ધ્યેયને અસંગ પાડી દેતો, અને પોતાના અમલદારોમાં જે કોઈ ચોગ્યતા કે કાયકાત હોય, તેની કદર કરતો.

અમેરિકન લોકો બહાદુર સ્વભાવવાળા મણાય છે, પરંતુ જનરલ આન્ટમાં બાલ આડંબરનો સમજણો ત્યાગ બહુ દેખીતો હતો; અને તેનો એ સદ્ગુણ મૌ અમેરિકનો વખાણે છે. એજ લક્ષણ અમેરિકાના ઘણા મહાન પુરોમાં જોવામાં આવે છે. અમેરિકન લોકો આદર્શમય પુરુષ તેને જ કહે છે કે જે, સર્વ કાંઈ કરવા શક્તિમાન હોય છે, પરંતુ તે બાબતનો દૃઢે પીટવો તેમને પસંદ નથી પડતો. તે દેશ વ્યાજથી તથા પ્રજાસત્તાક હોઈ ત્યાંના

લોકના જીવનમાં માલ આડ મગને મહત્વનું મ્યાન મળતું નથી. તે દેશ વિશે સત્ય શોધી મદલુ એટલું મરણ છે કે દલ તરત ખુલે પડી આવી, હાથપદ બને છે

વ્યક્તિગત પ્રભુત્વનું નિરીક્ષણ કરવાની મૌથી મગ્ય તક જાહેર ભાષણો દ્વારા મળી રહે છે જ્યારે માણસ ભૂમિ મમામા બોનવા બોલો થાય છે, ત્યારે મર્વની નજર તેના તન્દ હરે છે, સર્વની ક પનાઓ, તે માણસના વ્યક્તિત્વ તથા હૃદયને બોગવા મથે છે જો તે માણસ પ્રમાણિક અને ગિરતાવાળો જણાય, તેનામાં પોતાના આત્મા માથેની મઈક સગાર્ન જણાય, તો આપણે તેની તરફ, તેનું ભાષણ શક થતા પહેલાજ, માગ વનણુ ગમ્પીએ છીએ, અને આપણે માની લઈએ છીએ, કે તે જે મોનગે તે આપણને અનુકૂળ, આવે તેવું અને ખરજ બોલશે એથી ઉનકુંજ, પ્રઈ બીન્ને વળી એવો હોય છે કે દેખાવ ઉપરથી જ, અદ્યારી, અપ્રમાણિક, ઉદ્દેશી ગએતો, લાગણીહીન અને મુચિન જણાય, અને આપણને લાગે કે તેનું બોલેનું આપણને મુદ્દન માધક આવવાનું જ નહિ પહેના પ્રકારનો—આપણને પમદ પડેતો—વસ્તા ભાષણ શક મરે કે તરત, ખતાવી આપે છે કે તે પરિમિતિને અમગ શકે છે, આપણને જાણે તે પરિમિત લાગે છે, કાચુ કે તે આપણી જાતનો છે, તેના વિચાર આપણા જેના જણાય છે, તેથી આપણને તે મોટે માર્ગે દોરી જાય, એવો મલવ નથી આપણે નણે નિગતે આપણા જૂતા ને કમાયના મિત્રમડગમાં બેઠા હોઈએ એવું નાગે છે જો રકત્ત્વ કળા સપૂર્ણ હોય, તો આવી લાવના ઉત્પન્ન થયા વગર રહેજ નહિ પરંતુ આપણા ચારિત્ર્ય તથા મનોવૃત્તિ મારેનો આ આદરભાવ તે તો આપણા ઉપર સત્તા જમાવનાના પાયારૂપ છે તે આપણા જેવોજ છે, પરંતુ આપણા ગતા અધિક છે આપણે જ્યાં કિકર્તવ્યમૂઢ બનીએ, ત્યાં તે તત્ત્વ દ નિશ્ચયી હોય છે, આપણે જ્યાં અપ્રદ્ય હોઈએ, ત્યાં તે માફ અપ્રદ્ય મેાય છે

આપણે જે વખતે લાગણીહીન હોઈએ, તેવે વખતે તે લાગણીથી ભરપૂર હોય છે. તે કાંઈક નિશ્ચિત અને પ્રગતિમાન વસ્તુ આપણી સમક્ષ ધરે છે, અને પોતાની માન્યતામાંથી તેને વેગ આપે છે. માણસમાં સમયમૂલ્યકતા તથા પોતાના મત વિષે દૃઢ ખાત્રી સિવાય ખીણું કાંઈજ ન હોય, તો પણ તે એક જોરદાર વક્તા બની શકે, પરંતુ સમયમૂલ્યકતા કે પોતાના મત વિષે દૃઢ ખાત્રી વગર કશુંજ ન વળે. તમે જે વિષે જાણો છો, તથા જે વિષે તમને તદ્દન ખાત્રી છે તે વિષે જ ભાષણમાં બોલવું, વળી જે વિષે બોલો તે બાબત તમને અંગત અનુભવ હોવો જોઈએ અને દરેકે દરેક શબ્દનો જવાબ વાળી શકો, તેવી શક્તિવાળા તમે હોવો જોઈએ.

મન તથા ચારિત્ર્યનાં આ લક્ષણોની સરખામણીમાં બોલવાની છટા, લાક્ષિત્ય, તાર્કિક ક્રમ વગેરે માત્ર વક્તૃત્વની સપાટીને શોભાવનારાં છે; તે સર્વ જો કે પોતાના ગૌણ સ્થાનમાં યોગ્ય છે, પરંતુ તેમના વગર ખુશીથી ચાલી શકે. બિસ્માઈક મુશ્કેલીથી બોલતો, અને એને બોલતાં બહુ મહેનત પડતી હોય, એમ જણાતું, પરંતુ તેથી કાંઈ એ મહાન વક્તા ન હતો, એમ તો ન જ કહી શકાય. ક્રોધેલનું ઉદ્દત વક્તૃત્વ, વક્તૃત્વ-કળાના ચોડા પાઠોના અભ્યાસથી ભાગ્યેજ મુક્તરી શકત.

બંધમાં સમયમૂલ્યકતા સિવાય, મહાન વક્તાના સર્વ ગુણો મોજુદ હતા, અને ફ્રાંકસથી આ બાબતમાં તે એકદમ જુદો પડી આવતો. ફ્રાંકમ આનંદી હોઈ, પરિસ્થિતિનાં સંમર્ગથી કદી દૂર જતો નહિ. જે વક્તા બોલવા ઉભો થાય કે તરત આપણને જમવાના વખતને કેટલી વાર છે, તે યાદ આવે તે માણસ મહાન વક્તા ન ગણાય; પછી ભલેને એનાં ભાષણો સાહિત્યમાં અમર ફાળે આવતાં ગણાય! ખંજર વિષેની એક જાણીતી હકીકત, પરિસ્થિતિના સંસર્ગથી દૂર રહેવાથી આવતાં દુઃખ પરિણામનો દાખલો આપે છે. કે-ચ રેવોલ્યુશન વિષેનું એક મહાન વ્યાખ્યાન આપતાં, પોતાના

ફરી એક વાર ડાર્વિનનું ઉદાહરણ સો, અને તે ખાસ કરીને એટલા માટે, કે ઘણી વાર એમ મનાય છે કે વૈજ્ઞાનિક વ્રખાણુમાં વ્યક્તિત્વ મહત્વનું નથી હોતું. ડાર્વિનની Origin of the Species વાંચ્યા પછી, થોડાજ વિચારશીલ અને ખુલા મનવાળા સો, ડાર્વિનના મતને માન્યા વગર રહી શકે ને સો, તેટલો વખત તો પોતાની ગણતરીથી, તેના પ્રભુત્વને તાલે ચાય છે, અને તેને ગુરુપદ આપે છે. ડાર્વિનમાં આવી મત્તા કયાં વ્રક્ષોમાંથી આવી, તે બાબત આપણે સોધખોળ કરીએ, તો જણાય છે કે આગળ ગતાં તો જ પ્રકારનાં તે સર્વ સામાન્ય વ્રક્ષો છે. આપણે જેમ તેનાં પુરતકનાં પ્રકરણો વાંચતાં જઈએ, અને તે સ્ત્રોતને આપણાં મનમાં કંપત્ત જઈએ (તેની શૈલી દ્વારા ચતાં ચૂચન ઉપરથી) તેમ આપણે તેને એક સત્યનિષ્ઠ તથા સાદા માણસ તરીકે મણતાં થઈએ છીએ, ઘણી આપણને લાગે છે કે તે ધીરજવાન, અને સત્યનો ડાહ્યો અંશોધક હશે.

આપણે જાતે પણ સત્યના મરજ અંશોધક હોઈ, આપણને ડાર્વિન આગળ જાણે ધરવટ જેવું લાગે છે, આપણે શંકા ઉઠાવવી જૂલી જઈએ છીએ, અને તે માને છે, તેવું જ માનવા તરફ આપણી વૃત્તિ થાય છે. કદાચ તેનો બુદ્ધિવાદ ગમજવા આપણે અશક્ત બની રહીએ, તો પણ તે વૃત્તિ તો ચાય છે જ. જો કે તેનો બુદ્ધિવાદ ન અમળાય, એ અનર્થ લગભગ અસંભવિત જેવું છે. તેનું ધ્યેય તે જ આપણું ધ્યેય છે; સત્યનું ધ્યેય; અને આપણાં કરતાં, તે પ્રાપ્ત કરવા માટે તે બહુ વધારે લાયક છે—(એની કુદરતી શક્તિને લઈને, તથા તે દિશામાં એણે આદરેલા આ છવન અંશોધન વડે.) તેથી આપણે ખુશીથી તેના હાથમાં લગામ મોંપી દઈએ છીએ. આમ કરવાનું ખાસ એક કારણ છે કે તે કદી પોતાના હાથમાં લગામ મોંપી દેવાની માગણી કરતો નથી, તે તો માત્ર વારત્તવિકતા તરફ જ જોવા આપણને વિનંતિ કરે છે.

એવા તો કેટલાએ સ્ત્રોતો દર્શાવે, કે જે ઘણી શક્તિ હોવા છતાં, આવી માનુષ્ય અંગનું જાણ પાડવાને અશક્ત હોવાથી

નિષ્ક્રમ નીવડ્યા હશે ! એમનામાં આપણને કાર્થિક અકુદરતી ભામે છે, કાર્થિક અધિગર્હ જણાય છે, કાર્થ મત્યથી વિલક્ષ્ય, એવું અંગત ધ્યેય દેખાય છે; ત્યાં સર્વને લક્ષને આપણે ખબરદારી રાખવી પડે છે, અને તેમના વિચારો માગે વાધાભર્યું કાર્થ જ ન જણાય, તો પણ તે વિચારોને કે તે લેખદ્રોને અનુસરવાનું આપણને મન થતું નથી. હકમલી કહે છે કે ડાર્વિને, પોતાના વિરોધીઓનાં સૂચનોને અનાવરયક અને વધાગ પડતુ માન આપીને પોતાના કેસને તુલ્યાન પહોંચાડ્યું છે, પણ લાગે ગાળે, તો તે વડે ડાર્વિનની શક્તિમાં ઉમેરો જ થયો છે. ડાર્વિનની એ પદ્ધતિને લીધે થણા લોકો એના મતને મળતા થયા છે, તેવા લોકો હકમલીના મતને મળતા કદી ન થાય, મેં જોયું છે કે ઉત્ક્રાન્તિવાદના વિચાર તરફ લોકોનો મત ફેરવવા માટે ડાર્વિનની Origin of the Species જેવું અમરદારક ખીજી એકે પુસ્તક હજી સુધી નીકળ્યું નથી. સ્પેન્સરવાદ આવીને ચાલ્યો જવાનો, પરંતુ ડાર્વિનવાદ તો હંમેશા મહેવાનો.

ડાર્વિનની છુદ્ધિની મહત્તા વિષે તો કોઈ શંકા ન જ આણી શકે; વળી તેનો આત્મવિશ્વાસ તથા શ્રદ્ધા પણ ખૂબ જણાઈ આવે તેવાં હતાં, અને છતાં તે થણો નષ્ટ હતો. ડાર્વિને વીમ વર્પ સુધી મનન તથા અભ્યાસ કરી, પોતાના મિદ્ધાન્ત આધ્યા; તેનું આ સાહમ અભવવા સમુદ્રા ખેડી, પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ કરી-ત્રાઈએ કદી જોએલું નહિ-એવા ધ્યેય તરફ મશ્વર કરતા કોલબમના સાહસ જેવું જ ગણાય. એ રીતે જ્યારે ડાર્વિનને મત્ય મળી આવ્યું, ત્યારે તે કેવા સ્વાભાવિક આત્મવિશ્વાસથી ખડો રહ્યો ! પછી તેણે તે સત્યને જગતના જૂત દત્તિકામમાં, અને મનુષ્યના મન તથા શરીરના વિકાસમાં-ઉપયોગમાં લીધું. એના સિદ્ધાન્તોની ખૂબ દાંસી થાય, તો પણ તેની શ્રદ્ધા ડગતી નહિ.

તે જ સિદ્ધાન્તનો તદ્દન જુદો જ દિશાનો દાખવો લેવો હોય તો આપણે આત્મ દેખાડો દાખવો લઈએ તે પણ પ્રથમ તો

આપણને માનવ અને સાનુકૂળ વ્યક્તિ તરીકે જ આકર્ષે છે. આપણને લાગે છે કે જે પ્રકારના મનોભાવો તે હાથમાં લે છે, તેમાં તે બહુ કુશળતા અને મરજતા હાજર છે—તે આપણા જેવો જ પણ આપણાથી વધારે ઉદાણવાળો, વધારે મધ્યવાન, વધારે હામ્યગમિક, અને વધારે માત્રી લાગણીવાળો છે. તે નવીન, છતાં સ્વીકારી ગ્રહાય, એવી રીતિએ જીવનને વિકસાવે છે; તે હિંમતપૂર્વક પોતાના ખર્ચ સ્વરૂપ જેવો જ રહે છે.

મહાન કવિઓ, નરો, ઈનિદામકારો, મંગીનકારો વગેરેનું પણ પૃથક્કરણ આજ ગીતે થઈ શકે. જે કે નેતૃત્વમાં અનન્ત પ્રકારની વિદ્વતા હોય છે, તેનો આધાર નેતાઓનાં આશ્રિત, કેવા સંલેગોમાં તે લોકોને મળે છે, તેઓ વચ્ચે કેવા પ્રકારનો મંડળવ-હાર છે, વગેરે ઉપર રહેલો છે, છતાં તેમાં સિદ્ધાન્તનું માત્ર્ય રહેલું છે.

આપણે ધારીએ છીએ તેવી મંપૂર્ણ બિન્નતા જુદાં જુદાં કાર્ય ક્ષેત્રોમાં, સત્તાની પરિસ્થિતિઓમાં હોતી નથી. જે મહાન ભિન્નતાઓ છે, તે જાતિગત નહિ પણ વ્યક્તિગત ગણાવી જોઈએ.

આગળ નેધિલા મિદાન્તો સંબંધી સ્વાભાવિક ગીતે મમજશે કે, માણસની છીર્તિ અને મત્તા ધણીવાર માણસના પાનાનાથી પર જાય છે. આનો અર્થ એવો થયો કે, અમુક નામ તથા માણસની હાજરી વિશે જગતે જે વ્યક્તિગત ભાવનાનું મયોજન કર્યું છે, તેને માટે તે નામ અથવા માણસની હાજરી ઉપરાંત બીજો વધારે કંઈ આધાર હોતો નથી, આનું કાગલુ એ કે મહાન અને પ્રખ્યાત માણસનું કામ મંજારૂપ બની રહેવાનું છે, અને તેને મંબધે બીજા લોકોના મનમાં “તમે કાણુ છો?” એ મવાવ ઉભો થતો નથી, પરંતુ “તમે કાણુ છો એમ હું માની શકું?” “મને મહાન થવામાં અને મહત્તા અનુભવવામાં તમે શી મદદ કરો?” “મારી કુદરતી વૃત્તિઓના વિકાસમાં એક મંજારૂપે હું તમને ફેટલી દદ સુધી ઉપયોગમાં લઈ શકું?” આવી જાતના પ્રશ્નો ઉપગ્રિયત

થાય છે. વૈજ્ઞાનિક ઇતિહાસકાર કદાચ, " તમે કોણ છો ? " એમ પૂછવાનો આગ્રહ રાખે, કારણ એને તો પોતાની બુદ્ધિશક્તિને રૂએ, એવો મતોપકારક જવાબ જોઈએ જીએ. પણ આ પ્રકારની આવશ્યકતા બહુ જ થોડા લોકોમાં ખીલેલી હોય છે, ઘણાં ખગ્ગ લોકોનું વર્તન વધારે પડતું આવેગભર્યું હોય છે; તેથીજ તે લોકોને બીજા બધા (હિપ્પ જણાવેલા) મવાયોની જ વધારે પરવા હોય છે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિમિત્તુ, તે અર્થ લોકોનું દૃષ્ટિમિત્તુ નજ બની શકે; અને મને લાગે છે કે વિજ્ઞાન તે લોકોનું ટીકાકાર તથા સુધારનાર બનશે, પણ લોકોનેતા તો નહિજ બને.

અર્થ પ્રખ્યાત અને પ્રશંસા પામેલા માણસો માટે આપણે કહી શકીએ કે વ્યક્તિગત ભાવનાઓ તરીકે તેઓ દેવાને મળતા ગણાય છે. માણસો પોતાની હતિઓની વ્યક્તિગત મંજારપે, એક આદર્શમય કંપનાશીલ વ્યક્તિ પડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કદાચ આ બાબતનું સૌથી મગ્ગ ઉદાહરણ યુરોપના મધ્યયુગના ઇતિહાસ તથા પોપની મત્તાના અમયમાંથી મળી આવી શકે. એતો જાણીતી વાત છે કે પોપ વિષેનો તે જમાનાના ધાર્મિક લોકોનો ખ્યાલ, અને પોપ પોતાના ઔગત મળતીઆઓને જણાવતો, તે બન્ને વસ્તુઓ વચ્ચે કોઈ જાતનો નિકટનો મંજબ હતો નહિ. નજરે દેખાતો પોપ ઘણીવાર ઘણા કાળ સુધી, દુરાચારો અને લુલ્લક રહેતો; પરંતુ તેજ સમયે આદર્શમય પોપ, યુરોપના વિચારમાનો પોપ, આધ્યાત્મિક સત્તા દાખવતો. લોકોની નજરે જણાવતો પોપ એનો માત્ર, લોકોની જરૂરીઆતની સંજ્ઞા રૂપ હતો. મગ્ધને જેમ પ્રેમમાં પડવાની જરૂર લાગે છે, તેમ જગતને આધ્યાત્મિક મત્તામાં માનવાની જરૂર જણાઈ, અને મુઘ્ધા જેમ પોતાના પ્રશંસકોમાંથી જે સૌથી ઓછો અકારો લાગે, તેને પમંદ કરે છે, તે પ્રમાણે જમને પોપની મત્તા પમંદ કરી કીર્તિ માણસની ગાથા પ્રતિનિધિ હોય ને ન જો હોય. પરંતુ માણસ જાતની જરૂરીઆતનું નો ને અગત્ય પ્રતિનિધિત્વ આ

એ બાબત પણ સાચી છે કે જ્યારે ખૂં વ્યક્તિગત ચઢીઆતા-પણું હોય છે, ત્યારે માત્ર જેમાં ચઢીઆતાપણું જણાય, તેમાં જ પ્રભુત્વનો સમાવેશ થઈ જતો નથી, પરંતુ એક વખત તે લક્ષણોમાં ચઢીઆતાપણું દૃઢતાથી સિદ્ધ થયા પછી, તે અમસ્ત નેતાને વીંટળાઈ જશે છે. મહાન પુરોનાની મહત્તા કરતાં તેની નિર્ગળતાનું તથા જૂલોનું અનુકરણ કરવું બહુ મહેલ છે, તેથી મહાન પુરોનાના અનુયાયીઓમાં મહત્તા કરતાં નિર્ગળતા અને જૂલો જ વધારે ભાગે બહાર તરી આવે છે.

આજ સત્યનું એક બીજું સ્વરૂપ એ છે કે માણસોમાં, દૃઢ માન્યતા અને આશા હોય તે માણસો, પોતાના કરતાં બીજી સર્વ બાબતોમાં ચઢીઆતા, પણ આ બે લક્ષણોમાં પાછા પડતા માણસો કરતાં પ્રભુત્વમાં ચઢીઆતા બને છે. જગતની આગળ ધપતી, અને લટાયક વરતી, કાર્ય કરનારા લોકો, યુવાનો, અને જે કોઈ ઉત્સાહી શક્તિવાળા હશે, તે સર્વ કલ્પનાશીલ વસ્તુને ઝંખી તેની પાછળ મંડ્યાં ગહે છે, તેમની આ વૃત્તિને જે ઉત્તેજન ન આપે તેમને તે અનુસરતા નથી.

નેતા થવામાં સૌથી પહેલી જરૂર ખરું અથવા સાચું કરવાની નથી, પરંતુ દોરવાની, માર્ગ દર્શાવવાની છે. આદર્શવાદીનો રાજકીય અથવા આર્થિક બાબતનો કાર્યક્રમ કદાચ અબ્યવહાર, અર્થહીન, ખૂબ હાસ્યરપદ હોય; પરંતુ આ સર્વના નિર્દોશ માનથી કાંઈ તેની સામે સફળ વિરોધ ન થઈ શકે નહીં સૂચક વિરોધ કદી પણ સંપૂર્ણપણે અસર ન કરી શકે. આદર્શવાદની સ્પર્ધામાં ઉતરે તેવું બીજું કાંઈ હોવું જ જોઈએ; આદર્શવાદ કરતાં ઓછું અનિષ્ટ અને વધારે ઈચ્છવા યોગ્ય, તથા પ્રગતિમાન પ્રેરણાબુદ્ધિને કામ પૂરું પાડતું, એવું કાંઈક હોવું જોઈએ. આ વાત દાખલા તરીકે, શિક્ષકોની બાબતમાં સાચી જણાય છે. કોઈવાર આપણે બે પ્રકારના માણસો જોઈએ છીએ. આ બેમાંથી એક વધારે ન્યાયબુદ્ધિવાળો, વધારે

અકલ્પશીલ મગજશક્તિવાળો હોય, છતાં તે અસર કરવામાં તદ્દન નિષ્ફળ નિવડે; કારણ કે પેલા બીજા માણસમાં 'ચેપી' આદર્શવાદ છે, તે આ માણસમાં નથી. એકમાં આશા સિવાયના બીજા તમામ સદ્ગુણો છે; બીજામાં આશા છે, તેથી તેના હાથમાં સર્વ સત્તા આવી જાય છે. ખરું જ કહ્યું છે કે માણસ શીખવાનું મૂકી દે-ખુદા મનનો, અને ભવિષ્ય તરફ જોનારો મરી જાય તેની સાથે જ તેણે શીખવવું પણ છોડી દેવું જોઈએ.

આ સરળ પરંતુ મહત્વની બાબતનાં ઉદાહરણો જોટલાં આપવાં હોય, તેટલાં મળી શકે. હું માનું છું કે સર્વ સંબંધ મનવાળા સોફ્ટને પુસ્તકો માટે ગ્રેમ હોય છે, વળી જે માણસો માનસિક મુક્તિ પામેલા અને આગળ દૃષ્ટિ રાખનારા માણસો હોય છે તેમને પણ સાબુત મગજવાળા સોફ્ટ આહે છે. આવા પુક્ત માનસવાળા સોફ્ટએ જાણે ૩૬ વિચારોની ઉંચી વાડ તોડી પાડી છે, અને તેઓ આપણને જાણે દરથી જણાતી જાણુડી રંગની ટેકરીઓ દેખાડે છે. ત્યારે વળી એવાં પણ બળવાન માનસ હોય છે કે જે આખરીપણાની વધારા પડતી છાપ પાડી દઈ, અસરકારક બનવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે; તે સોફ્ટ તો જૂની વાદની જરા દૂર માત્ર નવી વાડ જ ઉભી કરે છે. ઈમર્સનમાં સૌથી વખાણવા લાયક સદ્ગુણ કદાચ એજ હશે કે તે નવા વિચારો માટે પોતાનું મન સદા ખુલ્લું રાખતો-વળી ભવિષ્ય પાસે આપણે દરેક પ્રકારની આશા રાખી શકીએ, એમ તે માનતો.

વ્યક્તિગત પ્રભુત્વના આ આદર્શમય અને કલ્પનાશીલ સ્વભાવને લીધે જ તેમાં ગૂઢતા અથવા ભેદ દાખલ થયો છે. આપણે જાણીતામાંથી અગ્રણ્ય લણી જઈએ છીએ, આગળ કદી નહિ અનુભવેલા, એવા બળ વડે આપણે કોણ જાણે કઈ તરફ જોઈએ છીએ. આ બાબતનું મુખ્ય તત્ત્વ-તે નવીનતા, સહ-મતીનો અભાવ અને ગૂઢ બેદની હાજરીને વચ્ચે ચતી માનસિક ઉશ્કેરણીમાં-રહેલું છે.

ધણીવાર કહેવામાં આવે છે કે પ્રેમમાં પડેલા માણસને પોતાની પ્રિયતામાં એક ગૂઢ મમત્તા જેવી લાગે છે—જાણે તે પ્રેમ પ્રકારના બાબતી વાદળમાં વીંટાયેલી ન હોય ? આનું કાન્થ એવું છે કે પ્રેમમાં પડેલા પુરુષના માનસમાં તે વખતે વિચિત્ર પ્રકારના ફેરફારો ચાલી રહ્યા હોય છે. વજ્રપરપરાની ગ્રેષ્ઠાનુદિના અધાગ ભડારમાંથી, નવી, અમ્પટ લાગણીના ઉભગઓ જાગૃત થાય છે. તે માણસની નાવ, પોતાના હમેશના લગરમાંથી છુટી ગઈ છે, અને તેને મમજાતું નથી કે પોતે કંઈ દિશા તરફ ધમકાય છે. આને પરિણામે તે પ્રેમ સત્તા નીચે આવેલો હોય, કાર્લ વિચિત્રતા અનુભવતો હોય, એવું તેને લાગે છે, આભાવિક રીતે જ આ નવી લાગણીઓ પોતાની જન્દગીમાં જોઈને નવો પ્રવેશ કર્યો છે, તે વ્યક્તિને આભારી છે, એમ તે માની લે છે. તે વ્યક્તિ પ્રીતને મન બંધે ગમે તેટલી સામાન્ય લાગતી હોય, પણ તેને પોતાને તો તે વ્યક્તિ નવીન પ્રકારના અનુભવની સંસારપ, તથા કાન્થપ બાગે છે.

ગમે તે પ્રકારનું પ્રભુત્વ આપણા ઉપર જામતું હોય, તો પણ ઉપર મુજબ જ તેનું પૃથક્કરણ થઈ શકે દરેક વખતે નવીનતા અને અનિશ્ચિતતાની લાગણી તથા એક પ્રકારની ઉશ્કેરણી, આપણું મન અનુભવે છે કંપના જાગૃત થાય છે, અને તે આકર્ષક જાણીતા વ્યક્તિત્વ તરફ વળે છે. તે વ્યક્તિનો એક શબ્દ માન, અથવા તેના ન્હાનામાં ન્હાના કાર્યનું આપણે આતુરતાથી અર્થબોધન કરીએ છીએ, તે શબ્દ અને તે કાર્ય આપણા ઉપર પોતાની અસર જમાવી દે છે. દુકમાં કહીએ તો ગૂઢતા અને આદર્શવાદ બંને એટલા અભિન્ન છે કે આ લોભની શક્તિના ખ્યાલની સાથે તેમની ગહનતા મકળાયેલી છે. અને જીજ્ઞ તરફ જોઈએ, તો માણસ જેવો આપણને આમાન્ય દેખાવા માટે છે કે તરત જ તે આપણી કંપનાને ઉત્તેજન આપતો અટકી પડે છે. આપણે તેને બધી તરફથી પૂરેપૂરો જોઈ લીધો છે, તેથી તે નવજીવનનું દાર

ખેલનારો જણાતો નથી, પણ તદ્દન સાધારણ તથા વારી ધર્મ ગમેશે લાગે છે.

ગદનતાની પાછળ કંઈ ખામ મદત્વની આગત સમાયલી હોતી નથી, છતાં પણ તે વ્યક્તિગત પ્રભુત્વમાં કીક ભાગ ભજવે છે. ચોર નર તે હંમેશ મર્જક કદનાતું પરિણામ હોય છે. જેવી રીતે કદનાશીલ ચિત્રકારોને લાગે છે કે ઈન્દ્રિયગમ્ય વસ્તુઓનું બહુ ઝીણવટભર્યું નિરીક્ષણ, ચિત્રકારના અન્તર-સ્વપ્નને વિદ્યરૂપ ધાય છે અને તેની કલાકૃતિમાં નડતર ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ પ્રમાણે વીર-પૂજક કોઈ ઠાંકેલા મુખવાળી કે સામાન્ય વ્યક્તિને ખાતર જણાતી વ્યક્તિઓને પાછો વાળે છે. પેલી ઠાંકેલા મુખવાળી આકૃતિ, પોતાની ગૂઢતાને લીધે પેલા માણસના મનમાં એટલી ખાત્રી ઉત્પન્ન કરાવે છે, કે એ આકૃતિ માટે જે કદનાઓ રચી તે હુપાયલી હોવાને લીધે ખોટી પડી જ્ઞાર જણાઈ આવવાનો સંભવ નથી. તે ઠંકાયલી હોવાથી એને વિશે કદના કરવાની આપણને સંપૂર્ણ છુટ મળે છે. આગળ કહ્યું તેમ પ્રભુત્વની બાબતમાં મુખ્ય સવાલ તે “તમે કોણ છો?” એ નથી, પરંતુ “મને કોણ બનવામાં તમે મદદ કરશો?” “મારા આત્મ-વિકાસ માટે કેવા વિચારો તમે મારી પાસે કરાવશો?” અને વિચારને ઝાંખુ પણ ઉત્તેજન મળે તેનું કારણ એ છે કે તે ઝીણી વિગતોને પોતાની સગવડ પ્રમાણે વર્તવા દે છે, તે વડેજ ગદનતાની શક્તિ ઉદ્ભવે છે.

પ્રેમમાં પડવાની આગતને ફરી હાથમાં લઈએ; યૌવનસંપન્ન મુઝા, વધારે લાયક ઉમેદવારોને જતા કરી, જે તેને ગદન તથા અકળ લાગે છે તેને પસંદ કરે છે. આ ઘટના જીવનમાં તેમજ નવલકથા સાહિત્યમાં હરહમેશ જોવામાં આવે છે. તેજ સિદ્ધાન્તને પુરવાર કરવા માટે બીજાં ધણાં ઉદાહરણો આપી શકાય. મી. ટેલરે Primitive Culture નામના પુસ્તકમાં બતાવ્યું છે કે છેક

અસહના જતાનામાં અસરકૃત લોકોમાં, ગાંડા, દુઃખી, અમુક રોગવાળા વગેરે લોકો બહુ માનનીય ગણાતા; આ બાબતનું અર્થ-બોધન પણ ઉપલી રીતે થઈ શકે.

જે લોકોની મગજ શક્તિ, મામાન્ય લોકો કરતાં જૂદા પ્રકારની હોય છે, તેઓ ગહન વ્યક્તિત્વ બહુ દેખાઈ આવે, તેવા સ્વરૂપમાં દેખાડે છે. તેઓ માણસ જેવા જણાય છે, પરંતુ આપણા જેવા માણસ નહિ; તેમના વડે આપણી કલ્પના ચકિત થઈ, કિંકર્તવ્ય મૂલ્ય બની જાય છે, આથી કમીને જ્યાં સુધી વિજ્ઞાન, તેમની અને આપણી વચ્ચેનો સંબંધ ન સમજાવે, ત્યાં સુધી આપણે તેમને અજ્ઞાત શક્તિવાળા કલ્પીએ તો તેમાં આવર્યકારક કર્યું નથી. તેજ પ્રમાણે ફેટલીકવાર વિચિત્ર અને લાગણીહીન મુખાકૃતિ વક્તાને લાલદાથી થઈ પડે છે. કોઈ પણ પ્રકારના નેતાને તે તેવી જ લાભદાયી નીવડે, કારણ કે તેવી મુખાકૃતિ ઉપર લોકોની નજર ચોંટી રહે છે, અને લોકોનાં મન મુગ્ધ બની જાય છે. ગહનતાની આબરુ, નિઃશબ્દતાના આકર્ષણ ઉપર રહેલી છે—ખાસ કરીને તે નિઃશબ્દતાની પાછળ શક્તિ રહેલી છે, એમ જણાય ત્યારે મૌન પ્રિય માણસનું નામ સાંભળતાંજ તેને વિશે બીજું કંઈ ન જણાઈએ તો પણ આપણને એક પ્રકારની ઉર્મિ થઈ આવે છે. આપણને લાગે છે, કે તે માણસ ગહન હિંમતવાળો હોવો જોઈએ, અને તે જાણે કોઈ પણ દેખીતા પ્રયત્ન વગર પોતાનું ખેપ પ્રાપ્ત કરતો હશે, એમ આપણને લાગે છે. તેજ મુજબ મુરોપમાં એક એવો માણસ હતો—*Von Moltke*, જેને “ સાત ભાષાઓમાં મૌન ધારણ કરનારો ” કહેતા. બે ન્હાનાં યુદ્ધ વડે, તેણે પોતાની પ્રતિભાને બે ક્રાન્સ અને ઓઝ્ટ્રીઆને હાંધી દીધાં. જનરલ ગ્રાન્ટે જ્યારે, પોતાની શરવાતની સફળતાદ્વારા બતાવી આપ્યું કે પોતાનામાં કંઈક પાણી હતું ખરૂં, ત્યારે તેના મૌનપણાએ લોકોની કલ્પનાને ચકિત કરી, તે વિશે કંઈ શંકા નથી; અને તેને લીધે લોકો ખીજા કોઈ પણ સેના-

પતિ કરતાં તેના ઉપર વધારે વિશ્વાસ ગમી, તેની સત્તા નીચે ખુશીથી ગ્રહેવા લાગ્યા. વ્યક્તિગત ઓછાબોલાપણામાં પણ તેમ જ અને છે; જે માણસ પોતાની ઉંડી લાગણીઓ દેખાડ્યા વગર, પોતે પોતાની જાત ઉપર મૂર્ખ સ્વામિત્વ બોગવે છે, એમ દેખાડે છે, તે પોતાની શક્તિ વિશે બહુ મારી છાપ પાડી શકે છે. અને તેથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે ઘણા લોકો મહનતાનો દેખાવ ધારણ કરે છે, અથવા તેવો દેખાવ ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કહેવાય છે કે દીઝગએલી કુદરતી રીતે, અને યુક્તિબાજપણે, એમ બન્ને ગીતે અડળ પુરુષ હતો. આવા જ પ્રકારના માણસો આપણા મિત્રમંડળમાં પણ હોય છે, એ તો સર્વને સુવિદિત વાત છે.

સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વના આવિષ્કરણમાં પણ તેમજ અને છે. જે પુસ્તક પહેલી જ નજરે સમજી જવાય એવું હોય તે સામાન્ય કાદીનું ગણાઈ તિરસ્કારને પાત્ર અને છે. લોકો કહે છે કે જો તે એપદીમા કાંઈ પણ મહત્વની બાબત હોય તો બીજી કાંઈ નહિ તો તે જરા વિચિત્ર તો લાગવીજ જોઈએ; અને મગજમાં બરાબર ઘૂંટાયા વગર તેનો અર્થ પૂરેપૂરો ન સમજી શકાય. એટલું થાય, તો તે પછી તે પુસ્તક આપણી ઉત્તમ મેવા બળવી શકે, અને સાર પછી તેનું પ્રભુત્વ આપણા ઉપરથી ઓછું થઈ ગયું હોત. આપણા ઉપર બહુ સચોટ અમર કરનારા લેખકો વિશે હમેશાં આમ જ જીવનની લાગણી જગૃત થાય છે, પછી તે સર્વ પચાવી જવાની માનસિક ઉત્કેરણી, અને તે પછી પવિત્ર અને દૃઢ પ્રેમ, અથવા ધિછાર કે અણવિશ્વાસ.

પુખ્ત ઉમ્મરનો, અને પરિપક્વ વિકાસ પામેલો જે માણસ, સાહિત્ય પાસેથી માત્ર જૂત વિચારોની પૂર્તિ અને પુનર્જાગૃતિ મિવાય બીજા કશાની અપેક્ષા ગમતો નથી, તેને તેમાં એટલી સમૂહ રપટતા જણાય છે કે તેની ટપ્પનાને જરા પણ ઉત્તેજન મળતું નથી. પરંતુ જીવાન અને રહતવાકાંક્ષાવાળા વિદ્યાર્થીઓ

આવી રીતે કદી સતોષ પામતા નથી. તેઓ ઉત્તેજકતા ખોગે છે, કારણ કે તે ઉત્તેજકતા સાથે જે શક્તિ ને અવકાશ રહેતો છે, તે મેળવવા તેઓ શક્તિમાન છે.

જોરે કહેતો કે ભ્યાં ગદનતા કે ભેદ નથી, ત્યાં કોઈ પ્રકારની શક્તિ જ ન હોઈ શકે; અને તેનાં લખાણો ઉપરથી ઘણીવાર જણાઈ આવે છે કે તેના વાચકો તેને સમજી શકશે કે નહિ, તે બાબત તે કદી ચિન્તા કરતો નહિ, તે તો માત્ર પોતાના અન્તર્ગત અનુભવોને બની શકે તેટલી સારી રીતે લખી કાઢતો, અને બાકીનું બધું કાળને ગોંધી દેતો. આઉર્નોગ અને બીજા ઘણા મહાન લેખકો માટે પણ આમ જ કહી શકાય.

આકારદ કળાની શક્તિમાં પણ આવાજ પ્રકારનું સ્ત્રવ્ય રહેલું છે. કળામાં જે ખરી મૂઠ અકળતા છે તે બુદ્ધિગમ્ય ગદનતા નથી. જો કે હીઓનાડો જેવા કેટલાક કળાકારોમાં તે પણ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ખરી મૂઠતા ઈન્દ્રિયગમ્ય હોવી જોઈએ; તે આપણી ઈન્દ્રિયગમ્ય છાપના રહસ્યમય મૂળ ઉપર અરપટ છતાં માર્મિક અસર કરે છે, એક્યમય ઈન્દ્રિયગમ્ય જીવનની અત્યાર મુઠી ગ્રામ એવી શક્તિ જાગૃત થાય છે, વસન્ત ઋતુની સૌમ્ય હવા અનુભવતાં, આપણને પ્રથમ જેવી લાગણી થાય છે, તેજ પ્રકારની લાગણી ઉપલી બાબતમાં થવી જોઈએ. આ રીતે મને લાગે છે કે દરેક પ્રકારની બળવાન ક્રિયામાં, મૂઠતા અને મનને અનુકૂળ આવે, તેવી વિચિત્રતાની અસર હોય છે જ. કદાચ બધા ચિત્રકળા, કે શિશ્પકળામાં આ બાબત નહિ પારખી શકે, પરંતુ સંગીતમાં તે વાત સાચી છે. એમ તો જરૂર બંધાને જણાશે.

ઉચ્ચ પ્રકારના ધર્મના આદર્શવાદની અંદર ગદનતા જોઈએ. ધર્મ અને ગદનતા એ બેને જુદાં પાડી જ ન શકાય, એ જાણીતી વાત છે. આ પણ ગદનતાને વ્યક્તિગત શક્તિ સાથે જોડવાની જરૂરીઆતનું-મોટા પ્રમાણમાં-એક ઉદાહરણ છે. ન્હાની બાબતોમાં

જો કંપના નિર્ણિત બાબતોથી સંતુષ્ટ ન બની શકે, તો પછી મોટી બાબતોમાં તે તેમ ન કરી શકે તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

પ્રભુત્વનો આધાર માણસ કેવો છે, તેના ઉપર નથી પણ આપણે તેને વિશે શું ધારીએ છીએ તેના ઉપર છે, છતાં તેના વાસ્તવિકપણા વિશેની અને સુદૃઢ શ્રદ્ધા વિશેની એ બન્નેની પણ જરૂરીઆત છે; અને જો તેમાં સત્ય ન હોય તો ત્રીણવટલયની નિરીક્ષણ પછી તે ભાગ્યેજ ટકી શકે. તેથી જ માણસ બીજા ભોટો ઉપર લાંબા કાળ સુધી સત્તા જમાવેલી રાખવા માંગતો હોય, તો, પોતે જે બાબત વિશે ખાસ આગ્રહ રાખતો હોય, તેમાં તેને શ્રદ્ધા હોવી જ જોઈએ. આવી શ્રદ્ધા બીજા ભોટોના મન ઉપર બહુ બળવાન અસર કરે છે.

જો માણસના વર્તન અને શબ્દો વચ્ચે આપણે અસમાનતા જોઈએ, તો તેને વિશેની આખી છાપ ટૂટી જાય છે, અને આપણને દુઃખી બનાવી દે છે. ઐક્યની ઉણપને લઈને તે માણસ આપણી કંપનામાં વિરોધ જનમૂત કરે છે, અને તેનામાં કાંઈ સાફ હોય, તો તે પણ આપણે પછી તો ભાગ્યે જ સ્વીકારી શકીએ. ત્યારે એમ પુરવાર થયું કે પ્રભુત્વ માટે મૌથી નાશકારક બાબત તે કપટ ભાવ, અથવા શંકા એ છે, અને અતિ નિકટના વ્યવહારમાં તેને ઢાંકી રાખવાં કાંઈ સહેજ નથી. હયુધર ભ્યારે રોમમાં આવ્યો, અને પોપ કેથાક પ્રકારનો માણસ છે તે તેણે જોયું, ત્યારથી પોપનું રાજ્ય ડોલવા લાગ્યું.

પોતાની જાત વિશેનો ખોટો ખ્યાલ સામા ભોટોના મનમાં ફેટલા દરજ્જા સુધી બેસાડી શકાય, તેનો આધાર જુદા જુદા પ્રકારના સંજોગો ઉપર ગઢેલો છે. આગળ જણાવી દીધું છે, તેમ માણસ જાતે તો કદાચ પોતાને વિશેના સામા માણસના મનમાંના ખ્યાલના કારણે કપજ હોય, તે ખ્યાલ સાથે તેને ખરેખરો કરો સંબંધ ન પણ હોય. તે ખ્યાલ એ તો માત્ર સામા માણસના

દૃષ્ટના જ હોય. ત્યાં નેતા અને અનુયાયી વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો નિકટનો સંબંધ ન હોય, ત્યાં જ આવું તો બની શકે. આજ કારણસર મતાધારી લોકોમાં બે કાંઈ વ્યક્તિગત નિર્મળતા હોય તો તેને ઠાંકવા માટે તેઓ કૃત્રિમ ગૃહતાનાં આવરણો આશરો ગોધે છે-તેઓ આમ કયાં પછી આશા રાખે છે, કે પોતાના દાથ નીચેનાઓ સાથે બહુ અંગત પરિચયમાં આવવાનું નહિ થાય, અને તેથી તે દાથ નીચેનાઓની દૃષ્ટનાને આદર્શવાદી બની રહેવાની તક આણુ રહેશે.

અમેરિકન લોકો જેવા સ્વાત્રયી, અને વ્યવહાર તથા અતિ દોષ દૃષ્ટિવાળા તથા ચાલતી આવેલી રૂઢીને થોડું જ માન આપનારા લોકો ઉપર બાલ્ય સ્વરૂપ ઝાઝી અસર કરી ન શકે; છતાં તે જનતની અસર અતિ બળવાન છે, એ તો નિઃશંક વાત છે. દાખલા તરીકે લશ્કર તથા નૌકાસૈન્યમાં ચિસ્ત સાચવવા માટે એ બાલ્ય સ્વરૂપોને સ્પષ્ટ રીતે માન્ય કરે છે. એ સ્વરૂપો વડે ચઢીઆતા અને ઉતરતા દરબજાના ભેદ જણાઈ આવે છે; આ રીતે ચઢીઆતા દરબજાનું ગંઢન પ્રભુત્વ, ઉતરતા દરબજા ઉપર બળે છે. તેજ પ્રમાણે ટ્રા. રૉસ પોતાના Social Control નામક પુસ્તકમાં કહે છે કે, “લોકો શિષ્ટાચારને પણ આત્મ-આચ્છાદન રૂપે જ ધણીવાર વાપરે છે. આવું આચ્છાદન દુનીઆદારીથી બીનવાકેફ એવા લોકો ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવામાં કામ લાગે છે.”

જાણી બેઠને કરેલા ઢોંગની બાબતમાં કહી શકાય કે જે બાબતમાં આપણને અનુભવ ન હોય અને જે બાબતો આપણી ઉર્મિઓને ઉત્તેજે તે બાબતોમાં આપણે સૌ પ્રાર્થા ઉતરાઈ જઈએ એ તફન સ્વાભાવિક છે. આ સિદ્ધાન્ત ઉંટ વૈદોને, દગો કરનારા વેપારીઓને તથા મરી ગએલા આત્મા સાથે વાતો કરનારા વગેરે લોકોને એટલો મ્યોટ રીતે લાગુ પડે છે કે તે બાબત વધારે વિસ્તાર કરવાની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી. ઢોંગી માણસને પણ પોતાની બાબતમાં

શ્રદ્ધા રાખવાનું લાભદાયી છે; વળી આપણામાંથી મોટે ભાગે લોકો દગાઇના ભોગ થઈ પડે એવા જ હોય છે; આ સર્વ બતાવી આપે છે કે દીર્ઘ દૃષ્ટિનો વિકાસ કરવાનું જે કાર્ય સ્વતંત્ર મંથાઓનું છે, તે કોઈ પણ હિસાબે પૂર્ણ થયું નથી.

આ બાબત ગ્રીણવટથી અને પ્રમાણિકપણે વિચાર કરીએ તો કદાચ જણાશે કે દરેક માણસ થોડે અંશે તો દોંગી હોય છે જ. ખીજા લોકો ઉપર ધૂરી અસર કરવા માટે આપણે બધા જ થોડે ઘણે અંશે તો ખોટો ડોળ રાખીએ જ છીએ. આપણે મામાનિક અને કમ્પનાશીલ વ્યક્તિઓ હોઈ, આપણે આપણા દેખાવ ઉપર તો આધાર રાખવો જ પડે. આમ કરવા માટે સામા ઉપર છાપ પાડવા માટે અનુકૂળ દેખાવ તો ધારણ કરવો જ પડે. આ ધારણ કરેલો દેખાવ, બ્યારે હાથે કરીને, મામા માણસને નુકસાનકારક દંભમાં પરિણમે, ત્યારે તેની સામે વાધો ઉઠાવી શકાય. સ્ટીવનસન કહે છે કે “આપણે લખના હોઈએ કે બોલતા હોઈએ, ગમે તે કરતા હોઈએ, તો પણ આપણી જાતને આપણે કોઈક પ્રકારનાં કૃત્રિમ વસ્ત્રોમાં મળ્લ તો કરવી જ પડે છે. પ્રસંગાનુસાર આપણે આપણું વર્તન તથા કાર્ય ગોઠવીએ છીએ; કોઈ લોકો માથે આપણે આનન્દી બનીએ છીએ, અને કોઈ માથે ગંભીર, તે લોકો સાથે આપણે કેવા પ્રકારનો મંબંધ છે, તેના ઉપર મર્વ આધાર રહે છે. જો આપણે છીએ તેના કરતાં જરા વધારે મારા દેખાવાનો પ્રયત્ન ન કરીએ તો આપણે બાહ્યાચરણ વડે અંદરના વિભાગોને કેવી રીતે સુધારી શકીએ ?

પોતાની જાતને, હોય તે કરતાં વધારે આદર્શમય સ્વરૂપમાં દેખાડવાનો એજ આવેગ જુદા જુદા પ્રકારના ધંધા તથા વર્ગો દ્વારા વ્યવસ્થિત રીતે વ્યક્ત થાય છે. તે દરેકમાં એક પ્રકારનો દંભ હોય છે, તેનો દરેક સભ્ય અજાણતાં પણ એક પ્રકારનું બનાવટી વર્તન રાખે છે, અને એ રીતે જગત આગળ ખોટો દેખાવ કરે છે. માત્ર ધર્મ અને

સખાવતની જાગતોમાં જ દંભ હોય છે, એમ ન સમજવું; વકીલ, દાકતર, શિક્ષક અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી, એ સર્વના ધંધામાં પણ તેવો જ દંભ હોય છે; કદાચ આ જ્ઞાનામાં વિજ્ઞાનમાં સૌથી વધારે દંભ હશે, કારણ કે કોઈ પણ પ્રકારનો ગુણ જેમ વધારે વખણાય, તેમ તેમ નાણાયક સોકો તે જાગતની આવડતનો વધારે જ ડોળ ધાલવાના. જેમ ધાર્મિકતા ઓછી થતી જાય છે, અને વિજ્ઞાનવાદ વધતો જાય છે, તેમ ધાર્મિકપણા વિશેનો ડોળ ઓછો થતો જાય છે, અને વિજ્ઞાનને ઓછો તેવી પરસ્પર ટોંગી નિરુદ્ધતા અને ઓછસતા વધતી જાય છે.

સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે દંભની અતિ આવશ્યકતા કદી પડતી નથી; તે માનવ-આદર્શવાદને માથે એક પ્રકારના જોગ જાય છે, અને માત્ર “માની સેવાના-આવેગ” ઉપરજ તે પોપાય છે. માણસ જાત કોઈ શુભ પ્રેરણા વડે પોતાના નેતાઓ પસંદ કરે, તો જ જીવન પ્રવાહ દરેક સાખામાં વ્યવસ્થિત રીતે વહેશે એવો સંભવ છે; લાંબે ગાળે અને ઓટા પ્રમાણમાં તે પસંદગી સારી રીતે થતી જોવામાં આવે છે. એકંદરે જોતાં ઇતિહાસના મહાન પુરોગ ખરેખરા જ મહાન હતા-દંભી ન હતા. તેમનું વર્તન માનવ સ્વભાવની જરૂરીઆતો તથા વૃત્તિઓનું સાચું પ્રતિનિધિ હનું, અને તેથી જ એમને અનુસરીને સોકો ખરી રીતે પોતાની જાતને વ્યક્ત કરતા હતા.

આપણે જોયું છે કે દરેક પ્રકારના નેતૃત્વમાં સહાનુભૂતિ તેમજ સદૃષ્ટતાનાં સ્વરૂપો હોય છે, તેમજ વ્યક્તિત્વ અને સ્વેચ્છાનાં પણ સ્વરૂપો હોય છે; તેથી દરેક નેતાએ અનુયાયી તો બનવું જ જોઈએ-એટલે કે તેણે જીવનના સર્વ સામાન્ય પ્રવાહમાં સહભાગી બનવું જોઈએ. તે આપણાં વલણોને અસર કરીને આપણને દોરે છે, નહિ કે કાંઈક બાહ્યવસ્તુ આપણા ઉપર લાદીને તેથી મહાન પુરોગને પોતાની સામાજિક પરિસ્થિતિની સંગ્રાહ્ય ગણવામાં

આવે છે. જે આમાનિક પરિસ્થિતિમાં તેઓ કામ કરે છે, તે પરિસ્થિતિ જે સાનુકૂળ ન હોય તો મહાન પુરુષની કારકીર્દિ પણ અશક્ય બની જાય.

હવે થોડા પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. નેતા કેટલે અંશે બીજાઓને દોરે છે? જે તે જાન્યો ને જીવ્યો ન હોત તો શું જગતના ઇતિહાસમાં ગણુશ જેવા ફેરફાર થયા હોત? વ્યક્તિ ખરેખર કારણુ રૂપ છે, કે મહાન પુરુષો ખચપણમાં જ મરી ગયા હોત તો પણ જગત આમ જ ચાલ્યા કરતુ હોત? સર્વસામાન્ય વલણુ એ શું મોટી બાબત નથી? અને વ્યક્તિગત માણુસોથી સ્વતંત્ર રીતે પણ તે પ્રગટીકળુ નહિ શોધી લે? ઘણા લોકોની એવી માન્યતા હોય છે કે હિતકાન્તિવાદની દૃષ્ટિએ જેતાં વ્યક્તિગત જીવન માફ અમુલ્ય બની જાય છે, અને સર્વ મહાન ચળવળોને વિશાળ અવ્યક્તિગત વૃત્તિઓના પરિણામરૂપ ગણુવી જોઈએ.

આગમાં પ્રકરણોમા દર્શાવેલો સમાજ અને વ્યક્તિ વચ્ચેનો સબધ જે તમે માન્ય રાખો તો ઉપલા સવાલોનો જવાબ આ પ્રમાણે અપાય-કોઈ જીવન્ત સમગ્રતાનો એક ભાગ જેટલો સ્વતંત્ર હોઈ શકે, તેટલી વ્યક્તિ, સ્વતંત્ર કારણુરૂપ છે. નેતા ખરેખર દોરનારો છે, અને જગતમાંથી થોડા મહાન પુરુષોને લઈ લેવામાં આવ્યા હોત તો ઇતિહાસ જરૂર જુદો બન્યો હોત.

સામાન્ય વલણોને વ્યક્તિથી ભિન્ન ગણુવાં તે ભૂલભરેલું છે. ઘણી વ્યક્તિઓના વલણો એમાં થવાથી જ સામાન્ય વલણો જન્મે છે. સમાજમાં અવ્યક્તિગત વલણુ જેવી કોઈ ચીજ હોઈ જ ન શકે; થોડે ઘણે અંશે આપણા સર્વમાં હોય છે. તેવી વિલક્ષણતા, અથવા અમાધારણુ કંપનાશીલતા અથવા પ્રતિભાચક્રિત, ગમે તે હો; પરન્તુ તે મર્વ જીવનમાં વિરોધી તત્વો છે, અને તેમાં હંમેશ નવીનતા તરફનુ વલણુ રહેલુ હોય છે. અલગત જે આપણે નિરંતરતા અને કાયદામા માનીએ તો તે આપણે તેને ધન્યમાંથી ઉત્પન્ન

થએલી નવી વસ્તુ તો ન ગણી શકીએ; તે સામાજિક અને અનુ-
વૃત્તિના બળોની એક પ્રકારની પુનરુત્થના હોવી જોઈએ, આ મર્વ
ગમે તેમ હોય તોપણ એકંદરે માણસ હંમેશ થોડે ધણે અંગે
નવીનતાવાળો હોય છે જ. વલણોના સામાન્ય પ્રવાહ ઉપર આપ-
ણામાંનો કોઈ જ તફાવત મુત્ત બનીને તો નજ તરી શકે, આપણે
મૃત્યુ પામીએ છીએ, ત્યારે આપણે બચપણમાં જ ટોઈ રોગથી
મરી ગયાં હોત અને દુનીઆ જેવી થઈ હોત, તેના કરતાં કોઈક
રીતે, કાંઈક અંશે, તેને જીંદી બનાવીને આપણે આત્મા જઈ એ છીએ.

પ્રતિભાશાળી પુરુષની બાજત લઈએ, તો આ વરોધી વક્ષણ
એટલું મબળ હોય છે કે સામાન્ય જીવનના ધણા મોટા ભાગને તે
ફરીથી ગોઠવે છે, અને તેને કદી ન મળી શકે તેવું સ્વરૂપ તથા
દિશામુખ્યન અર્પે છે, આ સત્ય હકીકત જોતાં છતાં કોઈ તે વિશે
કેમ શંકા આણી શકે છે, તે મમજવું મુશ્કેલ છે. ગયા મૈકામાં
ડાર્વિન, લીંકન અને બિસ્માર્ક ન થયા હોત તો આપણે તે સૈદ્ધાંત
પાસેથી મેળવેલા વારસામાં કાંઈ ફેર જ ના પડત ? ડાર્વિનનો દાખલો
લઈએ. તેની મહત્તા-અલબત્ત, એક અસ્તિત્વ ધરાવતા વક્ષણને
દર્શાવવા તથા પૂર્ણ કરવામાં-રહેલી હતી, અને આ વક્ષણે તેના
વાતાવરણ દ્વારા તેનામાં પ્રવેશ કર્યો-એટલે બીજા લોકો દ્વારા પ્રવેશ
કર્યો. પણ તેનામાંથી તે બહાર આવ્યું, ત્યારે ઉત્ક્રાન્તિવાદ તરફ
અથડાતું તે અસ્પષ્ટ વક્ષણ ન હતું, પણ તે દહ, બુદ્ધિગમ્ય, અને
વ્યવહારુ જ્ઞાન વડે પણ સમજાય તેવું બન્યું-પૂરેપૂરું ડાર્વિનમય
બનીને આવ્યું. તેના ચારિત્ર્ય તથા તેની મહેનત વડે તે એટલું
વિશ્વાસપાત્ર બન્યું કે ડાર્વિન ન જન્મ્યો હોત તો આવું કદી બની
ન શક્ય હોત.

ખ્રીસ્તી ધર્મના સર્જકને પણ આજ વિચારથેણી લાગુ પાડી
શકાય. ક્રીષ્ટિટના આધ્યાત્મિક નેતૃત્વ વિશે આપણે કાંઈ માનીએ
કે ન માનીએ, પરંતુ હું માનું છું કે ક્રીષ્ટિટના જીવનને લીધે

ઈતિહાસક્રમ આખો પલટાઈ ગયો છે, એવી જે ખ્રીસ્તીઓની માન્યતા છે, તે તો સુદૃઢ સમાજશાસ્ત્રથી પણ કોઈ રીતે વિરુદ્ધની નથી.

નેતાની ફરજ છે કે તેણે અસ્પષ્ટ ગ્રેરણાબુદ્ધિને વ્યાખ્યા આપવી, તેને ઉત્તેજન આપવું, તેને વ્યવસ્થિત કરવી; જે નેતા ન હિતપત્ર થયો હોત તો તે સર્વ ચેતનહીન બની કોઈ પણ જાતની અમર કર્યા વગર પડી રહ્યાં હોત, અથવા કદાચ તદ્દન જુદી જ રીતે તેમનો વિકાસ થયો હોત. નેપોલીઅન વગર ફ્રેન્ચ બળવો, તથા તે પછીનો બધોજ ફ્રેન્ચ ઇતિહાસ કેવો થયો હોત તે કોણ કહી શકે એમ છે? પણ મર્વ તદ્દન જૂદા જ પ્રકારનું બન્યું હોત, એમ તો સૌ કોઈ કહી શકે. ખરી વાત છે કે નેતા તો માત્ર એક સંજ્ઞાકૃત છે, અને તે તો જીવનનાં વર્તમાન તત્વો ઉપયોગમાં લઈને જ કામ કરે છે; પરંતુ જે અમુક પદ્ધતિએ તે તત્વોને તે ઉપયોગમાં લે છે, તેમાંજ તેની સર્જકતા રહેલી છે. (આજ અર્થમાં સર્જકતાને સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાય.) આ વાતનો ઈન્કાર કરવો—તે પત્થરની ખાણમાંથી નીકળતો આરસપહાણ, અને માછલો એન્જેલોના હાથમાંથી પમાર થયેલો આરસપહાણ, એ બન્ને સરખાજ છે—એમ કહેવા જેવું છે!

આવી બાબતોમાં જે મુશ્કેલિય ઉભી થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે ‘સમાજ’ ‘ઐતિહાસિક વલણો’ વગેરેને ‘વ્યક્તિ’ થી તદ્દન અલિપ્ત ગણનાની આપણને બહુ સખ્ત ટેવ પડી ગઈ છે. માદ રાખવું જોઈએ કે મર્વ મામાન્ય અને વ્યક્તિગત, એ શબ્દો માત્ર એકજ વારતવિક્તા—માનવ જીવન—નાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો દર્શાવે છે. નેતૃત્વનો અભ્યાસ કરતાં આપણે માનવ લક્ષ્યનું એક પછી એક નિરીક્ષણ કરી શકીએ, અને અમુક માણસો બીજા બધાથી જુદા પડી આવી સેનાપતિ કે બીજા મોટા અમલદારો કેમ બને છે, તે બાબત તપાસ કરી શકીએ; અથવા સામાજિક વલણોનો અભ્યાસ કરતાં, આપણે વ્યક્તિત્વની ગણના કર્યા વગર.

હીલચાલ તરફ જ નજર રાખીએ, અથવા તેમને અન્યક્રિયાગત સમૃદ્ધ લક્ષરના વિભાગ તથા દુકાડીઓ તરફ નજર કરીએ. પરંતુ ખરી રીતે તેમાં કોઈ પ્રકારનું લિન્નત્વ નથી. નેતા હંમેશા વલણનું કેન્દ્ર રહેવાનો; અને બીજી રીતે જોઈએ તો, બારીકાઈથી તપાસીએ, તો બધી સામાજિક હીલચાલ, એવાં કેન્દ્રોવાળાં વલણોમાં સમાયલી જાયશે. માથુસનું લક્ષર કદી હારખંધ, કોઈ પણ દિશા તરફ જઈ શકતું નથી, આગળ રહી માર્ગ બનાવનારાઓ તો હોવા જ જોઈએ.

હું માનું છું કે મારે એટલું કહેવાની તો જરૂર નહિ જ રહે કે તે નેતૃત્વ એ કોઈ પણ બાબતની આખરી સમજુતી તો નથી જ; પણ તે તો માનવ જીવનનાં ઘણાં સ્વરૂપોમાંનું એક સ્વરૂપ છે, માનવ જીવન હંમેશા ગહન હોય છે, તેનો આ દ્વારા અભ્યાસ થઈ શકે. આ જમાનામાં આખરી સમજુતી આપણે ખોળનાં જ નથી, પરંતુ ક્રમમાં ચાલતી વસ્તુઓનું દર્શન કરી શકીએ તો આપણને સંતોષ થાય છે. તે વસ્તુઓ કેમ શરૂ થઈ, અને ક્યાં પૂરી થવાની તે જાણવાની આપણે આશા રાખતા નથી. નેતા કારણરૂપ છે, આપણે જાણીએ છીએ, તેમ દરેક કારણ માફક તે અસરરૂપ પણ છે. તેનું વ્યક્તિત્વ બક્ષેને ગમે તેટલું નથી જ હોય, છતાં તેનાં મૂળ તો તેની જાતિના જૂતકાળમાં જ રહેલાં હોય છે, અને તેની સમજુતી બીજી કોઈ પણ ચીજની માફક જ હોવી જોઈએ. આપણને વારત્તવિક સત્ય મળી જવું જોઈએ, એજ જરૂરી બાબત છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું

અન્તરાત્માનું સામાજિક સ્વરૂપ

કેટલાક નીતિઓ માને છે કે આપણે જોને ‘સાઝ’ ગણીએ છીએ, તે ખરેખર જોતાં માત્ર-વિશાળ અર્થમાં-બુદ્ધિગમ્ય હોય છે. મન તે વિવિધ પ્રકારના, જુદી જુદી ગીતે ઉત્પન્ન થએલા અમંજ્ય આવેગો વચ્ચેના ક્ષણ માટેની ગંગામુખિ છે. આ અનેક વિધ આવેગો વચ્ચે કોઈક પ્રકારનું ઐક્ય આણવાનો મન મતલ પ્રયામ કર્યા જ કરે છે. આ એકતા અથવા મેળ આણવામા મનનશીલ બુદ્ધિવાદનો સમાવેશ હોય છે, પણ, તે ઉપરાંત તેમાં કંઈ ધણું વધારે ‘સર્વ સામાન્ય’ અને ‘નિરતર’ હોય છે, આવો પ્રયામ મન સમક્ષ રજુ થએલા સાધનોની પ્રયુક્તિ યોજવામા, તથા તેમની સરખામણી કરવામાં અને પુનઃ રચના યોજવામા, અને આ મધ્યમા મામત્રીની એકતા સાધવામાં મમાયક્ષો છે. આ પરીક્ષામાં જે પાર ઉતરે તે ખરેખર અથવા સાચું ગણાય. જે વિચારો લાભે ગાળે નિમમિત સંપૂર્ણતામાં પોતાનું સ્થાન જાળવી રાખે છે, (માનસિક પ્રેરણા-બુદ્ધિને લીધે તેની જરૂર પડે છે.) તેમને અન્તરાત્માની પગવાનગી સાથે સબધ હોય છે. મનથી અંપૂર્ણપણે વિચાર કરી લીધા પછી જે બાબતની માનસિક આવશ્યકતા જણાય, માનસિક પૂર્ણતાનો ભંગ કર્યા વગર જેનું ખંડન નથી થઈ શકતું તે માયું અથવા ખડું.

એ બાબતના આ દૃષ્ટિમિત્તુ પ્રમાણે માયા અને ખોટાનો ન્યાય, ખીજા પ્રકારના ન્યાય કરનાં કોઈ રીતે એકતમ જુદો પડી આવે એવો નથી. એનામા જે વિશિષ્ટતા હોય છે, તે તો તેમની પૂર્વે થતી માનસિક મુશ્કેલોને લીધે જ મુખ્યત્વે કરીને થાય છે. રહેજ પણ બારીકીથી તપાસ કરવાનો મહાવરો હોય, તો હું ધાડ છું કે અન્તરાત્મા તથા અન્ય માનસિક પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે જે ભિન્નતા

હોવાનું માનવામાં આવે છે, તે માન્યતા ખોટી છે, એન નિર્ણય આવશે. કેટલીક બાબતો વિષેનો નિર્ણય ક્રાઈને ખાસ નૈતિક લાગતો નથી, કેટલીક બાબતો એવી છે કે જેમને વિષેનો નિર્ણય ક્રેડલાંકને નીતિમાન લાગશે, અને ક્રેડલાંકને નહિ લાગે, અને અમુક નિર્ણયોને 'બધા જ નીતિમાન ગણે, એમ બને છે. તેજ પ્રમાણે નૈતિક લાગણી અથવા મનોભાવના પ્રકારો જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં જુદા જુદા ભાવોમાં આવે છે, અને એકજ વ્યક્તિમાં જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં તે જુદા જુદા દેખાય છે.

ધણી લાંબી માનસિક મુઝવણ પછી, વિરોધી વ્યક્તિગત ભાવનાઓની કાષ્ઠનિક તુલના પછી, જે નિર્ણય થાય છે, તેને સાધારણ રીતે ભોટા નૈતિક ગણે છે. આચરણનો માર્ગ પસંદ કરવો પડે છે; તેમાં જુદી જુદી દિશાઓ આપણી સમક્ષ ખડી થાય છે, દરેક દિશા તરફ એકેએ બળવાન આવેગ, આપણને ખેંચી જવા મથે છે, આવેગોમાંના કેટલાકની ઉત્પત્તિ મમભાવી હોય છે, મન અતિશય અને હર્ષમય રીતે બળુત થાય છે, અને જ્યારે આખરે નિર્ણય ઉપર અવાય છે, ત્યારે મનમાં એક વિચિત્ર પ્રકારની લાગણી થાય છે, તેને પરોપકાર, ફરજ અથવા સત્ય કહેવાય છે. આ લાગણી કેવા પ્રકારની પરિસ્થિતિને લીધે બળુત થાય છે, તે બાબત ઉપર એકમત ભાગ્યે જ થઈ શકે. જે પ્રશ્ન આપણને બહુ મહત્વનો લાગે, તે સાચા કે ખોટાનો નિર્ણય કરનારો પ્રશ્ન છે, એવું આપણને લાગે. ચિત્રકારના મનથી હાથે કરીને ખોટી રીતે લગાવેલી પોંછીની રેખા નૈતિક રીતે ખોટી છે—તેને મન તે પાપ છે, સારો સુધાર ખરાબ રીતે ખેસાડેલા સાંધાને મરખો કર્યા વગર જતું કરે, તો તેને પરતાવો થવાનો.

જે 'બુદ્ધિગમ્ય' નો અર્થ શિષ્ટાચારી બુદ્ધિવાદ, એવો કરીએ, તો પછી—બુદ્ધિગમ્ય તેજ માયું એ અભિપ્રાય ખોટો કરે. સાચું શું, તે સંબંધીનો નિર્ણય, અને શિષ્ટાચારી વિચારનું

પરિણામ, એ બન્ને ધણીવાર પરસ્પર વિરોધી નીવડે છે; કારણ કે શિષ્ટાચારી વિચાર મારા મત પ્રમાણે તો—પ્રમાણમાં સંકુચિત, એકતરફી અને રૂઢીચુસ્ત મનના પાકરૂપ હોય છે. સાચા અથવા ખોટા વિષેનો નિર્ણય બુદ્ધિગમ્ય હોય છે; તેનું ક્ષેત્ર અગણિત દરજ્જા ઉચ્ચતર હોય છે; તેને સમગ્ર જીવન સાથે કામ લેવાનું છે, તે પ્રેરણાબુદ્ધિ, અતિદ્વરના ભૂતકાળનાં અનિવાર્ય પરિણામો, અને વ્યક્તિગત અનુભવનાં ઘડયા વગરના નિર્ણયો વડે લદાયેલી હોય. આપણા અન્તરાત્મામાં આખરી નિકાલની ઉપર આછકલા અનુમાન ને સ્થાન આપવું તે એક પ્રકારનો દંભ છે. આ બન્ને વચ્ચે વિરોધ હોય છે, એવું કહેવાનો મારો આશય નથી—તે બન્નેએ એકબે ગંભી કામ કરવું જોઈએ. પણ હું તો અન્તરાત્માને વધારે વિશાળ બુદ્ધિગમ્યતા ગણાવી જોઈએ, એજ બાબત ઉપર ભાર દેવા માગું છું.

તેવીજ રીતે, ખોટું કે અનીતિમાન, તે બુદ્ધિને અગમ્ય છે. જે બાબત ઉપર શાન્ત મનથી વિચાર કરતાં આપણને લાગે કે આપણે આપણી જાત પ્રત્યે એવકા બનીએ છીએ, આપણી જાતને નુકસાન કરીએ છીએ, અને તે પણ તે બાબત ઉપર પરિપૂર્ણ મનન કર્યા પછી તે નિર્ણય ખોટો અથવા અનીતિમાન કહેવાય. સંપૂર્ણ પ્રવૃત્તિમાન મન બ્રહ્મ થાય છે, આપણે એક મરી, ચીરાઈ જઈ બે બનીએ છીએ. અન્તરાત્માની સામે થવું, એટલે અપરિપૂર્ણ અને આછકલી માનસિક પરિસ્થિતિના તાગા હેડળ આવી જવું. એ રીતે આપણે મનુષ્યપણું કાંઈક અંશે ગુમાવીએ છીએ, આપણા અધઃપતનની તે શરવાત છે, અને તેમાથી ધીરે ધીરે માણસ સાફ બ્રહ્મ યર્ષ જવાનો. અન્યાયી અથવા સ્વચ્છન્દી વર્તન પછી માણસને તરત પશ્ચાત્તાપ થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે તે વિષેનો વિચાર માણસના મગજમાં સ્થિરતાથી પડ્યો રહેવાનો નહિ. તે વિચાર એવા પ્રકારનો હોય છે કે રૂઠ યએલી વિચાર પદ્ધતિમાં તેને માટે એકે સગવડભરી જગ્યા હોતી જ નથી.

દરેક માણસના મનમાં સાચા અને ખોટાનો જે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે તે ખરે જોતાં મનને જેની સાથે કામ લેવાની દરજ પડે છે તેવા આવેગોની સંપૂર્ણ વ્યવહાર સંયોજનાનો પ્રશ્ન હોય છે. સાચા નિર્ણય ઉપર આવવાના માર્ગને કોઈ વિચારશીલ મંડળના કોઈ મહત્વના જાહેર કાર્ય માટે પગલું ભરવાના ક્રમ સાથે સરખાવી શકાય. અગત્યની લાગણીઓ, પૂર્વગ, રૂઢી વગેરેને ખીળી સંખ્યો સમક્ષ રજુ કરી તે વિષે આગ્રહ કરવા માટે તેની તરફેણના સંખ્યોને વખત તો આપવો જ પડે. તે વિરોધી જણાતાં બળોને એકત્રિત કરવાના પ્રયાસ માટે પણ સમય મળવો જોઈએ, કે તેથી એવા પ્રકારનું પગલું ભરવાની દરખાસ્ત આવે જે બહુમતીથી પસાર થઈ જાય. જ્યારે નિર્ણય થઈ જાય છે, ત્યારે નિરાંતની લાગણી થાય છે; જેમ માનસિક સુઝવણી વધારે તેમ નિરાંત પણ વધારે લાગે છે. કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે જે નૈતિક એકતા પ્રાપ્ત કરી જ નથી શકતા, પણ જાણે પોતાની અંદર બે વ્યક્તિઓ લડતી હોય એવું તેમને લાગ્યા કરે છે; કેટલાક દેશોની ધારાસભાઓમાં એવા સખ્ત રાજકીય વિભાગો પડી ગયેલા હોય છે કે બે પક્ષો કદી એકમત થઈ શકતા જ નથી; આની સાથે ઉપલા પ્રકારના લોકોને સરખાવી શકાય.

અલખત માનસિક ક્રમ એ તો માત્ર સત્ય વિરેના ખ્યાલનું અડસટ્ટે કાઢેલું મૂળ છે. તે લઘુર્થ વડે જુદા જુદા આવેગોના પ્રતિરોધી બળનું માપ નીકળે છે, અને તેમાંથી કોઈક પ્રકારની મેળવણી પ્રાપ્ત થાય છે. તે સર્વની પાછળ, આવેગોનાં મૂળ રોપાયલાં છે, તેવો આખો પ્રજનો ઇતિહાસ અને દરેક વ્યક્તિનો ઇતિહાસ રહેલો છે. પ્રેમ, મહત્વાકાંક્ષા અને કિના જેવા પ્રેરણાશુદ્ધિ વિષયક લાગણીના ઉભરાઓ, ટેવનું જોર, દેરફારની જરૂર, વ્યક્તિગત પ્રભુત્વ, વગેરે સર્વનું પરિણામ આખરી એકીકરણમાં જણાય છે; અને તેમને કાંતો શાન્ત પાડવા જોઈએ અથવા દબાવી દેવા જોઈએ. હવે વેર જેવી તીવ્ર લાગણીનો દાખલો લઈએ તો તેમાં અમુક એક કે બે વસ્તુઓ તો

બનવાનીજઃ ક્રાંતિ તે લાગણી પોતાનો વેરભાવનો આવેગ મેળવવામાં સફળ થશે, (કદાચ તેને થોડે ઘણે અંશે સત્ય અથવા ન્યાયના પોપાકમાં ઢાંકીને) અથવા બે વિરોધી વિચારો વધારે બળવાન નીવડે, તો વેરભાવ દુષ્ટાવી રાખવો પડે, અને તેની જગાએ તેને સુયોગ્યવહી અન્યાયની લાગણી ઉદ્ભવશે. જો કોઈ માણુમમાં અમુક આવેગ માટે (જનુ દેખાઈ આવે તેવી) અન્યાયની ભાવના હોય, તો આપણે આધારણુ રીતે સમજી લેવું જોઈએ કે તે માણુમને તે આવેગ સાથે કોઈક પ્રકારનો અગડો હોવો જોઈએ, પોતાના મનમાં લાક્ષ્ય રૂપે તે હોય, અથવા ખીન લોકોના વર્તનમાં ગુસ્સાનકારક રીતે તે જણાઈ આવતો હોય.

ત્યારે નૈતિક પ્રશ્ન મંબધી તાત્કાલિક પગલાં ન ભરવાનાં હોય, ત્યારે મૌઢી સરસ માર્ગ તો એ જ છે કે તેને મનમાં પડી રહેલા દેવો અને તેની તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવે ત્યારે તેને વારંવાર અંદર ફેરવવો. આ રીતે નવી પરિસ્થિતિ સર્વ સુયોગ્ય માનામક બગો આગળ ખુલ્લી થાય છે. ઓછી હિંસક પણ વધુ આગ્રહી વૃત્તિઓ, શાન્તિથી પરંતુ દૃઢતાથી તિરસ્કાર દર્શાવતા આવેગ સાથે પોતાને જોડે છે અને કરોળીઆની જાળના તાર માફક તેને વીંટી લઈ કાણુમાં આણે છે.

વર્તન માટેના નિયમો મંબધી માર્શલના Instinct and Reason નામના ઉત્તમ ગ્રંથમાં આ જ પ્રકારનું કોઈક સૂચન છે.

મને લાગે છે કે એવો કોઈ નિયમ ન હોઈ શકે કે સત્ય પ્રુપ્ત વિચાર યુક્તજ હોવું જોઈએ તે ધણું ખરૂં તેવું હોય ! છે. તેનું કારણ એ કે કોઈ જીવન્ત આવેગની ક્ષણિક અમરમાથી અવિચારીપણાનો અને વિશ્લેષનો ભય પેદા થાય છે. મારવાની અને દોષમાં આવી દાનિકારક શબ્દો બોલવાની વૃત્તિ આમ જ આવે છે; પરંતુ બુદ્ધિ-ગમ્યતામાં નિર્ણય તેમજ વિચારયુક્તતા જન્મેનો અભાવેશ થએલો

હોય છે. કેટલાક માણસોમાં વિચાર અને મનન કરવાનો આવેગ નિર્ણય કરી કાર્ય કરવાના આવેગ કરતાં એટલો બધો બળવાન હોય છે કે જીવનની એકતા તેને લીધે ભયમાં આવી પડે છે. આવો માણસ તો જે સત્ય છે, એજ નિર્ણયાત્મક છે એમ માને તે ચોખ્ખો છે. એમ જણાય છે કે વધારે ભાગે લોકો ઉંડા મનન પછી સત્ય શોધી કાઢે છે; પણ તે સત્ય કોઈક સુરપટ પગે ગ્રાસ થાય છે.

સત્ય તે જ બુદ્ધિગમ્ય છે, એ અભિપ્રાયનો મુખ્ય અર્થ એ થયો કે સત્ય અને અસત્યના અને ખીજા માનસિક પ્રશ્નોની વચ્ચેમાં કોઈ પ્રકારનો તીવ્ર ભેદ છે એ વાતનો ઈન્કાર કરવો. અન્તરાત્માનો નિર્ણય તે માત્ર વધારે વ્યાપક પ્રકારનો નિર્ણય છે અને તેને ખીજા નિર્ણયોના ક્રમથીજ પહેંચાય છે. છતાં સર્વ નિર્ણયોની અંદર રહેલા માનસિક અને સામાજિક ગુંચવણુલયો પ્રશ્નો તો હજી અસ્પૃષ્ટજ રહ્યા. દાખલા તરીકે આવેગોનો પ્રકાર તેમની તીવ્રતા અને આગ્રહી-પણું શેના ઉપર આધાર રાખે છે, દરીદ્રાર્થના ક્રમનો પ્રકાર અને તેમાં થતી મેળવણી જેને પરિણામે નિર્ણયો થાય છે; તે ઉપરાંત અનુવૃત્તિ અને સૂચન, જન્મે વડે નક્કી થતો સામાજિક ક્રમનો પ્રશ્ન પણ અસ્પૃષ્ટજ રહે છે.

અને આ સર્વની પાછળ સર્વ ગુંચવણુલયો પ્રશ્નોમાં પણ સૌથી વધુ ગુંચવણુલયો પ્રશ્ન રહેલો છે. વિચારના સર્વ ભાગો તે જ દિશા તરફ વળે છે. તે પ્રશ્ન તે સંજીવન ક્રમની રચનાનો પ્રશ્ન સમાજ અને મનના સર્વ વિશિષ્ટ પ્રશ્નો આના જ સ્વરૂપો છે. મને તે દષ્ટિ-બિન્દુથી જીવનને જોઈએ તોપણ આપણે કોઈક એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ જોઈએ જ છીએ કે જેને વ્યવસ્થિત રચના પ્રગતિ વગેરે કહી શકાય; પરંતુ હું ધારું છું કે આ બાબત જે લોકોએ ખૂબ વિચાર કર્યો છે, તેમને લાગશે જ કે આપણને આ સંજોગ પાછળ રહેલી ખરી વસ્તુ વિશે બહુજ ઝાંખો ખ્યાલ હોય છે.

આ વસ્તુઓ સંબંધી અહિં ઉંડા ઉતરણ નથી, અને આ પ્રકરણમાં માત્ર અન્તરાત્મા અથવા નૈતિક ન્યાયની અમુક પ્રકારની રચનામાનાં સામાજિક અને વ્યક્તિગત અગોના કાર્યનું નિરીક્ષણ કરવાનું છે.

મત્યની બાબતમાં અન્તરાત્માથી વધારે હિચ પ્રકારનું ધોરણ જોધવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે. સત્ય સંબંધીનો દ્રાધપિણ સિદ્ધાન્ત, સત્યની લાગણીથી વિભિન જણાય તો તે સિદ્ધાન્તને ખોટા ગણવો જોઈએ. એમ દલીલ કરવામાં આવે છે કે અન્તરાત્મા તો સંચળ હોય છે તો તેના જવાબમાં આપણે કહી શકીએ કે તેથીજ અમે કહીએ છીએ કે સત્યને વિશ્વમાન્ય અને આખરી વ્યાખ્યામાં સંકુચિત ન કરી દેવાય. અર્વ સ્વરૂપી જીવનની પેઠે, તે અમાધ ઉંડાણમાંથી આવતું પ્રકાશન છે.

વ્યક્તિના પોતાના વર્તન સંબંધમાં તો તેનો અન્તરાત્મા તેજ તેનો નૈતિક નેતા હોઈ શકે અને કદાચ તે બીજા અર્વ કરતા જુદો પડી જાય તોપણ તે વ્યક્તિ માટે તો તેજ માત્ર મત્ય માર્ગ છે. તેની વિરુદ્ધ જણુ તે નૈતિક આત્મહત્યા કયાં જરાખર છે. વર્તન વિરે વધારે વિશાળતાથી વિચાર કરીએ તો આપણને અન્તરાત્માના અમૂલ્યમૂલ્યક સ્વરૂપમાં મત્ય મળી આવે છે, તેમાં વ્યક્તિનો અન્તરાત્મા વધારે સમગ્રતાના એક મધ્યસ્થ જણાય છે. એવે વખતે તેને પોતાનાથી તદ્દન વિરોધી એવા એટલે કે દાખલા તરીકે ગુ-હેગારોના અન્તરાત્માઓનો બેટા થશે તે તેને બ્રષ્ટ થયેલાને ખોટા લાગશે પરંતુ તેની તેને નવાઈ નહિ લાગે, કારણ કે જીવનના દરેક સ્વરૂપમાં દલકા પ્રકારની વિવિધતાની અપેક્ષા રાખતાં વિજ્ઞાને આપણને શીખતી દીધેલું છે. પરંતુ માણસ ગમે તેટલી હિદાર દષ્ટિ ગમે તોપણ તે બાબત પોતાના અન્તરાત્મા સમક્ષ લઈ ગયા સિવાય તે રહી શકતો નથી એટલે મારી પોતાની માન્યતા અથવા આપણી પોતપોતાની માન્યતા તેજ એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં સાચાને ખોટાનો ન્યાય

આપનારી છે. બીજી પરીક્ષાઓમાંથી જેને અન્તરાત્મા અપનાવી લે તે સાચી ગણાય.

એમ જણાય છે કે તે જાગૃતના કોઈપણ પ્રકારનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કર્યો હોય તો નક્કર સત્યની પરિસ્થિતિ તથા મંબધો વિષે તપાસ કરવી જોઈએ જેને લોકો મત્ત માને છે. તે ક્યારે, ક્યાં અને શા માટે તેની તજ્જામ કરવી જોઈએ. સામાજિક કે નૈતિકશાસ્ત્ર તે કદી પણ નીતિની આખરી પરીક્ષારૂપ ન હોઈ શકે; બહુ બહુ તો તે વડે અન્તરાત્માને મત્તાશીલ ન્યાય આપવામાં મદદરૂપ થઈ પડે.

મત્ત બુદ્ધિગમ્ય છે, એ વિચારની માથે જે લોકોમાં વધારાની શક્તિ હોય તેમને માટે મત્ત એટલે આગેકદમ એ વાત પણ મળતી આવે છે. કાંઈક કાર્ય કરવાનો, કોઈક થવાનો શક્તિનાં અગ્રણ્ય ઝરણાંમાંથી નીકળતાં જીવનને ખંડાત આણવાનો જે આવેગ છે તે સર્વ નિશિષ્ટ આવેગોની અંદર રહેલો સૌથી આવશ્યક આવેગ છે; અને આ ‘આગેકદમ’ નો આવેગ સત્ય મંબધીનાં આપણા નિર્ણયોમાં હમેશાં મુખ્ય ગણાવાનો; તે એક એવી વસ્તુ છે કે જેને માટે અન્તરાત્મા પણ જગા કરી આપે છે. જે માનસજીવનમાં આ સૌથી વધુ આગ્રહી અને સર્પ ગ્રેરણાબુદ્ધિના વલણોમાંના સૌથી મુખ્ય વલણને અવગણવામાં આવે છે, તેવા માનસજીવનમાં કોઈપણ પ્રકારની એકતા સહવી ન શકે. આથી કરીને ક્રિયાવાન જીવન જે સમતોલપણુ ખોળે છે તે કદી વિગ્મિત સ્થિતિમાં હોતું નથી, પરંતુ તે ગતિમાન મમતોલપણુ હોય છે. આપણી આ પગિચ્ચિતિને ગોળા ઉપર ઉભો રહી સમતોલપણુ જાળવી રહેલા નટ માથે ચરખાવી શકાય. તે નટ મતત ગતિમાન રહે તોજ ચરખી રીતે ગોળા ઉપર ઉભો રહી શકે છે; મત્ત કદી સામટા બે દિવસ સુધી તદ્દન એટું એ જ નથી રહી શકતું. ન્યા અમુક મત્તની પગિચ્ચિતિ પ્રાપ્ત થઈ કે તરત ત્યાંથી માનસિક ચુસ્ત મધ્ય બિન્દુ આગળ ખસવા માંડે છે; અને જૂની સ્થિતિથી દૂર ખસી જાય છે અને તેથી નવા રથમાં

ગોઠવાઈ ગયા વગર આપણને ચાત્રેજ નહિ, તેથી કરીને બળવાન માણસને મન માત્ર નકાર સૂચક હોય તેવું કદી સત્ય લાગી જ ન શકે.

તેજ પ્રમાણે બળવાન સમાજને પણ તેવું ન હોય તો સત્ય ન લાસી શકે કારણ કે મનના પોતાના સ્વભાવથી આટલું બધું જે અનનુરૂપ છે તેનાથી સંતોષ ન જ થાય.

આ ભાવના *A sketch of Morality* નામના પુસ્તકમાં બહુજ અસરકારક રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. તે પુસ્તકનો લેખક કહે છે કે ફરજની ભાવના એક રીતે જોતાં કાર્ય કરવાની શક્તિની ભાવના છે અને આ રાકિત પોતે ફરજની ભાવના જગાડે છે. આપણે કરી શકીએ છીએ, માટે આપણે કરવું જ જોઈએ. ફરજ એ એક પ્રકારનો આંતરિક વિકાસ છે. આપણી ભાવનાઓને પ્રવૃત્તિમાં પલટાવી તેને પૂર્ણ કરવાની આવશ્યકતા છે. વિકાસ પામતા માનસને વધારે વિશાળ જીવનના એક અંગ તરીકે દુઃખ દૂર કરવું પણ જરૂરી છે, લીઆપાર્ડો, વગેરે મહાન સંગીતકારોએ અતિશય દુઃખના સમયમાં સૌથી ઉચ્ચ પ્રકારનો આનંદ મળે એવું સંગીત સર્જ્યું. કદાચ એ લોકોએ દુઃખીમાં દુઃખી પળો કશાના બદલામાં પણ કોઈને આપી દેવા તૈયાર ન થાય ! હા-તેએ કંઈ બોગચું, તેવું કંઈ બોગવવા આપણામાંથી કોણ તૈયાર ન થાય ? કેટલાક પ્રકારનાં હૃદયગમ દુઃખો અનહદ મીઠાં હોય છે. અને તેજ મુજબ જેને આત્મબોગ કહે છે, તેવો પરોપકાર પણ અતિશય મીઠો લાગે છે. પરોપકાર તે વધી પડેલી રૂણદ્રુપતા જેવોજ છે. તે એક કુટુંબમાં સમાવેશ ન થઈ શકે, તેવા માતૃત્વ જેવો છે. પોતાના સ્નનને ખાલી કરે એવા જીવની માતાને આવશ્યકતા હોય છે. જે ખરેખરે દયાળુ માણસ છે, તેને સર્વ તરફ માયાળુ બની સર્વને મદદગાર થવું જ પડે છે. યુવાન માણસ ઉત્સાહથી હિલગતા હોય છે, તે આત્મબોગ આપવા તૈયાર હોય છે, કારણ કે ખરું જોતાં પોતાનામાંથી કંઈક બોગ આપી દેવો, એ તેને માટે આવશ્યક છે. પોતાની જાતને

ડવી, તે પણ તેને માટે જરૂરનું છે. તે એટલો બધો જીવનથી ઉભરાઈ ગય છે કે તેનું જીવન તેના એકલા માટે બહુ વધારે પડતું થઈ પડે છે.

ત્યારે સત્ય તે માત્ર જેને આપણે ક્રેટલીકવાર દાખી દીધેલું શિસ્ત કહીએ છીએ તે નથી, પરંતુ સત્ય કાંઈક હુંદણું, તાજું અને વિશાળ દષ્ટિવાળું પણ છે, જેને આપણે કાંઈક અરપટ અને સામળીદીન રીતે માનસિક વિકાસ કહીએ છીએ, તેને બહુ બહુ તો મુંઝ સમમતાનું એક વિકાસ પામતું ચિત્રવિચિત્ર પ્રકાશન કહી શકાય, તેમાં સત્ય આવરણ તે એક ઐક્યમય સ્વભ છે.

હવે બીજી બાબતથી જોઈએ તો બ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે સત્ય વધારે ભાગે ટેવથી નક્કો થાય છે, ત્યારે આપણે, તે સતતતા અને ફેરફારના પ્રગતિમાન સંમિશ્રણના બીજા સ્વરૂપ ઉપર વધારે ભાર દઈએ છીએ, તેને આપણે તેના મૂર્ત સ્વરૂપોમાં માનસિક જીવનમાં જોઈ શકીએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે ટેવ વડે વિચાર, સામળી અને કાર્યના વિરોધની રેખા ઓછી થઈ ગય છે, અને સત્ય સંબંધીના ન્યાયના ઘડતરમાં આ નિશાનીઓ તો હંમેશા મહત્વની જ ગણાવાની. નવીન આવેગોની વિરુદ્ધ, વિરોધી સિદ્ધાન્ત તરીકે તેની મહત્ત્વની ન થવી જોઈએ, પરંતુ તેને આવેગના સ્વરૂપ તરીકે શેષવસ્તુ જોઈએ; કારણ કે એક દષ્ટિબિન્દુથી જોતાં નવીનતા એટલે ટેવોને નવીન તાજા મેળવણી. આ પ્રશ્ન સૂચન અને પસંદગીના પ્રશ્ન જેવી જાતનો જ છે; અથવા નવી સોધખોળ અને અનુકરણ જેવી જાતનો છે. દરેક દાખલામાં, ખરી વાસ્તવિકતા સાચી વસ્તુ, તે એકની વિરુદ્ધ બીજી, એ નથી પરંતુ બિન્ન અસ્તિત્વ વગરનું એકજ મુખ્ય કાર્ય છે, જેનાં આ સર્વ સ્વરૂપો છે.

માણસનું જીવન, નૈતિક અથવા બીજા કોઈ પણ સ્વરૂપમાં દેખીતી રીતે બદલાય એવું હોય કે ન હોય તેનો માત્ર ટેવ ઉપર આધાર છે. તેના મનની સ્થિતિ અને તેની આસપાસની પરિસ્થિતિ તેની વિચાર પદ્ધતિમાં અપાટબદ્ધ થતા ફેરફારને સાતત્ય છે કે કેમ

અને તેમાંથી નૈતિક સિદ્ધાન્તોનું હાઝિંગર દેખાય છે. ફરજની ભાવના સ્પષ્ટ મમભાવી આવેગ તરીકે ઓછીને ઓછીજ જણાય છે, અને ફરકમર અને અમુક પ્રકારના વર્તનની નિર્ણિત વિરામની સ્થિતિ તરીકે વધારે ને વધારે દેખાય છે. જ્યારે માણસ અમુક ક્રમને ફરજ તરીકે સ્વીકારી લે છે, ત્યારે તેને નિરાતની મીઠી લાગણી થાય છે, અને જાણે જ્યાજઘારીનો ભાર હળવો થઈ ગયેલો લાગે છે, આમ કરવામાં દુઃખ અને ત્યાગ અહન કરવા પડે તો પણ તેવીજ લાગણી થાય છે. તે ઝાંઝળાળ સત્તાના તાળામાં રહેવા જેવું છે; ઠાંઈ પણ રસ્તો જો સ્પષ્ટ હોય તો પછી ભક્ષેને મોત સમીપ લઈ જતો હોય, તો પણ માનસિક દૃષ્ટિએ તે અનિશ્ચિતતાની ગુંથ કરતાં વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે.

જે કાર્યો યાદગાર અથવા બહાદુરી ભર્યાં ગણાય છે, તે પસંદ કરવાની ધડીએ કદી માત્ર થઈ શકતા નથી પરંતુ વિચારની જે ટેવમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્યારે યાંત્રિક અને સ્વેચ્છા ગઢિત બની જાય છે, ત્યારે તેમ બને છે. યુદ્ધમાં મૃત્યુને માટે પણ તૈયાર એવો સૈનિક, મળગત મકાનમાં પેમતો આગ હોલવનારો, વગેરેનાં કાર્યો બહાદુરીની તીવ્ર પરિસ્થિતિનાં પરિણામે હોય છે, એમ માની લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. તે સર્વ તેનો નિલ્લતો કાર્ય-ક્રમ હોય છે; તેનું કાર્ય વિચાર અને આચારની પદ્ધતિના એક ભાગ રૂપ છે, તે પદ્ધતિથી તે એટલો તો ટેવાઈ ગયો છે કે તેને તોડવી દુઃખરૂપ થઈ પડે, તે લોકો મૃત્યુને તેના સર્વ ભયંકર સ્વરૂપોમાં દરપતા નથી અને આમાજીક ફરજ આવે તેને મરણાવવામાં આવતું નથી. આણીને વખતે ઘણુંખરૂ તો ગુંથવણુભર્યાં વિચારો કરવાનો વખતજ નથી મળતો, અને પમંદગી ભક્ષે બહાદુરી ભરી હોય કે કાયરતાભરી હોય પરંતુ તે નક્કી સરળ તો હોય છે જ. જો મૃત્યુને વચ્ચે કાંઈ ઝગડો થાય તો પણ તે અસ્પષ્ટવીજ હોય છે, અને જે સૂચન જીતે છે, તેને માણસ યત્રવત અનુમરે છે; તે વખતે તે ભવિષ્યની લાગણી અનુભવતો નથી.

જાળકોમાં “ કરવું જોઈએ ” ની જે ભાવના હોય છે તેનાં જે અભ્યાસ કરશે, તેને ક્વેી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે સમજવામાં કંઈ મુશ્કેલી આવશે નહિ, તેની ઉત્પત્તિ ટેવ તોડવાની આનાકાનીમાંથી થાય છે; એટલે કે માનસિક કાટ ઉતારવાની અનિચ્છા સિદ્ધાન્ત અથવા એકતા સાધતો વિચાર જોળવાનો મનનો સ્વભાવ છે, મનની નિયમ-શોધક પ્રેરણાબુદ્ધિ હોય છે, અને ધણું ખૂબ તે આ જરૂર, કોઈ બીજો માણસ આ નિયમને જાહેર કરી તેને અમલમાં મૂકે છે તેના વડે જોષિત થાય છે. અથવા તો એક સૂચન ઉપર હાર દેતી અને બીજાં સૂચનોને અટકાવી દેતા પરિસ્થિતિના દબાણને લીધે તે અમલમાં મૂકાય છે. ગમે તેમ હોય પણ નિયમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને માનસિક આવસ્યકતા જણાય છે, અને જો બીજા આવેગો તેને બહુ જોરથી વિરોધ ન કરે તો સોદા તેને દરજ તરીકે અપનાવી લે એ સંભવિત છે. મી. સલી કહે છે કે, “ ખરી વાત એ છે કે જાળકોને કાયદા ઉપર ગંજા મદદ હોય છે. ”*

નહિ ખાવા સંબંધીનો નિયમ તેના ધરમાં ધડાયત્રો અને તે અમલમાં પથુ મકતો, બાળકે તેને પોતાની વિચાર પદ્ધતિમાં અપનાવી લીધેત્રો, અને જ્યારે તેનો લંગ થયો, ત્યારે તેની નૈતિક ભાવના જે તેના મનની સાથે એકતામય હતી, તેને એવો તો આંચકો લાગ્યો કે તે મીઠાઈના ગળ્યા રવાદથી પથુ શાન્ત ન પડી શક્યો.

બીજા એક બાળકને પગે ઝઢેજ ખોડ હતી, તે મુધારવા માટે ઘણાં વર્ષો સુધી દર સાંજે તેની પાસે પગને અમુક રીતે વાળવાની કસરત કરાવવામાં આવતી. આ કસરતની તેને થોડા વખતમાં એટલી તો ટેવ પડી ગઈ કે જો કોઈ વાર તે કસરત ન કરવામાં આવે તો તે રડતો, અને વિરોધ દર્શાવતો. જેમ તે મોટો થતો ગયો તેમ કાયદા તંત્રની તેની નૈતિક વશદારી ધટતી ગઈ, આનું કારણ મારા ધારવા પ્રમાણે એ છે કે સૂચનોની વધતી જતી સ્પર્ધા અને બોધ વચ્ચેના વચ્ચેના મતભેદને લીધે, કાયદા તંત્રની વશદારી ટાળવી સરળ થઈ પડી, યાંત્રિક ઐક્ય અશક્ય બન્યું, અને તેથી હજી એકતા પાછળ મંડી રહેલા મનની ઉચ્ચતક રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને ક્રિયાવાન બનાવી વધારે વિશાળ પ્રકારના ઐક્ય માટે પ્રયાસ થાય છે.

એજ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને સુધરેલા જન્મતનો માનવી, જંગલી માણસ માફક નિયમ અને કાયદાને મૂર્ખ વશદારીથી વળગી રહી શકતો નથી. સુધરેલા માણસની ગુંચવણુભરી જીંદગીમાં એ રીતે એકતા આણી શકાતી નથી અને જો તેને જીવનમાં કોઈ પ્રકારની પથુ એકતા આણવીજ દોષ તો તેણે તે વર્તનના કોઈ વધારે વિરતૂત ધો.ણોમાં શોધવી જોઈએ, સસમાન પરિસ્થિતિમાં તો જે ટેવથી ધડાયણું તે જ પુદ્ગિગમ્ય, અને માટે તેજ નૈતિક; પરન્તુ ગુંચવણુભરી પરિસ્થિતિઓમાં ઉપલી વાતમાં કોઈ વાસ્તવિકપણું રહેતું નથી.

અલગત, આ દૃષ્ટિથી તે જાગત તરફ જોવાથી કોઈ તેમાં રહેલી સર્વ મુશ્કેલીઓનો અંત તો નથી જ આવી જતો, પથુ

મને લાગે છે કે તે ટેવથી ઘડાયેલી અને ખીજી જાતની નીતિને બુદ્ધિગમ્યતાની સામાન્ય ભૂમિકા ઉપર તો આણી શકે છે, અને તે બે વચ્ચે જે તીવ્ર ભેદભાવ હોવાનું મનાય છે, તે ભ્રમ છે, એટલું તે બતાવી શકે છે.

જે લોકો મારા અભિપ્રાયને મળતા આવે છે, તેઓ, સત્ય તે વ્યક્તિગતની વિગત એવું સામાજિક છે, એ અભિપ્રાય સાથે મળતા આવશે નહિ આગળ કહ્યું તે મુજબ, ત્યારે આ વિરોધને બહુ ઉદ્ભવ પ્રકારનો ગણવામાં આવે છે, ત્યારે હું તેને ખેંચી માનું છું આપણી મન માનવ પ્રવૃત્તિ તથા વિચાર, તમે જેવી નજરે જુઓ તે મુજબ વ્યક્તિગત કે સામાજિક જણાય છે કારણકે તે બન્ને એકજ વસ્તુના બે સ્વરૂપ છે, સામાન્ય પ્રકારના વિચારો હમેશા શબ્દોને વસ્તુઓથી છુટા પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેથી ઉપરોક્ત ભ્રમ પેદા થાય છે. નૈતિક ક્ષેત્રમાં આ બાબત જેટલી સાચી છે, તેટલી જ ખીજી ક્ષેત્રોમાં પણ સાચી છે.

માયા અને ખોટાના પ્રજ્ઞામાં ખીજી લોકો વિશે વિચાર કરવાનો સવાલ ઉભો થતો નથી, પરંતુ નૈતિક નિર્ણય એ તો એકબીજા તે બાબતનું અગત્ય, વ્યક્તિગત બનાવેલી દૃષ્ટિનું પ્રતિપાદનજ છે એવો ટાઈ સાબુત સામાન્ય સિદ્ધાન્ત નથી કે જેમાં સામાજિક વાતાવરણ વડેના સૂચનો વડે સત્ય દર્શાવાતું હોય, અને અસત્ય, વધારે અગત્ય આવેગો વડે દર્શાવાતું હોય.

સત્ય તે હમેશા અગત્ય આવેગ હોય છે, તેમાં હમેશા એક પ્રકારનું આત્મપ્રતિપાદન હોય છે. તેના સામાજિક વર્તન માટે તેમાં કોઈ પ્રકારનો પૂર્વગ હોતો નથી નૈતિક સ્વ, નૈતિક હોવાને લીધે કોઈ તેનું સ્વપણું ઓછું ચર્ચ જતું નથી, બાંહે કે કંઈક અશે વધે છે, કારણકે કે તે વ્યક્તિત્વનું ઉચ્ચતરે વ્યવસ્થિત વક્તવ્ય છે. એટલું તો બધાને બજાર હશે કે સ્વ-લાગણીમાં ફરજની અતિ તીવ્ર ભાવના રહેલી છે, તેથી આપણે ભારપૂર્વક આપણી જાતને:

કહીએ છીએ કે “મારે દરબુંજ લેઈએ.” જે આપણને એમાં કાંઈ વિશિષ્ટ ન લાગે તો તે દરબુંજની ભાવનાજ ન ગણાય, વળી આપણાં ઉપર થતી કેટલીક અસરોનો વિરોધ પણ તેમાં હોવો જોઈએ. નૈતિક સ્વ, તે જાહેર સ્વ છે એ બાબત ઉપર પણ બાર મૂકવો ધણું હેતુસર આવશ્યક છે; પરંતુ તે અંગત સ્વ છે, એ વાત પણ તેટલીજ મહત્વની અને સાચી છે.

હુંકર્માં, આપણા સર્વ પ્રકારનાં હિત્યતર શુભનની પ્રાપ્ત નીતિમાન વિચારણા અને નીતિમાન લાગણીનાં પણ સામાજિક તથા વ્યક્તિગત સ્વરૂપો હોય છે, તે બંનેમાંથી એકેકેનું વિરોધ મહત્ત્વ હોતુ નથી.

નૈતિક પરિસ્થિતિના સર્વસામાન્ય વક્તવ્ય તરીકે તેની જો ગણતરી કરીએ, તો કોઈપણ પ્રકારના સદાચારમા વિરોધોને એજ વાંધો લાગુ પાડી શકાય. તે વાંધો બૂધભરેલો છે, વ્યક્તિત્વ ભરે તેમાં અરપટ અને ભૌતિક ખ્યાલો સમાયલા હોય છે. તે ખ્યાલો ભૌતિક છે, માટે જ અરપટ છે; કારણ કે હું ધારું છું કે પ્રથમ તે માનસિક છે કે આધ્યાત્મિક, તે જાણ્યા વગર, આપણે વ્યક્તિત્વ સંબંધીની વાસ્તવિકતા વિષે કોઈ જાતનો ઝીણવટથી વિચાર ન કરી શકીએ. ખરું જોતાં અહંભાવ અને પરાપકાર, સ્વ અને સહાનુભૂતિ એ પરસ્પર સંબંધ ધરાવનારાં હોય છે, અને નૈતિક નિયંત્રણોમાં તે હંમેશા મળી ગએલાં હોય છે. સત્યની ભાવનાનું પ્રધાન લક્ષણ અહંભાવ કે પરાપકાર, કે વ્યક્તિગત કે સામાજિકમાં નથી, પરંતુ માનસિક ઐક્યમાં અને તેની સાથે રહેલી અમુક જાતની લાગણીમાં રહેલું છે.

અહંભાવમાં જ્યારે સ્વ નું કોઈ સંકુચિત અને, અસ્થિર સ્વરૂપ આવી જાય, ત્યારેજ તેને ‘પરાપ’ કહી શકાય; અને તેજ પ્રમાણે જો પરાપકારનો અર્થ જીજ્ઞાસોએ વડે પોતાના ઉપર હાપ

બીજારીને પૈસા ન આપવા તે એક રીતે પરોપકારી કાર્ય ગણાય, કારણ તેમાં બીજાને લાભ આપવાની ઇચ્છા રહેલી હોય છે. માણસ પોતાની જાત માટે પૈસો રાખે (બીજારીને ન આપતાં) તો તે જાત, અથવા સ્વ પણ કોઈ પ્રકારનો સામાજિક સ્વજ હોય છે, અને બીજારી કરતાં ઘણું કરીને તો એની માગણી વધારે સારી જાતની સામાજિક હોય છે. કદાચ તેને તેમાંથી માંદા બાળક માટે ફૂલ ખરીદવાની ઇચ્છા હોય.

મારે એમ કહેવાની તો લાગ્યેજ નહર રહે છે કે પૈસા આપવા, એ કોઈ હંમેશા નૈતિક માર્ગ જ હોય છે. સ્વ સંબંધી જેમાં કોઈ ઉદ્દેશ હોય તે ખરાબ, અને બીજા સંબંધી જેમાં ઉદ્દેશ હોય તે સારું, એવી જાતની માન્યતા અતિશય ગુંચવણ ઉભી કરનારી તથા ખોટી છે:—(સિદ્ધાન્ત તરીકે તેમજ વ્યવહાર બાબતોમાં.) દુકાનમાં કહીએ તો પરોપકાર શબ્દમાંથી કોઈ નિષ્પત્તિ નૈતિક અર્થ બોળી કાઢવો બહુ મુશ્કેલ છે.

દરેક બાબતમાં હોય છે, તે મુજબ વ્યક્તિ અને સમૂહ નૈતિક વિચારના સંબંધમાં, જોડાયેલા હોય છે; વ્યક્તિગત અન્તરાત્મા અને સામાજિક અન્તરાત્મા એ બે કોઈ ભિન્ન વસ્તુઓ નથી, પરંતુ નૈતિક જીવનનાં તે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે; જે આપણે અમુક અન્તરાત્મા તરફ ધ્યાન ચોંટાડીએ તો તે વ્યક્તિગત ગણાય અને કોઈ સમૂહવાચક સ્વરૂપ દાખલા તરીકે કોઈ નૈતિક પ્રથમ ઉપરના જાહેર મત તરફ ધ્યાન રાખીએ તો તે સર્વ સામાન્ય ગણાય. ધારે કે સ્પેન સાથે લડાઈ કરવા સબંધી જેણે મત આપ્યો તે અમેરિકન કોંગ્રેસનો, એક માણસ સભ્ય હોય. આ બાબતમાં તેણે કઈ તરફ મત આપ્યો, તે તેના વ્યક્તિગત સ્વરૂપથી જોતાં અંગત અન્તરાત્માની બાબત છે; અને સર્વ સભ્યોની બાબતમાં પણ તેમજ છે. પરંતુ સમગ્ર રીતે મત લેતાં, એકીકરણ કરતાં, સમૂહનો નૈતિક પ્રવાહ દર્શાવતાં, તે સામાજિક અન્તરાત્માના વકતવ્ય તરીકે જણાય છે. જે વચ્ચેની જુદાઈ સાફ કૃત્રિમ છે. દરેક

વ્યક્તિગત અન્તરાત્માના પ્રત્યેક નિર્ણયમાં સામાજિક અસરોનું એકીકરણ મહાવહું હોઈ, તે સામાજિક બને છે; અને દરેક સામાજિક અન્તરાત્મા વ્યક્તિગત અન્તરાત્માઓનો એકત્ર અભિપ્રાય હોઈ વ્યક્તિગત દોષ છે. ખરી વસ્તુ, એટલે કે નૈતિકજીવનને જુદા જુદા મનોમાયી મળીને બનેલી એક અમરતાકપ હોય છે. જે આ મમજવામા જગા પછુ મુરદેલી નડે, તે તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે આ વસ્તુ ઘણી વિશાળ છે. જ્યાં સુધી આપણે વ્યવસ્થિત રચના જોતા ન શીખીએ ત્યાં સુધી આપણે ઝાઝું આગળ ન જઈ શકીએ.

સત્ય તે-ઈન્દ્રિય વિષયકથી ઉંધુ-સામાજિક છે, એવો જે અભિપ્રાય છે, તે મને લાગે છે કે નીચેની ચરત સાથે સાચો ગણી શકાય. જે આપણે એમ માનીએ કે જે આવેગો માનસિક રીતે ઉચ્ચતર છે, વધારે વ્યક્તિગત છે, અથવા કલ્પનાશીલ છે, તેમનું વધારે ઈન્દ્રિય વિષયક આવેગો કરતાં, ઘણું વધારે વજન પડે છે. આનું કારણ તો એજ જણાય છે કે જે માણસ ઉચ્ચતર જીવન જીવતો હોય છે, તેનું મન સુરપષ્ટ વ્યક્તિગત તથા સામાજિક મનોભાવોથી એટલું તો ખીચોખીચ ભગઈ ગએલું હોય છે કે, જે માત્ર ઈન્દ્રિય વિષયક હોય છે, તે જે ઉપસા મનોભાવો સાથે જોડાયેલું ન હોય, અથવા તેમની વિશ્લેષણ ન હોય, તે તેને બુદ્ધિગમ્ય લાગતું નથી. આમાં કેવા પ્રકારનો માનસિક ક્રમ રહેલો છે, તે સમજાવવાનું કામ તો માનસશાસ્ત્રીનું છે, પરંતુ ઈન્દ્રિય વિષયક શોખ ઉપર સામાજિક શોખ અન્તરાત્મામાં જય પામે છે, તેનું કારણ કે સામાજિક શોખની બહુમતી હોય છે; એટલે કે એકંદર જોતાં તેમની સખ્યા એટલી બધી વધારે છે, તે એટલા તો રપષ્ટ અને આગ્રહી હેય છે કે તેઓ જ વિચારની સામાન્ય પદ્ધતિ નક્કી કરે છે, અને અન્તરાત્માને તેનું પારપૂર્ણ વક્તાન્ય છે.

ઉચ્ચ અને હલકા પ્રકારના વિચારોને આપણે આપણા ખપ

પૂરતા, માનવજાતિ તથા ઉત્તરતા પ્રકારના પ્રાણીઓ સાથે મરખાવી થઈએ. જનાવર કરતા એક દરે માણુમે એટલા બધા બળવાન છે—જે કે વ્યક્તિગત રીતે ઘણીવાર તે જનાવર કરતાં વધુ બળવાન નથી હોતા—કે તેઓજ જીવનની વ્યવસ્થા નક્કી કરે છે; શહેરો બાંધે છે, આગગાડી દોડાવે છે, જંગલો કાપીને માદ કરી નાખે છે, અને પોતાને અનુદૂળ આવે એવી જ ગોઠવણ કરે છે, જનાવરો તરફ તો ઉપસડીઆ ધ્યાન આપે છે. જનાવરોને તો તેમની જરૂર પૂરતાંજ રાખનામા આવે છે, અથવા તો માણુમ જાતને બહુ હેંગામ ન કરે તોજ ટકવા દેવામા આવે છે.

તેજ પ્રમાણે સર્વ ઈન્દ્રિયવિષયક આવેગોને, સામાજિક મનોભાવ વડે દમાયલા વિચારોની પદ્ધતિના સબધમાં ન્યાય આપવામાં આવે છે. ખાવાની મોજ જાતે તદ્દન નિર્દોષ છે, પણ જે તેને એટલી હદ સુધી લઈ જનામાં આવે કે જેથી જિવ્ય શક્તિઓ ખુટી થઈ જાય, અથવા ખાઉધરાપણાને લઈને ન્યાય, મમ્યતા વગેરેની સામે પણ બળવો થાય, તો પછી ને મોજને ખરાબ ઠરાવવામાં આવે છે. એમ મનાય છે કે વઢાણુ ટુટી જતાં કોઈ અનુભવા ટાપુ ઉપર વઢાણુમાંથી બમેલા બેજ માણુસો રહ્યા હોય તો, રહામા માણુસને ખારીને ખાવા કરતા તો બૂખે મરી જવું વધારે સારૂ, કારણ કે માણુસ માણુસને ખાઈ જાય, એ કૃત્ય સામાજિક વિચારની આખી શ્રેણીનો વિરોધી છે. અને તેજ પ્રમાણે એમ મનાય છે કે સૈનિક, અથવા ખરૂ પૂઠો તો કોઈ પણ માણુસે જીવન કરતાં પણ ગૌરવ અને ફરજને ચઢીઆતાં ગણવા જોઈએ.

સત્ય વિગેના આપણા નિર્ણય ઉપર જે આપણી વ્યક્તિગત અસર, તેનો પ્રકાર ખીજા નિર્ણયો ઉપર થતી અસર કરતાં કાંઈ જુદો નથી: તે તો માત્ર સુસ્પષ્ટ આવેગોને દાખલ કરે છે, જે નૈતિક એકીકરણ ઉપર અસર કરે છે. માણુસ બ્યારે વજન ઉપાડે છે, ત્યારે તેને પોતાનું ગુરત્વ મધ્યગિન્દુ બદલવું પડે છે, અને પગની જગા બદલવાની પણ તેને ફરજ પડે છે.

ઉપર સૂચવાયુ, તે મુજબ માત્ર નિવમ અને દેવ ને નીતિમાન-પણુ, બાળક ઉપર જેમ જેમ નરીન અસરો હેઠળ આવતુ જાય, તેમ તેમ ઓછુ ને ઓછુ દેખાતુ જાય છે જે તેમની નહાતુમ્મતિ જરા મદ હોય, અથવા તેઓ જરા એકાન્તવાસી હોય, તો તેમના મન સ્વાભાવિક રીતે જ ઉઠા અને છે, અને કદાચિત સર્વ બાળકો-ન્યા વ્યક્તિગત અમર વચ્ચે નજી નથી, ત્યા તેઓ દેવ વડે બધાઈ જાય છે, પરન્તુ ધણીખરા બાળકોમાં, વાણીપર જેવામાં આવે છે કે નૈતિક ન્યાય અને લાગણી પ્રથમથીજ અતિશય સમભાવી અને વ્યક્તિગત હોય છે, અને તેમાં યગ્મ, વત્સલતા, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા અને ગણ કરવાની ઈચ્છા રહેતા હોય છે. અષ્ટ ઉર્મિઓમાં મનને એક માટે મથવુ પડે છે, આ ઉર્મિઓ, અનુવૃત્તિની પ્રેરણાશુદ્ધિને જીવનની ચતી વિરુદ્ધિમાંથી જનમૂત થાય છે દરેક ઉર્મિ, વર્તનની અમુક ભાવનાને પ્રાપ્ત અર્થે છે, અને સસના ન્યાયને તેમની તરફ વાળવા પ્રયાગ કરે છે

જે બાળક (ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં) મીઠાઈ લેવાની ના પાડી, તેનામાં વ્યક્તિગત વલણો વિરે બહુ અષ્ટ કલ્પના ટોત-જે તેનામાં નહોતી-તો તેની ન્યિતિ ધણી વધારે અટપટી ગતી હોત તે મીઠાઈ લેવા તે લનચાયો હોત-માત્ર તેના ગળ્યા સ્વાદથી જ નહિ, પરન્તુ જે મિત્રે તે મીઠાઈ આપી તેને ગણ કરવાના ઈતિહાસથી પણ, વળી બીજી તરફથી પોતાની માતાના ઈપકા ભર્યા ચહેરા તથા વાટાની કલ્પનાથી તે મીઠાઈ સ્વીકારતા અચમચો હોત માત્ર સવા વર્ષની એક છોકરીએ પોતાના ભાઈના મોઢા ઉપર નખ મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેને ઈપકાભર્યા અવાજ માથે 'તોફાની' કહેવામાં આવી હતી થોડાજ વખત પછી તે પોતાના ભાઈ સાથે ખાટલા ઉપર બેઠી હતી, તેમની માતા બીજા ખા-માં હતી, છોકરીએ ફરી ભાઈના મોઢા ઉપર નખ માર્યા, અને પછી કાઈપણ જાણુ અથવા ગોઈપણ પ્રકારે સૂચના વગર તેણે ડોકુ નીચુ લાળી દીધુ અને તે શરમાઈ ગઈ, તથા ગુન્હેગાર જેવી દેખાવા લાગી આ ઉપરથી

જણાય છે કે તેને ખગલ કાર્યનું જ્ઞાન હતું, કદાચ ગર્ભ વખત એ પ્રભાણે કર્યા બાદ્ય તેને જે દૃષ્ટો મળ્યો હતો, તે વખત ઉપજેલી ચરમની જ તેને યાદગીરી રહી ગઈ હશે

નૈતિકખગનો સરળ આવિર્ભાવ અહિં આપણને જણાય છે, તે આપણા સર્વ ઉપર અમણિત રીતે દરરોજ અસર કરે છે, રહામા માણુમના વખાણુ અથવા નિન્દાની કષ્પના આપણી પ્રેરણા-બુદ્ધિની ઉર્મિને અસર કરે છે, અને તે ઉર્મિના બળ વર્તનના અમુક પ્રકારોને મળે છે. જે વર્તન, આપણને ગમે તેવા, અને દેશવી રાખવાનું મન થાય તેવા સામાજિક મનોભાવો સાથે જોડાયેલ હોય છે તેને મલ્લ ગણવામા આવે તે વાળું ન લખિત છે, પણ આપણને જે તરફ વિરોધ હોય, એવા મનોભાવ હોય તો તે વર્તનને વળેભાગે તો ખરાબ અથવા ખોટું જ ગણવામા આવશે. ધેરેઝ કહે છે કે “બાળકની નૈતિક જાવનાની સરવાત જેવો તે અજાણના મૂલનો અર્થ પારખતા રીખે છે, મુખના અમુક હાવભાવ પારખતા રીખે છે, કે તગ્તજ થાય છે. પછી ધીરે ધીરે સારા તથા ખોટા વચ્ચેનો ભેદભાવ તે રીખી જાય છે.”*

જે બાળક ઉપર વખાણુ કે કષ્પાની ખામ અસર થતી નથી, જેને ખાસ કરીને અવ્યક્તિગત બામતોમા જ રમ પડે છે, અથવા તો સીધી રીતે વ્યક્તિગત નહિ, તેવીજ બામતમા રમ પડે છે, તેનામા જાણે નૈતિક જાવના હજેજ નહિ, એવું કોઈ વાર લાગે છે, તેને ‘પાપ’ અથવા અમત અન્યાયનો ખ્યાલ નહિ હોય, એમ લાગે છે. અમલાની ઉત્પત્તિવાળા આવેગો, કે પાસવ જૂખના આવેગોની તાગરમાથી ઉપજતી માનસિક કટોકટિના તીન અને કમોડીમય અનુભવો એને યોગજ થાય છે. ૨..... નામના બાળકના દાખલામાં આમજ જાન્યુ. તે શાન્ત વાતાવરણમા રહેતો હતો, ખીજ બાળકોથી તે કાઈક અનગ પડી ગએલો હતો, તેનામા ખાસ દિમક કે તોફાની

આવેગો હતા નહિ, અને તે આખો દિવસ ગોઠવવાના કંકડા, રેતીના ઢગલા, અને ખીઝ અવ્યક્તિગત શોખોમાં રોકાયેલો રહેતો; તેને કપકાથી ખોટું લાગતું નહિ, અને કપકાને તે ગભીર ગણતો જ નહિ, આ સવને લીધે તે નીતિની ભાવના રહિત હોય (non-moral) એવું જણાતું. તેનીજ ખેન મ.....આ સર્વથી તદ્દન ઉઘટા પ્રકારની હતી. પહેલા અફવાડિયાથી જ તે દેખીતી જ આવેગભરી, સમભાવ લાગણીવાળી અને ટંટાખેર જણાવા લાગી, સામાને રાજી કરવાની યુક્તિઓ રચતી, ટીકા સામે ખંડ ઉઠાવતી, એકાએક જલદીથી ગુસ્સે થઈ જતી, ગુન્હા કરતી, પરતાવા કરતી, રાજી થતી; એકંદરે તે સ્પષ્ટ વ્યક્તિગત જગતમાજી શ્રવતી હતી.

આ ખીઝ પ્રકારના ચારિત્ર્યમાં વધારે તીવ્ર નૈતિક શ્રવન હોય છે, કારણ કે કંપનાશીલ સ્વભાવ અને લાગણી ભર્યું વ્યક્તિત્વ જુદા જુદા પ્રકારના બળવાન આવેગોને લીધે મનને લડવા માટે કટોકટિના પ્રસંગો ઉભા કર્યા વિના રહેતું નથી. નૈતિક શ્રવનનાં સર્વ વાસ્તવિક તત્વોનાં માણસનાં ચારિત્ર્યમાં જોટલી ભિન્નતા છે, તેટલીજ ભિન્નતાવાળા છે. સત્ય વિશેનો ખ્યાલ દરેકના મનમાં સરખો હોતો નથી, પણ દરેક વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને અનુસરતો તે હોય છે.

ન્યાયની ભાવના તે અલબત્ત મનની ભાવનાનું એક સ્વરૂપ છે, અને વિરોધી આવેગો વચ્ચે સુલેહ કરવાના માનસિક પ્રયાસમાંથી તે ઉદ્ભવે છે. ગ્રોફેસર બ્રૅન્ડવીન કહે છે તેમ બાળક પોતાના સરળતર આવેગો—જેવા કે ખોરાક તથા સ્મકડાં ઝડપી લેવાનો આવેગ—અને ખીઝ કંપનાશીલ કે સમભાવી મૂળવાળા આવેગો વચ્ચેના વિરોધભાવથી ગુચ્છવાઈ જાય છે. આ ઝંઝાને શાંત પાડવાની જરૂર જણાવાથી, તે “મનાવી લેવાનો” કે સુલેહ કરવાનો નિયમ અથવા કાયદાનો ખ્યાલ ખુશીથી ગ્રહણ કરી લે છે, અને તે તેને મદદરૂપ થઈ પડે છે.

કલ્પનાજ હોય છે. ખ્રીસ્તી ધર્મમાં આજ ભાવનાનો બોધ અપાય છે, અને તેનોજ અમલ થાય છે. મનના એકીકરણ તરીકેના સત્યથી આ કાંઈ વિલિન, કે હિલકું નથી, પણ તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ થયો કે પ્રસંગકવૃત્તિ, પૂજ્યભાવ, અથવા બીજો દ્રર્ષ બળવાન મનોભાવ, સૂચનોને એવુ તો જળ્મર બળ આપે છે કે તે મનને વધુ કે ઓછુ પણ દગાવી જ દે છે. સત્તાશીલતા અન્તરાત્માની ખ્દાંથી નહિ, પરન્તુ તેની કારાજ કામ કરે છે. વળી એ મનુષ્ય આપણને જણાય છે, તેટલો એકતન્ત્રી નથી કારણ કે આપણો નેતા, એકરીતે બેતાં આપણી કલ્પનાશીલતાની ઉત્પત્તિરૂપજ હોય છે, અને આ કલ્પનાશીલતા, આપણા કુદરતી વલણ પ્રમાણેજ તેનું અર્થબોધન કરશે. તેથી ક્રી એન્જેલિઝનો કાંઈરિટ એક પ્રકારનો છે, અને માઈકલ એન્જેલોનો કાંઈરિટ તદ્દન જુદોજ જાતનો છે.

જેમ મન સાદું, અને મનનશીલ નહિ પરન્તુ કલ્પનાશીલ વધારે, તેમ વ્યક્તિગત સત્તાનું પ્રભુત્વ વધારે હોય છે, જે લોકો સાધારણ રીતે ઉર્મિથી ભરપુર તથા રૂપ વ્યક્તિગત લાગણીવાળા, પરન્તુ રચનાત્મકશક્તિ રહિત હોય, તેઓ એકંદરે પ્રભુત્વની સત્તાને જલદીથી તાબે થઈ જાય છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ ગુરૂની પસંદગી કરવામાંજ ખાસ તો વ્યક્ત થાય છે, એકવાર પસંદગી કરી લીધા પછી તેઓ તેનાજ બનીને રહે છે. બે તેવા લોકો ગુરૂ બદલે તો સાથે નીતિનાં ધોરણો પણ બદલવાના. આપણા બધાની માથક એ લોકો પણ માનસિક એકતાને બોલે છે, અને તે એકતા તેમને કાંઈ વાસ્તવિક વ્યક્તિત્વ પ્રત્યેની વફાદારીદ્વારા મળી રહે છે, અને લીધે અમૂર્ત ચિત્તારોનાં અશક્ય જેવા કાર્યમાંથી તેઓ બચી જાય છે. પરન્તુ આવા લોકો, બીજા લોકોમાં સ્થિરતા જુએ તો તે તરફ તેમને આકર્ષણ થાય છે, અને પોતાનામાં તેવી સ્થિરતા આણવા માટે તે લોકો સ્થિરશુદ્ધિવાળા પુરુષને બોળી તેના ઉપર પોતાની કલ્પનાનું લંગર નાંખે છે.

જે લોકોમાં વધારે બુદ્ધિશાળી રીતે એકીકરણ કરવા જોઈતું માનસિક બળ ન હોય, તેજ લોકો ઉપલો માર્ગ પસંદ કરે છે. જે લોકોમાં એવું બળ છે, તેઓ તો ઘણા દાખલાઓને ઉપયોગમાં લે છે, અને તે સર્વમાંથી એકાદનું શ્રેષ્ઠત્વ તેઓ સ્વીકારે, તો પણ તે અસ્પષ્ટરીતે, અને તે લોકોના પોતાના નૈતિક નિષ્ક્રિયાની સંજ્ઞા પૂરતુંજ.

તે કળામા નિપુણ હતો, તેણે કહેલું કે, “ ભવિષ્યમા હું દરેક નવું ચિત્ર ચિતરીશ ત્યારે મારા ગુરુન તે ગમ્યુ હોત કે ક્રમ તે માનતો વિચાર કરવા હું પ્રયાસ કરીશ.” આ ઉદાહરણો બતાવે છે કે આપણા ઉચ્ચતર સ્વ, આપણા અષ્ટ માયા અભિપ્રાયો, અને પસંદગીઓ તે સર્વ બીજા લોકોના દષ્ટિગિન્દુના કલ્પના-શીન સાક્ષાત્કાર ઉપર આધારિત છે હું માનું છું કે સારા સહવાસમા (કલ્પનામા) રહ્યા વગર સારા બનવું શક્ય જ નથી, અને જે લોકો-અમૂર્ત વિચારની વિરૂદ્ધ એવા-વ્યક્તિગત દાખલાની નૈતિક સત્તાને માન્ય રાખે છે, તે ચોકડા જરૂર સાચા છે. જ્યારે માનસિક કટોકટીનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે મુશ્કેલીને લઈને આપો-આપ આપણા મનમા, જે માણસને આપણે આપણે નેતા ગણી શકીએ, એવાનો વિચાર આપણને આવે છે, આપણી સમક્ષ બે વિચારો ઉભા થાય છે, તે માણસનો વિચાર તથા તે ગુચ્છવણુ બરેયા પ્રશ્નનો વિચાર, અને નીચલા પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની આપણને ફરજ પડે છે, “તે માણસ આ વિગે શું ધારે ?” આપણે પસંદ કરેનો નેતા, આપણા ઓરડામા બેઠેલો માણસ હોઈ શકે, દૂર રહેતો ગિત્ર હોઈ શકે, આપણે કદી ન જોએનો એવો લેખક હોઈ શકે, અથવા ધર્મનો કોઈ આદર્શમય પુરૂષ હોઈ શકે. જે માણસોને આપણે બળનાન અને સારા કંપી લીધા, તેઓ આપણા મનમાજ વસે છે, અને ત્યાં રહી લાયકાતની ભાવના મજબુત બનાવતા રહે છે. તેઓ સતતંત્ર અને ઉમદા હોય છે, અને આપણે પોતે તેથી ઉત્તન્તા છીએ, એ ખ્યાન વડે આપણે દુખી થઈએ છીએ.

અલબત્ત બીજા લોકોની અસર ઘણી વાર વિરોધથી પણ થાય છે. જે માણસ આપણને અકારો લાગતો હોય, તેનો વિચાર આપણી અમક્ષ માણસના દોષને મૂર્તિમાન બનાવે છે, અને તે માણસના નિકટના પરિચયથી આપણા મનનો તે દોષ વિગેનો ધિષ્ઠાર અવન્ત થાય છે.

છે, કારણકે તે માણસ ખીજના મનમાં વસતો પોતાને માટેનો હલકો અભિપ્રાય કબુલ રાખી શકે છે. વળી કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે જેની આગળ આપણાં પાપની કબુલાત કરતાં આપણને શરમ આવે; અને ખીજ કેટલાક લોકો કદાચ એવા પણ હોય કે જેઓ આપણા સદગુણો ન જાણે તે સાત એમ આપણને થાય છે. એમ કોઈએ ન માની લેવું કે ખીજ લોકો મમલ આપણાં કાર્યોનું પ્રદર્શન કરવું તે સાફ છે. અમુક આળસીઓ તેમ કરવું કદાચ નાફે હશે, પરંતુ ધણી ખરી જાળતોમાં તેની ખરાબ અસર થાય છે, તેને લીધે વિસિદ્ધ જીવન રહેતું નથી અને અપતા આવી જાય છે. જે કોઈ અભ્યાસીનું અભ્યાસગૃહ બગર વચ્ચે રાખવામાં આવે જેથી ગામના લોકો જાણી શકે કે તે માણસ કેટલા દલાક આજસમાં કાઢે છે, તો કદાચ તે માણસને પોતાનું કામ આગળ ચલાવવાની હિંમતજ નહિ રહે! કુંકમાં દહીંએ તો જે અસરો આપણો હિતકર્ષ કરતી નથી, તેમનાથી આપણે અલગતા ધિંધીએ છીએ, અને જે અસરો આપણો હિતકર્ષ કરે છે તેમની સાથે આપણે સંબંધ રાખવા ધિંધીએ છીએ.

સત્ય બોલી દેવાની ટેવ તે હમેશ કોઈ માનસિક ચોક્કસાઈની આવશ્યકતાના પરિણામ રૂપ નથી હોતી—(જે કે ઘણા માણસોમાં તે પણ જોવામાં આવે છે)—પરંતુ આપણા જેવાજ સદામા માણસને છેતરવામાં અન્યાય છે, એવી ભાવનાનું તે પરિણામ હોય છે, અને તેમ કરતાં પકડાઈ જવાની શરમ પણ એક કારણરૂપ છે. પરિણામે “મિત્રો સમક્ષ સત્ય, અને દુસ્મનો સમક્ષ જુઠાણું,” એ રહેતી ઘણી જગાએ અનુસંગત છે. માત્ર જંગલી લોકોને જાળકોન તેને અનુસરે છે એમ નહિ, પરંતુ સુધરેલા લોકો પણ થોડે કે ઘણે અંગે તે મુજબ વર્તે છે.

ઘણાખરા લોકો ચોક્કસાઈ રાખેલાં જુઠાં બોલતાં અગકાય છે, પરંતુ વર્તન વગેરે દ્વારા જે લોકો તરફ કોઈ પ્રકારનું કાણુ નથી

તેમને છેતરવામાં ચોડાજ લેખને કાંઈ જાતનો વાધો હોય છે. પોતાના હરીફને છેતરવામાં મેળવેલી સફળતા વિષે બહુશ દાંકતા વેપારીઓનો આપણને સૌને અનુભવ છે. જે માણસ આપણી તરફ ખગળ વર્તન ગખતો હોય, અને આપણી સાથે છળકપટ કરતો હોય, તેની તરફના વર્તનમાં આપણે પ્રમાણિકપણાનું ધોરણ બદલીને વર્તીએ છીએ, જે આપણે તેને પ્રમાણિક અને શુભ ઉદ્દેશવાળો મણતા હોઈએ તો એ ધોરણે તેની સાથે ન વર્તીએ. ઘણી બાબતો માફક આમાં પણ “અન્તરાત્મા પ્રેમમાંથી જન્મે છે.” વિચારશીલ નિરીક્ષક સહેલાઈથી જોઈ શકશે કે ખરું જોતાં જુદું બોલવાનું મુખ્ય તત્વ અમત્યમાં નથી પરંતુ અન્યાયમાં છે, એવી સામાન્ય લેઝોની માન્યતા છે.

અદ્યક્ષ થએલા માણસોને યાદ કરવાની આવશ્યકતાને લીધે સારાપણુ ન્યાય અને કાંઈપણુ વિશાળ પ્રકારનું સત્ય, આ ક્રિયાવાન કંપના ઉપર આધાર રાખે છે. તેના વગર તો આપણે મૌથી નિકટના વાતાવરણના દેદી જેવા થઈ રહીએ અને વળી ઉતરતી દોડીનાં સાધનોના સૂચનોને વશ બનીએ. આપણુ જીવન આપણને જે ઉત્તમમાં ઉત્તમ અર્પી શકે છે, તેની સાથે તે વડેજ આપણે જીવી શકીએ છીએ, અને હવેકા પ્રકારનાં સૂચનો આપણા ઉપર ધસારો કર્યા કરે છે, તો પણ તે વડેજ આપણે ઉચ્ચ સૂચનો ટકાવી શકીએ છીએ. આ બાબતમાં પ્રોફેસર જેમ્સ યુ કહે છે તે સાંભળો- “જ્યારે સ્વમાન અને અન્તરાત્માના હેતુઓથી પ્રેરાઈ હું મારા કુટુંબનો, મારી કંબળનો, મારા મિત્ર મડળનો તિરસ્કાર સહન કરું છું, જ્યારે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને છોડી હું દેથોલિક બનું છું, મુક્ત વિચારવાદી બનું છું વગેરે વગેરે, ત્યારે અંદરખાનેથી મારા માર્ગ માટે મને બળ મળ્યા કરે છે, અને મને એમ ખાત્રીપૂર્વક વાગ્યા કરે છે કે જે લોકોનો મત મારી વિરુદ્ધનો છે, તેના કરતાં કેટલાક વધારે મારા સામાજિક ન્યાયાધિશે પણ હશે જ. આ મુજબ આદર્શમય સામાજિક સ્વ,

જેમના નિર્ણય માટે હું વિચારી કદે છું તે ધણું દૂર પણ હોય; તેમને મારી આ જીન્દગીમાં કદાચ હું ન પણ ખોળી શકું; હું કદાચ એમ પણ આશા રાખું કે ભવિષ્યની પ્રજા જો મને ઓળખે તો જરૂર માફ વર્તન વખાણે.” આપણો માવી પામે હોય કે દૂર હોય તે માનના અત્યારે તો એટલું જ કહેવું જમ ધને કે જે તેની પ્રત્યક્ષ હાજરી કદપનામાં આવે તો આપણી માનસિક અને નૈતિક જીવનના સંબંધમાં, અને એને રિપેના આપણા ખ્યાલની સ્પષ્ટતાને થતી અસર મિવાય, ઝગ્ગ જણાઈ આવે એવો ફેર— (તેને આપણે જોયો હોય અથવા તે માણસે કદી દૈહિક અસ્તિત્વ ધરાવ્યું હોય કે નહિ)—પડતો નથી.

નવા માણસના પ્રવેશની માથે આપણા અન્તરાત્મામાં થતો ફેરફાર એટલો દેખીતો છે કે નવા સૂચનોને લઈને ‘ફરજ’ વિષેના આપણા અભિપ્રાયમાં પણ તફાવત પડી જાય છે. વણખરાને જાણીતો હશે, એવો દાખલો લઈએ તો વણી વાગે એવું બને છે કે વિદ્યાર્થી થાકી ગયો હોય છે, છતાં તેને એમ લાગે છે કે પોતાના પ્રજ્ઞ વિશે તેણે વિચાર કરવો જોઈએ, “ફરવું જોઈએ” ની જખખર ભાવના તેના આ વિચારોને વેગ આપી રહી હોય છે. જ્યાં સુધી આ ભાવના સામે વિરોધી ભાવના આવી નથી, ત્યાં સુધી તે ફરજ તરીકે ખડી ગ્રહે છે. પરંતુ ધારો કે એના કોઈમિત્ર આવીને તેને એમ સૂચવે કે તેણે અટકવું જોઈએ, અને જો તે આમને આમ વર્તે જશે, તો તે પોતાની જાતનેજ નુકશાન કરી બેસશે, અને તેણે કામ પણ ખગમ થશે; આ મત્યનું બીજું દષ્ટિ-બિન્દુ ખડું થયું એટલે હવે વિદ્યાર્થીના મનને નવીન એકીકરણ કરવું પડવાનું અને કદાચ તેને એમ પણ લાગશે કે કામ મૂકી દેવું તેજ તેની ફરજ છે.

સત્ય વ્યક્તિગત સૂચનો ઉપર આધારભૂત હોઈ, તે હંમેશાં

ગ્રાઈ સામાજિક સમૂહ સંજ્ઞા આપણને કાંઈક જણાવે છે. હંમેશા એક વધતું કે ઓછું પણ સામાજિક વર્તુલ હોય છે, જેની વાસ્તવિકતા આપણે કંપીએ હીએ, અને તે રીતે તેઓ આપણા આવેગો તથા અન્ટરરાત્ના ઉપર અસર કરે છે. આ વર્તુલની ખંડારના લોકો ખરૂં જોતાં આપણે માટે અસ્તિત્વ ધરાવતાંજ નથી આ વર્તુલના વિસ્તારનો આધાર ઘણા સંજોગો ઉપર રહેલો છે; જેવા કે દાખલા તરીકે આપણી કંપનાનું બજા, સંવ્યવહારનાં સાધનોને પહોંચી-વળવાની કળ વગેરે.

સર્વ સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાનનાં આ વર્તમાન જમાનામાં, ઘણાં લોકો પોતાની સૌથી બળવાન અસરો પુરતક્રમાંથી મેળવે છે, અને કેટલાકને તો પુરતક્રમાં જ સમાજ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનો, અને ઉત્તરજક લાગે છે; જ્યનત માણસોને છોડી તેવા લોકો આવીજ સોખત કેળવે છે. આવી જાતના લોકોમાં નવલકથાઓમાં આવતાં નૈતિક ધોરણો સંજ્ઞા બહુ નાણુક અન્ટરરાત્ના હોય છે; પરંતુ પોતાની આસપાસના હાડચામના માણસો પરત્વે તેઓ છેકજ મન્દતા દાખવે છે. ખરૂં જોતા કંપનાશીલ લોકોના મનોભાવોનો મોટો ભાગ માત્ર સાહિત્યમયજ હોય છે, જેને સામાન્ય રીતે અનુભવ કહેવામાં આવે છે તેની સાથે તો તેમને ફક્ત આડકતરો જ સંબંધ હોય છે. આ સાહિત્યના મનોભાવો એક પ્રકારની ખાલી ફુટાંતિ જ છે, એમ પણ કોઈએ માની ન લેવું. આપણી જીંદગીના ઉચ્ચતમ આદર્શો આ માર્ગેજ આપણી પાસે આવે છે, કારણ કે તે આદર્શો, એવી કંપનાશીલ વ્યક્તિઓમાંથી આવે છે કે જેમને જાતે ઓળખવાની તો આપણને તક પણ નથી મળતી.

છેલ્લાં થોડા વર્ષોથી અન્ટરરાત્ના વિકાસ સંજ્ઞા જે વાતો થાય છે, આન્ટરદેશીય સંજોગોમાં નૈતિક મનોભાવની જાગૃતિની જે

● ગ્રા. ફ્રીએ આ સર્વ અમેરિકાના સંજોગોમાં લખ્યું છે, તે યાદ રાખવા વિનંતિ છે બા. ક.

વાતો થાય છે, પરદેશી પ્રમદો, અને આપણા સિવાયના સામાજિક તથા ઔદ્યોગિક વર્ગો, એ સર્વ સોંધી છપામણી અને ત્વરિત સંવ્યવહાર વગર કેમ થઈ શકત ?

આ વિચારશ્રેણીને બહુ લાંબે ન ઘસડી જતાં એટલુંજ નોંધી લેવામાં આવે કે અન્તરાત્મા તે હંમેશાં અન્તરાત્માઓનો સમૂહ હોય છે, અને તે સમૂહ ગમે તે રીતે ઘડાયો હોય; આથી આપણો નૈતિક મનોભાવ આપણા કાળ, આપણા દેશ અને વ્યક્તિગત કલ્પનાના આપણા ખાસ ક્ષેત્રનું પ્રતિબિમ્બ પાડે છે. બીજી બાજુ જોતાં, જેને આપણી સહાનુભૂતિ દ્વારા આપણે આપણા પોતાના અંગરૂપ નથી ગણતાં—પછી ભલે ગમે તે શારીરિક રીતે ગમે તેટલાં આપણી નિકટના હોય—તેમને આપણી સત્યની ભાવના અવગણે છે. નોર્મન વિજેતાને મન સૅક્સન લોકો ઉતરતી મગજશક્તિવાળા હતા, ખેડુત પોતાના દોરના મનોભાવો વિશે જોટલી પરવા કરે, તેટલી પરવા, આ વિજેતાઓ જીતાયલાઓ માટે કરતા, અને તેથી તેમની તરફ નોર્મનોને કોઈ જાતની માનુષિ દ્રવ્ય પણ જણાતી નહિ. ગુલામ અને ગુલામના માલિકોની બાબતમાં પણ એમજ હતું, અને ઘણીવાર માલીક અને મજૂરના સંબંધમાં પણ તેજ જોવામાં આવે છે. ચીન ઉપર થએલા હુમલા ઉપરથી જણાય છે કે ચીનાઓ તરફ યુરોપીઅન્સને કોઈ જાતનો સમભાવ નહિ હોવાથીજ તેઓ નૈતિક દ્રવ્યોને સમૂળગી કાપી નાંખી શક્યા હશે.

સ્વનાત્મક કલ્પનાશીલતાવાળા માનસમાં અન્તરાત્માનું સામાજિક તત્વ આદર્શમય વ્યક્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે, અને તે વ્યક્તિનાં લક્ષણો, તે માણસ વર્તનના ધોરણ તરીકે સ્વીકારશે.

આ પ્રકારના આદર્શવાદને અનુભવ તથા સંસ્મરણોથી તદ્દન નિરાળા ગણી કાઢવા ન જોઈએ. એમ જણાય છે કે મનની સમક્ષ જે તત્વો ધરવામાં આવે છે, તે તરફ મન કદી પણ બેદરકાર તો નથી જ હોતું, પરંતુ પસંદગી કરવી, ગોઠવવું, એકતા આણવી

અને આદર્શો ઘડવા એ તો મનનો સ્વભાવજ છે. એટલે કે સમગ્રતા હંમેશા વિભાગો ઉપર અસર કરે છે, અને તે વિભાગોને પોતાની સાથે એક બીજાની દેવા તત્પર રહે છે. જોને આપણે ચોકબું આદર્શમય કહીએ છીએ, તે માત્ર આ પ્રવૃત્તિની પ્રમાણમાં અટપટી અને સંપૂર્ણ કૃતિ હોય છે.

આપણા મનમાં રહેતો જૂલકાળ, તે કદી જૂના અનુભવોની પુનરોક્તિ તો નથી જ હોતી, પરંતુ તે હંમેશા આપણી વર્તમાન લાગણીથી રંગાયેલો, અને અમુક રીતે આદર્શમય બનાવાયેલો હોય છે; અને ભવિષ્ય વિશેની આપણી આગાહીનું પણ તેમજ સમજવું, તેથીજ સદ્વિચાર કરનારને મન, ધારણા એટલે આશા. મન એ હંમેશાના કળાકાર છે તે પોતાને અનુકૂળ આવે તેવું પુનરુત્થાન કરે છે, અને વિશિષ્ટ કળાઓ તે સામાન્ય વૃત્તિનું માત્ર વધારે નિશ્ચિત વક્તવ્ય હોય છે.

ત્યારે આદર્શ એટલે કલ્પનાની નિર્ણિત અને પ્રયત્નકારક ઉત્પત્તિ, ઐક્યમય અને અનુભવનાં તત્વોની સાનુકૂળ પુનરુત્થાન, એવો અર્થ થયો. એનું કામ ઈષ્ટ વસ્તુઓને સંજ્ઞા તથા વ્યાખ્યા આપવાનું, અને એમ કરીને તેને નિશ્ચિત પ્રયત્નના હેતુરૂપ બનાવવાનું છે એ આગળ દર્શાવ્યું છે તે મુજબ વાસ્તવિક અને આદર્શમય વ્યક્તિઓમાં કશો ફેર નથી.

પોતાને માટે ધણા આદર્શો ધરે, કે જોથી તેના વિદ્યાસના વિધવિધ સ્વરૂપોને તે ગળતાં આવે.

કદાચ “આદર્શમય વ્યક્તિ” એ ગ્રન્થધર્મ માણસોના મનમાં હોય છે, તે કરતાં વધારે એકતા અને સંગતિ મુચવનારો હશે. ત્યારે આપણે ‘આદર્શમય વ્યક્તિ’નો ઉદ્દેશ્ય કરીએ છીએ, ત્યારે ખરે જોતા આદર્શમય લક્ષણો અથવા મનોભાવો તથા વ્યક્તિગત અનુભવોના છુટા ટુકડાઓ, નવીન પરિસ્થિતિની હાજરીમાં, (નવીન તરેહના) ભારપૂર્વક, જૂતકાળના વ્યવહારો, કલ્પનામાં પાછા ખડા થાય છે. કેટલીકવાર આપણે બિગ્ન ક્ષેત્રમાં દિગ્ભ્રમ, ઉદારતા, ધૈર્ય, અને ન્યાય જોઈને તેમને મારા ગણીએ છીએ. હવે ત્યારે ઉપરોક્ત લક્ષણોની જરૂર પડે, તેવી પરિસ્થિતિમાં આપણે જાતે આવીએ છીએ, ત્યારે આપણને તે જાગૃતનો ખીચા કોડા સંજોગોનો અનુભવ યાદ આવે એ તદ્દન સંભવિત છે, અને તેના સ્મરણ વડે તે મનોભાવો વધારે સ્પષ્ટતાથી આપણી સમક્ષ જીવન જાગે છે, અને તેમને અન્તરાત્મામાં વિશેષ મત્તા મળે છે. જરૂરની માલ જાનોમાનો ધુસારી દેવો કે નહિ તે જાગૃત વિશે કોઈ માણસના મનમાં ભાંગજાડ ચાલતી હોય, તો તેને થોડી વારમાં એવો કોઈ માણસ યાદ આવશે કે જેને તેણે આવી જાગૃતોમાં પ્રમાણિક માન્યો છે, પછી તે પ્રમાણિક માણસ આવા સંજોગોમાં કેમ વર્તશે તેની તે કલ્પના કરે છે.

આ ઉચ્ચતર અંગત જ્ઞાનશક્તિનું ધડતર કોઈ સ્પષ્ટ વર્ણન તરફ આપણને લઈ જતું નથી. તે ધણુ ખરું તો અનાવિર્જૂત હોય છે. મન હંમેશાં પોતાના જૂતકાળને તથા વર્તમાન અનુભવોને સુધારવામાં પ્રવૃત્ત હોય છે. મન પોતાની પ્રેરણાશુદ્ધિનિય આવશ્યકતા સંગતિ તથા આનંદની આવશ્યકતા પ્રમાણે કામ કરે છે, તેમાં આદર્શવાદ તો ચાલુજ હોય છે, પરંતુ સુસ્પષ્ટ આદર્શો ભાગ્યેજ ઉત્પન્ન થાય છે. મન પોતાને જોઈતાં સાધનો નિકટના વ્યક્તિગત વ્યવહારમાંથી, તેમજ પુસ્તકો વગેરે દ્વારા મેળવી શકે છે. ડાહ્યો માણસ પોતાનાં ચિત્રો માટેની રેખાઓ, પુસ્તકો, ચિત્રો, વાતચીત વગેરે-

દરેક કલ્પનાશીલ મનુષ્ય પાસે કોઈકવાર તો વિશિષ્ટ અને થોડેબધે અંશે પણ નિર્ણિત એવો આદર્શમય સ્વ હોય છે જ; તેના મજબૂતમાં તેને 'માઝ' એવી ભાવના હોય છે. સર્વ આદર્શોની માફક આ પણ રચનાત્મક કલ્પનાની અનુભવ ઉપર અસર કરતી હિતવૃત્તિ છે. ઉગતી જુવાનીમાં તેના વિધ વિધ પ્રકાર હોય છે, કારણ કે તે સમયે દરેક નવા મનોરથની સાથે બરોબરી કરી શકે એવા નમૂના કલ્પના દ્વારા સજ્જ થાય છે. એમલ લીઅરોઈડના બાળકો માટેના continued storiesના પુસ્તકના અભ્યાસમાં કાચમાં સ્વ-આદર્શવાદપણાના બહુ રમિક ઉદાહરણ આપ્યાં છે, આ વાર્તાઓ બાળકોની કલ્પનાઓની ચાલુ વિચારશ્રેણી જેવી જાતની છે. તેમાંના બે તૃતીયાંશ ભાગમાં આદર્શ સમાયેલો છે અને તે પુસ્તકનો કર્તા ઘણી ખરી વાર્તાઓમાં આદર્શમય સ્વરૂપે વાર્તા નાયક બનેલો છે. તેજ પ્રમાણે ઈમર્સનની નોંધપોથીમાં ઓસ્મેન નામના માણસ વિગે વારંવાર ઉલ્લેખ આવે છે, તે પણ ઈમર્સનના મનોરથોની સંપૂર્ણ પૂર્ણાકૃતિરૂપ જ છે.

હું ધારું છું કે અટલુ હંમેશાં જણાઈ આવશે કે બીજા લોકોને આરોપાયેલી, આપણે વિગેની ભાવનામાંથીજ મુખ્યત્વે આપણા આદર્શમય 'સ્વ'ની રચના થાય છે. આ સિવાય બીજી કોઈ રીતે આપણે આપણી જાતને આવી સ્પષ્ટતાથી લાગ્યેજ જોઈ શકીએ; કોઈના દૃષ્ટિબિન્દુમાં આપણે આપણી જાતને મૂકવીજ પડે. આ રીતે પ્રાપ્ત થએલી છાપ પાસે ફરી ફરીને કામ લેવડાવાય છે, (બીજા સર્વ માનસિક સાધનોની માફક) અને મનના કલ્પના શીલ જેમના પ્રમાણમાં તેની ઓછી કે વધી પુનરુચના થાય છે, અને તેને આદર્શ તરીકે આલેખવામાં આવે છે.

કેટલાક લોકો પોતાનાં મનઃચક્ષુ મમલ આ આદર્શને બહુ ઓકળી રીતે જોઈ શકે છે. કેટલાક તેને " પોતાની જાતને જોવી એમ કહે છે. આ રીતે એક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીના સંજોગમાં કહે છે કે

“ તે પોતે પોતાની જાતને હંમેશ આરા કપડામાં મળ્લ થએલીજ જુએ છે. ” તેનો કહેવાનો હેતુ એ છે કે પોતાને વિષેનો તે અતિ આદર્શ એવો છે કે પોને જાણે ખુબ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા વાળી છે; આને લઈને પોતાના શરીરને તે પ્રતિષ્ઠાના ચિન્હરૂપ સારાં કપડાંમાં મળ્લ થએલું તે કહે છે. અલગત પ્રતિબિંબિત ‘સ્વ’નુ આ એક સ્વરૂપ છે. આ સંબંધી છદ્મ પ્રકરણમાં ચર્ચાઈ ગઈ છે જેટલાક સોદ્ધ “ પોતાની જાતને ” એટલી તો મતલ જુએ છે, અને તે પ્રકૃતિના ધોરણ મુજબ રહેવાનાં એટલો ખુલી રીતનો પ્રયાસ કરે છે કે તેઓ જાણે હંમેશ નાટકનો કાર્ષક ભાગ ભજવતા હોય, એવી વિચિત્ર છાપ તેઓ પાડે છે. બહુ અપષ્ટ વર્ણના વાળા સોદ્ધમાં આવી જાતનું કાંઈક તો ધણું કરીને થયા વગર નજ રહે.

એક વખત ઘડાઈ ગયા પછી, અને જાણીતું થઈ ગયા પછી આ આદર્શમય સ્વ, બીજા કોઈપણ આદર્શની માફક—માત્ર વધારે સીધી રીતે—તેના વિકાસની દિશા તરફ ઉત્તેજન રૂપે તથા પીછેહઠની શિક્ષારૂપે ઉપયોગી બને છે. જે માણસના મનમાં પોતાને વિષે, ઉમદા, પદોપદ્રવી, અને માનનીય હોવાની કલ્પના હોય, તેના મનમાં ખરેખર કળાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ ચિત્ર જ હોય છે. જે તેની આ વર્ણનાનો તેના પતનદારા વિરોધ થાય, તો તે માણસને કદંગાપણાની તથા શરમની લાગણી ઉપજે છે. તેના ચિત્રમાં ચીરો પડે છે—એક બેડાળ કાણું પડે છે, અને ચિત્રના મૌન્યનો નાશ કરે છે, અને તે ચિત્ર સાચું નજર પણું કરી શકાય એવી સ્થિતિએ તેને આણના માટે પણું તેમાં બહુ કંટાળાભર્યો અને દુઃખરૂપ સાધા સુધાગ કરવા પડે. પત્રાત્મા તે આ દૃશ્ય (ચિત્ર) માનુ દુઃખ છે; અને આદર્શ જેમ અપષ્ટ અને દૃઢતાથી જોવાયલું હોય તેમ દુઃખ વધારે વાગવાનું.

મનુષ્યોના વખાણના લાયક તત્ત્વો—જે લક્ષ્યને પહોંચવા મનનો પ્રયત્ન હોય છે—તે નૈતિક ધર્મનાં આદર્શરૂપ પ્રતીક છે. આ

બાળતના માનસશાસ્ત્રમાં કોઈ જરા પણ ઉંડું જવા ઇચ્છે તે એમ તો ભાગ્યેજ માની શકે કે, બીજી આદર્શમય વ્યક્તિઓ કરતાં તે અતિસમ જુદા છે, અથવા તો વ્યક્તિગત વિચારના સમૂહ કરતાં એકદમ જુદા પડી આવે તેવા છે. જો સંસ્કૃતિની જુદી જુદી રીતિએ પાંડાચંલી પ્રજાઓનાં જુદીજુદી બુદ્ધિશક્તિવાળા શોધકો, એકજ વ્યક્તિના વિકાસના જુદેજુદે પગથીઓના આદર્શવાદનો પુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાથી, ખાતરી થયા વગર નહિ રહે કે બધાં સાથેજ લડકી રળા છે, અને એવી પણ ખાતરી થશે કે તેમાં કોઈ સ્થળે ચીરાડો નથી, અને જંગલીમાં જંગલી બાળકના આદર્શના તદ્દન અપરિપક્વ આવેગો, ઉચ્ચતમ ધાર્મિક બાવનાના જેવાજ છે. આ અભિપ્રાયનો હેતુ, કાંઈ ઉચ્ચ વસ્તુઓને નીચે પાડવાનો નથી, પરંતુ સર્વને સામાન્ય જીવનના અંગ તરીકે દેખાડવાનો હેતુ છે.

વ્યક્તિત્વના બધા આદર્શો વ્યવહાર દ્વારાજ આવે છે, અને જે સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત બને છે તેમાં સામાજિક રચના અને સામાજિક ઇતિહાસ હોય છે. દરેક ઐતિહાસિક યુગ; અથવા પ્રજામાં કોઈક અંશે જરૂર આવે એવા વ્યક્તિગત આદર્શો હોય છે; તે આદર્શો વિચારના સામાન્ય ભરોળમાંથી વ્યક્તિમાં દેખાય છે ધાર્મિક વ્યક્તિઓમાં આ લક્ષણ હોય છે. તે તદ્દન ખરી વાત છે. તેઓ કોમી (Communal) અને વૃદ્ધિ વડે અબળ બનતા જતા હોય છે, તેમનું ચલુતર ધીરે ધીરે થતુ જાય છે અને દેશોક અંશે તેઓ સંસ્થા જેવા બની જાય છે. આ રીતે તેઓ સ્પષ્ટતા, સંપત્તિ, મત્તા અને પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરે છે, અને આખરે તેમને માનવ માનસથી તદ્દન નીરાળા તરીકે દેખાવી દેવામાં આવે છે, ખાસ કરીને તેને બધા પ્રકારના શોષકને લાગુ પાડી શકાય એવા શિસ્તના પાયા રૂપ ગણવામાં આવે તો તો જરૂર તે માનવ માનવથી વિભિન્ન ગણાવાના જ. એકવાર તેમને અસાધારણ માનવતાવાળા ગણ્યા, પછી તો રાજસભાની વિધિ અને રિવાજોની માફક તે પણ પ્રતિષ્ઠા મેળવશે, અને એ રીતે અદૃશ્ય બની જશે.

ધાર્મિક સંસ્થાઓનું મુખ્ય કામ, નૈતિક એકીકરણને સરજતાથી પ્રાપ્ત કરવાનું છે, તે કામ આધ્યાત્મિક શિસ્તની સ્થાપના, અથવા અસરો અને સિદ્ધાન્તોની પદ્ધતિ વડે થાય છે. આ સ્થાપના અને પદ્ધતિ આપણા હૃદયતર મનોભાવોને સતત ઉત્તેજન આપ્યા કરે છે, અને સૂચનોની એક પ્રકારની રૂપરેખા અથવા બાંધેલી પાલખ, તેના વિચારને ગોઠવવામાં મદદ કરવા માટે, પૂરી પાડવામાં આવે છે. આમ કરવામાં મુખ્ય કર્તા હતાં તે વ્યક્તિગત આદર્શોના બોધ; (જો કે ધર્મનો બોધ પણ કદાચ તેટલો જ ઉપયોગી હશે.) વ્યવસ્થિત નૈતિક વિચારોના કાયદેસરના કાર્યપ્રદેશ મુજબ તો તે વિચારોએ, વર્તન સંબંધીના તર્કના અસ્પષ્ટ ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ, અને કામચલાઉ ભાવનાઓ-દાખલા તરીકે જીવનની ઉત્પત્તિ તથા અર્થ અંબધી-નું ઉદ્દ્યોધન કરવું જોઈએ, કારણ એ બાબતો એવી છે કે જેમાં મન નેતા સાથે કે તેના વગર પણ સંશોધન કરશેજ-કરવું જોઈએ જ.

આવી બાબતો સંબંધી વિચારના એકબા માગાંનું સૂચન કરવાથી, માનસિક એકંયની શક્તિતા જણાય છે, અને તેને લીધે માણસ નિર્ધારક બ્રહ્મ અને ચિત્તવ્યવ્રતામાંથી બચી જાય છે. અલગજત આ ભાવનાઓ, વિચારની સર્વસામાન્ય સ્થિતિ સાથે મળી શકે એવી તો હોવીજ જોઈએ, દાખલા તરીકે પ્રચલિત થએલા વિજ્ઞાનનાં પરિણામો સાથે તે સંગત હોવી જોઈએ; નહિ તો તે ચિત્તવ્યવ્રતામાં ઉમેરોજ કરશે. પરંતુ માની શકાય એવો પથ એ ઉત્તમ ધરતુ છે, અને તેની ઉણપ એ ખરેખરી નૈતિક ખામી છે.

પુદ્ધિવિનયક અસ્થિરતાના આ જમાનામાં આદર્શ ઊન્ન-લિન્ન અને અવ્યવસ્થિત ચર્ચાગ્રથ, ઇશ્વરનો સ્ફેર પણ તોફાની પાણીમાં જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ અંધુ જણાય, તેમ અંબો જણાય એ સંભવિત છે. અને તે સાથે વળી પંથો માની ન શકાય એવા બને છે, તેથી બધાં સુધી નવા પંથ ઉપજાવી, તેનો ફેલાવો ન

કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી, દરેક માણસે કંતો પોતે પોતાનો પથ બનાવી લેવો-જે કાંઈ ઘણું થોડું જ કરી શકે-અથવા ચિત્તવ્યગ્રતા સહન કરી લેવી, અથવા તો એવી બાબતો વિશે વિચાર કરવો જ ને બની શકે તો છોડી દેવો. આવી પરિસ્થિતિને લીધે કાંઈક અંશે અધઃપાત તો થવાનો જ, જે કે તેને લીધે કદાચ કાંઈ લાભ પણ થાય ખરો. માનવજાતિને ઉચ્ચતમ વ્યક્તિત્વનાં દર્શનની આવશ્યકતા છે, અને તે પણ ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ આવશ્યકતા છે, અને તેની ઉણપને લીધે નૈતિક વિચારોની સ્પષ્ટતા અને સંબંધતામાં પણ ખામી આવે છે. વ્યક્તિગત કષ્ટનાની પીરામીડનું તે સ્વાભાવિક શિખર છે; અને જ્યારે તેની ખોટ હોય, ત્યારે તેને ફરી સ્થાપવાનો થોડે ઘણું અંશે સફળ પ્રયાસ થવાનો જ. જ્યારે તે પુનરુદ્ધાર દેશે, ત્યારે અલગત તે પોતાની સર્વ રેખાઓમાં વિચારનો નવયુગ દર્શાવશે; પરંતુ કેટલાક લોકો એમ માને છે કે તે હંમેશા માટે ગયો છે, તે વાત સાચી લાગતી નથી.

જુદા જુદા સમાજની નૈતિક ભાવનાઓ વિશેના જુલનાત્મક અધ્યાસ ઉપરથી ચોક્કસ સમજાય છે કે મલ અથવા ન્યાયની ભાવના દરેક સમૂહની સાથે જાણાતી હોય છે-એટલે કે તેવી ભાવના દરેક સમૂહમાં જુદીજુદી હોય છે. અને લોક-રિવાજ વડે જ કોઈપણ બાબત નાચી કે ખોટી દે છે. ચોરી કરવી, મનુષ્ય બંધાવ, અને બીજી ઘણી બાબતો, જેને આપણે ધિક્કારપાત્ર ગણીએ છીએ, તે બીજે સ્થળે કરવા દેવામાં આવતી, અને કોઈક સ્થળે તો ફરજિયાત પણ હોઈ શકે. કષ્ટાં અને રીતભાત સંબંધમાં સમ્યક્તા વિશેના જે ખ્યાલો હોય છે, તે તદ્દન રૂઢીને અનુસરીને જ હોય છે. દાખલા તરીકે આફ્રીકાના અમુક ભાગના લોકો રાજ થાય ત્યારે સહામા માણસ ઉપર થૂંકે છે.

એટલું નોંધવા જેવું છે કે મત્ય વિશેની કેટલીક ભાવનાઓ લગભગ વિશ્વવ્યાપી કહી શકાય નેવી છે. નીચે ત્રણ એવી બાબતો

આપી છે કે જે મારા ધારવા મુજબ બધી જ જગ્યાએ ફરજિયાત ગણાય છે.

૧. પોતાના મંડળ અથવા મમૂદ પ્રત્યે વફાદારી. દાંતેએ કહ્યું છે કે “ વિશ્વાસઘાતીઓ નરકના ઉંડામાં ઉંડા ખાડામાં જશે. ” એ વાક્ય આખી માનવજાતનો મનોભાવ દર્શાવી દે છે.

૨. પોતાના ટોળાના સભ્યો તરફ માયાળુપણ.

૩. પોતાના મંડળના રિવાજોને વળગી રહેવું.

આ મર્વ વિશ્વવ્યાપી છે, કારણ કે તે સમાજજીવનની વિશ્વવ્યાપી પગિચિતિમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં માણસો સહકારી સમૂહોમાં રહે છે, અને વફાદારી તથા માયાળુપણા વગર તેઓ સફળતાથી સહકાર કેમ કરી શકે ? વળી રૂઢી ચુસ્તતા પણ માનવવીજ પડે, ખાસ કરીને જગદી પ્રભુઓના, કારણ કે તેમની પાસે કંઈ ભૂતકાળની ઘટનાઓનો હેવાવ હોતો નથી. રૂઢીચુસ્તતા વડે ચિરંજીવી રહે છે, અને અનુભવથી પ્રાપ્ત થએલા પરિણામો માણુત રહે છે.

નીતિ મુખ્યત્વે આચાર્ય હોય છે, અને યશી વિચિત્ર ભિન્નતાઓની તમે સામ્ય ન કર રહેવો હોય છે, તે જીવનક્રમના નામ્યને મળતો આવે છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું

વ્યક્તિગત અધઃપતન

પાછલા પ્રકરણોમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાય માથે નમન્વય થઈ શકે એટલા પૂરતો જ આ વિષયનો ઉલ્લેખ આ પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલો છે.

વ્યક્તિગત અધઃપતનનો પ્રશ્ન પણ માયા અને જોડાના પ્રશ્નનું એક રૂપ છે, અને તેનો આખરી નિર્ણય અંતરાત્મા વડે જ થાય

છે. અધઃપતન પામેલો માણસ એટલે એવો માણસ કે જેનું વ્યક્તિત્વ, મુખ્ય નૈતિક વિચાર ધરાવતા સમૂહને નક્કી કરેલા ધોરણ કરતાં સારી પેઠે હલકું ઉતરતું હોય. પોતાની પસંદગી કરવાની પ્રવૃત્તિ જે દિશા બાણી જતી હોય તે બાજત સંબંધી સારા ને ખોટાના ધોરણો બાંધવાનો મનનો સ્વભાવ છે, અને તેને સમૂહદર્શક તેમજ વ્યક્તિગત એમ બન્ને સ્વરૂપો હોય છે, તેથી કરીને દરેક માણસને નહિ પણ દરેક મંડળ અથવા સમૂહને ગમતું અણગમતું, સાક અને ખોટું હોય છે. જીવન અને તેમાં પણ ખાસકરીને માનસિક જીવન, જે ચૂંટી કઢાયેલો કે રચનાત્મક ક્રમ રજૂ કરે છે તેમાં આ વિશિષ્ટતા રહેલી છે. પસંદગીની વિશ્વવ્યાપી વાસ્તવિકતાની તે માત્ર રચના છે.

જે બાબતમાં આપણને રસ છે, તે સંબંધી અમુક વસ્તુ આપણને ગમે, અને અમુક તરફ અણગમો આવે, એમ બન્ને વગર રહેતું નથી; અને આપણા શોખના પ્રમાણમાં સાક અને ખોટું અથવા એવી જાતના શબ્દોદ્ધાર આપણી પસંદગી કે અણગમો વ્યક્ત કરવા તરફ આપણુ વલણ રહે છે. માણસો જેટલો રસ આપણને બીજા કશામાં પડતો નથી, તેથી તેમને વિષેના સાચા ખોટાના નિર્ણયો હંમેશા ખાસ ઉત્સાહથી અને ભારપૂર્વક વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. દરેક દેશમાં, દરેક કાળમાં, પુન્યશાળી અને પાપી શુણ્યવાન અને શુણ્ઘીન, સારા અને ખરાબ એવાં સેંકડો નામો તેમને આપવામાં આવે છે.

જોકે વ્યક્તિગત સારા અને ખોટા વચ્ચેનો ભેદ એ હંમેશા માનવ વિચારની એક વાસ્તવિકતા રૂપ રહેલો છે. છતાં તે સંબંધી વધારે ઉદાર અભિગ્રાહને, ચાલુજમાનામાં ઉત્ક્રાન્તિવાદ દ્વારા પહોંચી શકાયું છે. કુદરતની પદ્ધતિમાં સર્વત્ર પસંદગી જોવામાં આવે છે, અને હયાતી ધરાવતાં તરવોનો એક સરખો ઉપયોગ કરીને નહિ, પરંતુ અમુકનું લાલનપાલન કરીને, અને ગાકીનાં તરવોને દબાવી દબને, વૃદ્ધિ થતી જાય છે. અથવા જો આ ઉક્તિ વડે કમથી

અલગ એવી બુદ્ધિ વિશે વધારે પડતો ખ્યાલ આવતો હોય તો આપણે માત્ર એટલું પણ કહી શકીએ કે અસ્તિત્વ ધરાવતાં તત્ત્વોના વિકાસ માટેનું કાર્ય તદ્દન બુદ્ધ પ્રકારનું છે, તે એટલી હદ સુધી કે તેમનાં કેટલાંકને તો જાણે કાંઈ કામ હશે જ નહિ એમ જાણાય છે, અથવા કેટલાંક તો વિકાસને આડે આવતાં જણાય છે, જ્યારે ખીજે કેટલાંક વિકાસના આત્માશય લાગે છે.

ઉપલી જાવના આપણાં શરીરમાં ચાલતા ક્રમને પણ લાગુ પાડી શકાય છે. કાર્વિને આ જાળત બહુ ગ્રીલુવટથી બતાવી આપી છે. આ જાળત વિચાર તથા સમાજના પણ બધા ક્રમને લાગુ પડે તેવી છે. આથી કરીને વર્તમાનમાં જે બજો જોવામાં આવે છે તેમને કાર્ય અથવા વૃત્તિના ઉલ્લેખ માથે જોવામાં આવે તો તેમની કિંમતની એની એ ભૂમિકા નહિ જણાય, દરેક બુદ્ધી જુદી ભૂમિકા ઉપર રહેલા હોય છે, કેટલાંક મધ્યમથી નીચે અને કેટલાંક ઉપર. આવી આપણને માણસમાનાં સાચા ખોટાનો ભેદ સમજાય છે એટલું જ નહિ, પણ તેને ઉત્ક્રાન્તિવાદના એક બનાવ તરીકે દર્શાવતું તત્ત્વજ્ઞાન પણ સમજાય છે.

ઉત્ક્રાન્તિવાદના ક્રમનો વધારે વિગતવાર વિચાર કરીએ તો આપણને વિવિધતાની જાવનામાં અધ:પતન અને ઉતરતાપણું જણાશે. કાર્વિનવાદનું પ્રારંભગિન્દુ જ અહિં છે. જીવનનાં બધાં જ સ્વરૂપો વિવિધતા દર્શાવે છે; એટલે કે વ્યક્તિઓ મધ્ય તદ્દન સરખી નથી હોતી, પરંતુ એકબીજાથી તેમજ પોતાનાં માખાપની કોઈક અરુપર રીતે જુદી પડે છે; આથી કરીને કેટલીકને વારતત્ત્વિક જીવનની પરિસ્થિતિઓ સારી રીતે માફક આવી જાય છે, અને કેટલીકને નથી આવતી. કોઈ પણ ઉપજાતિ (Species) નો ફેરફાર અથવા વિકાસ, દરેક જમાને જમાને ચતા, લાયક અને નસીગદાર વિવિધતાના એકઠા અવસ્થાન (survival) અને વૃદ્ધિલાગ થાય છે. જે ક્રમ સૌથી લાયકમાં લાયક જાતિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તે જ

નાલાયકના અસ્તિત્વની આખ પૂરે છે, અને પ્રેમ પણ ઉપજાતિની ચોકખી નાનામક જણાઈ આવે, એવી વ્યક્તિઓ તો અધ પાત પામેવી કહેનાય.

આ ભાવનાઓને બહુ કાચી રીતે માનવજાતિના માનનિક અને મામાનિક જીવન તરફ ફેરવી નાખવી એ યોગ્ય નથી, પરંતુ એટલું તો મનુષ્ય પ્રેમ કલ્પન કરશે જ કે માણસોના ચારિત્ર્યમા દેખાતી કેટલીક વિવિધતા કશી ન વકાચ એવી છે, અને તે એક તરફ નેતૃત્વ અને પ્રતિભા ઉત્પન્ન કરે છે, અને બીજી તરફથી નિર્મળતા અધ પતન એ ના થોડા પણ અસ વગર બીજાનું અસ્તિત્વ કદાચ ન અલવે, જે કે જે તો માનુષ્ય કે વ્યક્તિત્વની વિવિધતાઓ વધુ અગે સુદ્ધિગમ્ય કાણુ નીચે આણી સકાય.

ખામીભરી માનવતાના મર્ત સ્વરૂપોમા મામાન્ય તત્વશાની સ્વરૂપ રહેલું છે, એ વાસ્તવિકતાને વીધે તે સ્વરૂપોને અધ પતન જેવું મર્તમામાન્ય નામ આપવામા આવ્યું છે બીજું એ છે કે જેમ વધારે વિગતનાર અભ્યાસ કરીએ ત્રીએ, તેમ વધારે ભારપૂર્વક અનુમાન બધાય છે કે તે વસ્તુઓ ગુન્હાકર છે, બિલા વ્રત્તિ, ક્રમઅચ્છન્નપણ, ગાડપણ, અને દારૂડીઆપણ-એ સર્વામા મામાન્ય તરફ મમાયલું હોય છે, અને તેથી તેઓ સમગ્રના વિભાગરૂપ મને છે આ મામત આપો અનુષ્ટિના અભ્યાસમા જોઈએ ત્રીએ, તે વડે જણાય છે કે એકમાથી બીજામા ગએલા તરવો સાધારણ રીતે જુદા જુદા જમાનામા અથવા એકજ સમૂહની જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાથી પણમા અથવા બધામા દેખા દે છે આ વસ્તુ મામાનિક ગિયતિનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે ખડ નેતા મામાનિક પરિસ્થિતિ ખરામ હોય છે, ત્યા-એટલે કે મોટા શહેરમાના છેકજ કગાજ નુપડાઓમા આ સ્વરૂપો વધારે પ્રવર્તિત બને છે વિગિષ્ટ નામના ઉપયોગનું એક વધુ કારણ એ છે કે આ બાબત ઉપર પહેના કરતા વધારે સચ્ચતાથી અભ્યાસ થવો જરૂરી છે, અને

અસ મદ્દ આદેષોથી મુક્ત એવા શબ્દ પ્રયોગો વડે આ કામ શક્ય બને એ સંભવિત છે પાપ, ગુન્હો વગેરે વણા શબ્દો સાધારણ વપરાશમાં વાસ્તવિકતાનું અમુક દૃષ્ટિબિન્દુ દેખાડે છે-દાખલા તરીકે પુણ્ય અથવા પાપનું ધાર્મિક દૃષ્ટિબિન્દુ, અને નિર્દોષ અને દોષિતનું કાયદાને લગતું દૃષ્ટિબિન્દુ, અધ પતનમાં વિજ્ઞાનની નિસ્પૃહતા રહેલી છે આ સંબંધમાં આ અધ પતન એ શબ્દની વાસ્તવિકતા પુરવાર કરવાની અને ખાસ ઈચ્છા નથી, માત્ર એટલું જ કહેવું બમ યશે કે એના જેવો સગવડ લયો અને ઓછો વાધા બયો શબ્દ મારી જાણુમાં નથી એનો અર્થ અનબલ અધ=નીચે અને પતન=પડવું-એટલે નીચે પડવું એવો થયો આપણી ભાષામાં તેનો અર્થ 'પૂર્વજીએ નક્કી કરેલા ધોરણથી ઉતરતા હોવું એવો મહાવાર થાય છે આપણે ધાણીવાર હીએ છીએ કે 'આ જમાનાનું અથવા સમયનું અધ પતન થયું છે'-'આ છોકરાનો અધ પાત થયો' વગેરે વગેરે હવેના જમાનામાં વળી તે શબ્દ ઘઈ પણ દેખાઈ આવે એવી નતની માનસિક ખોડ અથવા ઉતરતાપણા માટે પણ વપરાય છે આ અર્થપ્રયોગમાં કાઈ ખાસ વાધો જણાતો નથી, જો કે માનસિક કે નૈતિક રીતે ઉતરતા પ્રકારનો માણસ દરેક દાખલામાં 'ઉચ્ચ સ્થિતિ ઉપરથી પડેલો' ગણાય કે કમ તે વિશે શકા લાવી રહાય એમ છે

હું વ્યક્તિગત અધ પતન એ શબ્દપ્રયોગ જે લોકો ચારિત્ર્ય અને વર્તનમાં ચોક્કસ રીતે પોતાના મહત્ત્વના પ્રધાન મનોભાવના સામાન્ય વેરણથી નીચે પડે, તેમને માટે વાપડ છું આ વ્યાખ્યા બહુ અસ્પષ્ટ છે, એટલું તો કલ્પન કરવું જ જોઈએ, પરંતુ નાનમિક અને મામાનિક ઘટનાઓની બીજી વ્યાખ્યાઓ કરતાં આ કાઈ વિશેષ અસ્પષ્ટ નથી માનસિક અને સામાનિક દૃષ્ટિએ સુ ધોરણ મુજબનું છે, અને સુ નથી, એ બાબત ઈચ્છાક્ષે નિર્ણીત પ્રમાણ નથી, પરંતુ એવા ટેલક મિશ્રાણ અને ઉપયોગી વર્ગો તે,

ઉત્તરો દરજ્જે જણાઈ આવે એવો છે; દાખલા તરીકે કમઅક્ષય, અક્ષયહીણ, અને ગાંધી માણુમો, દારૂડીઆઓ અને ગુન્હેગારો; અને આ સર્વ જે મમત્રના વિભાગો છે, તેનો અભ્યાસ કરવાના મહત્વ વિશે તો ટ્રાઈ શંકા નહિં જ ઉદાયે.

અંદરખાનેથી તે પૂરેપૂરી મામાણક બાબત છે, એટલે કે વ્યક્તિ અને જાણીતા મમૂદ વચ્ચેના અમુક મંજૂરમાં જ અધઃપતન ગ્રહણ છે. આ બાબતના માનસિક અને શારિંગિક ચિન્હો તો તે વ્યક્તિ, માધારણ મામાણિક કારકીર્દિ માટે નાલાયક જણાય તે હિપચી જ જણાય છે. આ વસ્તુની એક જ પરીક્ષા છે, અને તે પણ અનિશ્ચિત જેવી છે—અને તે માણુમની વાસ્તવિક કારકીર્દિ ખાસ કરીને મમૂદના વ્યવસ્થિત વિચારનાં તે માણુસ તરફના વલણ ઉપર રહેલી છે. ગુન્હેગારના અધઃપતન વિશે આપણે માધારણ રીતે એકમત થઈએ છીએ, તેનું મુખ્યત્વે કરીને એ કારણ છે કે ગુન્હેગારની અમામાન્યતા એટલી તો દેખીતી અને હાનીકારક પ્રકારની છે કે તે સંબંધમાં કાંઈક કરવું જરૂરી છે, અને તેથી ગુન્હેગારને સામાજિક ન્યાયનાં યત્નો દ્વારા એકસ રીતે કાળા દીકરી મળી જાય છે. આવા નિર્ણયાત્મક ન્યાય છતાં, આવા કેટલાક દાખલાઓમાં કેટલાક ઉદાર અને પુખ્ત વિચારવાળા શોડો, ગુન્હેગારોની તરફેણ લઈ પોતાની વિશ્વસિમાં મદ્દજત પણ મેળવે છે. આથી ભૂતકાળમાં જેને ગુન્હેગાર ગણી ફાંસીને લાકડે ચઢાવી દેવામાં આવતા, તેવાઓને આજે વીરનર ગણી પૂજવામાં આવે છે.

હુંકમાં કહીએ તો જોડાની ભાવના જેનું એક સ્વરૂપ તે અધઃપતનની ભાવના છે—તેમાં સાચા અથવા ખરાની ભાવના જેટલી જ અનિશ્ચિતતા રહે છે. જન્મે હંમેશ વિકાગ પામતી, હંમેશ પમ દગી કર્યા કરતી જીવનના પ્રતીક છે, અને વિકાસની માથે રહેલી અનિશ્ચિતતાના સહભાગી છે. પોતાની વ્યવહારી પ્રવૃત્તિને સાધવા પૂરતાં તેઓ સ્વરૂપો ધારણ કરે છે, પરંતુ હંમેશ આકારદ અને બદલાઈ શકે તેવાં રહે છે.

અધઃપતનના કારણ સંજોગો અપણે કહી ચકીએ કે, વ્યક્તિત્વનાં દરેક સ્વરૂપની માફક તેનાં મૂળ રોધકતા માટે અનુવૃત્તિ અને સામાજિક તત્વોના મિશ્રણ અમગ જનું પડે, કારણ કે તેમાંથી વ્યક્તિગત જીવનનું કળણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ જનને તત્વો ખૂબ વિવિધતા દર્શાવે છે. જનાવરની માફક માણસો પણ પોતાનાં કુદરતી વલ્લભોની આબતમા એક બીજાથી ખૂબ જુદા હોય છે. અને તેમનાં ઉપર પણ વિવિધ પ્રકારના સામાજિક ક્રમની અનેકરંગી અસર થાય છે. માણસોના આરિન્ધમાં તથા વર્તનમાં જે વાર્તાવિક સિન્નાતાઓ જોવામાં આવે છે તે ઉપલી ને વિવિધતાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતી ત્રીજી વિવિધતાને આભારી છે. આ ત્રીજી વિવિધતા એટલે માણસ પોતે.

અધઃપતનના કેટલાક દાખલાઓમાં અનુદત્તિની જ અમુક ખામી એટલી તો અપટ હોય છે કે અનુદત્તિને અધઃપતનનું કારણ ગણી, જેવું થોડું લાગે છે, વળી ઘણાં વધારે ભાગના દાખલાઓમાં સામાજિક સંજોગોનો વાક વધારે જણાય છે, અને અનુદત્તિથી મજેસો સરમગ તો સાધારણ રીક હોય એમ જણાઈ આવે છે. ત્રીજો અને કદાચ સૌથી મોટો ગણી શકાય એવો એક વર્ગ છે, તેમાં તો અનુદત્તિ અને સંજોગોને જુદાં પાડવા જ અશક્ય છે. ખરે જોતાં અનુદત્તિ તથા સંજોગોને એક બીજાની સાથે સાથેનાં અને ભિન્ન પ્રકારનાં બધાં તરીકે ગણવાં તે જૂઝ જરૂર છે, તે જ પ્રમાણે આરિન્ધનાં કોઈ પણ લક્ષણનાં સંબંધમાં કે તે લક્ષણ અનુદત્તિ અથવા — જોગો બેમાંથી એકને આભારી છે, એમ ગણવું તે પણ જૂઝ જરૂર છે. એક વાર વ્યક્તિગત પિકાસની રાજવાત થઈ ગઈ પછી અનુદત્તિ તથા સંજોગોને અલગ અલગ અસ્તિત્વ રહેતું જ નથી; જન્મે એક બીજા ઉપર અસર કરે છે, અને વ્યક્તિત્વનું દરેક લક્ષણ અનુદત્તિ તથા સંજોગોના એકમ નહકારને આભારી છે. આપણે તો માન એટલું જ કહી

કે ખેમાંથી એક એટલું આગળ પડતું છે કે આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે.

આ જન્મ અક્ષલહીણતા તે અનુવૃત્તિનું અધઃપતન લેખાય છે કારણ કે એ તો ચોક્કસ જ છે કે સામાજિક વાતાવરણથી જો અક્ષલહીણતા આવી હોય, તો તો તે વાતાવરણનો ફેરફાર કરવાથી સુધરી જાય, અને તેથી તેને રોકવા માટે આપણે અનુવૃત્તિ સાથે જ કામ લેવું પડે. ખીજી તરફ જોઈએ તો બ્યારે આપણને જાણાય છે કે મોટા શહેરના ઘીચ વસ્તીવાળા ભાગમાં ગુન્હાનું પ્રમાણ ધણું વધારે હોય છે, અને તે ભોંટમાં કુદરતી ખોડ હોવાનું કાંઈ કારણ ન હોય તો આપણે એમ કહી શકીએ કે આ અધઃપતન અનુવૃત્તિને નહિ પણ વાતાવરણને આભારી છે; આવા સંજોગોમાં જોવામાં આવતી ગુન્હેગારી, ધણું પ્રકારના દલગા સંજોગોને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે, એને કદાચ તેમાં અનુવૃત્તિથી પણ કાંઈક ખોડ આવતી હશે, પરંતુ તેવી ખોડને સારા શિક્ષણ વડે જરૂર ઠાંકી દઈ શકાય. પરંતુ આ પ્રકારનું અધઃપતન આપણે કમતી કરવું હોય તો સામાજિક પરિસ્થિતિ સાથે જ કામ લેવું જોઈએ.

મનુષ્યત અનુવૃત્તિવાળા માણસમાં પ્રહણીલતા ખૂબ હોય છે. એવા માણસને જે કાંઈ શીખવવામાં આવે તે એ ઝટ શીખી જાય છે; અને આ જન્મ અક્ષલહીણતા માત્ર અનુવૃત્તિના તત્વથી અધઃપતન પામેલો હોય છે, તેનામાં કશું શીખવાની શક્તિ જ હોતી નથી. જો અનુવૃત્તિ સામ્ય હોય તો વ્યક્તિગત અધઃપતન સામે તેથી કાંઈ ખાસ રક્ષણ મળતું નથી. જો આપણમાં પ્રહણીલતા હોય તો તો જેવી જાતનું શિક્ષણ મળે તે ઉપર જ બધો આધાર રહે છે, અને આનો આધાર સામાજિક વાતાવરણ ઉપર રહેલો છે. સારા વાતાવરણમાં જે શક્તિઓ વડે બાળક સાફ અને નીતિમાન બને છે, તે જ શક્તિઓ વડે તે જ બાળક નહારા વાતાવરણમાં

એટલો જ છે કે ગુન્હેગારમાં માનસિક સુવ્યવસ્થાની ખામી હોય છે. આ માનસિક સુવ્યવસ્થા તે સામાજિક વ્યવસ્થાનું એક સ્વરૂપ છે, અને સર્વ આવેગો તેના અમલ નીચે હોવા જોઈએ. જે સાન મહાન પાપ ગણાય છે—અહંકાર, ઈર્ષ્યા, ક્રોધ, પ્રમાદ, લોભ, અકર્મ-નીઆપણું અને લાલસા—તે સર્વને લઈને જતાવી શકાય કે તે સર્વ સાધારણ વૃત્તિનાં સ્વચ્છન્દી સ્વરૂપો છે ક્રોધના સંબંધમાં આ બાબત ગયા પ્રકરણમાં જતાવવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો હતો.

ડૉ. મોડસ્ટો કહે છે કે, જુદા જુદા “ પ્રકારનાં અધઃપતનો જોવામાં આવે છે તેમનું વિગતવાર વર્ણન કરવું હોય તો સર્વ મહેનત અનન્ત અને નિષ્ફળ નીવડવાની. મહાન ધરતીકંપથી આખા શહેરના તમામ મકાનોનો નાશ થયો હોય, તે દરેક મકાનના વિનાશના સંબંધમાં કોઈ ઓણવટભર્યું વર્ણન કરે તો તે કેવું કટાણાબરેલું થઈ પડે? તેના જ જેવું ઉપરોક્ત વર્ણન પણ જણાયા વગર ન રહે.*

હેક જ હલકા સ્વરૂપમાં માનસિક વ્યવસ્થા લગભગ નહિ જેવું જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે: અછલછીણાને અસ્થિ નથી હોતું, અને કોઈ જાતની સંગતિવાળું કે અસરકારક વ્યક્તિત્વ પણ નથી હોતું. તેનામાં એકથ નહિ હોવાથી, આત્મ સંયમ અને દૃઢતા શક્તિની સ્થિરતા પણ હોતાં નથી; જે અમુક પાશવ આવેગ પ્રભુત્વ ભોગવતો હોય, તે તેના કાર્યમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. જુખ, જાતીય લાલસા, ક્રોધ, અને કાંઈ ઉચ્ચ કોટીનું ગણાય તેવું અપ-રિપકવ માયાણુપણું તેનામાં હોય છે, અને તે સર્વને તે માદામાં સાદી રીતે વ્યક્ત કરે છે. અલગત તેનામાં સાચી સદાનુશ્રુતિ નહિ જેવી જ હોય છે, અને જીમ્મ શોક્ષનાં મનના વિચારો વિષે તે બેલાન હોય છે કે તેનામાં મન્યતાની બાવના રહેતી નથી, અને તે સામાજિક ધોરણોને વળગી રહેવાનો પણ પ્રયાસ કરતો નથી.

ઉચ્ચ કોટીમાં આપણે અસ્થિર અને સ્થિર વચ્ચે બેઠ પાડી શકીએ. આગળ જતાવ્યું તેમ સ્વાર્થ અને અધઃપતનમાં સામાન્ય

લક્ષણો એના એ જ છે બન્નેની વ્યાખ્યા એકની એક છે—વર્તનના નક્કી થએલા ધોરણોથી પાછા પડવું, અને માનસિક રીતે પ્રાર્થક પ્રકારની મગજની વ્યવસ્થાની ખામીને લીધે પાછા પડવું.

એક પ્રકારના માણસો છે, જેમનામાં મુખ્ય જણાઈ આવે એવું અને મુશ્કેલીભર્યું લક્ષણ તે માત્ર માનસિક અસંગતિ અને આગ્રિયતા જામી, એ હોય છે અને બીજા એવા પ્રકાર છે કે જેમનામાં મગતિ તથા હેતુનું ઐક્ય આરા પ્રમાણમાં હોય છે, પરંતુ મહાનુભૂતિને પટોચી વળવાનું માનસિક ક્ષેત્ર એટલું તો નહાનું હોય છે કે તેમને પોતાની આમપામતા જીવન માથે મધ બધમેસતો મળ્યું હોતા નથી.

વિકાસ પામતું, અને જેના ઉપર કંઈ વધારે છાપ પડી જાય, એવું મન જે પોતાના સાધનો પામેથી કામ લેવામાં અશક્ત નીવડે તો તે મનને જરૂર અગ્રિય પ્રકારનું તથા નિર્બળ અને ધ્રેવ વગરનું સમજવું વધારે આગળ પડતા દાખલાઓ લઈએ તો હીસ્ટેરીઆવાળા દરદીઓ, ગાડા માણસો અને આવેગભર્યા ગુ-હે ગારો આપણી નજરે પડે છે. ડૉ. ડાના કહે છે કે, “હીસ્ટેરીકલ મગજમાં મુખ્ય જોડા એ જ હોય છે કે મગજ પોતાના સયો જનોની પ્રવૃત્તિમાં પરિમિત મનેહું હોય છે, દષ્ટિપથના ક્ષેત્રની માત્રક ચેતનનું ક્ષેત્ર પણ સીમાબદ્ધ હોય છે. માનસિક પ્રવૃત્તિ માત્ર વ્યક્તિગત લાગણીઓમાં જ મર્યાદિત જાય છે, અને આ લાગણીઓ ભૂતકાળના અનુભવના નિર્દેષ વડે વ્યવસ્થિત મનેલી હોતી નથી, અને આથી જ તમની લાગણીઓને આવેગભર્યા ઉલ્કારા વારંવાર થઈ આવે છે હીસ્ટેરીકલ માણસ વિચાર કરી શકતું નથી.”* સર્વ પ્રકારની અગ્રિયતાને ઉપનું લખાણ કાષ્ઠક અસર લાગુ પાડી શકાય બીજી તરફ જુઓ તો અન્તઃ પ્રવૃત્તિના પ્રકારનું માન્ય, જેનું વનણ નવા વિચારો ઉપર કાર્ય ગ્રસ્તવાનું નથી, પરંતુ પોતાને પ્રિય એવા, એના એ વિચારો પાસે ફરી ફરીને મગ લેવડાવવાનું

છે, તેમનામાં ઇન્દ્રિય ગમ્યતા અને મદ્ય શક્તિની ખામી મોટા પ્રમાણમાં જણાઈ આવે છે. જો એમ હોય તો તે માણસ ઈર્ષક પ્રકારનો જડ અને આગ્રહી અહંભાવ દેખાડે એ અંશવિત છે. જેવાં કે ઇન્દ્રિય લોભુપતા, લોભ, સંકુચિત અને ક્રૂર મનોરથ, ક્રૂર લાગણીહીન પ્રકારનું ઝનુનીપણ, મદ્દત્તાનો જ્રમ, અથવા તો એવા ગુન્દાઓ જે સમાજના ધોરણો તરફના હમેશના બેપરવાપણામાયી ઉત્પન્ન થાય છે.

અન્તરાત્મા તે માત્ર માનસિક વ્યવસ્થિત ગ્યનાની સંપૂર્ણ ઉત્પત્તિરૂપ છે, અને તેથી સમગ્ર માનસિક જીવનમા જે કાર્ષ ખામી હોય, તેમા પણ તે સહજાગી અને જ. અક્ષલહીનતાની હલકી કોટીઓમા તો આપણે એમ પણ માની લઈ શકીએ કે તેમના મનમા એવી ઈર્ષ પદ્ધતિ જ નથી; જેમાયી અન્તરાત્મા જાગી શકે. અસ્થિર પ્રકારના ઈર્ષક ઉચ્ચતર અધઃપતન પામેલા માણસમાં અન્તરાત્મા હોય છે, પણ તે પોતાના નિર્ણયોમાં ઝોલાં ખાય છે, અને તેને કાણુમા રાખી શકવો શક્ય નથી. જેનનામાં વિશિષ્ટ રીતે આત્મ સંયમની ખામી છે, એવા માણસોને આપણે સી યાદ કરી શકીએ; અને જ્યારે આપણે તેમને વિશે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે કદાચ એ પણ જણાઈ આવશે કે તેમના અન્તરાત્મા ઉપર જણાવ્યા તે જાનના હોય છે. તેમના સંબંધમાં અન્તરાત્માનો અવાજ, એટલે કોઈ ક્ષણજીવી ઉર્મિનો પડથો; કારણ કે લાખા સમય સુધી એકીકરણ તેમની શક્તિની પર છે, ધણીવાર તે સંજ્ઞાતાતો પણ નથી, કારણ કે તેઓ ક્ષણિક આવેગોમા ફુળી ગએલા હોય છે, અને તેવા લોકોનું વર્તન ધણુખરૂં કોઈ પણ પ્રકારના બુદ્ધિ-ગમ્ય મંયમ રહિત હોય છે. તેમને વારવાર પસ્તાવાના હુમલા ચવાના, કારણ કે તેઓ પોતાના ધોરણ સુજગ રહી શકતા નથી; પરંતુ સાધાનુ રીતે પગતાવાના જખમો જાણુ ઉડા જતા નથી, તે પણ તેમના જીવન જેવા ઉપલકીઆજ હોય છે. આ પ્રકારના લોકો જો અતિશય નિર્ગળ ન જાગી ગયા હોય તો, શિક્ષા અથવા સજાથી સીધા થાય છે, કારણ કે તીવ્ર દુખ તેમને મદદરૂપ થઈ પડે છે; આવાં કૃત્તો તેમના મનમાં 'ખોટા' તરીકે સચોજવલાં

હોય છે, પરન્તુ, સુસ્પષ્ટ ઉર્મિ પ્રધાન ધમકી સિવાય તેઓ આવાં અપદ્ત્યો કર્યા સિવાય રહી શકતા નથી. ફેરફાર અને અસંગતિના દુઃખમાંથી છુટી જવાની ઉત્કંઠાને લીધે, એવા લોકો જ કોઈક બાલ્ય અને સ્વમતાપ્રહી મત્તાને અધ શ્રદ્ધાથી નમી પડનારા હોય છે. પોતે પોતાની જાતને કાળુમાં રાખી ન શકવાથી તેઓ દ્રાઈ સ્વામીની વાંછના કરે છે; અને જો તે ખરે સ્વામી નીવડે તો—એટલે કે એ લોકોના આવેગોને સમજી તેમની ઉપર મત્તા જમાવવાને સ્વામી શક્તિમાન નીવડે તો—તે માણસો તેને વળગી રહે છે, અરે તેના પગ પૂજવા પણ તૈયાર રહે છે !

જે લોકોની ખામી અસ્થિરતાની નહિ પરન્તુ સ્થિરતાની છે, તે લોકોમાં અન્તરાત્મા અસ્તિત્વ ધરાવી અને છતાંને કાળુમાં પણ રાખી શકે. તે લોકોને મુશ્કેલી એટલી જ છે કે તેમનો અન્તરાત્મા બીજા લોકોનાં અન્તરાત્માઓ સાથે એક સૂર હોતો નથી. તેમાં મૂળથી જ આવેગોની અછત હોય છે, એમ કહેવામાં આવે કે અન્તરાત્મા અવળા માર્ગનો નિર્દેશ કરી શકે, તો કોઈને કદાચ તે વાત અતિ આશ્ચર્યકારક લાગશે, પરન્તુ વાસ્તવિક રીતે એવું ઘણીવાર બને છે—ખાસ કરીને જ્યારે આપણે દ્રાઈ ઉદાર સહાનુ-ભૂતિવાળા લોકોએ સ્વીકારેલા વર્તનના ધોરણ સાથે મત્યનું એકીકરણ કરીએ ત્યારે એવું બને છે. માત્ર અન્તરાત્મા જ સાચો નૈતિક નેતા બની શકે. દ્રાઈપથ બાલ્ય સત્તા હોય તો તે અન્તરાત્મા દ્વારા આપણા ઉપર અમર કરી શકે—પણ માણસના ચારિત્ર્યની સીમા સાથે તે હંમેશા સહલાગી બને છે, અને જેટલે દરજ્જે તે ચારિત્ર્ય અધઃપતન પામેયું હોય, તેટલે દરજ્જે સત્યની ભાવના પણ અધઃપતન વાળી જ રહેવાની. ઘણીવાર સૌથી અધમ પ્રકારના લોકો જેવા કે દૂર, સંકુચિત, ઝડુની અથવા નિષ્કૂર પ્રકારના લોકોનો અન્તરાત્મા સાદા આરામ અને શાન્તિ ભોગવે છે. આવી જાતના તમારી ઓળખાણના માણસોને યાદ કરી, આ જાણતો વિચાર કરશો, તો ઉપરોક્ત લક્ષીકૃત માથે જરૂર તમે સૌ એકમત થયા વગર નહિ રહો.

હિંમતો અન્તરાત્મા, એટલે વિચાર અને વર્તન વચ્ચેની માનસિક ભાંગડા અને અમંગલિતિ; અને આવી જનના માણસો ધણીવાર પોતાની જાત માથે કગરે વર્તે છે. મરીમ લોકોનો કચ્ચરપાણુ કાઢનાર વ્યાજખાઉ માણસ, પોતાની જાતનો લાભ કાઢવા ખાતર, નિર્દોષ નાણા રોકનારો નાશ કરી નાખનારો મિદ્ધાન્ત વિહોણો મટારીઓ, ગજની છતીમા ખજા ભોક્તાને કે મુખ્ય-પ્રધાનને જોગાથી મારી નાખનાર જુનની અરાજકતાવાદી, ખૂની બદલો લેવો, તે પોતાની ફરજ સમજતો 'કાંઈ જંગલ' કે પહાડનો રહીશ, પોતાના ગુન્દાના સર્વ બનાવો યાદ રહી જાય માટે તેમનાં ચિત્રો પોતાની આમડી ઉપર છુદણાં રૂપે ચિતરાવી લેનારો ગુન્દેગાર—આ સર્વ ખોટાં કૃત્ય કરનારા વિધવિધ ઉદાહરણુ રૂપ છે; તેમનો અન્તરાત્મા તેમને હિંમતો નથી, એટલું નહિ પરંતુ તેમનાં ખોટાં કૃત્યોને ઉત્તેજન પણ આપે છે. વણા લોકોની એવી માન્યતા હોય છે કે 'નઈપણ પ્રકારનો ગુન્દો અથવા ખોટું કૃત્ય કયાં પછી દરેક માણસને પાછળથી પરતાવે' યથા વગર ગુંદે જ નહિ. દરેક માણસને આપણા જોવાજ અન્તરાત્મા દર્શો, એવી ખોટી ધારણા ઉપર આ માન્યતા સ્થાપલી છે. લાગણીવશ સ્વભાવ અને સંસ્કારી વિચારોની જેને ટેવ પડેલી છે, તેને લાગે છે કે જો તેણે અમુક કામ કર્યું હોત તો તેને પરતાવે થાત, અને તે ઉપરથી તે અનુમાન કરી લે છે કે દરેક માણસને એવો પન્તાવો થતો જ દર્શો. ખરૂં જોતાં તો તેથી કિલકટ ઉચ્ચતર નૈતિક મનોભાવનાળા લોકો જેને અપકૃત્ય કરનારા ગણે છે. તેમનામાંના જહુજ થોડાઓનો અન્તરાત્મા તેમને હિંમતો છે જો માણસ સાધારણ રીતે ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન જીવતો હોય, અને ક્ષણિક લાગણીના ઉમરાને વશ થઈ કાંઈ કૃત્ય કરી નાખ્યું હોય—ખૂનના દાખલામાં ધણીવાર આવું જાણે છે, તો તે માણસને પન્તાવો થશે, પરંતુ તેનું આખું જીવન એજ પ્રકારનું હોય તો તેને કશું નહિ લાગે.

અથા સત્તાધારીઓ એકે અન્યને કહે છે કે મુન્હેગારોમાંના મોટા ભાગના મનને એવી જાતની ટેવ પડી હોય છે કે તે ટેવને પરિણામે કુદંતી રીતે જ અપકૃત્ય થઈ જાય છે, તેમનાં ખોટાં કૃત્યોમાં અચાનક અનેક એવું કર્યું હોતું નથી. અલગત જો આપણે અન્તરાત્મા એ શબ્દ ઉચ્ચત્તર મનોભાવોવાળાં માનસના માનસિક એકીકરણ માટેજ વાપરીએ, તો બીજા ક્ષેત્રને અન્તરાત્મા છે જ નહિ એમ માની લેવાનું. પણ એ ક્ષેત્રમાં અન્નગત્મા છે એમ કહેવું એ ઉદારમતવાદ છે. એ ક્ષેત્રમાં માનસિક એકતા તો હોય છે જ, પણ તે એકતા તેમના જીવનની સંકુચિતતા અને વિક્રિયા (per-
version) નું પ્રતિબિમ્બ પાડે છે. ખરૂં જોતાં આ જાતના ક્ષેત્રને હંમેશાં નહિ તો ધણુખરૂં તો પોતાનાં ધોરણ હોય છે જ. ચોર ક્ષેત્રમાં પણ અંદર અંદરનું નૈતિક ધોરણ હોય છે. આ ધોરણનો ભંગ ચોર ક્ષેત્ર કરતા નથી, અથવા જો ભંગ થાય તો તેમને પસ્તાવો થાય છે. માનસિક વ્યવસ્થામાથી કોઈ પ્રકારનું પણ માનસિક એકી-
કરણ ઉત્પન્ન થાય એવું બનવું તો અશક્ય છે.

ધણીવાર હલકા પ્રકારનાં ધોરણોવાળા સમૂહમાં રહેવાને લીધે વ્યક્તિનું વર્તન હલકું બની જાય છે, અને વ્યક્તિનો અધઃપાત થાય છે. તેમાં વ્યક્તિનું સ્વભાવિક ઉત્તરતાપશૂં હોતું નથી. દાખલા તરીકે કોઈ છોકરો નિશાળમાંથી નામી જાય અથવા, કુશનની બારીના કાચ તોડી નાંખે છે; આવાં કાર્યો ધણીવાર છોકરાઓ સ્વયંત્રે લીધે અને સ્પષ્ટી ખાતર કરે છે-તેવી જ રીતે બીજા છોકરાઓ અખાડામાં અથવા બીજા રંગાઉટ જેવી સંસ્થામાં પોતાની શક્તિ ફેડે છે. જે જાતની યોગી અથવા મંડળીમાં છોકરો હોય, તેવું તેવું વર્તન નહિ છે. દરેક પ્રકારની જેવવર્તણૂંકને આ વચ્ચે લાગુ પડી શકે. જેવવર્તણૂંક સમૂહમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને અધઃપતન પામેલી વ્યક્તિ જ્યાં સુધી માનુષિ છે ત્યાંસુધી આપણાં સર્વની માફક સમાન્યત્મા (Socials) છે. તેનો સમૂહ તેનો અન્તરાત્મા ધરે છે, અને સમૂહ કોઈ કૃત્યને વખાણશે તો તે વ્યક્તિને તે કાર્ય

લાગશે, પછી લહેને બાકીના સમાજને તે વિશે જે માનવું હોય તે માને. કોઈ કોલેજમાં દારૂ પીવો, જુગાર રમવો, પરીક્ષામાં ચોરી કરવી, એવા સર્વ રિવાજ પડી ગયા હોય, તો તે કોલેજમાં નવા દાખલ થનારાઓ કુદરતી રીતે જ તે માર્ગ પ્રદર્શ કરશે.

ખરે જોતા, મહાન અપકૃત્યો, મામાન્ય સક્રિયતાના ભોક્ષ વડે થાય છે, એમ તેઓ પોતે સાઠ કરે છે એવી તેમની માન્યતા હોય છે. તેમના અન્તરાત્માને અમુક સમૂહના રિવાજો અથવા સમૂહવાચક નૈતિક લાગણીથી ટેકા મળે છે. આજ મુજબ જર્મન લોકો મહાન યુદ્ધમાં જોડાયા હતા.

આ પ્રકારે અધઃપતનની ગણતરી કરવાથી તેનાં જુદા જુદાં સ્વરૂપો વચ્ચેનો વ્યવહાર બેદખાવ કોઈ પણ રીતે તૂટી પડતો નથી—દાખલા તરીકે શુન્દા તથા ગાંડપણ વચ્ચેનો તફાવત જે કે આ બન્ને વચ્ચેની લીંટી સ્વચ્છન્દી અને અચોક્કસ છે. મનોદશાના વર્ગો-કરણમાં હ મેશ, એમજ બને છે—એક પ્રકારનો ‘ગુન્હેગાર ગાંડા’ કહેવાતો વર્ગ પણ તેજ બતાવે છે, છતાં પણ બેદખાવ જાતે, અને તેની સાથે સયોજનયલા ધલાજ એકંદરે જોતાં તદ્દન સાબુત છે.

શુન્દા તરફના તથા ગાંડપણ તરફના આપણા વલણમાં જે જિનનતા છે, તે મુખ્યત્વે તો વ્યક્તિગત જીવનના તથા આવેગની બાબત છે. ગુન્હેગારનું કાર્ય આપણે સમજી શકીએ છીએ—અથવા સમજી જવાનો દાવો રાખીએ છીએ—અને તેની તરફ આપણને રોપ અથવા અવગી સહાનુભૂતિ થાય છે; પરન્તુ ગાંડ માણસનાં કાર્યો સમજી શકાતાં નથી, તેથી આપણે તેની સાથે રોપ દાખલતા નથી, પણ તે કાર્યો તરફ આપણે દયા, ચિકિત્સા અથવા કંટાળાની નજરે જોઈએ છીએ. જે કોઈ માણસ લૂંટવાના ધરાદારથી અથવા વેર લેવા માટે, સામા માણસને માટે, તો આપણે તે ગુન્હેગારની મનોદશા સમજી શકીએ છીએ, તેનો હેતુ આપણને ચોક્કસો સમજાય છે, અને આપણો અન્તરાત્મા—જાણે આપણે જ તે કાર્ય કરવા માંગતા હોઈએ તેજ મુજબ—તેને વખોડી કાઢે છે. ખરે જોતાં કોઈ પણ

કાર્ય સમજવું, એટલે તે કાર્ય જાતે કરવાનો વિચાર કરવો. પણ એવું કાંઈ કાર્ય હોય કે જેનું કારણ આપણી સમજનાં ઉતરી ન શકે, તો આપણે કલ્પના કરી શકતાં નથી. આપણને તે જાણતની વ્યક્તિગત અમર થતી નથી; આપણે તેને માત્ર મંત્રવત ગણી લેવું પડે દાદ માણસથી અકસ્માત આપણને વાગી જાય, અને કાંઈ આપણને જાણી જોઈને વગાડે, એ જે વચ્ચે જે જાતનો તકાવત છે, તેવો જ તકાવત ઉપલી જાણતમા પણ છે.

વળી તે ઉચિતતાની જાણત છે. જે કામ કરતાં આપણે આપણી જાતને કલ્પી શકીએ છીએ, તે કામ શિક્ષાને પાત્ર છે, એવું આપણને લાગે છે, કારણ કે આપણે આપણી સકાતશક્તિ વડે સમજી શકીએ છીએ કે આવી જાતના કામને જો દાખી દેવામાં નહિ આવે તો તેની જાતની વટના વાન્વાર ઉદ્ભવ્યા કરશે. ચોરના નામને કાળી દીલી માગે, તેની નામોશી થાય, તેને કેદમાં પૂરવામાં આવે એમ આપણે સૌ ધમ્મીએ છીએ, કારણ કે આપણને લાગે છે કે જો એમ નહિ કરવામાં આવે, તો તે ચોર અને એવા જ બીજા ચોરને ઉત્તેજન મળશે અને વધારે ચોરીઓ થશે. પરંતુ જે માણસ પોતાને જુની-વસ મીઠર સમજે છે તેની આપણે ક્યા ખાધએ છીએ, કેમકે આપણે માની લાઈએ છીએ કે એના દાખવા ઉપરથી કાંઈ કાંઈ શીખી લેવાનું નથી તેમજ તેવા માણસથી બહીવા જેવું પણ કાંઈ નથી. આ તકાવતને લીધે જ અનુકરણ કરી શકાય એવાં કાર્યોને ગાંડપણનું નામ અપાતું નથી. અને તેને ટાળવા માટે ગાંડપણ માટે જેવાતા ઉપાયો પણ અજમાવવામાં આવતા નથી. એમ માનવામાં આવે છે કે માણસ લુચ્ચાઈ કે હિંમ્નામરુ કાંઈપણ કાર્ય કરે ત્યારે સામાન્ય શોક્ષે ઝીણવટશરી લિન્નતા જોઈ શકતા નથી, અને પોતા વડે જ ગદામાને ન્યાય આપે છે, પછી પેલા માણસની તે કાર્ય કરતી વખતની માનમિક સ્થિતિ ભલે ગમે તેવી હોય. તેવા માણસોને ઉદાહરણ વડે શીખવવાની જરૂર છે કે એવા વર્તન માટે નૈતિક અને કાયદેમર મજબ થશે પણ બ્યારે માણસનું

વર્તન, સામાન્ય વિચારની દેવો કન્તાં દેખીતી રીતે જ ખૂબ વેગળું હોય, વ્યારે તે માત્ર દયા કે ચિકિત્સાની જ જાગત હોય ત્યારે તે માણસનું બહું કરવાના પ્રયત્ન સિવાય બીજું કંઈ જ કરવું જરૂરી માગાતુ નથી.

જવાબદારી અને બીનજવાબદારીના આખાએ પ્રશ્નને પણ ઉપલું જ પૃથઃકરણ લાગુ પડે છે. તે કાર્પનિક સમર્થ અને વ્યક્તિગત વાવનાની જાગત છે. કોઈ માણસને જવાબદાર માણસો એનો અર્થ એ કે તેને આપણે આપણા જેવા જ આવેગોવાળો, પરંતુ આપણી માફક તે આવેગોને મદમત રાખવા અશક્ત-એવો ગણીએ છીએ. એણે કંઈ તેવું જ કંવાનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ, તેને ખોટું ગણીએ છીએ, અને પછી પેલા માણસે ખોટું કંઈ એમ કહીએ છીએ. બીન જવાબદાર માણસને જુદી તરેહની વ્યક્તિ માણવામાં આવે છે, તેવું તે આગરણ આપણને અમાનુષિ લાગે છે, તે કદખી સકાતુ નથી, અને આપણાથી તે એટલું વેગળું લાગે છે કે આપણી વિરોધભાવી સલાતુશૂતિ તે તરફ જતી નથી. જવાબદાર માણસનો આપણે વાંક કદીએ છીએ, એટલે કે તેની પ્રત્યે આપણને સમજાવી વિરોધ પેદા થાય છે; તે માણસમાં આપણો પોતાનો અમુક ભાવ આપણે જોઈએ છીએ, અને તે ભાગનો તિરસ્કાર કરીએ છીએ પરંતુ બીનજવાબદાર માણસમાં આપણી ગત મુદ્દત જણાતી નથી.

આ જાગતમાં એક વાત ખ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે આપણો પોતાનો વાંક કાદતાં અટક્યા વગર આપણે રદામાનો વાંક કાદતાં ન અટકી સકીએ; નહિ તો તે નૈતિક ઉદાસીનતા કહેવાય. દેટલીક વાર મનાય છે કે આવી ગતના પ્રશ્નોનું ચાન્તપણે પૃથઃકરણ કરતાં બેપરવાઈ તરફ વલણ જતું રહેવા સંભવ રહે છે, પરંતુ હું તે મત સાથે મળતો આવતો નથી. નૈતિક મનોભાવમાંથી સામાજિક માનસશાસ્ત્રીને માનવ શુદ્ધન સંબંધીન મધ્યસ્થિત અને મહત્વનું સત્ય મળી આવે છે, અને જો કદાચ તેને પોતાને તે જાડું ૨૫૪૫ણે ન સમજાય તો પણ પોતાની તે ઉણપ કમ્પુલ કરવા પૂરતી પ્રમાણિકતા

તેનામાં હોવી જોઈએ. જો ખરેખર કોઈ માણસ તદ્દન બેપરવા હોય, એટલે કે તેને નૈતિક મનોભાવમાં કોઈ જાતની પ્રવળતા ન જણાતી હોય, તો તે માણસને સામાજિક કે નૈતિક સાશ્વત્તા અભ્યાસ માટે નકામો ગણવેા જોઈએ, કારણ કે તેનામાં સહાનુભૂતિનો અભાવ હોય છે, અને તેથી તે સાચો જે મૂળ સત્ય ઉપર રચાયેલાં છે, તે જ તે સમજી શકતો નથી.

હવે ખોટું કામ માત્ર એક વ્યક્તિની ઈચ્છાશક્તિમાંથી ઉદ્ભવતું નથી, પરંતુ તેની સાથે હંમેશાં અનુવૃત્તિનો ઇતિહાસ અને સામાજિક મંચારણ જોડાયેલાં હોય છે એ માન્યતાની જવાબદારી ઉપર વ્યવહારિક અસર શી થાય છે તે જોઈએ. હું માનું છું કે તેને લીધે જવાબદારી ઓછી થતી નથી, પણ જવાબદારીનું સ્વરૂપ બદલાય છે. તે માન્યતાને લીધે તેમાં એક પ્રકારની સમગ્રતા આવે છે, તે ખોટા કાર્યમાં દરેક વ્યક્તિની ઈચ્છાશક્તિનો અભાવેશ થાય છે. આ માન્યતાને લીધે વધારે લોકોને માથે જવાબદારી આવે છે, અને ખોટું કામ કરનારને માથેથી જો કે દોષ ટળી જતો નથી, પરંતુ કાર્ષિક અંશ ઘટે છે ખરો. કોઈ એકરો ધરમાંથી પિત્તળ કે લોખંડી આંકડીઓની ચોરી કરે, તો જીવેનાઈલ કોર્ટનો ન્યાયાધીશ પ્રથમ તો છોકરાનો વાંક કાઢશે, પરંતુ ત્યાં જ અટકી જવાને બદલે તે છોકરાની ટોળીના સરદાર જે સર્વ છોકરાઓ ઉપર પોતાના વર્તન વડે દાખલો બેસાડનારો છે તેને કચેરીમાં બોલાવશે, પણ તેનાં માખાપને, કારણ કે છોકરાને માખાપે શા કારણમર થોડા કેળવણી અને શિસ્ત ન આપ્યાં તે પણ જાણવું જરૂરી છે. વળી ન્યાયાધીશ, તે છોકરાઓ જે ગાળામાં લાલે છે તેના શિક્ષકોનો પણ વાંક કાઢશે, કારણ કે છોકરાઓને પૂરતું કામ અને આનન્દનાં સાધનો શાળા તરફથી પૂરાં પડે તો બાળકોનું મન ખોટે રસ્તે ન દોરાય. વળી ન્યાયાધીશ સ્થાનિક સ્વસંબંધો પણ દોષ જોશે, કારણ કે છોકરાઓના વિકાસ માટે વધારે સરસ વાતાવરણ ઉભું કરવાનું કામ તેમનું છે.

ગુન્હાના આડકતરાં કાગળો શોધવા જતાં જવાબદારી વધારે ભાગે પેસાદાર, ભણેલા અને લાગવગવાળા લોકો ઉપર પડતી, માલમ પડે છે અને તેથી સાગ સંજોગો ઉભા કરવાની સત્તા પણ તેમના હાથમાં રહે છે. આ પ્રશ્નોમાં કોઈ જરા બારીકાઈ જુએ તો જણાયા વગર મહે નહિ કે જે લોકો હવડા વાતાવરણ અને તેવા જ મંજોગોમાં ઉછર્યા છે, તેમનો વાક કાઢવો કે તેમને શિક્ષા કરવી એનો કશો અર્થ નથી, અને એ વાત પણ ચોક્કસ જણાઈ આવશે કે એ બાબતમાં સુધાગની મુખ્ય આશા તો, તેવા સહેલા સંજોગોમાં ઉછરેલા લોકોના અન્તરાત્માની જાગૃતિ કરાવવા ઉપર રહેલી છે. જે તે લોકો પોતાના મંજોગોથી પર જઈ શકે તો જ અપકૃત્યોના મૂળ ઉપર જ અંકુશ આવે.

ગુન્હા સંજોગો આવી મમત્ર દષ્ટિ રાખતાં પણ શિક્ષા મમળાગી નાખૂદ કરવાની નથી. ગુન્હો કરનારના મન ઉપર તથા ભવિષ્યમાં તેવા ગુન્હાઓ કરે એવા સંભવવાળા લોકોના મન ઉપર શિક્ષા બહુ અસરકારક નીવડે છે. અલગત ઉપરોક્ત દષ્ટિને લીધે શિક્ષાનું મહત્વ ઘટે છે તો ખરૂં જ-અને કેળવણી અને મજાક પદ્ધતિઓનું મહત્વ વધે છે. જે આપણે આખીએ પદ્ધતિને નિરોગી બનાવી શકીએ તો દુર્ગુણો, ગુન્હા વગેરે જેમ નિરોગી શરીરમાંથી રોગ નીકળી જાય તેમ નીકળી જઈ શકે.

જે આપણે શિક્ષાનો ઉપયોગ કરીએ, તો તેની સિદ્ધિને આધાર મુખ્યત્વે નીચેની બે બાબતો ઉપર રહેલો ગણાય.

- ૧ શિક્ષા ન્યાયી હોવી જોઈએ; જેથી કરીને ગુન્હેગાર તથા પ્રેક્ષકો, બન્ને સમજી શકે કે પોતાના સંબોના રક્ષણ માટે મમાજને તેમ કરવું આસ્પષ્ટ હતું. જે શિક્ષા આપણુદી અથવા અતિશય દુષ્પદ અને નાલેશીબગી હોય તો ગુન્હેગારના મનમાં ખૂબ રોષ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણી પાણીબગી શિક્ષાઓ આ જ તત્ત્વની હોય છે.

૨. વળી શિક્ષા અને તેટલી નિર્ણીત હોવી જોઈએ, નહિ તો ગુન્હે કરનાર એમ વિચાર કરશે કે કદાચ છુટી જવાની તક મહેશે આપણી હાલની પદ્ધતિને લીધે થણા ગુન્હેગારો છટકી જાય છે, અને ગુન્હેગાર વર્ગ શિક્ષાને માત્ર પોતાના માહસિક ધધાનુ એક વધુ સાહસ ગણી લે છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું

સ્વતંત્રતા

જેએ પોતાની આત્મકથામાં કહ્યું છે કે સ્વતંત્રતા શબ્દનો અર્થ એટલો મરસ છે કે તેમાં જોને જૂન આવતી હોય તો પણ આપણને તેના વગર ચાલવાનું જ નહિ આપણા ઉચ્ચ પ્રકારના મનોભાવોથી તે શબ્દ અભિન્ન છે, અને અત્યારના જમાનામાં નિયમની વપરાશની જાણમાં જો તે શબ્દનો કાંઈ ચોક્કસ અર્થ ન હોય તો તે વળી તેના અર્થના અસ્તિત્વની ખાસ જરૂર ગણાય તે શબ્દ અને તેના અર્થને માનવજાતિએ હમેશ પોતાના ધોયની સન્મારૂપે ગણ્યા છે.

મામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે સ્વતંત્રતા નકારવાચક છે—એટલે કે એ માન્યતા મુજબ સ્વતંત્રતા એટલે બંધનનો અભાવ જનતામાં પ્રચલિત એવા (સર્વ વસ્તુ માટેના) વ્યક્તિત્વવાદની દૃષ્ટિ પ્રમાણે તો સામાજિક ક્રમને મનુષ્યના કુદરતી વિભગથી તદ્દન અનિષ્ઠ અને તે વિકાસમાં થોડે ઘણે અંશે વિદ્વંજીતી ગણવામાં આવે છે એમ માની લેવામાં આવે છે કે સાધારણ માણસ ધણી ખરી જામ તોમાં અપૂર્ણ હોય છે, અને એમ પણ મનવામાં આવે છે કે જો માણસને પોતાને માર્ગે જવા દેવામાં આવે તો તે સારી રીતે પોતાનું ગાંઠ ગળાવી શકે પણ ખરે જોતા બંધનનો અભાવ

હોતો જ નથી; સમાજના ક્રમથી પર એવું ઘાઈપણ મનુષ્યનું અસ્તિત્વ હોઈ જ ન શકે. માણસ પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવે તો તે સામાજિક ક્રમ દ્વારા જ ખીલવી શકે; જોતલે અંશે તે ક્રમનો વિકાસ થયો હોય, તેટલે જ અંશે વ્યક્તિનો વિકાસ થઈ શકે છે.

સીમા બાંધી દેતી પરિસ્થિતિને ખમેડી નાંખવામાં જ સમાર્થ જનું સ્વાતંત્ર્ય અટકાય છે. જો સમાજશાસ્ત્રમાં સ્વતંત્રતા શબ્દનો ચોક્કસ અર્થ આણવો હોય તો સૌથી પહેલાં તો સમાજ અને વ્યક્તિ વચ્ચેની ભિન્નતાની માન્યતા દૂર કરવી જોઈએ. સ્વતંત્રતા એ શબ્દની અંદર વ્યક્તિ, અને સમાજ બન્નેનો ખૂનિ આવી જવો જોઈએ. આમ કરવા જતાં અવલાક અને રૂઢ થએલી ભાવનાઓને ખાસ ધક્કો લાગતો નથી; કારણ કે ખરૂં જોતાં તો આ બાબત વિશેનો લોકમત આચાર કરતાં વિચારમાં જ વાંધાભર્યો હોય છે. સ્વાતંત્ર્યનું સમાજશાસ્ત્રીય અર્થબોધન એવું તો નજ હોવું જોઈએ કે જેથી સ્વતંત્રતાની ચાલતી આવેલી ભાવનામાં ત્રુટી પડે, ઉલટું તે અર્થબોધન વડે તો સ્પષ્ટતા તથા સર્જકતામાં ઉમેરો થવો જોઈએ.

તો તે જગતની વાસ્તવિક સ્થિતિમાં બની શકે તેટલો સંપૂર્ણ વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકશે. સામાજિક પરિસ્થિતિ જોટલે દરજ્જે તેને સાનુકૂળ છે, તેટલે દરજ્જે તે સ્વતંત્ર ગણાય.

તેથી દરેક માણસ, વિકાસને દરેક પગથીએ, સ્વતંત્ર છે કે નથી, તે જાણી શકે તો કેવું સારું! બાકી એ સ્વતંત્રતાનો અર્થ લોકોને પોતાને માર્ગે જવા દેવા, એટલો જ કરીએ, તો કદાચ જે સમાજમાં વધારે પડતા અંકુશો છે, તેની પરિસ્થિતિને તે બ્યાખ્યા અનુકૂળ આવે, પણ અમેરિકા જેવા દેશના સંબંધમાં તે અસ્થાને લાગે.

તત્વજ્ઞાન આપણને હંમેશાં શીખવ્યા કરે છે કે સારાપણનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો તે ખરેખરે એક જ વસ્તુનાં જુદાં જુદાં દૃષ્ટિ-બિન્દુઓ છે; અને આ ભાવના સ્વતંત્રતા, પ્રગતિ અને સત્યના ખ્યાલોને જરૂર લાગુ પાડી શકાય એવી છે. આ રીતે સ્વતંત્રતાને પ્રગતિના વ્યક્તિગત સ્વરૂપ લેખે ગણી શકાય. વ્યક્તિગત અને સામાજિક ક્રમ તરીકે બંને એક બીજા માથે જોડાયેલાં છે. આ આખત તો આપણે સૌથી આગળનાં પ્રકરણોમાં જોઈ ગયાં છીએ. માણસ જે છે તેને, તે જે હોઈ શકે તેની સાથે સરખાવવાને બદલે આપણે તેવી સરખામણી માનવબળતિ વિશે કરીએ તો આપણને પ્રગતિનો ખ્યાલ આવી રહે છે. જે પ્રગતિમા મુક્તિની ભાવનાનો સમાવેશ થતો નથી, તે ખરેખર પ્રગતિ જ ન કહેવાય; અને બીજી તરફ જુઓ તો જે સ્વતંત્રતા વડે સમાજની ગતિ આગળ જતી નથી, તેને વિશાળ અર્થમાં તો સ્વતંત્રતા જ ન નહીં શકાય. વળી સ્વતંત્રતાની વ્યવહારૂ ભાવના સત્યના કોઈ ધોરણ માથે સંકળાયેલી હોવી જોઈએ; અને તેમાં દરેક વ્યક્તિની વિશ્વવિદ્યુત્તિઓને, અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓની તેવી વૃત્તિઓને શિસ્તમાં રાખવામાં આવી સંતોષવામાં આવે છે.

ખોટું એટલે સ્વતંત્રતારહિત; તે વડે એકંદરે જોતાં વ્યક્તિગત વિકાસ અટકે છે. ગાંડા માણસોને કે ગુન્હેગારોને છુટા મૂકી દેવાથી કોઈ સ્વતંત્રતામાં ફાળો આપ્યો ન કહેવાય, અથવા બાળકોને

શાળામાં જ્યાં દેવાને બદલે રસ્તામાં રખડતાં મૂકી દીધાથી કાંઈ તેમને સ્વતંત્રતા આપી ન કહેવાય. સત્ય, સ્વતંત્રતા, પ્રગતિ વગેરેની માત્ર એક કસોટી છે અને તે-સંસ્કારી અન્તરાત્મા.

શિસ્તના સંબંધમાં કહીએ તો સ્વતંત્રતા એટલે શિસ્તની ગેરહાજરી નહિ, પરંતુ તેનાં ઉચ્ચ અને વધારે બુદ્ધિગમ્ય સ્વરૂપો. સ્વતંત્ર શિસ્ત માણસની બુદ્ધિ તથા અન્તરાત્માને વિગ્નિત કરી અંકુશમાં રાખે છે, અને એ રીતે માણસના સ્વમાનને સ્પર્શે છે. સ્વતંત્રતારહિત કાંચુ માણસના મનનાં હલકા પ્રકારનાં સ્વરૂપોને સ્પર્શે છે, અને એ રીતે માણસનું અધઃપતન કરે છે. આપણામાં જેટલી યોગ્યતા હોય તેના પ્રમાણમાં બુદ્ધિગમ્ય રીતે શિસ્તમાં રહેવામાં સ્વતંત્રતા રહેલી છે.

આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે સ્વતંત્રતા દરેક વ્યક્તિના સંબંધમાં જુદી જુદી હોય છે અને સમાજની કેટલીક વ્યક્તિઓ, અને કેટલાક આખા સમાજો સ્વતંત્રતાને લાયક હોય છે, અને બીજા નથી હોતા.

મારા પોતાના જોતા જોતામાં, આપણી સંસ્થાઓમાં સ્વતંત્રતાની ખૂબ વૃદ્ધિ થઈ ગઈ છે. કૌટુંબિક શિસ્ત, માત્ર વડીલના બચ તથા સત્તાની બાબત ન રહેતાં, સમજાવટ અને ઉદાહરણની બાબત બની ગઈ છે. નિશાળોમાં શિક્ષણની યાંત્રિક પદ્ધતિ અને તેવી જ શિક્ષાઓને બદલે, સહાનુભૂતિ, રસ અને સ્પર્ધા જેવામાં આવે છે, ધર્મની બાબતમાં આપણે હવે માત્ર મનસ્વી સિદ્ધાન્તો વડે, બાહ્ય રીતો વડે, કે નરકના ભયથી આપણી ઈચ્છા વિરુદ્ધ દબાઈ ન જતાં, આપણી બુદ્ધિ, સહાનુભૂતિ અને સેવાની ઈચ્છા વડે સમજતા થઈએ છીએ. સભ્યકર્તાઓ પણ એકંદરે કેળવણી, શોધખોળ અને લોકમત ઉપર વધારે આધાર રાખી, લશ્કરી અને પોલીસનાં કાર્યોને ઓછું મહત્વ આપે છે. લશ્કર અને નૌકા સૈન્યમાં સખ્ત શિસ્ત અને અધિકારીઓના ડરનું ગ્યાન કાંઈક અંશે, સ્વદેશ પ્રેમની લાગણીને સ્પર્શવામાં, બંધુત્વની લાવનાએ અને સ્પર્ધાએ લીધું છે. દેખાનામાં

ગુન્હેગારનું અધઃપતન કરવાને બદલે, નિર્ણય, તેની આસપાસની પરિસ્થિતિ, તેના વ્યક્તિગત વિકાસ માટે એકતામય છે કે નહિ, તે જોઈને કહી શકાય. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં, આપણે વ્યક્તિને સમગ્ર સામાજિક ક્રમથી નીરાળી ન ગણતાં, સમાજના ક્રમમાંની અસંખ્ય સ્થિતિઓમાંથી ગમે તે એકાદ મહત્ત્વ કરી લેવા શક્તિમાન એવી ગણીએ છીએ; તે સ્થિતિઓમાંની અમુક તેને વધારે માદક આવે અને અમુક ઓછી માદક આવે, એમ બની શકે ખરું.

અશ્વપત્ત આ ખ્યાલમાં અસ્પષ્ટતાનાં તત્ત્વો રહેલાં છે. ઐક્યમય વ્યક્તિગત સંપૂર્ણ વિકાસ એટલે શું? જે સત્યને પ્રાપ્ત કરવાની તકને સ્વતંત્રતા કહે છે તે સત્ય કયું? વિકાસની શક્યતાઓ અનેક વિધ અને તેનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી અકલ્પ્ય હોય છે, અને તેથી કરીને આપણે કંઈ દિશા લણી જવું તે વિશે ચોક્કસ ખ્યાલ આવતો નથી. આ બાબત ઘણે અંશે સાચી છે. પ્રગતિ કે વ્યક્તિના વિકાસની વ્યાખ્યા ન આપી શકાય, પણ તે એક આદર્શ તરીકે રહેવો જોઈએ, તે આદર્શનાં આપણને પળે પળે બદલાતાં દર્શનજ થાય છે. ખરું જોતાં સ્વતંત્રતાને આપણે નિર્ણયિત અને આખરી ગણવી જ જોઈએ. સ્વતંત્રતાને પ્રગતિના રેખારૂપ ગણવી જોઈએ. ત્યારે આપણે આપણા આદર્શોને વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ, ત્યારે હંમેશ આવા પ્રકારની અસ્પષ્ટતા અને અપૂર્ણતાનો ભેટો થાય છે. પ્રગતિ એટલે શું? સત્ય એટલે શું? સૌન્દર્ય એટલે શું? હું જાણું છું કે આ સર્વ બાબતોની અચૂક અને આખરી વ્યાખ્યાઓ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન હવે કોઈ કરતું નથી. આપણે સર્વ સમજતા થયા છીએ કે સારાપણું-દરેક સ્વરૂપમાં-પ્રાપ્ત થતું નથી પણ ક્રમશઃ આવે છે: વળી તે એક પ્રકારની પરિસ્થિતિ નથી પણ ક્રમ છે.

સ્વતંત્રતાની સૌથી મરસ વ્યાખ્યા તો, તે વિશે સૌથી વધારે ઉપયોગી મર્મ પડે એ રીતે વિચાર કરવાની છે; અને હું જાણું છું કે માણસ જે છે, અને ગાણાસ કેવો હોઈ શકે, એ બે બાબતો

વચ્ચેના બેદખાવને લક્ષમાં લઈ વિચાર કરવો, એ જ મૌથી વધારે ઉપયોગી થઈ પડે એવી ગીત છે. ઉપરોક્ત બે પરિસ્થિતિઓની કદમના આપણને જીવનના અનુભવદ્વારા આવી રહે છે. સ્વતંત્રતાને 'તક' નું નામ આપ્યાથી આવી જતની બાવનાનું મૂચન થાય છે, અને તે આ બાવનાઓનું વલણ વ્યવહાર પ્રયત્નને ઉત્તેજન આપવાનું તથા દિશા મૂચવના તરફનું હોય છે. દાખલા તરીકે બાળકે અત્યારે માદા, મંદ અને દુ ખી છે, તેમને તદુરસ્ત, બુદ્ધિ શાળા અને આશાવાદી બનાવવાનો ખ્યાલ જો 'સ્વતંત્રતા' એ શબ્દ વડે આવી તેની બુદ્ધિ, જવાબદારી તથા ગૌરવને સ્પર્શ કરવા તરફનું વલણ નધતુ જતુ જોવામાં આવે છે, અને એ રીતે શુન્દેગારનો ઉત્કર્ષ કરવાનો પ્રયાસ જોવામાં આવે છે.

ઔદ્યોગિક પદ્ધતિમાં સ્વતંત્રતાની વૃદ્ધિ થઈ છે કે નહિ એ બહુ શંકાપડતી વાત છે, પરંતુ તેમાં પણ આપણે આદર્શો જોઈએ છીએ, તથા ચળવળો અને નવા અખતરાઓ કરતી વ્યક્તિઓ નિહાળીએ છીએ, આ ઉપરથી આપણને આશા આવે છે કે અભારની ઔદ્યોગિક રચના તથા વ્યવસ્થા—જે ધણે અશે સ્વતંત્રતા રહિત છે—તે ક્રમશઃ સ્વતંત્ર બનશે.

ન્યારે મામાનિક ક્રમ ખરાબ હોય, સારે જ તે સ્વતંત્રતાનો વિરોધી બને છે. સ્વતંત્રતા મામાનિક ક્રમમાં અને તેની દાગળ અસ્તિત્વ બોગવી શકે, અને તેને વધારવા માટે મમાજના ક્રમનો નિરોગી વિકાસ થવો જરૂરી છે. માત્ર વિશાળ અને શુદ્ધિતા (complex) મમાજ પદ્ધતિમાં જ તે વિકાસ સારી પેઢે થઈ શકે, કારણ કે તે સિવાય અનેક પ્રકારના લોકોને, અમરોનો પમદગી દ્વારા, અનુકૂળ વિકાસ માટે જોઈતી જુદી જુદી તકો મળી ન શકે.

હાલના જમાનામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં સ્વતંત્રતા છે, તે શમાં મમાયલી છે ? મને લાગે છે કે તે સ્વતંત્રતા વિવિધ પ્રકારની અને અસખ્ય અસરોને પ્રાપ્ત કરવાની તકમાં રહેલી છે; તે તકોની પ્રગતિમાન પસંદગી તથા ગેજ વડે, બાળક આપણા મમાજે બાધેલી અરપટ સીમાની અંદર ગ્હીને, પોતાની કુદરતી

યોગ્યતાનુસાર ઉત્તમમાં ઉત્તમ નીવડી શકે. નૌથી પહેલાં તે બચ-પણમાં માત્ર કુટુંબની જરૂર હોય છે, તેવા કુટુંબમાં બાળકને સન્ન ઉછેર અને સંસ્કાર મળે છે; અને દરેક બાળક પોતાના ઇવનનાં શરૂઆતનાં ધોડાં માસમાં જ પોતાનાં ચારિત્ર્યનાં મુખ્ય વલણો દેખાડી દે છે, તેને સારા કુટુંબમાં પોષણ મળે છે. બીજી આવશ્યકતા તે સારું શિક્ષણ, સારા શિક્ષકોને તેવાં જ પુસ્તકો વડે બાળકની સમક્ષ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભેળાઓનો કિમતી અને ચૂંટી કાઢેલા ખર્ચનો રજૂ કરી શકાય. વળી ઔદ્યોગિક તથા ધંધા મલબધીના જ્ઞાનનો પણ જરૂર છે, અને મુસાફરીની સગવડ પણ દોવી જોઈએ; જેથી વિદ્યાર્થી આખા જગતની પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓના સંસર્ગમાં આવી શકે. જાહેર પુસ્તકાલયો, મામયિકો, સારાં વર્ત-માન પત્રો (‘સારાં’ શબ્દ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.) વગેરે પણ મહદશ્વ ધર્ષ પડે છે. બાળકને મુઝની નાંખ્યા વગર એની પસંદગીના ક્ષેત્રમાં જે કંઈ જુદી કરે છે, તે એની સ્વતંત્રતામાં ઉમેરો કરે છે. ખરૂં જોતાં સંસ્થાઓ એટલે કે-સાબ્ય પદ્ધતિ, ધર્મો ઉદ્યોગો વગેરે-નું મુખ્ય કામ જ માનવ સ્વાતંત્ર્યમાં ઉમેરો કરવાનું છે. જ્યાં જ્યાં તેમ કરવામાં તે સંસ્થાઓ નિષ્ફળ નીવડે ત્યાં ત્યાં તે ખોટી અને પુનઃ સર્જનની આવશ્યકતાવાળી ગણાય.

જેઠે ઉચ્ચ કક્ષાનું સ્વાતંત્ર્ય માત્ર ગુદિત સામાજિક કમમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવી શકે છે, પણ તેથી કંઈ એમ નથી સમજવાનું કે દરેક ગુદિત સમાજકમ સ્વતંત્રતા બોમવે છે. ઉલટું ઘણી વાર એવું બને છે કે બહુ વિશાળ અને ગુદિત રીતે રચાયલાં રાજ્યો-રોમન-સામ્રાજ્ય જેવામાં મરખામણીએ યાંત્રિકતા અને સ્વતંત્રતાસંહિત સિદ્ધાન્તો વધારે જણાય છે. અને આપણા પોતાના કાળમાં રચીઆ કે ચીન જેવાં મહાન અને ગુદિત સામ્રાજ્યોમાં સાદામાં સાદા કોલોની કળતાં, ઓછી સ્વતંત્રતા હોય છે.

હર્બર્ટ સ્પેન્સર ઘણીવાર પ્રગતિ માથે સામાજિક કાર્યોની સમાનતાને સિદ્ધતાનું એકીકરણ કરે છે તે સાથે ઘણા અંજીર વાધા ઉઠાવી શકાય એમ છે. યુનાનપેઠે સ્ટેટસ કદાચ સૌથી

વધારે શુદ્ધિત રીતે ભિન્નત્વવાળું તેમજ સમાનતાવાળું રાખ્ય હશે, અને તેના ઉપરથી દૃષ્ટાન્ત મળી રહે છે કે સ્વતંત્રતા અને શુદ્ધિતપણું સાથે ન હોઈ શકે એવું માનવાની પણ જરૂર નથી. આ બાબતમાં હિંદા ઉતરવું હોય તો જીવનના સંસ્થાઓ સંબંધીના સ્વરૂપનું વધારે કાળજીપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ, જે આ આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યું નથી. પણ હું માનું છું કે વિચારણ અને શુદ્ધિત સમાજોને સ્વતંત્રતાના ધોરણે સુચ્યવસ્થિત રાખવા માટે સંવ્યવહારની સગવડ અને ઝડપની જરૂર છે, અને આ જમાનામાં પુરી પડી શકે છે. જુના વખતમાં મહાન રાજ્યોની રચના થોડે ઘણે અંશે તો યાંત્રિક હતી જ, એ વાત નિસંશય છે.

દરેક ગતિમાન અને શુદ્ધિત સમાજમાં વારંવાર એવું બને છે કે અમુક માણસોને શુદ્ધિતપણું શુચવી નાખે છે, અને તેઓ નિવૃત્તિમાં સ્વતંત્રતા ખોળે છે. પરંતુ આ બાબતમાં તેઓ પોતાના જમાનાની સામાજિક સંસ્થાઓથી દૂર ભાગી શકતા નથી અને એમ છટકી જવાનો તેમનો ખરૂં જોતાં ઉદ્દેશ પણ હોતો નથી; જો તેઓ સફળ થાય તો સમાજની સંસ્થા સાથે વધારે સમજુતીભર્યો સંબંધ બાંધી શકે છે. વોલ્ડન પોન્ડના એકાંતમાં વસતો ઘોરે પુસ્તકો, પોતાના મિત્રો અને અંગત સ્મરણોનાં સૂચનોદ્વારા સમાજનો સાથો સબ્ય રહી હતો. હું માનું છું કે તેણે પોતાની જાતને સમાજથી અલિપ્ત ગણી જ નહોતી, પણ જીવનને ઉપલક્ષીઆ નજરે જોનારા લોકોએ તેને તેવું સ્વરૂપ આપ્યું છે. જો કે પોતાના જમાનાના રાજ્ય તથા ધર્મમાં તે માનતો ન હતો, પણ તે સંસ્થાઓ વગર તેની કારકીર્દી અશક્ય બનત. ખ્રીસ્ત લોકોની માફક જ તેણે પોતાના કાળના જીવનમાંથી સાનુકૂળ અસરો પસંદ કરી તેમાંથી પોતાનો વ્યક્તિગત વિકાસ સાધ્યો. માત્ર એટલું જ કે તેની વૃત્તિઓ અસાધારણ હતી, અને તેમને તેણે અસામાન્ય રીતે ખીંચવી-

ખાસ કરીને લોક સમૂહમાં રહેલું તેના સ્વભાવને અનુકૂળ ન હોવાથી તે તેવા વસવાટથી દૂર રહેતો. તે સમાજ કમની બહાર નહિ પણ તેની દ્વારા જ સ્વતંત્ર હતો. આજ મુજબ એડવર્ડ ફીટસજીરાલ્ડ અને બીજા એકાન્તપ્રિય જીવો માટે પણ કહી શકાય. લાગણીને વશ થઈ જનારા માનસવાળા મનુષ્યોમાં જે શાન્ત અને વધારે વિચારણ વાતાવરણમાં છટકી જવાની નિવ્યવૃત્તિ ન હોય તો જરૂર જીવનની સામાન્યતા તેમને એક પ્રકારની ગુલામગીરી જેવી લાગ્યા વગર ન રહે.

સ્વતંત્રતા કાંઈ હાથમાં ઝાલીને હાંમેશને માટે પકડી રખાય એવી ચીજ નથી, પણ તે એક જાતનો વિકાસ છે, અને તે આપણા જેવા કાંઈપણ સમાજમાં હાંમેશાં અર્ધ સ્વતંત્ર અને અર્ધ સ્વાતંત્ર્ય રહિત જણાય છે. જેટલી હદ સુધી તે પ્રત્યેક બાળકને પોતાની ઉચ્ચતમ શક્તિઓના વિકાસ માટે તક આપે છે, તેટલે દરજ્જે તે સ્વતંત્ર ગણાય, પરંતુ જ્યાં તે આગ ન કરી શકે, ત્યાં તે સ્વતંત્ર નથી. જેટલે દરજ્જે બાળકો ખરાબ સ્વભાવના અને અસરકારી હોય, કૌટુંબિક શિક્ષણ ખરાબ હોય, શાળાઓ નાલાયક હોય, સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં ગેરવહીવટ હોય, જાહેર પુસ્તકાલયોની ઉણપ હોય અથવા જુદા જુદા પ્રકારના મુશ્કેલકારોની ખીલવટ માટેની ખાનગી સંસ્થાઓ સારી ન હોય, તેટલે દરજ્જે કોઈ સ્વતંત્રતા રહિત ગણાય. કંગાળ જુવડામાં જન્મેલું અને અધઃપતન પામેલા કુટુંબમાં ઉછરેલું બાળક હોય, તેને દમ કે બાર વર્ષની વયે કોઈક પ્રકારના મર્યાદિત અને મનને અગ્રિત કરી નાંખે એવા કામમાં રોકી દેવામાં આવે તો પણ, શેક્સ્પીઅર વાંચવાની જેને છુટી છે એવા ચીની બાળક કરતાં, તે તંદુરસ્ત, સ્વચ્છ અને નીતિમાન બનવાને વધારે સ્વતંત્ર છે. દરેક જાનના સામાજિક સડામાં વ્યક્તિઓની ગુલામી સમાયલી હોય છે.

સ્વતંત્રતાની જે ભાવના છે તે આપણામાં ફેલાયલા સામાન્ય પણ અસ્પષ્ટ મનોભાવથી ભિન્ન નથી. તેમાં પ્રમાણિક અને દરેક

વ્યક્તિને તક આપતી ભાવના હોય છે. આપણા લોકોને બધારે એમ લાગે છે કે મમાજના અમુક વર્ગને જોઈતી તક મળતી નથી, ત્યારે ખૂબ રોષ જાગી જાય છે. જોવામાં આવે છે. ઘણાં લોકો એમ માની લે છે કે સ્વતંત્રતાની જાહેરાત (અમેરિકા) અને સાર્વાત્રિક મતાધિકાર મળી ગયા પછી સ્વતંત્રતા માટે કશું બાકી રહેતું નથી, અને તથી લોકો આરામથી પડ્યા નહે છે.

એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે જે સ્વાતંત્ર્યની આપણે નામની કૃત્ત કરીએ છીએ, તે પૂરેપૂરું તો કદી પ્રાપ્ત થઈ જ ન શકે, અને દરરોજ તના ઉપર નવા ધસારા થવાનો ભય રહે છે. મતાધિકાર તે તો સ્વતંત્રતાનું માત્ર એક સ્વરૂપ છે, અને કદાચ હાલની પરિસ્થિતિમાં બહુ મહત્વનું સ્વરૂપ નામે ગણાય; અને તેને ટકાવી રાખવા માટે, તથા વધારવા માટે આપણા ઉચ્ચતમ વિચાર તથા પ્રયત્નોને ગંભીરતાથી અમલમાં મૂકવાની જરૂર છે.

સ્વતંત્રતાની આપણી ભાવના પ્રમાણે આપણને દરેક દેશના દરેક કાળનું નિરીક્ષણ કરવાનો હક છે; અને તેમાંથી આપણે આપણા સામાજિક ક્રમ-આદર્શમય પરિસ્થિતિ ઉભી કરી શકીએ. આને લીધે દરેક વ્યક્તિને પોતાના મંદકાર તથા વિકાસ માટે ઉત્તેજન મળે. હવેનમા કોઈ પણ જાતની સંકુચિતતા અથવા સમાનતાની બાંધી હોય તો તે વ્યક્તિગત ખીલવટની સંકુચિતતામાં જાણ્યા આવે છે, અને તેમાંથી સ્વતંત્રતાની ખામી ઉપજે છે. મનુષ્ય સ્વભાવના અમુક સ્વરૂપોને બોલે એક અથવા વધારે સ્વરૂપોની (સામાજિક ક્રમ વડે) અતિસંયોજિત ન થવી જોઈએ,

• Lowell ની “ Commemoration Ode ” નીચેની પંક્તિઓ

ચાદ રાખવા જેવી છે:—

“—the soft ideal that we wooed
Confronts us fiercely, foe-beset, pursued,
And cries reproachful: was it then my praise,
And not myself was loved? Prove now thy the truth.
I claim of thee the promise of thy youth.”

પરંતુ આપણી સર્વ ઉચ્ચ વૃત્તિઓ તરફ તેણે પોતાના આમંત્રણને ફેલાવવાં જોઈએ. ઓગણીસમી સદીના બધા દોષ્ટ સંપત્તિના સાધનો અને વિજ્ઞાનમાં સ્થાપત્ય રહેતા, તે બતાવી આપે છે કે માનવજાતિની આધ્યાત્મિક અને કળારસિક બાજુની ખીલવટ અપૂર્ણ હતી; તે અપૂર્ણતામાંથી છુટવાનો પ્રયત્ન આપણે આ જમાનામાં કરીએ છીએ. લવિષ્યના સ્વાતંત્ર્યમાં વિવિધ, ફળદ્રુપ અને સહનશીલ વાતાવરણની વધારે ને વધારે જરૂર પડવાની. આવા વાતાવરણને લીધે દરેક જાતના માણસો પોતપોતાની પસંદગી મુજબ પોતાનો વિકાસ સાધી શકે. સ્વતંત્રતામદ અને બળજબરીથી આણેલા એકયના દિવસો હવે આવી થાક્યા છે. સોફોને, પોતાના મંડળ અથવા સમૂહના નૈતિક અભિપ્રાયને પ્રતિબંધન કરતા પોતાના અન્તરાત્માના કાબુ નીચે રહેવા દેવામાં ખરી વ્યવહાર ભુદ્ધિ સમાયલી છે.

હલકા પ્રકારના કાબુના સ્વરૂપોની જગ્યાએ ઉચ્ચ પ્રકારના કાબુનાં સ્વરૂપો મુકવામાં, પસંદગીનું ક્ષેત્ર વધારે વિશાળ બનાવવામાં, અને મન થોડું પસંદગી જ કરશે એવો વિશ્વાસ રાખવામાં અલગ-અલગ વ્યક્તિઓના નૈતિક બળ ઉપર વધારે ભાર લદાય છે. વળી નૈતિક શક્તિઓને જે વધારે પડતો શ્રમ પડે છે, તેને સમતોલ બનાવે એટલી સહનશક્તિ માણસોમાં હોતી નથી; અને જો તે સારી રીતે સહન કરવામાં ન આવે તો, ચારિત્ર્ય ઉપર તેની થોડે ઘણે અંશે પણ નાશવન્ત અસર થયા વગર રહેતી નથી, અને તેને પરિણામે કોઈ પ્રકારનું અધઃપતન થાય છે.

હારે સરવાળો એ આવ્યો કે જ્યારે જ્યારે, સ્વતંત્રતાની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે તેની સાથે કાંઈક અધઃપતન થયા વિના રહેતું નથી; તે અધઃપતન તથા સ્વાતંત્ર્ય બન્નેનું કારણ એકજ છે. આ જમાનામાં આ બાબત બહુ સ્પષ્ટતાથી દેખી શકાય એવી છે. કારણ કે આ જમાનો સ્વતંત્રતા તરફ બહુ ઝડપથી પગલાં ભરે છે. કૌટુંબિક જીવન, અને સ્ત્રીઓ તથા બાળકોનાં જીવન વધારે સ્વતંત્ર અને વધારે સારાં થતાં આવે છે પણ તેની સાથે સાથે